

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

ПАМ'ЯТКИ
СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЖОВИ
X-XI ВІКІВ

ІСТОРИЧНИЙ, ЛІНГВІСТИЧНИЙ І ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД З ПОВНОЮ
БІБЛІОГРАФІЄЮ ТА АЛЬБОМ 155 ЗНИМКІВ З ПАМ'ЯТОК З КИРИЛІВ-
СЬКОЮ ТРАНСКРИПЦІЄЮ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. І П.О.

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬНА 18
1 9 2 9

491.79(08)

Б. 1. 5.

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

КНИГА V

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

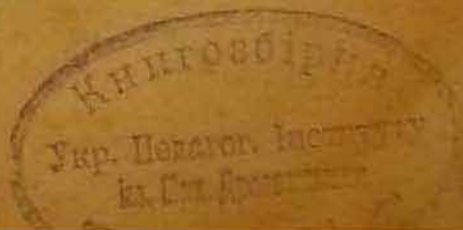
І С Т О Р І Я
ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ П'ЯТИЙ

**ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. І П.О.**

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1 9 2 9

м. кн. 7415.

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

НАИВАЖНІЩІ ПАМ'ЯТКИ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА I:

ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКІ X—XI ВІКІВ

ВАРШАВА
ДРУНАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬНА 13
1929

ВСТУП.

НАЙДАВНІЩІ ПАМ'ЯТКИ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Росповідаючи про найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, насамперед треба підкреслити, що, на жаль, самих оригіналів перекладів Костянтина та Мефодія зовсім не маємо,—їх знищив час або релігійна боротьба; не збереглося — чи може не розшукано ще — й оригіналів праці учнів св. братів. Звичайно, пошукування нових давніх пам'яток ще цілком можливі, на що нам вказує хоча б історія відкриття напису царя Самуїла 993 року.

Пам'ятки старослов'янської мови дійшли до нас в двох азбуках,—це пам'ятки глаголицькі та кирилівські; коли ж прийняти на увагу й Фрейзингенські Уривки, то треба визнати, що вдавнину були слов'янські пам'ятки, писані й латинкою. Ось тому старослов'янські пам'ятки можна поділити на три групи,—писані глаголицею, кирилицею та латинкою.

Значна більшість найдавніших слов'янських пам'яток не датована, цеб-то на них не зазначено ані року їх написання, ані місця, де вони повстали; трапилося це тому, що ці пам'ятки не дійшли до нас в цілості,—це часто лише уривки, часом дуже мізерні, з колишніх великих книжок, які може й мали в кінці т. зв. книжковий літопис, де була зазначена історія повстання теї чи іншої книжки. Як відомо,

початок і кінець в книжці нищатья («зачитуються») в першу чергу, і тому наші найдавніші пам'ятки дійшли без них. А це спричинилося до того, що про час та місце повстання найдавніших слов'янських пам'яток між ученими звичайно нема єдності, — виставлено тут силу найрізніших гіпотез, часто одна одній зовсім протилежних. Датовати пам'ятку (цеб-то встановляти час та місце написання її) доводиться більше на основі аналізу палеографічного, почасти язикового та правописного, а це звичайно не дає висновків зовсім міцних та остаточних. Скажемо, найдокладніший палеографічний аналіз все таки часом може не дати правдивої відповіді, а то тому, що писар, напр. XI-го віку, міг походити з правописної й палеографічної школи X-го віку, міг міцно триматися і в глибокій старості тих своїх звичок писання, яких набув собі замолоду; нарешті, навіть молодий писар міг списувати з старішого оригіналу й дуже пильно його наслідувати. Усе це веде до того, що найліпший палеографічний аналіз може відійти від правди на якихсь 50—80 літ, а то й на ціле століття.

Місце написання пам'ятки так само не легко зазначити, як і рік його. Опреділення місця звичайно робиться аналізом словарного складу та аналізом граматичним, але й такий аналіз не дає тривких висновків, бо часто оригінали, що повставали в одній місцевості, переписуються на іншій землі, і кожний писар, як не пильнував він копіювати оригінал, — слово в слово та букву в букву, вносив проте й своїх місцевих ознак до правопису та граматики оригіналу. При таких переписуваннях менше змінювався словарний склад, а тому він — надзвичайно важлива ознака для встановлення давности оригіналу; часом буває, що пам'ятка, скажемо XIV-го віку, має словарний склад давніший, як у пам'ятці, переписаній в XI-м віці; це бачимо на прикладі хоча б Никольської Євангелії XIV-го віку¹; цеб-то, при наших працях над старо-слов'янськими пам'ятками повинно добре розрізняти оригінали від їхніх списків. Звичайно, усе це

¹ С. Кульбакінъ, „Извѣстія“, 1901 р. т. IV кн. 4, ст. 133.

дуже утруднює нам діалектичний розподіл найдавні-
щих пам'яток старо-слов'янської мови.

Остаточного не вирішено ще в нашій науці, які саме пам'ятки рахувати за пам'ятки старо-слов'янської мови. Пам'яток з чистою старо-слов'янською мовою, цеб-то мовою Костянтина й Мефодія, зовсім нема, бо кожна пам'ятка має ту чи іншу кількість місцевих діалектичних ознак. Пам'ятки X—XI віків, що дійшли до нас, переписували писарі з найрізніших місцевостей, і постійно вносили до них ті або інші живі ознаки своєї власної мови. Тому ці пам'ятки ділимо на т. зв. Ізводи чи рецензії,—маємо Ізвод болгарський, сербський, хорватський, словінський, чеський, моравський, київський і новгородський. Викинувши з пам'ятки місцеві ознаки, маємо «чисту» старо-слов'янську мову первісного оригіналу. Ці місцеві ознаки входять до пам'ятки в більшій чи меншій мірі, в залежності від чого їх рахують пам'ятками старо-слов'янської або місцевої мови, але звичайно такий розподіл—чисто суб'єктивний, тривкого методу тут не встановлено; скажемо, багатенько з поміж кирилівських пам'яток східно-слов'янських рецензій XI-го віку можна б уважати за добрі джерела до вивчення старо-слов'янської мови, хоч звичайно цього в нашій науці вперто не робиться.

Один з найліпших дослідників церковно-слов'янської мови та її пам'яток, академик Ягіч ось так пише про цю справу: „Почти у каждого изъ древнѣйшихъ памятниковъ церковно-славянскаго языка есть свои особенности, видоизмѣненія и отступленія отъ того нормальнаго типа языка, который наукой получается какъ теоретическій выводъ изъ сравненія многихъ текстовъ“¹.

Ніяких оригіналів Кирила чи Мефодія або їхніх учнів, як казав я, до нашого часу не дійшло, мало надії й на те, щоби їх коли-небудь знайшли; Інакше кажучи: старо-слов'янської мови IX-го віку, цеб-то мови Костянтина та Мефодія, з пам'яток не знаємо,—знаємо її тільки з тих писань, які дійшли до нашого

¹ Маринское Четвероевангеліе, 1883 р., ст. 423.

часу,—з кінця X-го віку. Правда, маємо такі старі євангельські тексти, як, скажемо, Зографська Євангелія, але думати, що текст цієї Євангелії, то автентичний текст кирило-мефодіївський, підстав нема.

Вдавнину не було якогось сталого методу праці писарів богослужбових книжок, не було в цій справі й якогось провідного наказу вищої церковної влади,—кожний писар списував по своєму, кожний до цієї праці вносив свою уподобу. Давнина наша ніколи не знала погляду про недоторканність оригіналу та про святість навіть окремої букви, — ці погляди прийшли значно пізніше; з давніх часів не можна вказати, напр., навіть двох євангельських текстів, щоби вони були зовсім однаковими; навпаки, часто писар постільки вільно ставився до свого оригіналу, що його можна б назвати автором пам'ятки. А через це, звичайно, ми не можемо твердити, що наші списки к. X—XI віку близько передають старі кирило-мефодіївські оригінали. Добрий дослідник старо-слов'янських пам'яток, проф. В. Н. Щепкин так пише про ці різні ставлення до своєї праці давніх писарів: „Писець Зографскаго Євангелія очень дорожилъ тщательной передачей оригинала и прекрасно справлялся съ этой работой; справщикъ (не послѣдній писець) Остромирова Євангелія видѣлъ въ своемъ оригиналѣ только сырой матеріалъ, подлежащій послѣдовательной обработкѣ въ одномъ направленіи (цеб-то: „въ тщательномъ удаленіи діалектическихъ особенностей глаголическаго—македонскаго—нарѣчія, при чемъ эта работа производилась не на основаніи какой-либо литературной теоріи, а явно на основаніи какого-то живого говора“, ст. VII), признаваемомъ единственно-вѣрнымъ, такъ сказать классическимъ; писець Саввиной Книги не обладалъ литературными идеями, дающими тотъ или другой взглядъ на оригиналъ, не задавался совершенно вопросами языка, былъ лишенъ начитанности, но взамѣнъ того онъ смѣлѣе слѣдовалъ своему непосредственному чутью языка и съ удачей выражалъ фонетику своего родного говора. Писцы Маринскаго и Ассеманова Євангелія имѣють мало инициативы и еще менѣе — руководящихъ идей: ихъ ра-

бота обнаруживаєть неравномѣрное смѣшеніе особенностей живого выговора съ графическими традиціями, уже очень часто понимаемыми неясно. При этомъ во всѣхъ спискахъ мы наблюдаемъ предѣлы, положенные силамъ и вниманію отдѣльнаго лица: писецъ Зогр. не въ силахъ скрыть совершенно своего собственнаго говора, подъ рукою справщика Остр. и писца Савв. изрѣдка проглядываютъ черты удаляемаго ими стараго¹.

Що до мови давніх пам'яток к. X — XI віку, то їхня т. зв. старо-слов'янська мова не має якоїсь єдності, — кожна пам'ятка має свої властиві особливості в мові, в кожній з них пробиваються в тій чи іншій мірі діалектичні особливості чи то оригіналу, чи то писаря, чи то того й другого разом; от через це всі давні пам'ятки навіть в такій рясі, як уживання т. зв. ірраціональних звуків *ъ, ь* проявляють велику різномірність.

Не забудьмо ще й того, що якогось сталого одноманітного правопису слов'янська давнина ніколи не знала, — кожний писар мав свою власну систему, а тому всі давні старо-слов'янські пам'ятки мають найрізніщі відміни й правописні, а це, звичайно, дуже утруднює нам аналіз правдивої вимови, що ховається за цим різноманітним правописом. Додаймо до цього ще й те, що при переписуванні писар звичайно зберігав і правопис оригіналу, зберігав часом свідомо, часом мимо волі своєї; переплутання правописів оригіналу та свого власного (писаря), — це характерна риса всіх давніх старо-слов'янських пам'яток.

Кожна давня старо-слов'янська пам'ятка звичайно має якусь утерту свою назву, не завше влучну. Назви пам'яткам даються по зовсім випадкових ознаках; так, назви повстали: 1. від назви маснатирия, в якій пам'ятку знайдено, напр.: Зографська Євангелія, Маріїнська Євангелія, Супрасльський Рукопис, Хиландарські Листки; 2. від назви міста, де пам'ятку знайдено: Охридська Євангелія, Слуцький Псавтир; 3. від

¹ Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67, Спб. 1901 р., передмови ст. VIII—IX.

назви місцевости взагалі, де рукопис знайдено: Синайський Псавтир, Синайський Требник, Македонський Листок; 4. від прізвища особи, що знайшла пам'ятку: Євангелія Ассеманлева; 5. від міста теперішнього збереження: Київські Глаголицькі Уривки, Пражські Листки; 6. від власника пам'ятки: Клоців Збірник, Листки Ундольського; 7. від назви писаря пам'ятки: Савина Книга, і 8. від назви особи, якій написано пам'ятку: Остромирова Євангелія, Збірник Святослава і т. п.

Що ж то за мова, яку донесли нам найдавніші пам'ятки старо-слов'янські? Чи тут мова одноцільна, з однаковими фонетичними й морфологічними рисами? Відповідь на ці питання дається в IV томі цієї праці, тут підкреслюю тільки головніше. Дуже довгий час учені під словом „старо-слов'янська мова“ розуміли різні поняття, а часом не маємо на це однакового погляду ще й тепер. В теперішній час більша частина вчених під терміном „старо-слов'янська мова“ розуміє ту живу мову, якою говорили Костянтин і Мефодій і на яку вони зробили свої переклади св. Письма та богослужбових книг, цеб-то під „старо-слов'янською“ мовою розуміють солунську говірку південно-македонського наріччя болгарської мови половини IX-го століття, яка й стала літературною й церковною мовою усіх слов'янських народів. Але ані одної кирило-мефодіївської пам'ятки в оригіналі не дійшло, цеб-то — т. зв. старо-слов'янської мови з оригінальних пам'яток ми не знаємо; усі найстаріші пам'ятки, які знаємо, то пам'ятки пізнішого часу, десь з кінця X-го століття зачинаючи, і вони дають змогу лише до певного ступіня судити про старо-слов'янську мову. Усі т. зв. старо-слов'янські пам'ятки — це вже пізніші відписи, в яких немало маємо й місцевих діалектичних ознак. Ось через усе це само собою повстає важливе питання про якусь певну класифікацію тих пам'яток, які дійшли до нашого часу.

При класифікації пам'яток найважливішим питанням являється відшукання того критерія, на основі

якого можна поділити їх на певні групи¹. Найпростішим критерієм єсть азбука, якою писано пам'ятку, а тому більшість учених звичайно й ділить усі найстаріші пам'ятки на глаголицькі й кирилівські (але єсть ще й писані латинкою). Пробували були такому поділові надати й хронологічний характер, рахуючи пам'ятки глаголицькі за старші від кирилівських; до певної міри це так і єсть, але з застереженням: словарний склад та морфологічні особливості глаголицьких пам'яток дійсно старіші, але цього вже не можна сказати про фонетику їх: фонетичні особливості в кирилівських пам'ятках часом старіші, як в пам'ятках глаголицьких².

Корисним було б розподілити пам'ятки, взявши за критерій час їх написання, щоб-то дати класифікацію хронологічну; на жаль тільки таке завдання все буде суб'єктивним, бо майже всі ці пам'ятки недатовані. Можна б поділити пам'ятки по змістові їх, але такий поділ для вивчення мови нічого не дасть. До певної міри ми можемо відбудувати той оригінал, з якого списано нашу пам'ятку, і можна б робити класифікацію пам'яток вже по цих оригіналах,—але й тут ми змушені були б опіратися на виразно суб'єктивні міркування, а сам поділ такий мало поміг би нам для ліпшого вивчення пам'яток.

Найціннішим поділом тих пам'яток, що дійшли до нас, вважаю поділ діалектичний, щоб-то такий, в яким за критерій поділу беремо батьківщину останнього писаря пам'ятки. Як я вже вище розповідав, кожний писар вносив до своєї праці більше чи менше й ознак своєї рідної живої мови. Ці ознаки для

---

¹ Історію цього питання подає *С. М. Кульбакин* в статті: „Du classement des textes vieux-slaves“, див. „Revue des études slaves“, Париж, 1922 р., т. II ст. 175 — 205. Про класифікацію див. ще *В. Цоневъ*: Класификация на българскитѣ книжовни паметници отъ най-старо врѣме до края на XVI вѣкъ, „Годишникъ на Софійския Университетъ“ 1905 р. кн. I ст. 39 — 67; рец. *П. А. Ильинського* в „Визант. Врем.“ т. XIII ст. 641—642. Те саме див. в новішій праці *В. Цонева*: „История на българский езикъ“, 1919 р., ст. 138—158.

² Докладніше про це розповідаю в IV томі цієї праці.

нас надзвичайно важливі, бо вони дають доброго ключа до зрозуміння не тільки самої пам'ятки, але й того, що зведе старо-слов'янською мовою: викинувши ці місцеві ознаки, перед нами лишається чиста справді вже старо-слов'янська основа пам'ятки. Звичайно, і при таким поділі частенько маємо досить плутанини, а то з теї причини, що часом писарі виявили себе малопомітно.

Рахуючи за старо-слов'янську мову мову оригіналів Костянтина й Мефодія, ми тим самим змушені дивитися на мову найстаріших пам'яток, які дійшли до нас, лише як на певні рецензії; при такій класифікації пам'ятки болгарської рецензії будуть найближчими до тієї мови, яку зведе старо-слов'янською і яка нам з пам'яток-оригіналів не відома. Взагалі, ті пам'ятки, що повстають на території, найближчій до Солуня, мають найбільше ознак старо-слов'янської мови, і навпаки, — в пам'ятках найдальших, напр. східно-слов'янських, цих ознак вже менше. Через те, що пам'ятки болгарської рецензії найближчі до т. зв. старо-слов'янської мови, звичайно вирази „старо-слов'янський“ і „старо-болгарський“ уживають один замість одного, бо вони до певної міри справді однакові. Група пам'яток старо-болгарська найбільша, і її можна б поділити ще далі по язикових ознаках, беручи за критерій головніші фонетичні явища, напр. уживання звуків *ѣ, ѣ, ѡ, ѡ, ѣ, шт, жд, ст, ц, л* епентетичне і друг.

Підкреслюю, що коли ми класифікуємо пам'ятки на підставі їхніх діалектичних ознак, то за ознаки теї чи іншої рецензії беремо не тільки риси, що лише їй самій належать (головні ознаки), але й ті її риси, які знають й інші рецензії (другорядні ознаки); таким чином, напр., для чеської рецензії ознаками будуть не тільки *ц* та *з* замість *шт, жд*, або *дл* зам. *л*, але й *ѡ* зам. *ѡ*, *шч* зам. *шт* і др. Справді, за ознаки теї чи іншої говірки треба рахувати не тільки те, що виключно їй належить (це головні ознаки), але й усе те, що вона так само постійно вживає, хоч ці останні ознаки можуть знаходитися і в інших говірках (другорядні ознаки). Звичайно, цього саме

методу тримався я й при вирахованні діалектичних ознак східно-слов'янських пам'яток.

Давніх глаголицьких пам'яток старо-слов'янської мови збереглося до нашого часу не мало, але не треба думати, ніби всі вони писані чистою старо-слов'янською мовою, — це звичайно т. зв. ізводи, цеб-то з домішкою тих або інших місцевих ознак; навіть найстаріша з глаголицьких пам'яток, Київські Глаголицькі Листки, має в собі виразні діалектичні ознаки.

Великою вадою глаголицьких пам'яток треба вважати те, що всі вони недатовані; дійсно, ані одна з цих пам'яток не має написаної дати, а тому вік пам'яток доводиться означувати аналізом палеографічним та лінгвістичним, а це звичайно не дає потрібної вірності. Цею ознакою глаголицьких пам'яток і пояснюється така велика розбіжність думок про них в науці, така велика кількість гіпотез про них, гіпотез, часто протилежних одна одній. А в гарячій дискусії про давність глаголиці ця недатованість пам'яток постійно була і тепер єсть великою перешкодою для остаточного вирішення справи.

Аналіз глаголицьких пам'яток показує, що в більшості їхня мова — то найдавніший тип старо-слов'янської мови (але не в фонетиці), а їхній текст — то найдавніший тип перекладу, може й справді ще в своїй більшості — кирило-мефодіївський.

Кидається в вічі, що всі глаголицькі пам'ятки невеликого розміру, — в малу чвірку, або навіть в вісімку; грецька палеографія твердить, що це ознака давности цих пам'яток. Більшість глаголицьких пам'яток походить з Болгарії, особливо з Македонії; пам'яток глаголицьких західно-слов'янських небагато, а східно-слов'янських зовсім нема.

Головно на основі палеографічній, але беручи на увагу й язикові данні, В. Ягіч в своїй праці: „Глаголическое письмо“ 1911 р. ось так класифікує глаголицькі пам'ятки: А. Найдавніще не зовсім кругле письмо (в границях моравсько-паннонських і в сусідніх коло них землях), сюди належать: Київські Гла-

голицькі Листки та Празьські Уривки. В. Переходовий вуглуvато-круглий тип глаголицького письма: Клоцв Збірник. С. Зовсім кругле письмо глаголиці (походження з Македонії й сусідніх земель): Євангелія Ассеманова, Зографська, Марїнська, Македонський Листок, Перша сторінка Київських Глаголицьких Листків. D. Давнє не зовсім кругле письмо глаголиці (македонсько-болгарського походження): Синайські Псальтир і Требник, Охридська Євангелія, Вставні листи Зографської Євангелії, Abecedarium Vulgaricum.

Добрий альбом знімків з глаголицьких пам'яток дав *Н. Каринський* в 1908 р.: „Образцы глаголицы“; тут 25 автотипичних знімків, з кирилівською транскрипцією текстів, з рукописних і друкованих пам'яток X—XVIII-го віків; рец. К(арського) в „РФВ“ LX. 231—232, А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1908 р. XIV. 428—429. Дуже багато глаголицьких знімків і в цінній праці *Ягіча*: Глаголическое письмо, див. „Енциклопедія Славянської Филології“, вип. 3, Спб. 1911 р.; в додатку до цієї праці дано 36 таблиц знімків з 75 глаголицьких пам'яток X—XVIII віків, з кирилівською транскрипцією їх; в цій же праці Ягіч зазначає, де саме видрукувано знімки з цієї чи іншої глаголицької пам'ятки. Цінний загальний огляд глаголицьких пам'яток дає *И. И. Срезневський*: Древніє глаголическіє памятники сравнительно съ памятниками кириллицы, Спб. 1866 р. VIII + 298 ст., до того друкувалися в „Извѣстіяхъ Археологическаго Общества“ т.т. III—IV та в „Запискахъ“ Академії т. IV. Короткий перегляд глаголицьких пам'яток подає Fr. Pastrnek: Památky hláholského písemnictví, „Čas. Mat. Mor.“ 1893 р. т. XVII ст. 93—100.

В 1903 р. засновано на острові Krk (Veglia) „Давньослов'янську Академію“—Palaeoslavica Academia Veglensis — для вивчення й видання глаголицьких пам'яток; найбільше працює в ній о. Й. Вайс.

Давніших кирилівських пам'яток з X—XI віку знаємо тепер значно більше, як глаголицьких. Правда, серед них багато дрібних уривків та окремих лист-

ків. Такий стан кирилівської письменности, яко джерела для вивчення старо-слов'янської мови, був би зовсім не лихим, колиб ці пам'ятки були писані дійсно чистою старо-слов'янською мовою; але справа в тім, що значна більшість кирилівських пам'яток мають мову східно-слов'янської рецензії, київської або новгородської, і місцеві елементи часто так сильно означені в них, що таку кирилівську пам'ятку звичайно не рахують пам'яткою старо-слов'янської мови. Як ми бачили, пам'яток зовсім чистої старо-слов'янської мови взагалі нема й глаголицьких, бо кожна з них має в тій чи іншій скількості місцеві ознаки. Але вже з першої половини XIX-го віку міцно встановилося в нашій науці певне суб'єктивне відношення до пам'яток слов'янських, — коли вона глаголицька, то її охоче рахують за джерело до вивчення старо-слов'янської мови навіть тоді, як що вона має ясно означені провінціалізми; навпаки, до пам'яток кирилівських серед західних учених увесь час помічається суб'єктивне підозріле відношення, як до пам'яток вже тим самим другорядних. Серед учених, переважно західних, встановився певний спис так би мовити „каноничних“ книг старо-слов'янських, і до цього „канону“ рукописи кирилівські XI-го віку допускаються з великою неохотою та з різними застереженнями. Такий методологічний засіб уважаю невідповідним що до дійсного стану мови кирилівських пам'яток; питання про старо-слов'янський „канон“ мусимо переглянути і мусимо більше кирилівських пам'яток притягнути для вивчення старо-слов'янської мови, бо ж в них, поза невеликим місцевим наслоєнням, звичайно проглядає чиста старо-слов'янська основа.

Велика цінність кирилівських пам'яток полягає в тому, що серед них маємо вже й датовані, чого зовсім нема серед давніх глаголицьких; в цім відношенні напис царя Самуїла 993 р., Євангелії Остромирова 1056 р. та Архангельська 1092 р., а також Збірники царя Святослава 1073 і 1076 р. мають величезну вагу. Де-кільки з кирилівських пам'яток, напр. Супрасльський Рукопис, дуже великих розмірів і найрізнішого змісту, а це так само збільшує їх цінність. Уже са-

ним зовнішнім виглядом кирилівські пам'ятки відрізняються від глаголицьких, — глаголицькі звичайно розміром малої чвірки, тоді як кирилівські — малий або великий аркуш.

Загальний огляд усіх кирилівських пам'яток, а також передруки їх чи цілих, чи уривків з них, дав відомий словіст Ізмаїл Іванович *Срезневський* в своїх працях: 1. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, див. „Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности“ том 1, 12, 15, 20 і 22, те саме і в „Запискахъ“ Академії томи 1, 6, 7, 9, 11, 20, 22, 24, 28, 34 і 39; те саме й окремо, Спб. 1867—1881; 2. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. 3 ст. 188+416+24. Треба тільки не забувати, що метод видання пам'яток, якого вживав Срезневський, тепер уже зовсім застарів; крім цього, в усіх виданнях Срезневського, як показали пізніші видання, чимало помилок.

Багато знімків з кирилівських пам'яток дає *П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма Спб. 1915 р., див. „Энциклопедія Славянской Филології“ вип. 4-й; тут пам'ятки тільки болгарські та сербські з X—XVIII віків, 343 знімки; до книги додано цінний „Альбомъ снимковъ съ югославянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго письма“, 1917 р., 97 знімків. Добрий альбом східно-слов'янських пам'яток XI—XII віків дав *Н. М. Каринскій* в своїй праці: „Образцы письма древнейшего периода истории русской книги“, Спб. 1925 р., тут 68 фототипичних знімків на 29 таблицях.

Добре знання старо-слов'янської мови можливе тільки по студіях над самими пам'ятками, — лише праця над пам'ятками дає повну глибину нашому знанню цієї мови, чого ніколи не дають самі граматики старо-слов'янської мови. Ось тому, щоби полегчити працю над окремими пам'ятками, в своїм огляді старо-слов'янських пам'яток скрізь подаю й докладну літературу про них.

В цьому томі подаю огляд старо-слов'янських пам'яток X—XI віку¹. В науці нашій втерлася вже думка, що „съ концомъ XI вѣка прекращается разрядъ памятниковъ старославянскаго языка“, що „памятниковъ, которые мы могли бы назвать старославянскими, позднѣе XI вѣка мы не знаемъ“², але думка така відповідає правді лише до певної міри; дійсно, елементи живої мови з XII в. вриваються до слов'янської церковної й літературної мов вже досить сильно, проте ж основа цієї мови залишається таки старо-слов'янською; а викинувши з пам'ятки, скажемо XII в., елементи її живої мови, позостає—як показав це Н. Дурново — чиста старо-слов'янська основа³. А коли візьмемо, наприклад, лексику, то вона ще довгі віки позостається старо-слов'янською, і, як казав я вище, часом в пізніших пам'ятках вона буває ціннішою, ніж в пам'ятках давніших. От через це при вивченні старо-слов'янської мови не треба обмежуватися тільки нашим традиційним „каноном“ старо-слов'янських пам'яток, бо він занадто обмежений та тісний.

Більшість старо-слов'янських пам'яток мають вже добрі видання⁴. Але ніяке друкарське видання при наукових працях не замінить рукописного оригіналу пам'ятки; річ у тім, що старо-слов'янські пам'ятки постійно мають найрізніщі надрядкові значки, яких звичайним друком передати нема змоги, а між тим значки ці мають не мале значіння не тільки палеографічне, але часом і лінгвістичне. Крім цього, нема ані одного видання, зробленого хоч би найліпшим ученим, в якому не можна було б знайти тих чи інших помилок в порівнянні з оригіналом; найпильніша ко-

---

¹ В частині 2-й цього тому подам важніші пам'ятки церковно-слов'янської мови XII—XVIII віків.

² В. Н. Щепкинъ: Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, Спб. 1901 р. ст. XII і XI.

³ Н. Н. Дурново: Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянскаго языка, „Јужнословенски Филолог“ 1924 р. кн. IV ст. 72—94, 1925—1926 р. кн. V ст. 93—117, Београд.

⁴ Методологічні вказівки про найліпше видання пам'яток подаю далі, в огляді Хрестоматій церковно-слов'янської мови.

ректа не забезпечить від цього, і це тоді, коли в таких пам'ятках часом кожна буква має певне значіння. Ось тому в останній час іде рух за найточніші фотографічні видання,—тільки вони могли б замінити оригінал, та й то лише до певної міри; кажу до певної міри, бо, напр., в фотолітографічних виданнях (напр. Євангелії Марлінської чи Збірника кн. Святослава 1073 р.) трапляються помилки, бо нефахові робітники часом самі „підправляють“ кліша. Найкращі видання—фотографічні, і напевне, недовго вже лишилося чекати, коли всі найважливіші пам'ятки матимемо в найліпших фотографічних виданнях, а при їх транскрипції друком матимемо й грецький чи латинський їх оригінал, коли це пам'ятка перекладна. Фотографічне видання замінить оригінал, але замінить його знову таки лише до певної міри: звичайна фотографія не передає кольору чорнила, а тим самим не дасть змоги, напр., розпізнати, де в оригіналі пізніща поправка. З цієї причини, напр., писати про мову Збірника 1076 р. з фотографічних знімків було б неможливим. Не передасть фотографія оригіналу й тоді, коли щось написано по підчищеному (пор. «*коньъ*» на л. 11 в Остромировій Євангелії).

ЧАСТИНА ПЕРША:

Огляд пам'яток X–XI-го віків.

А. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

І. Старо-слов'янська мова болгарської рецензії.

1. Зографська Євангелія.

ЗЄ має свою назву від болгарського монастиря Зограф (цеб-то мальовничий), заснованого на Афоні ще в IX віці; десь ще в XIV віці Євангелію цю принесено з Болгарії до Зографського монастиря, і вона тут зберігалася аж до 1860-го року, в останній час прикована на ланцюг. Першим звернув увагу на цю дуже цінну пам'ятку австрійський консул в Царгороді Антон Миханович, який під час свого побуту на Афоні бачив її. Про цю пам'ятку Миханович повідомив Григоровича, що тоді якраз подорожував по Європейській Турції, і той оглянув ЗЄ, а потім коротко згадав про неї в своїм творі: „Очеркъ научнаго путешествія“. В 1857 р. прибув до Афону російський археолог П. Севастьянов і сфотографував цілу ЗЄ (трохи зменшеного розміру, в деяких місцях підправлено), і це фотографічне видання подарував цареві Олександр-

дру II, який зацікавився пам'яткою; тепер цей альбом Севастьянова зберігається в Публичній Бібліотеці в Петрограді. А в 1860 р. Зографський монастир, на клопотання цього ж П. Севастьянова, подарував свою коштовну Євангелію російському цареві Олександрові II, про що розповідає нам ось цей напис на доданій до пам'ятки картці: „Сіе глаголическое Евангеліе Аеоно-Зографская славеноболгарская общежительная обитель вручила дѣйствительному статскому совѣтнику Петру Севастьянову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860го года. Настоятель Архимандритъ Аноимъ съ братією“. Імператор Олександр II передав ЗЄ до Петроградської Публичної Бібліотеки, і з того часу пам'ятка стала приступною для наукових дослідів.

ЗЄ—це Євангелія тетр, цеб-то четверо-євангелія, а не апракос. Рукопис має 304 листи, з них л.л. 2—2886 займає Євангелія, писана глаголицею, а на кінцевих 16 листах—л.л. 289—304—уміщено Синаксар чи Коліндар (покажчик євангельських читань), писаний кирилицею. Сама глаголицька Євангелія складається з двох частин: старша на л.л. 2—406 і 58—2886; з Євангелії дуже рано пропала частина і ще вдавнину замінена новішою, молодшою, це л.л. 41—57 (цеб-то Матв. 16²⁰—24²⁰). Старша частина писана на тонкому пергамені, а молодша на іншому, грубшому. Письмо старшої частини зовсім кругле, македонське, букви не на лінії, а вісять під нею; багато буков мають давню глаголицьку форму, напр. *м, л, оу, з*; букви *т і ш* менші за другі; письмо молодших вставних листів—їх звичайно відносять на XII-й вік—не зовсім кругле, знати вже вуглуватість. Розмір рукопису—мала чвірка. Не має початку й деяких карток в середині. В багатьох місцях Євангелії єсть кирилівські приписки, коліндарні вказівки для євангельських читань. Писали ЗЄ чотири руки—дві глаголицькі й дві кирилівські, а саме: 1-й писар написав цілу глаголицьку пам'ятку; 2-й дописав загублені л.л. 41—57; 3-й писар написав кирилицею, середньоболгарським правописом Синаксар; можливо, що цей саме писар зо-

ставив про себе напис на л. 288б: Іванъ грѣшны иерей прѣкѣлѣжи тетр...; нарешті, 4-й писар поробив кирилівські коліндарні примітки про читання Євангелії в різних місцях пам'ятки.

Повстала ЗЄ десь в Болгарії, а саме—в Македонії; як твердить Ягіч на основі досліду мови—повстала на землі, близькій до сербської; писав Євангелію болгарин. Проф. Б. Цонев на основі асиміляції дальшому складові редукованих звуків *ъ*, *ь* в ЗЄ (пор. *дѣка-дѣкѣ*, *зѣла-зѣлѣ*, *кѣнѣ-кѣнѣ* і т. п.), подібне до чого явище знаходить він і тепер в живій болгарській мові, твердить, що ЗЄ повстала десь на землі рупсько-родопського говору (ст. 167).

Ягіч уважає цю Євангелію за пам'ятку кінця X-го чи початку XI-го віку, і ця дата закріпилася в науковій літературі, хоч Ламанський і Грунський відносять її на кінець XI-го віку (о. Амфилохій рахував цю пам'ятку дуже давньою, і відносив її навіть на IX—X вік). Молодша частина Євангелії, цеб-то листи 41—57, походять з XII-го віку, а кирилівський Синаксар на кінці—XII в., або скоріще поч. XIII-го.

Мова ЗЄ надзвичайно цінна для вивчення старослов'янської мови, особливо своїм дуже правильним уживанням звуків *ъ* та *ь*; через це акад. Ягіч дуже високо ставить цю пам'ятку: „Между всѣми до сихъ поръ извѣстными памятниками первое мѣсто занимаетъ Зографское Евангеліе, подходя лучше всѣхъ къ идеальному церковнославянскому или старославянскому языку“; мова цієї пам'ятки — „вѣрнѣйшее зеркало старо-славянскаго языка“¹. Свого часу на мову цієї Євангелії накинувся був Архим. Леонид, називаючи її хорватською, а не церковно-слов'янською, але безпідставно. По Київських Глаголицьких Листках ЗЄ

---

¹ Маринское Четвероевангеліе, 1883 р. ст. 423. Проф. Н. К. Грунський не зовсім погоджується з таким твердженням: „Само утвердившееся положеніе, что З.Е. является «вѣрнѣйшимъ зеркаломъ старо-славянскаго языка», въ сущности есть результатъ прежде всего преувеличенной оцѣнки правильности употребленія *ъ* и *ь* въ З.Е.“, див. „Сборникъ“ т. 83 ст. 18, 1907 р.

рахується тепер найціннішою пам'яткою старо-слов'янської мови.

Головніші фонетичні ознаки ЗЄ такі: 1. Слабі *ъ*, *ь* часто зникають: *много*, *кто*, *что* і т. п. 2. Сильні *ъ*, *ь* часом вокалізуються на *о*, *е*, але рідко: *шедъ*, *бѣсенъ*, *любовь* і т. п. 3. Слабі *ъ*, *ь* уподібнюються дальшому складу (закон Ягіча), напр.: *кърати*, *къдока*, *тъма*, *зълѣ*, *дълѣ* і т. п.; правда, не бракує й винятків з цього закону. 4. Носові звуки вживаються правильно, але єсть декільки випадків і поплутання носових та заміни їх на чисті, напр.: *градовшту* (зам. *граджшту*) і т. п. 5. Знаходимо тут ще третій носовий звук, що зазначається особливим значком: Є з вузличком ліворуч; значка цього уживається тільки для зазначення кінцевого *ѣ* в N¹ дієприкметника теперішнього часу, напр.: *сѣи*, *градѣи*. С. М. Кульбакин¹ пише про цю літеру: „Быть можетъ не была бы очень смѣлой мысль, что *зѣ* обозначало *ѣ*, получившее подъ вліяніемъ иныхъ формъ носовой характеръ“. 6. Вживаються *ь* (Єв. Марка й Луки) та *и* (Єв. Матвія й Іоана): *знаменьє*, *зданіє* і т. п. 7. За малими виключеннями, л епентетичне єсть скрізь. 8. Sk перед *ѣ*, и дає *щ*, рідко буває *ст*. 9. Молодша частина ЗЄ знає dz (*s*), а старша змінила його на *з*. 10. Тут уживається тільки шт (*щ* нема).

Література. П. Шафарикъ: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр“, 87 ч. 1855 р. ст. 41—42. — И. И. Срезневскій: Изслѣдованія и замѣчанія о древнихъ памятникахъ старославянской литературы, Спб. 1856 р. ст. 135—166. — И. И. Срезневскій: Календарныя приписки кириллицей въ глаголическихъ рукописяхъ, „Сборникъ“ 1867 р. т. I № 7 ст. 69—76: Изъ Зографскаго Евангелія. — V. Jagić: Studien über das altslovenisch - glagolitische Zographos Evangelium, „Archiv“ I. 1—55, II. 201—268, 1875—1876 р., — дуже цінна праця про долю глухих звуків в ЗЄ. — V. Jagić: Quattuor Evangeliorum со-

¹ Енциклопедія Славянської Филології, 1915 р., вип. X ст. 39—40.

dex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitani, Берлін, 45+175 ст.; 1879 р.; текст подано в кирилівській транскрипції, на початку цінний вступ латинською мовою про ЗЄ; в кінці знімки з л. 131 та 141, а також з частини л.л. 43, 117, 155, 249 і 129.—*М. Колосовъ* в „РФВ“ 1879 р. т. II ст. 271—280 дав огляд мови цієї пам'ятки, яко рецензію на видання Ягічеве.—*Jos. Kolář*: O Zografském Evangelium a jeho berlinském vydání, Прага, 1879 р., 30 ст.—*И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105.—*Архим. Леонидъ*: О родинѣ и происхожденіи глаголицы, „Сборникъ“ 53 т. 1891 р., ст. 4. — *В. Ламанскій*: Появленіе и развитіе литературныхъ языковъ у народовъ Славянскихъ, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 331—337, розповідається про правопис ЗЄ, на основі чого вона вважається за пам'ятку кінця XI-го в. — *Н. Каринскій*: Хрестоматія по древне-церковно-славянському и русскому языкамъ, Спб. 1904 р., видання 2-е 1911 р., — дано 12 дуже добрих знімків з ЗЄ.—*Н. К. Грунскій*: Къ Зографскому Евангелію, „Сборникъ“, Спб. 1907 р. т. 83 ст. 1—43, палеографія і мова ЗЄ, в кінці 8 добрих знімків з ст. 436, 44, 1336, 134, 2246, 225, 2886, 1 ст. Синаксара. — *A. Leskien*: Die Vocale *ъ, ъ* in dem Codex Zogr., „Archiv“ т. 27 вип. 3, 1907 р. — *А. Соболевскій*: „Богословск. Энцикл.“ 1909 р. т. X ст. 223—224. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 143, опис письма ст. 127, опис вставних листів ст. 133-134.—*Проф. Б. Цоневъ*: Исторія на българский езикъ, 1919 р., т. I ст. 165-168.—*N. van Vijk*: Zu den altbulgarischen Halbvoakalen, „Archiv“, т. XXXVII ст. 330-377,—про різницю в мові початку й кінця ЗЄ.—*N. van Vijk*: O prototypie cerkiewnosłowiańskiego Codex Zographensis, „Roczn. Slaw.“ 1921 р. т. IX ст. 1-14, — вказує на різницю в мові початку й кінця ЗЄ, доповнення до попередньої статті.—*Н. Ванъ Вейкъ*: Еще разъ о Зографскомъ четвероевангелии, „Slavia“ I (1922) ст. 215-218; зам. С. К. в „Јужносл. Фил.“ 1926 р. кн. V ст. 322-323.—*Kurz Josef*: Několik poznámek k staroslověnskému čtveroevangeliju Zografskému, „Listy Filologické“ 1923, т. 50 ст. 229—232, — про деякі фонетичні явища мо-

ви ЗЄ; замітка С. К. в „Южн. Филолог“ 1926 р. кн. V, ст. 327-328.

2. Савина Євангелія чи Савина Книга.

Пам'ятку цю знайшов Срезневський в Типографській Бібліотеці в Москві і назвав її Савиною книгою через те, що вона має в собі два записи з іменем священника Сави, а саме: на л. 49: *пѣ сака чмъ* і на л. 54: *помози ѿ рабу твоёмю саку*. Пам'ятка, як свідчить приписка з XVII в. на л. 16, перше належала Середкину монастирю під Псковом, тепер же зберігається в Типографській Бібліотеці в Москві під № 14 (15). Зміст пам'ятки — євангелія-апракос; бракує в ньому початку й багатьох листків в середині, але втрачене дописано ще вдавнину.

Пам'ятка складається з 4 частин: перша частина, л.л. 1—24 початок Євангелії, палімпсест, а новий текст написаний десь в XIV віці в Росії з псковськими ознаками в мові; друга частина л.л. 25—151 (л. 139 помилково зазначений два рази) і 164, а разом 129 листів по 19 рядків, це й єсть Савина Євангелія XI-го віку; третя частина, л.л. 152—163, ранні Євангелії, з XII віку, і четверта частина, л. 165, чи не XI віку, але лист з якоїсь іншої пам'ятки, читається з трудом, бо витертій. Як бачимо, рукопис збірний, його часті різного віку; всього 166 листів.

Розмір Савиної книги — мала чвірка, 14×17 см. Рукопис дуже вбогий на вигляд, писаний на пергамені гіршого сорту, з багатьма дірками. Рукопис без оправы, дуже вживаний. Письмо нагадує письмо Збірника Святослава 1073 року. Єсть прості заставки й ініціали. Письмо трохи похилене вправо.

Головніші фонетичні ознаки СК такі. 1. Сильні *ъ* та *ь* не міняються на *о*, *і*; заміни *ъ* на *о* зовсім тут нема, як нема й безсумнівних прикладів зміни *ь* на *і*; рідкі випадки зміни *ъ* на *о*, *ь* на *і* пояснюються не фонетичною зміною. 2. Зникнення слабих *ъ*, *ь* дуже часте. 3. По звуках *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *жд*, *з*, *г* досить ча-

сто ь міняється на џ. 4. Перед палятальним складом ь часто міняється на џ. 5. Уживання носових звуків надзвичайно правильне, — правильніше, як в інших пам'ятках; безсумнівних випадків поплутання носових можна відмітити тільки два: стоѡщѡ 87 зам. стоѡщѡ та ѡ 131б зам. ѡ. 6. Буква ꙗ уживається скрізь послідовно; часом ꙗ пишеться зам. ѡ, особливо по ѡ і ѡ. 7. Звичайно маємо традиційне и перед голосною: ѡвєнє 51б; ѡ в цім випадку рідкий. 8. Звичайно маємо епентетичне ѡ, але часом його нема. 9. Звука ѡ нема, — змінився на ѡ. 10. Sk перед ꙗ та и послідовно дає ѡ. Панує ѡ, а шт відоме лише один раз в лігатурі. Звичайно пишеться ѡ, рідко ѡ. Букви ѡ та ѡ вживаються лише по голосних.

Дослідник пам'ятки проф. В. Щепкин по довголітній праці прийшов до таких трох висновків про Савину Книгу: „1. Саввина Книга єсть непосредственный списокъ съ глаголической рукописи, которая по языку своему относилась къ тому же старо-славянскому нарѣчю, какъ и Евангеліе Зографское, Маріинское, Ассеманово, Glagolita Clozianus, Синайскій Требникъ и Синайская Псалтырь, короче — всѣ крупные глаголическіе памятники старо-славянскаго языка. 2. Говоръ того лица, которое писало Савину Книгу съ этого глаголическаго оригинала, принадлежалъ къ иному старо-славянскому нарѣчю, при чемъ писецъ при списываніи выражалъ свой родной говоръ гораздо рѣшительнѣе остальныхъ старо-славянскихъ писцовъ. 3. Благодаря этой особой ясности своего говора, Саввина Книга представляетъ и особую важность для оцѣнки остальныхъ старо-славянскихъ памятниковъ, нерѣдко разрѣшая вопросъ, что въ этихъ послѣднихъ принадлежитъ живому говору писцовъ, что — графической традиціи или оригиналу? Вслѣдствіе этого изученіе языка Саввиной Книги какъ бы необходимо становится исходной точкой для изученія старославянской діалектологіи вообще“¹.

¹ Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67 ст. I—II передмови, Спб. 1901 р.

Що до першого висновку,—що оригінал для спис-ка Савиної Книги був глаголицький, на це вказує хо-ча б те, що писець Савиної Книги дуже часто за-мість *г* писав *и*, а потім виправляв його на *г*; це мо-гло статися лише при переписуванні з глаголицько-го оригіналу, бо в глаголиці легко сплутати ці букви. Крім цього, в Савиній Книзі юс малий в середині слова має форму глаголицького *ѣ*, а саме: *ѣ*, рідше *ѣ*¹, але на початку слова звичайно пишеться *ѣ*². Правда, Ягіч, Фортунатов і Соболевський не прийняли міркувань Щепкина про глаголицький оригінал для Савиної Книги. Алфавит цієї пам'ятки знає 43 букв. Пам'ятка східно-болгарського походження.

Література. *Срезневський*, що знайшов цю пам'ятку, він же й видрукував її, див. його „Древніе сла-вянскіе памятники юсоваго письма“, „Сборникъ“ Спб. 1868 р. т. 3, ст. 5—20 опис пам'ятки, а в дру-гій частині, на ст. 1 — 154 дано й цілу пам'ятку. — Поправки до видання Срезневського й цінні замітки дав *Ягіч* в „Archiv“ 1881 р. т. V кн. 4 ст. 534—580: Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas. — V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenisch: Savina kniga, „Archiv“ 1893 р. т. XV ст. 356—358. — Сави-ною книгою займався спеціально проф. *В. Н. Щепкин* і дав праці: Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, „Извѣстія“ 1898 р. т. III кн. I ст. 157 — 227, кн. 3 ст. 374—571 і кн. 3 ст. 1180—1268, а також „Сбор-никъ“ т. 67, 1901 р., ст. XXV+349, дуже цінний до-слід не тільки мови Савиної Євангелії, але й вза-галі старо-слов'янської мови; рец. *А. Соболевського* в „ЖМНПр“ 1900 р. ч. 327 ст. 399 — 404, відповідь Щепкина *ibid.* ч. 328 ст. 393—396; *V. Vondrák* в „Archiv“ 1900 р. т. XXII ст. 247 — 255, відповідь Щепкина в „ВВ.“ 1901 р. т. 26 ст. 161 — 166; в 1903 р. *Вячеславъ Щепкинъ* в „Памятники старо-

¹ Цю форму Щепкин пояснює як недописану попередню, з побоввання, щоби не роспливалося чорнило. Див. там само ст. 86.

² Там само, ст. III—VII і 57—69.

славянського языка“ т. I вип. 3 видрукував і сам текст: „Саввина книга“, VIII+235 ст., з цінним словником в кінці; рец. V. Vondrák'a в „Rocznik Slawistyczny“ 1908 р. т. I ст. 145 — 147; Є. Карського в „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 325—326; Г. А. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1904 р. т. XI ст. 747—748.—Лавровъ, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 285.—А. Соболевскій: Матеріали и изслѣдованія, 1910 р. ст. 137.—Н. М. Каринскій: Перечень важнѣйшихъ неточностей послѣдняго изданія Саввиной Книги, „Извѣстія“ 1914 р. т. 19 кн. 3 ст. 206-216; автор порівняв оригінал з виданням Щепкина і знайшов в нїм досить багато найрїзніщих помилок.—Б. Цоневъ: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 183—184.

3. Супрасльський Рукопис чи Супрасльська Минея.

СР знайшов десь перед 1823 роком каноник Михайло Бобровський. Доктор богословія, проф. Виленського Університету М. Бобровський (1785-1848), галичанин з походження, відзначався глибоким знанням мов слов'янських, європейських та східних. Він зібрав багато рїзних рукописів і вислав їх або знімки чи копії з них Добровському, Востокову, Копитару, Ганці і др.

Цінний наш рукопис знайшов Бобровський в Супрасльськїм монастирї, звідки пішла й назва цієї пам'ятки. Супрасль знаходиться в 20-ти верстах від Білого Стоку на Городенщині. Благовіщенський Супрасльський монастир заклав в 1498 р. князь Олександр Ходкевич на річці Супраслі; перше тут жили ченці з Афону, що заснували велику й цінну бібліотеку; певне ці афонські ченці й занесли до свого монастиря нашу пам'ятку, що була написана в XI віці десь в Болгарії. На початку XVII-го віку Супрасльський монастир перейшов до уніятів.

Бобровський взяв рукопис з монастиря, і розпоряджався ним як своїм. Частину його одіслав Копи-

тару, і ця частина вже не вернулася назад. Єсть переказ, ніби Бобровський написав був і розвідку про цю цінну пам'ятку, але розвідка згоріла в 1826 році, коли мало не згорів і сам СР.

В 1848 р. Бобровський нагло помер від холери, а його рукописи попали до рук Трембицького, по смерті якого в 1868 р. перейшли до бібліотеки графа Замойського в Варшаві¹, а два зшитки нашого рукопису попали до рук дідича Стрільбицького, який в 1856 р. продав їх академику А. Бичкову до Петрограду. Ось через це в теперішній час СР зберігається аж в трох місцях: 1. В Любляні, в Лицейській бібліотеці, 16 зшитків чи 118 листків, куди вони поступили (разом з коплею цілого СР) в 1845 р. від Копитара, по його смерті; 2. В Петроградській Публичній Бібліотеці 2 зшитки чи 16 листків, поступили від Бичкова, і 3. В архіві ординації графів Замойських в Варшаві зберігається 19 зшитків чи 151 лист; рукопис в гарній атласовій пурпурового кольору оправі з написом: „*Vitae Sanctorum codex Suprasliensis*“; оправа з бронзовими позолоченими застьожками, на яких вирито герба Замойських. Один час Варшавську частину рахували загинулою, але її в 1872 р. знайшов Паллонський. Разом 37 зшитків чи 285 листів, розміром в малий аркуш. Бракує початку й кінця, а також багатьох листів з середини.

Зміст Супрасльського рукопису — Читана Мінея на березень місяць, на 4-31 дні його, містить в собі 24 життя святих; крім цього тут знаходимо: 20 слів Івана Золотоустого, 1 слово Єпифанія Кипрського, Похвала св. Василя Великого 40 мученикам, Молитви св. Піона і 1 слово патріярха Фотія. Це все переклади з грецької мови на мову слов'янську, переклади дуже старі, що їх зробили може ще учні Костян-

¹ В цім же архіві гр. Замойського в Варшаві під №№ 11, 12, 17, 39, 40, 41, 58, 552 і 649 зберігається рукописна спадщина о. М. Бобровського, а серед неї й цікава його праця польською мовою з 1826-1828 р.: *Grammatyka słowiańskiego języka*. Див. мою статтю: „*Starodruki i rękopisy cyrylickie w bibliotece hr. Józ. Ossolińskiego w r. 1818*“, „*Przewodnik Bibliograficzny*“, 1928 р., Львів.

тина та Мефодія, або інші письменники з кружка царя Симеона.

СР—пам'ятка XI віку, дуже цінна для дослідів церковно-слов'янської мови; батьківщина її—Болгарія. З палеографічних прикмет зазначу, що тут по приголосних юс малий постійно пишеться в формі Δ , як часом і в Савиній Книзі, а на початку слів та по голосній пишеться Λ , цеб-то тут $\Lambda = \text{ю}$ (хоч часом Λ тут нейотоване ϵ), а $\Delta = \text{а}$. Значка ' часто вживається для зазначення зм'ягчення приголосних.

Цікаві способи закінчення рядків в СР. Коли в кінці рядка писареві бракувало місця, то він скрізь робить ті або інші скорочення, а саме: 1. Пише букву, яка займає менше місця, напр. пише Ѹ , і замість оу , и. 2. Зовсім букви не пише, напр. замість кінцевого ѣ ставить апострофа ' зверху над приголосною. 3. Виносить кінцеву букву до гори, коли вона о або оу , при чім цю останню зазначає півколом о . 4. В разі браку місця ліва верхня головка ѣ виносить до гори над останню приголосну; те саме робиться і з ѣ в кінцевім ѣи ; так само остання чи частіше передостання т в такім випадкові має свою перекладину вгорі над сусідніми літерами. 5. Вживається найрізніщих форм лігатури двох останніх букв, рідше середніх; в сполученні шт буква т доробляється до середньої чи до правої лінії ш^1 .

Головні фонетичні ознаки мови СР: 1. Вокалізація сильного ь на е тут досить часта, але прикладів зміни ь на о на цілу книгу безсумнівних лише три: любовьнзи , смоковнааго і крѣпокъ . 2. Слабі ъ , ь зникають, часом навіть і в кінці слова. 3. Асиміляція ъ , ь дальшому складу помічається, але рідко. 4. Поплутання ъ і ь часте. 5. Єсть випадки поплутання ж з оу , але мало. 6. Після м'яких приголосних л , н , р зам. на часто стоїть ѣ . 7. Слабий редукований и зазначається то через и (в першій частині), то через ь (в другій), або навіть заміняється знаком ' напр.: пришествиѣ , аб'ѣ . 8. Замість початкового ра - тут буває

¹ Свої спостереження подаю по Варшавській частині СР; дивись додані знімки.

часом *рѣ*. 9. Епентетичне *л* дуже рідке. 10. Звука *з* нема, змінився на *з*. 11. Звичайно пишеться *шт*, а не *щ*. 12. *Sk* перед *ѣ*, и майже завше дає *ст*. 13. З інших особливостей треба підкреслити форми *Ab¹* типа *кодъ*, яких тут цілий шерег, — певне, це діалектична риса якогось давньо-болгарського говору. 14. З синтактичних рис кидається в вічі дуже часте вживання форми *dativus possessivus*, що звичайно вважається за ознаку болгарської мови.

Мова *СР* має риси південно-слов'янські; „можно видѣть—каже С. М. Кульбакин — въ Супрасльской Рукописи отраженіе какого-то древне-болгарскаго говора, находившагося неподалеку отъ западно-славянскаго или восточно-славянскаго нарѣчія и испытывшаго на себѣ вліяніе этой сосѣдной языковой области“¹. Покійний Облак відносив говор *СР* на північну Дакію,—по сусідству з мовою словацькою². Акад. А. Соболевський твердить, що „Супрасльская рукопись написана, повидимому, где-нибудь в пределах позднейшей Венгрии“³. В. Вондрак на основі форми *заштицаѣ* твердить, що *СР* переписано десь на сході, а саме там, де сходяться словацькі й українські елементи.

СР переписаний з різних оригіналів, чому тут маємо не один правопис.

Література про *СР* велика, бо ж велика й вага цієї пам'ятки. *А. Востоковъ*: Супрасльская рукопись, „Библиографическіе Листы“ 1825 р. ст. 189-200 і 533-537, див. „Филологич. Наблюденія“ 1865 р. ст. 156-167.—В 1851 р. *Миклошич* видав (з копії Копитара) цілу пам'ятку під назвою: *Monumenta linguae palaeoslovenicae e Codice Suprasliensi*, Відень.—*И. Срезневский* в „Древніе славянскіе памятники юсоваго письма“ 1868 р. на ст. 27-36 дав опис *СР*., а на ст. 174-186, 225-240 уривки з неї. — *А. Кочубинский*: О Супрасльской Рукописи, „Извѣстія“ т. II кн. 4 ст. 1143-

¹ Энциклопедія Славянскої Филології, Спб. 1915 р. т. X ст. 13.

² „Archiv“ т. XV ст. 338 і далі.

³ „Известія“ 1926 р. т. XXX ст. 443.

1148.—*А. Бемъ*: Историко-филологическое изслѣдова-
 ніе о Супрасльской рукописи, „Филологич. Записки“
 1869 р. вип. I ст. 1-44, праця вже застаріла.—В 1879 р.
 Петроградське „Общество Любителей Древней Пись-
 менности“ в своїх „Изданіяхъ“ під № 50 випустило
 фотолітографічно 8 листів СР з частини А. Бичко-
 ва.—*П. О. Бобровскій*: Судьба Супрасльской рукопи-
 си, „ЖМНПр“ 1887 р. кн. X ст. 268-311, кн. XI ст.
 79-102; племенник розповідає про свого дядю і про
 долю СР; хоче доказати, що як би не нагла смерть
 Бобровського, то все було б повернено Супрасльсько-
 му монастиреві; багато попередньої літератури.—На
 цю статтю дав доповнення *Н. А. Поповъ*: Къ вопро-
 су о Супрасльской рукописи, „ЖМНПр“ 1887 р. кн.
 XII ст. 304-306, а відповідь на них: *П. О. Бобровскій*:
 Дополненія къ статьѣ: „Судьба Супрасльской руко-
 писи“, „ЖМНПр“ 1888 р. кн. XII ст. 307-315.—В
 „Sitzungsberichten“ Віденської Академії Наук проф. V.
 V o n d r á k умістив три праці про СР: Zur Kritik der
 altslov. Denkmäler, т. 112, 1886; Altslovenische Stu-
 dien, т. 122, 1890 р. 90 ст.; Ueber einige orthogra-
 phische und lexikalische Eigenthümlichkeiten des Co-
 dex Suprasliensis, т. 124, 44 ст., 1891 р.; на цю пра-
 цю Вондрака рецензія *Облака* в „Archiv“ т. XV,
 1893 р. ст. 338-348.—*А. Врѣскнер*: Zum Supras-
 liercodex, „Archiv“ т. XIII, 1891 р. ст. 317—поправки
 до видання Міклошича з Варшавської частини, про
 те саме говорить і *Е. Зівієг*: Studien über den
 Codex Suprasliensis, ч. I, Бреславль, 1892 р. 26 ст.,
 ч. II, Катовиці, 1899 р.; рец. Вондрака в „Archiv“
 1893 р. т. XV ст. 407-411.—*И. Л. Бобровскій*, „Энцикл.
 Слов.“ Брокгауза, півтом 7 ст. 132, 1894 р.—*Dr.*
Abicht und Dr. Schmidt: Quellennachweise
 zum Codex Suprasliensis, „Archiv“ XV, XVI, XVIII,
 1893-1896 р.,—подає арлографічні грецькі тексти до
 СР; в XVIII т. „Archiv“ ст. 172-190, подаються грець-
 кі тексти життя Кондрата й Савина.—*Ф. Пастр-
 нек*: О рукописе Supraslském, „Listy Filolog.“
 1897 р. вип. 2 ст. 96-109, порівняння Люблян-
 ської частини з виданням Міклошича.—*В. Перетцъ*:
 Супрасльская рукопись, „Энцикл. Слов.“ Брокгауза,

1901 р. півтом 63 ст. 85. — Добре критичне видання цілого рукопису по 8 літній праці дав *Сергій Северьяновъ*: Супрасльська рукопись, т. I, VI+570 ст., Спб. 1904 р., „Памятники старославянського язика“ том II вип. I-й; мав бути й II том — монографія про пам'ятку й словник до нього, — але смерть не дала авторові можності закінчити корисну працю. Рец. на труд Север'янова в „РФВ“ 1905 р. кн. 2 ст. 339 і далі; рец. V. Vondrák в „Rocznik Slawistyczny“, Краків, 1908 р., т. I ст. 143-145; Г. Ильинский в „Виз. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 638-639. — A. Leskien: Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, I, Липськ, 1909 р., „Abhandl. der phil.-hist. Kl. der Kön. Sächsischen Gesellschaft d. Wiss.“ т. 27 № 13 ст. 445-465; рец. Meillet в „Bulletin de la Société de linguistique de Paris“ 1910 р. т. XVI ст. 380-381. — С. П. Обнорский: Судьба j-та (i) в Супрасльській Рукописи, „Извѣстія“ 1912 р. т. XVII кн. 3 ст. 242-255. — Dr. A. Margulies: Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927 р., XVI+253 ст. — С. П. Обнорский: Глухле въ сочетаніи съ плавными в Супрасльській рукописи, Спб. 1913 р., „Извѣстія“ XVII кн. 4. — Н. Н. Дурново: К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльська рукопись, „Извѣстія“ 1926 р. т. XXX ст. 353-429. — N. van Vijk: Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, I, Suprasliensis. — В 1896 р. з доручення Петроградської Академії Наук зроблено для неї фотографія зо всіх 118 листів Люблянської частини СР, але, на жаль, листи ці ще й досі не видано. — Б. Цоневъ: Исторія на българский езикъ, 1919 р., ст. 184-187. — N. Van Vijk: Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, Амстердам, 1925, „Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeeling letterkunde“, deel 59, serie A; № 4; рец. С. К(ульбакина) в „Јужнословенски Филолог“ 1925-1926 р. кн. V ст. 316-317. — L. Pintar: Die Absendung des Cod. Supr. aus Lalbach nach Wien im Jahre 1850, „Archiv“ XXXII ст. 622-625.

4. Ассеманієва Євангелія.

Відомий орієнталіст, бібліотекар папський, єзуїт о. Йосип-Симон Assemani (1687-1768), зібрав для Ватиканської бібліотеки багато різних давніх рукописів. Під час своєї подорожі до Ливану, Ассемані в 1736 році купив в Єрусалимі від ченців православного монастиря стару глаголицьку Євангелію, дорогоцінну слов'янську пам'ятку XI-го віку. По смерті Ассемані Євангелія ця перейшла до його родича архієпископа Апамейського Степана Ассемані, а від нього до Ватиканської бібліотеки, чому вона й зветься Ассеманієвою або Ватиканською. Із усіх глаголицьких пам'яток учений світ найперше пізнав АЄ. Зберігається тепер у Римі в Ватиканській бібліотеці під № 3.

Євангелія на пергамені, розміром 23×17,5 см, має 158 листів, без кінця, нема й в середині листа по л. 49-м. До л. 116 писано в два стовпці, а далі в один, по 26-29 рядків на сторінці. Дуже гарне кругле письмо, яке стало Шафарику за зразок до його форм друкарської глаголиці. В пам'ятці багата система глаголицьких лігатур, на основі з'єднання двох вузлів в один. Зміст пам'ятки — „Євангеліє изборное“, цеб-то Євангелія апракос, по порядку суботніх та недільних читань, з Великодня починаючи, т. зв. східної чи візантійської редакції. В кінці коліндар (місяцеслов) короткої редакції. В пам'ятці багато пізніших кирилівських приписок.

Про вік і батьківщину пам'ятки до певної міри можна довідатися з місяцеслова, уміщеного тут на кінці Євангелії. В місяцеслові згадано Климента, єп. Величського, що помер в 916 році,—десь по цім часі й повстала наша пам'ятка, скоріще під кінець X-го віку, чи на початку XI-го, бо потрібно було пройти якомусь часу, аж поки канонізовано Климента. В місяцеслові цім згадується, крім Климента, декільки місцевих македонських святих, напр.: Нестор і Дмитрій Солунський, Феодора Солунська, Тимофей, Феодора й Євсевій Струмицькі, а це вказує, що пам'ятка наша повстала в Македонії, може й недалеко коло

Солуня, як то зазначає Соболевський. Дослід мови цієї пам'ятки так само веде нас до Македонії, дослід палеографічний каже про кінець X-го — початок XI-го віку.

Простудювавши пам'ятку на місці, В. Щепкин прийшов до висновку, що „Ассеманово Евангеліє должно быть причислено къ памятникамъ той переходной эпохи Македонской письменности, когда кириллица уже смѣняла глаголицу... Иными словами, Ассеманово Евангеліє — памятникъ конца XI-го вѣка“.

Головніші фонетичні особливості АЄ такі. 1. Слабі **ѣ, ѥ** дуже часто зникають не тільки в середині слів, але й на кінці їх. 2. Сильні **ѣ, ѥ** досить часто змінюються на **о, ѡ**. 3. Поплутання **ѣ** та **ѥ** дуже часте й безсистемне. 4. Єсть трохи прикладів уживання **ѣ** та **ѥ** один замість одного. 5. Знає звичайно форми **з** и (**а** не **ѣ**), напр.: **оучение, оубиеши** і т. п. 6. Епентетичного **л** часто нема. 7. Єсть давнє **с** (зі-ло). 8. **Sk, zg** перед **ѣ**, и майже завше дає **ст**.

Література. Перші відомості про АЄ дав *Добровський* в *Institutiones* 1822 р. ст. 688-9, та *Копитар* в *Glagol. Sl.* 1836 р. ст. XXVIII і в *Hesyhii* 1840 р. ст. 39-44; *А. Востоковъ* в „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 103 дав уривок. — *П. I. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 368-369. — *И. II. Срезневский*: Ватиканское Глаголическое Евангеліє, загальна замітка; „Извѣстія“ 1861 р. т. X ст. 160. — Доброго наукового видання цієї пам'ятки не маємо ще й тепер. Перше видання зробив хорватський учений каноник *Dr. F. g. Račk i*: *Assemanov ili Vatikanski Evangielstar*, Загреб, 1865 р. СХІХ+216 ст.; до видання додано цінну передмову *Ягіча* про цю пам'ятку хорватською мовою, ст. ХІІ-ХСІХ; на жаль, це видання повне коректурних помилок, чому воно не годиться для наукових дослідів; видання зроблено глаголицею. — *И. II. Срезневский*: Календарь изъ Ватиканскаго глаголическаго евангелія, див. „Свѣдѣнія и замѣтки“ № XV, в „Сборникъ“ т. I, 1867 р., ст. 49-76, яко доповнення до видання *Рачкого*, виданого глаголицею з багатьма помилка-

ми.—И. И. Срезневский: Календарныя приписки кириллицей въ глаголическихъ рукописяхъ, там само, № XVI ст. 65-69; там само, ст. 77-81: Остальныя приписки кириллицей въ Ватиканскомъ евангелии, № XVII. — Значно ліпше друге видання,—Каноник Dr. Ivan Črnčić: Assemanovo izborno evangjelje, Рим, 1878 р., ст. LXXVI+184, — але й це видання Чернчича не зовсім відповідне, бо видрукуване латинкою. — *Арх. Леонидъ*, 1891 р. ст. 5,30.—В „Энциклоп. Слов.“ Брокгауза, півтом 3, 1894 р., ст. 312-313 добра стаття про Ассеманієву Євангелію.—*А. Соболевский*, „Богословск. Энцикл.“ 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 126-127.—*П. Шафарикъ*: Взглядъ, 1855 р., ст. 39-40, тут і давніща література. — *В. Н. Щепкинъ*: Ассеманово Євангеліє, „Извѣстія“ 1902 р., т. VII кн. 3 ст. 164-167.—*Josef Kurz*: O potřebě nového vydání rukopisu Assemanova, „Listy Filologické“ 1926 р. т. 53 ст. 106-118, 234-247. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 176-178.—*Specimina codicis Assemaniani*, edidit *Josef Vajs*, universitatis Carolinae Pragae professor, Romae 1924,—тут добрі знімки 8 останніх листів Євангелії, 151-158, випущено всього 60 примірників.—Чеські вчені Вайс та Курц в скорому часі випускають фотографічне видання АЄ з кирилівською транскрипцією тексту.

5. Синайський Требник.

В бібліотеці давнього грецького монастиря св. Катерини на горі Синай в Аравії збереглося не мало стародавніх рукописних книг, а серед них єсть трохи й книг слов'янських. Уже архимандрит Порфирій Успенский (та Крилов) під час своєї подорожі на Синай в 1850 р. оглянув був тамошні слов'янські рукописи, правда, мало уважно. Він перший звернув увагу на ті два давніх глаголицьких рукописи, що зберігаються тут під №№ 37 та 38,—це Требник та Псавтир;

він же першим подав коротенькі відомості про ці пам'ятки, особливо про Псавтир¹; з Требника (?) Порфирій взяв два листи й потім передав їх Срезневському, який і видрукував їх (разом з листком, що його привіз Крилов) в 1866 р. В 1880 р. подорожував по Сході загребський словіст Леопольд Гайтлер; головна мета його подорожі була бібліотека св. Катерининського монастиря на Синаї, де він хотів ближче познайомитися з слов'янськими книгами. Між неважливими слов'янськими рукописами Гайтлер натрапив на № 37 і 38, цеб-то на Синайські Требник та Псавтир, і відразу оцінив їх величезну вагу, про що негайно й сповістив учений світ. Гайтлер описав ці пам'ятки і поробив з них знімки, а пізніше — в 1882 і 1883 р. і видав їх, правда — з дуже багатьма помилками, чому ці видання непридатні до наукових студій. Слід за Гайтлером, в маї 1881 року зробив учену подорож на Синай відомий археолог Н. П. Кондаков разом з одеським фотографом Раулем; Кондаков зробив 14 знімків з Синайського Псавтиря і 2 знімки з Требника, які він пізніше й видав в своїм альбомі; крім цього, Кондаков привіз ще один лист з Требника², а саме — 10-й.

Синайський Требник чи Євхологіон (Euchologium Sinaiticum) або Молитвослов — це був великий рукопис, від якого збереглося тільки 106 (чи 107) листків, а більша частина на початку й кінці загубилася; пергаменові листки розміром 14×10,5 см. Рукопис, як вже зазначено, переховується в скиту св. Катерини на Синаї; два листки Порфирія та один Кондакова зберігаються в Петроградській Публичній Бібліотеці, а листок Крилова — в рукописнім відділі Академії Наук³.

¹ В самому кінці Псавтиря читаємо таку замітку: „1850 года Юля 14 дня Читалъ сію псалтирь Архимандр. Порфирій, и переметиль страницы“.

² *Н. Каринскій*: Хрестоматія, вид. 2, ст. 33, 1911 р.

³ Два листки Порфирія та один Крилова походять з одного рукопису; Вондрак настоює (Altkirchenslavische Grammatik, 1912 р. ст. 24), що ці листки, судячи по іншому їх формату, не належать до Синайського Требника, хоч письмо їх і похоче.

Требник має багато ознак давнини як в мові, так і в письмі, чому й відноситься до XI віку. Глаголиця не зовсім кругла; між глаголицькими буквами в ініціалах єсть три рази кирилівське ч. Письмо товсте й жирне. Гайтлер відносив цю пам'ятку на другу половину X-го віку; дійсно, окремі частини Требника носять сліди глибокої давнини; так, напр., акад. Соболевський приписує Врачувальні молитви з Синайського Требника тому саме перекладчику, який переклав з латинського Київські Глаголицькі Листки.

Самим своїм змістом Синайський Требник має дуже велике значіння, бо з цього погляду він unicum серед усіх старо-слов'янських пам'яток. Наш рукопис—відпис з давнішого оригіналу; деякі частини його, напр. „Заповѣди св. отць“ л.л. 102а-105б та „Чинъ надъ исповѣдажщіймыа“ л.л. 66б-80б дуже старі, що повстали може ще в IX в. в Паннонії. Сама пам'ятка переписана десь на півдні, може в Македонії, про що свідчить також і словник її.

Головніші фонетичні особливості в СТ такі. 1. Сильні *ъ, ѡ* змінюються на *о, ѡ*, а слабкі зникають. 2. Звуки *ъ, ѡ* міняються на *ь, ѡ* в залежності від дальшого складу (асиміляція) або в залежності від попереднього складу (лабіалізація). 3. Замість *ж* часом буває *оу* або *о*. 4. Звичайно маємо форми з *и, а* в тут дуже рідке (правда, форми на *-ви, -ью* часті). 5. Давне *ъ* змінилося на *з*. 6. *Sk, zg* перед *ѣ*, *и* послідовно дає *щ*.

Література. *И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 243-274. — *А. Кочубинскій*: Итоги славянской и русской филологии, „Записки Новорос. Универс.“ 1882 р. т. 33 ст. 263-274.—*Dr. Lavoslav Geitler*: Euchologium. Glogolski spomenik manastira Sinai-brda, Загреб, 1882 р., XVI+197 ст., дано один знімок, рец. Ягіча в „Archiv“ 1883 р., т. VII ст. 126-133. — *Roman Jagošiewicz*: Ueber das „Euchologium Sinaiticum“. Відчит реальної гімназії в Коломиї, 1888, 40 ст.—*Prokop Lang*: Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinajského, „Gymn. Progr.“ в Пржібрамі, 1888-1890, I-II, 53 ст.,

огляд тільки правопису та фонетики в СП. На праці Яросевича та Лянга див. рецензію V. Oblak'a в „Archiv“ 1888 р. т. XI ст. 590-594. — Vondrák V.: Zachodnio - europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, „Rozprawy“, Краків, 1904 р. т. 40 ст. 1-67; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1904 р. кн. 4 ст. 357-360; відповідь автора рецензенту там само 1905 р. кн. 1 ст. 216-218. — V. Benešević: Die „Gebote der heiligen Väter“ nach dem Euchologium Sinaiticum, „Zbornik u slavu V. Jagića“ 1908 р., ст. 591-596, — тут передрук „Заповіді св. Отьць“ з лл. 101-104 в кирилівській транскрипції. — А. И. Соболевский: Синайский Требникъ, „Матеріали и изслѣдованія“, Спб., 1910 р., ст. 100-106. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 131-132. — Б. Цоневъ: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 173-174. — N. Van Wijk: Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, II. Euchologium Sinaiticum, „Archiv“ 1925-1926 р. т. 40.

6. Синайський Псавтир.

В тім самім грецькім монастирі св. Катерини на Синайській горі зберігається під № 38 найдавніший текст Псавтиря, — т. зв. Синайський Псавтир. Псавтир писаний на пергамені, має 177 листків (354 сторінки) розміром 15×11 cm in 8°, на кожній сторінці по 20 рядків письма. Від Псавтиря загубився кінець; Псавтир має 1-137 псалми, кінчиться 24 віршем 137 псалми; таким чином загубилося 13 кінцевих псалм.

Письмо Синайського Псавтиря дрібненьке, дуже гарне; Ягіч характеризує його як „древній не совсѣмъ круглый почеркъ македонско-болгарскій“. Писало декілька писарів і письмо йде то під лінією, то на ній; писано досить недбало, певно з поспіхом. Серед глаголицьких букв стрічаються кирилівські, напр., т, м, в. Безумовно, писав не один писар, — Ягіч вба-

ках, напр. (в дужках подаю той же вираз з кирилівських пам'яток): ашоутъ (без оума), бални (краць), възхліа-пактѣ (въспрогатъ), замжди (закоєни), искрѣни (ближѣни), мзита—та дѣра, наліаці (напрѣзи), натроути (напитати), ометзи (подзлѣзи), отокъ (острокъ), отълакъ (останъкъ), раднота (истина), раднотибанъ (истиньнъ), спзѣти (безоума), сънемъ (съборъ), шѣтѣ (рече), тепенъ (внѣєнъ), оуіадри (оускори), іадро (скоро), іадропишьць (скоропишьць) і т. п. Єсть трава и трава. 10. Багато неперекладених грецьких слів таких, які в інших Псавтирях вже перекладені, напр.: акротомъ (нес'ккомзи камъикъ), аєрзнѣхъ (въздоушнѣхъ), шѣтъ барѣи (отъ домовъ), кротафъ (скранина), сканъдалъ (сълѣзнъ) і т. п. З правопису треба підкреслити, що тут нема букви а, єсть тільки іа.

В СП дуже багато випадків (більше 55), коли вживається поруч з глаголицею також і кирилиці: тут написані кирилицею частини слів, окремі склади та поодинокі букви. Здається, не далеко стоїть від правди М. Долобко, який твердить, що той оригінал, з якого списувано СП, був кирилівський, на що тут вказували б, напр., поплутання в тексті буков *ѣ* та *ѣ*, *ѣ* та *ѣ* і др., чого при глаголицьким оригіналі бути не могло б.

Література. Першу звістку про Синайський Псавтир подав ще Архимандрит Порфирій Успенський в праці: „Путешествіе отца Порфирія Успенскаго по Египту въ 1850 г.“, Спб. 1856 р., II, ст. 163; див. ще „Извѣстія археол. общества древностей“, 1865 р., т. V ст. 19-20.—В газеті „Обзор“ № 94 і 97 за 17-29. IV. 1880 р. вміщено зміст доклада Гайтлера, який він читав в Загребській Академії Наук: Про глаголицькі пам'ятники на Синаї, див. „Записки Новорос. Унив.“ 1882 р. т. 33 ст. 266-267. — *А. Кочубинскій*: Итоги славянской и русской филологіи, „Записки Новоросійскаго Университета“ 1882 р. т. 33 ст. 263-272, історія пам'ятки, а також опис палеографічний та лінгвістичний.—В 1883 р. цілу пам'ятку в кирилівській транскрипції видав L. Geitler: Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai-brda, „Djela jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti“ кн. III,

Загреб, 1883 р., 8^о, 303 ст. — *И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 42-65, цінний аналіз мови Синайського Псавтиря. — *Vues et antiquites du Sinai*, 1883 р., альбом знімків, які зроблено для проф. Н. Кондакова на Синаї, під час його подорожи; тут знімки з 7 листків Синайського Псавтиря. — *В. Погорьловъ*: Псалтыри, М. 1901 р. ст. IX-XI. — *А. Соболевскій*: „Богосл. Энцикл.“ 1909 р., т. X ст. 223-224. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 80, 130-131. — *Ю. В. Петровская*: Къ вопросу о мѣнѣ глухихъ въ старославянскихъ памятникахъ. Мѣна глухихъ въ Синайской Псалтыри, „Извѣстія“ 1916 р. т. 21 кн. 1 ст. 279-319. — *Pastrnek Fr.*: Die griechische Artikelkonstructionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung, „Archiv“ 1906. XXV. 366-391; рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1903. XII. 389. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 174-176. — *С. Северьяновъ*: Синайская Псалтырь, глаголическій памятникъ XI вѣка, Петроград, 1922 р., „Памятники старо-славянскаго языка“ т. IV, ст. VII+392; перевидано цілий текст з примітками ст. 1-177, повний словник 181-392, скрізь порівняння з грецьким текстом, XI таблиць знімків чорно-білою фотографією з оригіналу. В передмові V-VII розказано про сумну долю цього видання: розпочав його Фортунатов і Север'янов в 1907 р., але праця затяглася; в 1914 р. Фортунатов помер, догляд над виданням прийняв Шахматов; в 1918 р. помер Север'янов, його заступила Ю. Петровська, але в 1919 р. померла з голоду й вона, а в 1920 р. помер Шахматов; закінчив друк тільки Є. Карський. Рецензія: *М. Долобо* в „Zeltschr. für Sl. Ph.“ 1924 р. т. I ст. 452-466; *Ст. Кульбакинъ* в „Јужнословенски Филолог“ 1924 р. кн. IV ст. 166-181 (показано різницю від видання Гайтлера, а також дано коротку характеристику мови, особливо про долю носових); *Н. Дурново* в „Slavia“ 1924 р. т. III ст. 138-139. — *Ст. Кульбакин*: Полугласници у Синайском Псалтиру, „Јужнословенски Филолог“ 1925-1926 р. кн. V ст. 69-82. — *Є. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 212.

7. Хиландарські Листки.

Це два дуже пошарпані кирил. листки, які знайшов В. Ів. Григорович серед хламу в Хиландарському монастирі на Афоні під час своєї подорожи в 1844 році, деś між 20.XI—12.XII. Пізніше, в 1865 р. Григорович подарував усі свої рукописи новозаснованому Одеському університетові, а разом з ними до цього університету перейшли й ХЛ, де вони й зберігаються під № 23.

ХЛ—це два листки розміром в велику чвірку (чи малий лист), які збереглися зле; в першій Листку велика дірка, що забрала багато тексту; кінці листків, особливо правий горішній вугол, дуже обірвані. Текст писано кирилицею в два стовпці, по 25 рядків на сторінці (лише 1 ст. має 23 рядки). В багатьох місцях текст постільки вже вицвів, що читається з трудом. Букви на лініях; письмо трохи похилене вправо. Зміст пам'ятки — уривки з двох слів Кирила Єрусалимського, переклад з грецького, який зроблено, можливо, ще за часів царя болгарського Симеона.

Правопис ХЛ такий: 1. Знака ю ужито лише два рази, панує є. 2. По приголосних пишеться ж, љ, а по голосних і на початку слова љ, љ або љ, цеб-то ця остання визначає йотоване є. 3. Букви ѡ нема. 4. Замість з вживається з. 5. М'яжке л зазначається гачечком справа: ˘. 6. Постійно вживається ц, а шт ужито тільки раз. 7. По південно-слов'янському звичаю уживається ђ замість љ, але тільки по приголосних, напр.: раздрѣтъ 1в⁹, нзинѣшанѣа 2в²⁰ і т. п. 8. Із знаків розділових маємо лише серединну крапку. 9. На початковім голоснім, а також на голоснім, що йде по голоснім, ставиться надрядковий значок, який буває потрійної форми: густий придих, рисочка і крапка. 10. Титло має обидва кінці опущені додолу, а саме ˘.

Головніщі фонетичні особливості ХЛ такі. 1. Глухі з, ь вживаються досить правильно, але єсть і відступлення від каноничної форми: слабкі з, ь часом зникають, при чому пропуск їх постійно зазначається паєриком; єсть випадки вокалізації міцного ь на є; бу-

ває поплутання *ѣ* з *ь*. В сполученні з плавними глухий стоїть по них; в цім випадкові ставиться тільки *ѣ*, напр.: *вѣзѣ* 2в⁹, *мрътѣѣ* 1в²⁰, *цръкѣѣ* 2в¹⁸. 3. Носові звуки вживаються зовсім правильно. 4. Коли *а* стоїть по голосній, то воно часом не має йотації: *дѣати* 2г¹², *каа* 2г⁹, *непокайн(ьно)* 2б⁶. 5. Перед йотованою голосною частіше маємо *н*, рідше *ь*, напр., *оученина* 2г¹¹, *кръщенійя* 1а⁷, *дыакола* 2в¹² і др. 6. Скрізь маємо епентетичне *л*, але: *корабѣ* 1б²¹. 7. В лексиці ХЛ знаходимо чимало давніх слів, напр.: *естеромѣ* 1в¹⁰, *благодѣт(и)* 1г¹⁶, *кзнигамѣ* 2в¹⁷, *всего мнра* 1г³, *непѣцеквѣше* 2в¹³ і др.

ХЛ—пам'ятка XI-го віку болгарського походження. Проаналізувавши ХЛ, спеціальний дослідник їх, проф. С. М. Кульбакин прийшов до такого висновку про їх давність: „Въ результатѣ, быть можетъ, не было бы большой ошибкой, признавъ Хиландарскіе листки менѣе древними, чѣмъ Зогра. Ев., поставивъ ихъ на ряду съ такими, какъ Маринское и Glagolita Clozianus“ (ст. 22).

Література. *В. И. Григоровичъ*: Очеркъ путешествія по Европейской Турци, Казань, 1848 р. ст. 36-37, тут і початок другого листка. — *В. И. Григоровичъ*: О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянскихъ, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 89-96, 99-100—текст ХЛ з грецьким оригіналом, коротка характеристика мови й правопису.—*В. И. Григоровичъ*: Статті, касаючіся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р., ст. 71-94, — передрук статті з „Извѣстія“; в виданні Григоровича не бракує помилок (спис їх дає С. Кульбакин), титла пороскривав.—*И. В. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“, Спб. 1868 р., т. 3 ст. 37-38, 187-191, короткий аналіз правопису та текст, з помилками. — *И. В. Ягичъ*: Образцы, 1882 р., ст. 64-65, текст в добрім виданні (С. Кульбакин зазначає лише дві помилки). — *А. Кочубинський* в 1887 р. зробив фотографічний знімок пам'ятки в шести примірниках.—*В. Н. Мочульскій*: Описаніе рукописей В. И. Григоровича, в „Лѣтопись Историко-Фил. Общества при

Новоросс. Университетъ“ 1890 р. т. I ст. 53-56 дав опис ХЛ.—*С. М. Кульбакинъ*: Хиландарскіе листки, отрывокъ кирилловской письменности XI-го вѣка, з 4-ма дуже добрими фототипічними знимками, див. „Памятники старославянскаго языка“ т. I вип. I, Спб. 1900 р., 35 ст., дано текст з грецьким оригіналом; нечіткі й відірвані місця доповнено по списку XII в. Моск. Синодальної Бібліотеки, описано палеографічний стан ХЛ і їх мову, в кінці повний словник. Рецензі: *V. Vondrák* в „Archiv“ т. XXII ст. 542-553: Palaeographisches und sprachliches Anlässlich der neuen Publication der Blätter von Chilandar; *Г. А. Ильинскій* в „Извѣстія“ 1903 р. т. VI кн. 2, ст. 241-243.—*С. М. Кульбакинъ*: Лексика Хиландарскихъ отрывковъ XI вѣка, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 132-139,—докази, що „лексическій матеріалъ Хил. отрывковъ примыкаетъ къ древнему евангельскому“ (ст. 137); разом і відповідь на рецензію Вондрака.—*Н. Каринскій*: Хрестоматія, вид. 2, Спб. 1911 р. ст. 37-42, повний текст з грецьким текстом і поясненнями.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, Софія, 1919 р. т. I ст. 178. — *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, 1915 р., ст. 40.

8. Рильський Листок

(Македонський Глаголицький Листок).

В 1845 р. під час своєї подорожі В. І. Григорович був в монастирі св. Івана Рильського в Болгарії і знайшов там один глаголицький листок, що був наклеєний, яко обгортка, до іншого кирилівського рукопису, через що в деяких місцях на нім знати плями від клею. Територія гір Рила в час Григоровича входила до складу Македонії, а тому Григорович назвав знайдений пам'ятник Македонським Глаголиць-

ким Листком¹. Пізніше, але не відомо коли й як, РЛ перейшов на власність І. І. Срезневського і тепер зберігається в приватній бібліотеці сина його — В. І. Срезневського.

РЛ розміром в малий лист, а саме 10,8×8,5 см. Рукопис зберігся досить добре: в 1-м стовпці єсть дірка, але вона була ще до написання пам'ятки; єсть ще дірки, які трохи ушкодили пам'ятку. Де-не-де букви зовсім стерлися. Писано в два стовпці, на 7,5 см ширини кожний, по 37 рядків на сторінці. Глаголиця круглої форми. Єсть два розмальованих ініціяли; ужито фарб червоної (цинобра) та блідо-жовтої. На листку чимало кирилівських та грецьких приписок, але пізнішого часу — десь з XV-XVII віків; приписки писав серб.

Зміст РЛ—уривок з „Паренесиса“ Єфрема Сирина, великого вчителя церкви IV—поч. V віку, а саме—уривок з його двох казань: 1. кінець слова „Про суд і про любов і про покаєння“, займає 1-й стовпець і 15 рядків 2-го, і 2. початок слова „Про повернення назад“, цеб-то до паганства. Текст „Паренесиса“ зберігся і в кирилівській літературі в списках XIII-XIV віку, в яких зазначені дві Слові Єфрема Сирина мають зовсім той саме зміст, — вони походять з одного перекладу.

З правописних ознак РЛ відмічу такі: 1. Букви ії нема зовсім, тоді як ії вживається по всіх інших глаголицьких пам'ятках. 2. Уживається звичайно **ѡ**, а **ѡ** тільки в випадку сполучення **у+ѡ**. 3. Початкова голосна складу має надрядковий значок рисочку або густий придих; над **ѡ** ставиться знак **~**; над **ѡ** єсть кендема **~** в двох випадках. 4. Нерідко вживається лігатури з двох букв. 5. По приголосних пишеться **а**, а на початку складу **ѡ**, цеб-то тут нейотований **кс** формою своєю відрізняється від юса йотованого, як то бачимо і в інших глаголицьких пам'ятках (крім Київських Листків, другого Пражського та Охридської Євангелії).

¹ Назва зовсім не слухна; ліпше б назвати цю пам'ятку Рильським Листком, як то запропонував Г. Ільїнський в своїм виданні цієї пам'ятки (ст. 1).

Палеографічні й лінгвістичні ознаки говорять за те, що РЛ—пам'ятка XI-го віку.

Література. *В. Григоровичъ*: О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянскихъ, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 88.—*В. И. Григоровичъ*: Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р. ст. 63-74.—*И. И. Срезневскій*: „Извѣстія Имп. Археологическаго Общества“ т. IV ст. 381-390, текст РЛ.—*И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, 1866 р., ст. 220-224, дано текст глаголицею й кирилицею.—*И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, „Сборникъ“ 1867 р. т. I ст. 27-36 № 5: Глаголическій списокъ поученій Ефрема Сирина; дано текст РЛ, а також повний текст двох слів Ефрема Сирина з кирилівських списків XIII в. і варіанти з інших списків; текст з багатьма помилками.—*V. Jagić*: Specimina, 1882 р., ст. 27-29, добре видано текст (хоч Ільїнський вказує трохи помилок).—*Валерій Погорьловъ*: Къ вопросу о Македонскомъ глаголическомъ листкѣ, див. „Сборникъ статей, посвященныхъ учениками и почитателями акад. Ф. Θ. Фортунатову“, Варшава, 1902 р. ст. 492-499 (томи 48-49 „РФВ“); аналіз словарного матеріалу „Паренесиса“ Ефрема Сирина для встановлення часу його перекладу на слов'янську мову.—*Г. Ильинскій*: Македонскій Глаголическій Листокъ. Отрывокъ глаголическаго текста Ефрема Сирина XI вѣка, див. „Памятники старославянскаго языка“ т. I вип. 6, Спб. 1909 р. 32 ст. + 2 фототипічні знімки; дано текст з грецьким оригіналом, а також палеографічний і лінгвістичний аналіз та літературне значіння РЛ. Рец. Diels в „Archiv“ 1910 р. т. XXXII ст. 251; V. Vondrák в „Rocznik Slawistyczny“ 1912 р. т. V ст. 75-76.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо 1911 р. ст. 128.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, Софія, т. I ст. 178-180.

9. Македонський Кирилівський Лист.

Відомий учений А. Гильфердинг знайшов цю пам'ятку в Македонії, але де і як, невідомо, і подарував її словістові І. І. Срезневському. Лист великого розміру: 27×21 см; зберігся він дуже зле, — верхній лівий вугол відірваний, в пергаменті багато дірок, деякі слова стерлися зовсім. Письмо — скошений направо устав XI-го віку. Оригінал для Листа був, здається, глаголицький, через що в нім знаходимо глаголицьку букву ю в двох словах: еулогію та (прило)женню. Пам'ятка ця зовсім не знає букви з, — вживає тільки ь (і тільки ы, а не зы, як всі інші пам'ятки), — а це робить її унікалом серед пам'яток XI-го віку і свідчить про південно-слов'янське походження її. Лист знає юс малий в формі а (а а лише два рази), що Соболевський зве ознакою македонської палеографічної школи; а тут визначає а і ю. Уживається тільки шт, нема щ; замість з уживається з, але з гачечком справа: з̣. Зовсім нема ш. Мова пам'ятки так само говорить про давньо-болгарське походження її. Зміст Листа цікавий тим, що він — оригінальний твір XI-го віку граматичного змісту, тоді як усі інші пам'ятки — переклади з грецького; зміст цей нагадує відомий Пролог Івана, екзарха болгарського, до його перекладу „Богословія“ Івана Дамаскина; автор Листа безумовно багато користався з цього Прологу, чи скоріше — переробив його. Пам'ятка зберігається в Петрограді, у В. І. Срезневського.

Головніші фонетичні ознаки МЛ такі: 1. Зовсім правильне уживання носових звуків. 2. Досить правильне уживання глухих, але зам. з тут завше ь. 3. Вокалізації сильних глухих зовсім нема. 4. Зникнення слабого глухого бачимо тут тільки в одному слові кто 1¹⁹. 1²¹. 5. Сполучення глухого з плавним тут надзвичайно цікаве, бо глухий стоїть пред плавним у всіх випадках: кьрхъ 1⁴, дьрзостиж 1²⁰, дьрзь 1²¹, гьрдъ 1⁶, дьльжає 1²⁷, навіть пьлти 1²⁷. Таке сполучення знають головно східно-слов'янські пам'ятки, але ознаки палеографічні та інші фонетичні змушують рахувати МЛ

пам'яткою болгарською. 6. Замість *н* по південно-слов'янському звичаю вживається тільки *ѣ*, напр. *ѣказа-ниѣ* 1⁸, *ѣѣѣ* 16¹³. 7. Перед йотованою голосною вживається лише *н* (а не *ѣ*), напр. *ѣказаниѣ* 1⁸ і др. 8. Пам'ятка знає *dz* (зіло), яке зазначає через *з* з гачечком справа: *з*. 9. Немає епентетичного в слові *остаѣше* 16¹⁹. 10. Цікава форма *D³ ны* (намъ) 1²⁴.

Спеціальний дослідник МЛ, по докладнім аналізі пам'ятки, приходять до таких висновків: „Подводя итогъ сказанному, нельзя не замѣтить, что въ палеографическомъ отношеніи нашъ памятникъ всецѣло примыкаетъ къ юго-славянской палеографической школѣ (ст. 17). И въ отношеніи языка МЛ вполне сохранилъ печать своего южно-славянскаго, въ частности древне-болгарскаго происхожденія. Нѣкоторыми своими особенностями онъ сближается даже со средне-болгарскими памятниками, и потому въ высшей степени вѣроятнымъ дѣлается предположеніе ак. Ф. Θ. Фортунатова, что древность нашего памятника не превосходитъ начала XII или конца XI в.“ (ст. 21). Палеографічні особливості МЛ дають змогу С. Кульбакину твердити, що наша пам'ятка походить з XI в.¹ Думку деяких учених, ніби МЛ — пам'ятка східно-слов'янської рецензії, Г. Ільїнський рішуче відкидає (ст. 17, 19-20); але треба підкреслити, що східно-слов'янське походження МЛ переконуюче ще не повалено; пояснення Г. Ільїнського форм як *ѣрхъ* і др. — «что всѣ эти формы своими написаніями только болѣе или менѣе несовершенно выражаютъ» сонантні *г* і *л* (ст. 20), мало переконуюче вже хоча б через те, що тут лише на однім листку маємо аж 8 прикладів з глухим перед плавним, і ні одного — з глухим по плавним.

Згадаю ще про думку Б. Цонева, який на основі вживання самого *ѣ* та поплутання *ж* з *ѣ* твердить, ніби наша пам'ятка повстала або на неболгарській землі, або по XI віці. Що до поплутання *ж* з *ѣ* в словах *нѣуждн* 1¹⁹ і *дѣрзнуѣ* 1²¹, то тут не поплутання, а т. зв. чергування, відоме і в інших пам'ятках, напр. в Супрасльськім Рукопису.

¹ Энциклопедія Славянской Филології, 1915 р. т. X ст. 44.

Література. *И. Срезневскій*, див. „Извѣстія Археологическаго Общества“ 1863 р. т. V ст. 66-68, звідсі передруковано і в його „Древніе глаголическіе памятники“ ст. 276, дано текст. — *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., ст. 39-42, 192-193, огляд і текст з помилками. — *И. В. Ягичъ*: Разсужденія старины, 1895 р., ст. 37.—*Г. А. Ильинскій*: Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго памятника кирилловской письменности XI-XII в., „Памятники старославянскаго языка“, т. I, вип. 5-й, Спб. 1906 р., 35 ст.,—добрий огляд пам'ятки, література про неї, два фототипичних знимки, текст, палеографічний і лінгвістичний огляд.—*Б. Цоневъ*: История на българскій езикъ, 1911 р. ст. 189.

10. Охридські Глаголицькі Листки.

Під час своєї відомої подорожи по тоді турецьких землях Болгарії В. І. Григорович в 1845 р. побував і в місті Охриді, в західній Македонії, давнім центрі болгарської церкви, де й знайшов два мізерних листки нашої пам'ятки. Зміст ОЛ—євангельський текст (а саме: Лука 24¹⁹⁻³⁵, Іоан 1³⁵⁻⁴², 3³⁰⁻³³, 20¹⁹⁻³¹, 2¹⁻⁷), чому ця пам'ятка в науці відома під неслухною назвою Охридської Євангелії,—її ліпше звати, за прикладом інших подібних пам'яток, тільки Охридськими Листами. Року 1865-го 1 травня в Одесі відкрито університета, і з теї урочистої нагоди 2 травня В. І. Григорович подарував до бібліотеки новозаснованого університету 60 своїх рукописів, а серед них—Охридські (й Хиландарські) Листки, де вони зберігаються й тепер під № 24.

ОЛ—це дуже щуплий уривок з колишньої Євангелії,—лишилося тільки півтора листки: один листок цілий та ліва половина другого, перерізаного вздовж. Із усіх старослов'янських пам'яток ОЛ збереглися найгірше: в деяких місцях письмо або зовсім стерлося, або вицвіло; часом покрито воно віковим брудом, яко-

го стерти нема змоги. Крім цього, цілий лист обрізаний так, що ушкоджено 1-й рядок; сильно ушкоджено й два долішніх рядки; праве поле цього листа також обрізане, чим ушкоджено кінці рядків. В половинці листка обірвано верха, чому пропали три горішні рядки. Розмір цілого листка по обрізанні 19,5×16,9 см, а половинки 19,7×10,7 см.

Письмо ОЛ або пряме, або трохи з нахилом вліво; письмо йде під лініями, букви ніби вісять; букви мають досить виразну вуглуватість; взагалі письмо цієї пам'ятки трохи нагадує письмо Синайського Псавтиря. Цікаво, що в заголовнім рядку в слові по пагтѣ 2⁹ поставлено не глаголицьке, але кирилівське т (Ягіч: Глаголическое письмо, ст. 133, зве цю букву грецькою або латинською)¹. Цілий рукопис певне був гарно оздоблений, бо й в позосталій частині на л. 2-м єсть ініціял С — гарненька вазочка на трикутній ніжці².

З правописних рис ОЛ зазначу. 1. Букви ѡ нема, скрізь вживається тільки ѡ. 2. Букви ї вжито лише 3 рази, панує і; двораменне и рідке. 3. Буков ф, ѡ нема зовсім в позосталих листках. 4. Єсть лігатури, але мало; скорочення слова частіше робиться виношенням літери над рядок. 5. Надрядковий значок непослідовно ставиться переважно над и та і.

З фонетичних особливостей ОЛ зазначу такі. 1. Слабі глухі ѡ, ѡ не зникають (цього єсть 55 прикладів), зникнення маємо тут тільки в слові плана 26¹⁰; задержалися глухі й на кінці слів. 2. Глухі звичайно уподібнюються наступному складу (закон Ягіча), за винятком 3 прикладів. 3. Сильний ѡ часто вокалізується на ѡ. 4. При сполученні з плавним глухий (звичайно ѡ) ставиться по нім: дрѡжіте 2³⁰, дрѡжіатѡѡ 2²⁰, крѡѡѡ 26²⁶. 5. Сполучення ѡ+и дає ѡи, напр. кѡи истї(нѡ) 16², глѡѡѡѡ и 1¹⁰. 6. Носові вживаються зовсім правильно, заміни їх на чисті нема. 7. Перед йотованою

¹ Яко ініціяла кирилівського Т вживається і в інших пам'ятках, напр. в Мар. Єв. і Син. Пс., а в Син. Требнику аж три рази.

² На нашій знімку № 32, на жаль, знати тільки половину цього ініціялу, бо ліва половина його не вийшла.

голосною пануе и, а не њ, напр.: знаменїа 26⁸, двленїе 1⁹ і др. 8. Єсть приклади відсутности йотації: неразоумнаа 1¹², глаше 1²⁷ і др. 9. Постійно вживається епентетичного ѡ, тільки раз прѡломь 1²⁴. 10. Єсть ѕ, напр.: кзніаши 1³, друсіи 2²³, носѡ 2¹⁴. 11. Sk перед ѣ дає ст, напр.: по пастѡ 2⁹. 12. Єсть група зар: кзарѡдобашашиа 2¹⁵. 13. В однім випадковї вжито протетичного в, а саме кот(ъ кзнігъ) 1¹⁷ зам. отъ (пор. українське від з од, отъ), — unicum в старослов'янських пам'ятках. 14. Букву ѡ, передається через т, напр.: тома 2²⁰, томѡ 26¹. Дослідник ОЛ, Г. Ільїнський про мову цього пам'ятника пише: „Языкъ Охр. Листковъ гораздо древнѣе его письма: онъ не содержитъ въ себѣ никакихъ серьезныхъ отступленій отъ той нормы др.-церк.-слав. языка, съ которой мы знакомы, напр. по Кіевск. Глаг. Листк. или Зографск. Ев.“ (ст. 23).

Палеографічні особливості вказують, що ОЛ—пам'ятка XI віку; Ягїч (Глаголическое письмо, 133) схиляється рахувати їх трохи молодшими, ніж Синайський Псавтир та Синайський Требник.

Література. В. Григоровичъ: Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Казань, 1852 р., ст. 63 і 74, лише згадка про ОЛ.—Р. Šafařík: Pohled na prvověk hláholského písemnictví, „ČSM“ 1852 р., лише коротенька згадка. — И. Срезневскій: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 76-87; тут з оригіналу подано повний текст ОЛ глаголицею й кирилицею, додано й невеличкого знимка, але в виданні забагато недокладностей. — L. Geitler: Die albanesischen und slavischen Schriften, Відень, 1883 р., на ст. 185 подає побіжну коротку замітку про палеографічні особливості ОЛ, а в альбомі приводить добрий знімок з двох сторін пам'ятки. — Проф. В. Н. Мочульскій: Описаніе рукописей В. И. Григоровича, див. „Лѣтопись Историко-Филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ“ 1890 р., т. I, ст. 56, — коротка характеристика ОЛ, але передрук з статті Срезневського. — Н. К. Грунскій: Охридское Евангеліе, „Извѣстія“ 1906 р. т. XI кн. 4 ст. 157-164, — видано текст, але недокладно, з

помилками, й дано коротеньку характеристику письма й мови пам'ятки; гостру рецензію на цю працю див. на ст. 3-4 праці Ільїнського 1915 р.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 132-133, огляд письма ОЛ. — *Г. Ильинский*: Охридские Глаголические Листки. Отрывокъ древне-церковно-славянскаго евангелія XI в., „Памятники старославянскаго языка“ т. III вип. 2-й, 32 ст.+4 фототипичних знимки. Це найцінніша праця про ОЛ,—дано текст з грецьким оригіналом, розказано історію вивчення пам'ятки, а також подано докладну характеристику письма, мови й тексту її; в кінці повний словник ОЛ. — *Б. Цоневъ*: История на българский език, 1919 р., ст. 180,—з помилками, недокладно.

11. Листки Ундольського.

Два кирилівські листки, чи 4 сторінки в малу чвірку розміром (перший лист 18,7×16 см, а другий 19×15 см), належали відомому бібліографу В. М. Ундольському, а по його смерті перейшли разом з іншими рукописами у власність Московського Рум'янцівського й Публичного Музею, де й зберігаються під № 961. Зміст Листків — уривок з Євангелії-апракос: притча про добре сім'я та бур'ян, Мат. XIII.24-30, 36-43 та оповідання про уздоровлення кровоточивої, Мр. V.24-34. Ціла пам'ятка — чотири сторінки чи 75 рядків, по 19 рядків на сторінці (ст. 2 має їх 18).

Пам'ятка має цікаві особливості палеографічні та мовні, чому на неї вчені звертали давно вже пильну увагу з того часу, як Срезневський перший в 1868 році оголосив її. Докладний палеографічний аналіз ЛУ, який зробили В. Щепкин та Є. Карський, вказав про давність їх письма. Більшість старо-слов'янських пам'яток мають геометрично просте письмо, але в нашій пам'ятці букви похилені вправо досить помітно, як то було і в давнім грецьким письмі. Пергамен зле оброблений, товстий, з дірками. Наша пам'ятка була приклеєна до оправы; при зніманні її

занадто підмочено, чому пергамен погурбився. Ліновано чимсь гострим, чому в деяких місцях пергамен навіть прорізаний. Для зазначення dz (зіло) уживається тут з з перекресленою титлом головкою: z . Письмо під лінією, букви ніби вісять, як то бачимо в Київських Листках, в Листках Клоца і др. старших глаголицьких пам'ятках; так само вісять під лінією й ініціяли великі й малі. Всі чотири сторінки ЛУ—продовження одна одної, цеб-то наші листки—середні листки з одного зшитка. Сторінки 1 та 4 мало виразні і не так ясні, як інші, бо як раз ними були приклеєні до оправи.

ЛУ мають простенькі прикраси—єсть два ініціяли *P* і *B* та плетена заставка; в орнаменті ужито фарби зеленої, червоної та жовтої. В. Щепкин, що досліджував цей орнамент, ставить його в залежність від глаголицького письма: „Всѣ разсмотрѣнныя особенности—каже Щепкин—въ области обозначенія звуковъ, въ техникѣ письма, въ стилѣ почерка и заглавныхъ буквъ убѣждаютъ насъ въ близкой зависимости ЛУ отъ глаголической письменности“ (ст. 261).

З правописних ознак зазначу такі. 1. Замість на тут постійно **к**, напр.: **дн'кво**лз 25, **н'кво**ка 50, **к**ко 18 і др. 2. Із йотованих голосних ЛУ знають лише ю, а інших йотованих, а саме ю, ю, ю, зовсім нема, цеб-то тут є, а, ж вживаються й на початку складу замість йотованих, напр.: **є**го 6, **з**апов'к'даж 45 і др. 3. Букви **ю** вживається часом і в середині своїх слов'янських слів, напр.: **нарю**дз 57. 4. Панує **н**, а **і**, **ї** рідкі. 5. Один раз ужито **ѣ** в слові **ѣ**ко 11. 6. В букві **ѣ** часті його з'єднані лінією. 7. Яко цифри 6 вживається **з**, а яко звук тільки z .

Деякі ознаки мови ЛУ дуже давні, але єсть ознаки й молодші. 1. Так, вживання носових звуків тут зовсім правильне у всіх 80 випадках. 2. Зате нема цієї давности в уживанні глухих,—тут постійно замість **ь** уживається **з**, напр. **кз**кз 23, **конз**цз 30 і т. п.; **ь** ужито тільки два рази, та й то здається, лише з економії місця: **є**тъ 3, **гъ** 21. 3. Єсть приклади вокалізації **ь** на **є** та частого зникнення німцих ерів, напр.: **прншєдз**шє 9, **прншєдз**шн 63, **шєдз**шє 13. 16,

оупенне 37, кто 68. 71, многа 57. 60, дщи 75 і др.; прикладів вокалізації *ъ* на *о* нема. 4. Перед йотованою голосною ставиться *н*, напр. *кѣнеенне* 49, *къ тоуенне* 58. 5. Епентетичного *л* вживається правильно: *прѣтѣплѣше* 19, *земла* 30. 6. Звука *dz* ужито правильно 4 рази: *кѣстрѣжаще* 14, *кѣжнѣжѣтъца* 28, *польза* 61, *прозабе* 7. 7. Прикметники знають лише стягнені форми на *-зи*, *-аго*, *-омоу*, *-зихъ*; так само й імперфект лише стягнений. 8. Як і в Супр. Рук., тут єсть форма *Рг 3¹* без кінцевого *-тъ*, а саме: *кѣде* 32. 9. Приказовий спосіб на *-ѣте*: *нѣзверѣте* 17, *кѣверѣте* 18, *кѣкажѣте* 17, *але: оставите* 15. 10. З форм складні зазначимо давальний приналежності: *кѣрѣжетѣ зѣбомъ* 33, *къ кѣрма жѣтѣѣ* 16. 11. В словнику знаходимо етера 58, *Н¹ плѣкель* 6.8.11, *тѣрка* 8 і др.

Спеціальний дослідник ЛУ, Є. Карський рахує їх болгарською пам'яткою XI-го віку; так само до XI-го віку відносить ЛУ і П. Лавров; перед тим В. Н. Щепкин відносив ЛУ до середньо-болгарських пам'яток першої половини XII-го віку, але його думка не зацепилася в науці. Пробоє В. Щепкин і точніше зазначити місце повстання нашої пам'ятки: „На основанні македонського характеру графічнихъ и художественныхъ прѣмовъ, а также на основанні одной фонетической черты (дщи 75 замість дѣщи, пор. західне й південно-західне болг. *шерка*), написаніе нашого памятника можно относить къ юго-западной области современной территории болгарского языка“ (ст. 262).

Література. *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1863 р., „Сборникъ“ т. 3, ст. 73-44, 194-196, опис і текст. — *И. Ягичъ*: Образцы, 1882 р., ст. 48-49, текст. — *В. Щепкинъ*: Листки Ундольскаго, „Сборникъ статей, посвященныхъ Ф. О. Фортунатову“, Варшава, 1902 р. ст. 249-269; те саме в „РФВ“ 1902 р. т. 49 ст. 249-269; огляд цілої пам'ятки, але головно про палеографічний бік та про орнаменти; пор. „ЖМНПр“ 1903 р. кн. VI ст. 435-436. — *Е. О. Карскій*: Листки Ундольскаго, отрывокъ кирилловскаго Евангелія XI-го вѣка, „Памятники

старославянського языка“ т. I вип. 3-й Спб. 1904 р., — тут 4 фототипічних знімки з усеї пам'ятки (на жаль, неясні), повний текст і докладний аналіз письма та мови; рец. Г. Ільїнського в „Визант. Врем.“ т. XI ст. 748-749.— П. Лавровъ: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 29 література і 40-42 палеографічний аналіз письма, див. „Энциклопедія Славянской Филології“ вип. 4.— Б. Цоневъ: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 188.

12. Слуцькі Листки

(Слуцький Псалтир).

Як свідчить В. Срезневський¹, Слуцькі Листки знайшов в м. Слуцьку на Мінщині художник Д. М. Струков в 1867 р. і привіз їх до Петрограду. В наступнім 1868 році пам'ятку видав І. Срезневський, який пише про неї: „нынѣ открытая Слуцкая псалтырь“ (ст. 21); де дівся далі оригінал СЛ, не відомо,—пам'ятка рахується тепер втраченою. Серед рукописів І. Срезневського під № 5 зберігається тільки малюнок з СЛ, але, на жаль, він зроблений на прозорім папері від руки, а не фотографічно.

Пам'ятка складалася з 5 листків розміром в чвѣрку, по 28 рядків на сторінці. Зміст її—псалма 118, але без початку, середини й кінця; збереглися вірші 10-93, 101-106, 148-154 і 161-176. Псалма без толковань, але текст написаний так, що позоставлено місце поміж віршами² може й для написання толковань. Письмо трохи похиле, нерівне; писала, здається, не одна рука; так, на л. 3-м помітна вже інша рука³. Ягич (Образцы языка, ст. 56) письмо СЛ зве південно-слов'янським.

¹ Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. 1, ст. 13.

² Так свідчить перший видавець пам'ятки І. І. Срезневський, що мав СЛ в своїх руках.

Головніщі правописні ознаки СЛ такі¹. 1. Буква Δ ставиться по приголосних, а Λ по голосних, цеб-то на початку складу; правда, цього додержано не завше. 2. Замість μ часом вживається κ , напр.: $\kappa\kappa\kappa$ кого 4¹⁸, $\kappa\kappa\kappa$ чьскага 3б²⁶ і т. п. 3. Постійно пишеться ψ , а $\psi\tau$ зовсім нема. 4. Звичайно пишеться χ , але єсть і $\chi\iota$. 5. Буква $\omicron$ буває чотирох форм: $\omicron$, ω , $\circ$ кругле з крапкою і $\square$ квадратове.

Головніщі фонетичні особливості СЛ такі. 1. Слабі γ , δ часом опускаються; поплутання γ з δ не рідке; безсумнівних прикладів вокалізації γ , δ на $\omicron$, ϵ нема. 2. В сполученні з плавним глухий (звичайно γ) ставиться по нім: $\mu\psi\kappa\kappa$ є 3³, $\iota\psi\mu\psi$ ка 5¹⁰, $\mu\psi\delta$ ни 2²⁷, $\mu\psi\delta$ гани 4²², $\iota\psi\mu\psi$ нь 2б²⁴ і т. п. 3. Носові вживаються правильно, але вже єсть поплутання μ з Λ та заміна μ на $\omicron\psi$. 4. Перед йотованою голосною звичайно маємо δ , напр.: $\mu\omicron$ ношеньє 2³, $\mu\delta$ казанью 2б²³ і т. п. 5. Звичайно скрізь уживається λ епентетичного, але: на μ ємн 1¹⁸, $\mu\delta$ мєнига 3 б¹⁵, $\mu\omicron$ г δ мю 3²³. 6. Єсть $\Lambda\beta$ ¹ на $\gamma\mu\psi$: $\mu\psi$ $\mu\psi$ $\mu\psi$ 2б²⁶ і т. п., нестягнені форми: $\mu\psi\delta$ зи $\mu\psi$ 3⁶, $\mu\psi\delta$ да $\mu\psi$ 2¹⁴ і др.

Про вік СЛ Лавров твердить, здається на основі знимка, що зберігається в матеріялах І. Срезневського: „Рукопись безспорно относится къ XI вѣку“ (ст. 43).

Література. *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 21-24: Слуцкая псалтырь, характеристика письма, правопису й мови; ст. 155-165 текст. — *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 13-14; в більшості повторено те, що дав І. Срезневський. — *И. Ягичъ*: Образцы языка церковнославянскаго, Спб. 1882 р. ст. 53-56, передруковано текст І. Срезневського з варіантами з Болонського й Погодинського Псавтирів. — *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 43.

¹ Характеристику правопису та мови подаю з видання Срезневського 1868 р.; цитати ставлю по листах і рядках.

13. Напис царя Самуїла 993 р.

Найдавнішою датованою кирилівською пам'яткою на сьогодні вважається Напис царя Самуїла 993 року на гробовій плиті, яку знайдено в селі Герман, коло Преспи, в південно-західній Македонії, де проходить етнографічна границя між слов'янами та албанцями. Пливу знайдено ще в 1888 році, при збудуванні нової церкви в селі Герман. Германські поселяне розповідають, що в їхнім селі жив колись патріарх Герман; як він помер, його поховали в старій церкві, де й тепер під підлогою знаходиться гріб патріарха з написом. Коло гробу патріаршого й знайдено нашу плиту, з написом царя Самуїла на ній. В кінці X—поч. XI-го віку коло Преспи був політичний болгарський центр, тут мав свою столицю й цар Самуїл. Зміст напису каже, що тут була родинна усипальниця Шишмановичів, і що скромна церква в селі Герман ховає в собі, можливо, й останки самого царя Самуїла.

Грובהва камінна плита на 1,25 метра довга, а на 0,52 м. широка. Напис знаходиться лише на малій частині цієї плити, правий долішній вугол її відбитий; сам напис має розмір 26,8×27,2 см. На плиті, крім цього, знати сліди трох хрестів, що колись були прибиті до неї (фотографію плити див. на знімку № 40).

Чутки про цю плиту й цінний напис на ній попали в пресу ще в 1891 році від македонського вченого В. Кънчева, що першим відкрив цей напис, але широкому вченому світові ця надзвичайної ваги пам'ятка стала відома лише в 1898 р., — учені Успенський та П. Милюков подорожували тоді по Македонії і під час цієї подорожи й відкрили цю пам'ятку, про яку й оголосили друком в 1899 р.

Напис царя Самуїла (див. знімок № 41) має зазначений 6501 рік, цеб-то 993 р. по Христі, і в цім власне найбільше його значіння, бо давні слов'янські пам'ятки не датовані. Напис свідчить про глибоку давність кирилівського письма, свідчить і про те, що в 993 р. в Македонії вже вживано кирилиці навіть

для гробових плит. Знайдення напису 993 р. сильно піднесло було надії прихильників старшинства кирилиці, але надії ці не справдилися.

Напис має лише 11 рядків, з них тільки 2 цілі, а решта з відбитими кінцями; уже через цей малий зміст напис не має язикового значіння. Велике палеографічне значіння пам'ятки без усякого сумніву. Письмо пам'ятки — т. зв. уставне, але це устав епіграфічний, — напис вибито на камені. Здається, майстер не був слов'янином, чим і пояснюється, що він в 3-м рядку замість л вирізав п, і лише потім над п поставив потрібне л; з цієї ж причини головки в з та ь загнуті тут вправо, а не вліво. Ягіч, Мілетич, Цонев і др. твердять про глаголицький вплив на форму букв Напису 993 р. Напис, на жаль, не має в собі таких букв: і, щ, у, ѣ, џ, ѡ, ѣ. В напису проглядає одна діалектична болгарська риса, — нейотоване ж в слові полагаж; про болгарську ж місцевість (інші вчені добачують тут глаголицький вплив) говорить і ѣ зам. на на 8-9 рядках в слові N¹ (рицими)ѣ. Єсть уже з зам. ь в слові крѣтѣхъ. Звук з тут зазначений (рядок 1-2) як зп, в чім вбачають глаголицький вплив.

На відбитих місцях Напису назву батька треба читати (ни)кола, а назву матері — (рицими)ѣ.

Література. *Василь Кънчевъ*: Прѣспенско езеро и Долна Прѣспа, „Сборникъ за народни умотворенія“, Софія, т. IV ст. 40. — В журналі „Извѣстія Рускаго Археологическаго Института въ Константинополѣ“, Софія 1899 р., т. IV вип. I, уміщено про напис 993 р. три статті, а саме: *Θ. Успенскій*: Надпись царя Самуила, ст. 1-4; *Т. Флоринскій*: Нѣсколько замѣчаній о надписи царя Самуила, ст. 5-13; *Д-ръ Л. Милетичъ*: Къмъ Самуиловия надпись отъ 993 година, ст. 14-20. — *Є. Карскій*: Надпись Самуила 993 года, „РФВ“ 1899 р. т. 42 кн. 3-4 ст. 231-236. — *К. Јигеѣк* — *V. Јагіѣ*: Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993, „Archiv“ 1899 р. т. XXI кн. 3-4 ст. 543-557; Ягіч дав тут на ст. 551-557 палеографічний опис пам'ятки. — *Т. Флоринскій*: Къ вопросу о древности и взаимныхъ отношеніяхъ кириллицы и глаголицы,

„Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца“, 1900 р. кн. 14 вип. 2 ст. 73-84.—Karásek J.: Nejstarší slovanská cyrilská památka z r. 993, „Česká Revue“ III. 1003-4, 1117-9. — *Йорданъ Ивановъ*: „Български старини изъ Македония“, Софія, 1908, № V ст. 24-26: Царь-Самуиловъ надпись отъ 993 г.—*Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 181-183.

14. Темницький напис.

В Сербіі, в селі Грнім Катуні, в Темницькім повіті Моравської округи, один селянин, копаючи землю, знайшов на глибині 60-80 см плитку з написом, яку й продав місцевому вчителеві, а той віддав знайдену пам'ятку в 1900 р. до Народнього Музею в Београді. Плитка—вапняк, якого немає в околицях; вона квадратової форми: 192×195 mm широка, 195-200 mm довга, 50 mm висока; здається, що плитка знаходилася на жертівнику в вівтарі, а під нею були мощі десятиох Севастійських мучеників (пам'ять 9 березня). Роскопки на тім місті, де знайдено плитку, нічого не дали.

Напис дуже коротенький (див. знімок № 42), всього 7 рядків, 18×18 см розміром. Зміст його такий:

с̄тхн·заньтнагх·	нрактль·єккхданк·
сигинх·леонтх·	куріонх·мо ^т лн
мелнтх·сєвгріан·	ба за нхі·
Філоктімон·ангіаг·	

Різьбар зробив три помилки в словах, а саме: в 2-м рядку в слові *сигинх* вирізано перед *г* букву *н*, а потім перероблено її на *н*; в 5-м рядку зачав був довбати *а*, а треба було *и*; помітивши помилку, він скористав із спинки *а*; в тім же рядку по *к* різьбар видовбав, під впливом попереднього слова, непотрібне *л*, але помилки не виправив.

Через те, що напис дуже коротенький — всього 15 слів,—він не має лінгвістичного значіння; можна хіба підкреслити, що деякі грецькі ймення вже зслов'янщено: *Ἄνθρας* — у нас *Заньтрасъ*, *Σισίνιος* — *сисинъ*, *Λεόντιος* — *леонтъ*, *Μελίτιος* — *мелитъ*, *Σεργιανός* — *сєвгїранъ*, *Φιλοκτήμων* — *филотѣмонъ*, *Ἀγγίτας* — *ангитасъ*, *Πράκλειος* — *пракитъ*, *Ἐκδίκος* — *єк(л)ъдикъ*, *Κυρίου* — *күрюнъ*. Уживання поруч зслов'янщених ймень і незслов'янщених виразно говорить про глибоку давнину нашої пам'ятки, коли ці ймення ще не остаточно втерлися в слов'янській літературі.

Зате пам'ятка має велике палеографічне значіння. Робила його дуже вправна рука,—букви видовбано старанно й надзвичайно гарно. Сербський учений Л. Стоянович, що перший оповістив учений світ про цю пам'ятку, порівняв її з грецькими пам'ятками X віку і твердить, що й Темницький напис—це пам'ятка X-го віку. На мою думку, форма літер цієї пам'ятки (див., напр., літери *н*, *є*, в яких з'єднуюча лінія не посередині, а вище середини), могла б говорити й про кінець XI-го віку.

Література. *Луб. Стојановић*: Темниѣки натпис X-XI века, „Јужнословенски Филолог“, Београд, 1913 р. кн. 1-2 ст. 4-20, тут же й два знимки: з плити та з напису.

II. Старо-слов'янська мова сербської рецензії.

1. Маріїнська Євангелія.

Під час своєї відомої подорожі 1844-1845 р., по вказівках консула А. Михановича знайшов проф. В. Григорович на Афоні, в скиту Пресвятої Діви Марії, що належить до Русикону, дуже давній рукопис Євангелії; від Маріїнського монастиря Євангелія ця звичайно зветься Маріїнською. Правда, в науковій літературі появлялися заперечення про місце, де саме знайдено цю пам'ятку,—вказували на Охрид у Бол-

гарії або на лавру св. Афанасія на Афоні і др. Ось тому ця пам'ятка має й інші назви, — часом зветься вона Григоровичевою, по назві особи, що знайшла її; а то ще зуть її Євангелією Афонською.

Рукопис складається з 173 листків чи з 23 зшитків, по 8 листків (quaterniones) в кожному, крім останнього, що має тільки 6 листків (ternio). Два перших листки (Єванг. Матвія розділи V і VI) ще до Григоровича стали власністю австрійського консула в Константинополі хорвата Антона Михановича, від якого перейшли потім до Міклошича у Відні, а від Міклошича—до проф. Лескина в Липську. Зміст пам'ятки—повна Четвероевангелія, в порядку Євангелистів. Рукопис пергаменований, розмір — чвірка; в рукопису бракує початку, кінця й деяких листів в середині; праворуч вгорі по зшитках розставлено так звану зшиткову пагінацію, як то було в грецьких рукописах. Письмо — зовсім кругла глаголиця, правильної круглої форми, близької до форми Ассеманової Євангелії; письмо йде над лініями, а не під ними. В Євангелії багато пізніщих кирилівських приписок на полях з виразними сербізмами в мові; в ініціалах замість глаголицького подибується кирилівське (або грецьке) т. Вже в XIV віці пам'ятка безумовно була на Афоні в скиті Богородиці. По смерті Григоровича Євангелія (але без 2 початкових листків) перейшла до Московського Публичного й Рум'янцівського Музею, де й зберігається під № 1683.

Питання про землю, на якій повстала ця дуже важлива пам'ятка, не вирішене ще остаточно. Академик Ягіч, що спеціально досліджував цю Євангелію, відносить її написання до сербо-хорватської землі,—пам'ятка написана десь у сербо-хорватів, власне у штокавців,—„гдѣ-нибудь въ предѣлахъ тѣхъ странъ, гдѣ въ XI вѣкѣ жили Хорвати и Сербы, по всей вѣроятности гдѣ-нибудь въ Босніи или южнѣ“¹, а про це свідчать такі лінгвістичні явища нашої пам'ятки: 1. Часте поплутання ж з оу, 2. поплутання зі з и, 3. вживання оу зам. кѣ на початку слова, напр.: оубе-

¹ Див. на ст. 410 його праці.

ленжж 196¹⁰, оуоржжъа 248¹¹, 4. зовсім сербська форма G¹ сега ради 136⁶ зам. сега ради⁷ і 5. словарний склад, як напр. кокотъ 100¹¹ і др. замість коуръ. Це авторитетне твердження Ягіча проте не заціпилося в науці. Уже перший рецензент праці Ягіча, А. Будилович не визнав його доказів за переконуючі і пильнував довести, що „Маріинское Евангеліе писано на почвѣ болгарскихъ говоровъ“². До такого ж переконання прийшов і другий рецензент, відомий знавець болгарських говорів Л. Милетич; він не прийняв доказів Ягіча, вказуючи, що такі самі лінгвістичні явища знаходяться й по інших, чисто болгарських пам'ятках; крім цього, Милетич показав, що в Маріинській Євангелії єсть явища, які мусимо визнати за болгарські, напр. вживання о зам. ж (що Ягіч рахує тільки опискою)—це діалектична болгарська риса, яку знають і сучасні македонські та родопські говори, й яка здибується в таких пам'ятках, як Синайські Псавтир та Требник³. Так само пізніше й Фортунатов в праці „Составъ Остромирова Евангелія“ ст. 1473-1475 не визнав Маріинської Євангелії за сербо-хорватську пам'ятку⁴.

До думки Ягіча про сербо-хорватське походження писаря Остромирової Євангелії пристали А. Соболевський, В. Вондрак і др. С. Кульбакин про нашу пам'ятку пише: „Такъ какъ *ѣ* и въ болгарскомъ языкѣ, говоря вообще, измѣнилось в *и*, только, быть можетъ, нѣсколько позже, то нѣтъ необходимости пред-

¹ Правда, як показав Фортунатов, такі „сербізми“ маємо і в Супрасльськiм Рукопису, а саме: нѣкога 275²³, кога 435²², коюга 441²⁰, юга 509²¹, кѣ, нѣкога 457¹³; уже через це не легко погодитися з думкою, що „сега ради“ — це описка писаря, див. „Сборникъ статей В. Ламанскому“. Спб. 1908 р. ч. II ст. 1475.

² „ЖМНПр“ 1884 р. березень, ст. 164-165.

³ „Периодич. Списание“ 1886 р. т. XIX-XX ст. 238-240.

⁴ Фортунатов вказує на відсутність в МЄ прикладів поплутання А, ІА З Е, що було б дійсним сербізмом; поплутання ІІ З И—описки; слово оуселената відоме і в Супр. Рукоп. та в Син. Псавтиру, а оуоржжі—в Збірнику Клоца.

полагать въ писцахъ Марїинскаго Евангелїя и Сборника Клоца неперемѣнно сербовъ. Оба памятника, быть можетъ, отражають болгарскій говоръ XI вѣка, въ нѣкоторыхъ своихъ чертахъ сближавшійся съ сербскимъ языкомъ¹. В 1917 р. він вже твердить про це: „Въ языкѣ памятника встрѣчаются явленія, которыя указываютъ на писца—серба или на болгаро-македонскій говоръ XI вѣка“². В іншій праці³ Кульбакин пише про це яснїще: „Як що припустити, що МЄ відбиває македонський діалект з о=ъ і є=ь, а одночасно у=ж, у=къ, а и=ы, і з формою ѣга, то приходимо логічно до висновку, що в Македонїї XI-го столїття були діалекти з особливостями фонетичними й морфологічними сербськими, бо вище вказані риси, де б вони ні стрѣчалися, завжди будуть сербськими“⁴. А в останній час, в своїй рецензїї на працю П. Бузука, Кульбакин ще бїльше схиляється на бїк думки Ягїча про сербо-хорватську батьківщину писаря Марїїнської Євангелїї⁴. В теперїшній час, здається, маємо право твердити, що МЄ повстала на такїй території, де в літературній мові панували болгарські риси, але де не брак було й рис (живих) сербських.

В недавній час, в „Извѣстія“ 1921-1925 р. виступив проф. П. А. Бузук з спеціальною працею: „Къ вопросу о мѣстѣ написанїя Марїинскаго евангелїя“; після відповідного аналізу (правда, досить хаотичного, як і вся праця), автор прийшов до висновку, що „Марїинское евангелїє нельзя приписывать сербу-писцу, какъ это дѣлалъ Ягичъ. Оно написано болгаринномъ“⁵. На цим тимчасово й спинилися дослїди над батьківщиною писаря Марїїнської Євангелїї. Як бачимо, дослїдники визнають сербїзми в пам'ятці, тїльки не всї відносять повстання їх до чисто сербської території.

¹ Енциклопедїя Славянскої Филологїї, вип. 10 ст. 13, 1915 р.

² Древне-церковно-славянскій языкъ, 1917 р. вид. 3, ст.30.

³ Du classement des textes vieux-slaves, „Revue des études slaves“ 1922 р. т. II ст. 200.

⁴ „Јужнословенски Филолог“ т. IV і V, 1924-1926 р.

⁵ „Извѣстія“ 1925 р. т. 29 ст. 363.

Цікава мова цієї пам'ятки; її граматичні форми, особливо словарний склад, дуже старі, часом старіші за такі в Зографській Євангелії, проте в фонетиці не брак і нових форм, а це вказує на глибоку давність оригіналу (але не теперішнього рукопису). Мова виразно свідчить, що МЄ—це пам'ятка старослов'янська, але якої редакції, як ми бачимо, остаточно ще не вирішено. Ягіч схиляється рахувати цю Євангелію за пам'ятку X-го віку, частина вчених відносять її на початок віку XI-го. Докладно проаналізувавши цю Євангелію, Ягіч прийшов до висновку, що це „одинъ изъ самыхъ важныхъ памятниковъ старинной глаголической письменности“.

Головніші фонетичні особливості МЄ такі¹. 1. Вокалізація сильних **ъ**, **ь** на **о**, **е** досить часта. 2. Зникнення слабих **ъ**, **ь** єсть, але рідке. 3. Поплутання **ъ** і **ь** не рідке. 4. Зміна **ъ** на **ь** і **ь** на **ъ** в залежності від дальшого складу тут єсть, але не часта. 5. Пошипячих **ь** змінюється на **ъ**, напр. **брачънии** 26²⁵ і т.п. 6. Поплутання **ж** і **оу** не рідке; замість **ж** часом маємо **о**, але це чи не описка замість **оу**. 7. Поплутання **ж** з **а**, за одиничними винятками, нема. 8. При збігу двох однакових голосних в кінці слова і на початку дальшого слова голосна не подвоюється: **иже си** 15¹⁹ зам. **иже си**, **бранитемоу** 152²¹ зам. **браните емоу** і т. п. 9. Перед йотованою голосною звичайно вживається **и**, напр.: **знамене** 40²⁶, **ь** в таких випадках рідке: **акъ** 24²⁴ і др. 10. **Sk** перед **ѣ**, **и** дає **ѣ**, а **ѣт** тут рідке; часом до **ѣт** додано ще **ѣ** чи в рядку, чи над ним. 11. Епентетичне **л** часте, але часом його й не буває, особливо перед **и** та **ь**. 12. Звук **dz** (зіло) змінився на **з**. 13. Сполучення **tj** > **шт** або **ѣ**, а **dj** > **жд**, але єсть розьѣтка 48³⁰, **визжь** 399¹⁷. 14. **G**¹ прикметників частіше кінчиться на **-аго**, рідше на **-аго**; єсть декільки випадків на **-аго**, а **D**¹ на **-оуемоу**. 15. В **Pg** зам. **-аѣтъ**, **-аѣте** тут не рідко **-аѣтъ**, **-аѣте**: **разьенкаѣтъ** 150⁴, **знаѣтъ**, **знаѣте** 376¹³. 16. **Pg**³ звичайно кінчиться на **-тъ**; одиночні випадки: **бъде** 169²⁴, **е** 281³, **на** 341¹². 17. Прика-

¹ Цитацію подаю по сторінках і рядках видання В. Ягіча 1883 р.

зовий спосіб знає -дѣ і -нѣ: покаждѣ 290¹⁷ і покажитѣ 80⁵. 18. Дуже багато форм простого несигматичного аориста; аорист сигматичний зберігає с в 1 ос. однини й множини, а також в 3 ос. мн.: поѣсѣ 265¹², ѣсомѣ 210²², ѣстѣ 112¹⁴. Панує звичайно шт, але єсть і ѣ. В пам'ятці дуже багато словарних архаїзмів, що передають мову ще первісного євангельського перекладу. Зазначу ще одну діалектичну рису: одѣ нелиже (зам. отѣ) в Мар. IX²¹ на ст. 150¹⁸.

Література. В. Григорович, що вивіз цю пам'ятку з Афона, перший подав про неї коротенькі відомості в своїм „Очеркъ путешествія по Европейской Турці“, „Ученяя Записки Казанскаго Университета“ 1848 р. кн. 3 ст. 96. — Два листки Михановича видрукував Міклошич в „Slavische Bibliothek“ 1850 р. ст. 262-263. — П. Шафарикъ: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 369. — Шафарик в Památky hláholského písemnictví 1853 р. видрукував уривок, якого дав йому Григорович. — В. Григорович в „Извѣстія“ 1853 р. т. II ст. 241-247 дав опис пам'ятки й її мови, з двома уривками тексту. — Пізніше трохи про МЄ пише й подає уривки з неї І. Срезневскій в своїй праці 1866 р.: „Древніе глаголическіе памятники“ ст. 91-115. Див. ще Шафарикъ: Взглядъ, 1885 р. ст. 40-41. — Викторовъ: Собраніе рукописей В. И. Григоровича, М. 1872 р. ст. 6-7. — В. Григорович усе життя своє носився з думкою видати цілу Маріїнську Євангелію фотографічно, але це йому не вдалося, — він видав тільки Євангелію від Луки (л.л. 77-130 оригіналу), а видання закінчено вже по смерті його, — воно вийшло в „Изданія Общества Любителей Древней Письменности“ 1880-1881 р. №№ 59-79: Євангеліе отъ Луки. Изъ глаголической рукописи XI вѣка, IV+110 ст.; видання фотолітографічне; але треба мати на увазі, що в цім виданні трапляються помилки (правда, дуже мало), як то показав П. А. Бузук („Извѣстія“ т. XXIX ст. 356-362), порівнявши видання „ОЛДП“ з оригіналом. — Цілу пам'ятку в кирилівській транскрипції видав в 1883 р. в Петрограді академ. Ягіч, це його відомий труд: „Памятникъ

глаголической письменности. Маринское четвероевангелие"; XX+607 ст.+2 знимки. До видання додано дуже цінний дослід Ягіча про палеографію та про мову цієї Євангелії, а також повний Словник її. *А. Будилович* в „ЖМНПр“ за 1884 р. ч. 232 ст. 152-169 умістив рецензію на працю Ягіча, але рецензія закрашена занадто суб'єктивним відношенням рецензента до глаголицьких пам'яток взагалі; *Л. Мілетичъ* дав цінну рецензію на працю Ягіча в своїй статті: *Особенности на езика въ Марийския паметникъ*, див. „Периодическото списание на Българското книжно дружество въ София“ кн. XIX-XX за 1886 р., ст. 219-252. Помилки й недогляди видання Ягіча (невеликі) подав *П. Бузук* в „Извѣстія“ 1925 р. т. 29 ст. 356-362 на основі порівняння видання з оригіналом.—*И. Ягичъ*: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105, 141.—*А. Соболевскій*, „Унив. Изв.“ 1885 р. кн. 9 ст. 304.—*Ф. Фортунатовъ*: Составъ Остромирова Евангелія, „Сборникъ Ламанскому“ 1908 р. ч. II ст. 1470-1475 проти сербизмів МЄ.—*А. Соболевскій*, див. „Богосл. Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 224.—*И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 127-128. — *Б. Цоневъ*: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 170-173. — *П. Бузукъ*: Къ вопросу о мѣстѣ написанія Маринскаго Евангелія, „Извѣстія“ 1921 р. т. 23 кн. 2 ст. 109-149; продовження цієї праці, але вже під правдивою назвою: „Замѣчанія о Маринскомъ евангелии“ дано в „Извѣстія“ 1925 р. т. 29 ст. 307-368; в праці *П. Бузука* такі IX розділів: I. Про батьківщину писаря Мар. Єв. ст. 109-116. II. Про зміну глухих 116-134. III. Про редуковані голосні *ѣ* та *и* 134-143. IV. Про вживання *ю* та *оу* по шиплячих 143-149. V. Про заміну *ж* через *о* та *оу* 307-334 (том 29). VI. Доля сполучення *ик* перед *ѣ* та *и* 334-337. VII. Деклінація 337-340. VIII. Вживання форм Імперфекта 340-356. IX. Помилки в виданнях фотолітографічних „ОЛДП“ 1880-1881 р. та Ягічевім 356-363. Загальні висновки 363-367. На працю *Бузука* дав рецензію *С. Кульбакин* в „Јужнословенски Филолог“ 1924 р. кн. IV ст. 219-222 та 1926 р. кн. V ст. 304-307.

2. Листки Клоца чи Клоців Збірник.

Уривки Клоца — це глаголицька пам'ятка, що найраніше від усіх інших попала до рук учених дослідників і що відіграла епохальну роль в вирішенні питання про давність глаголиці. Наша пам'ятка була колись дуже великою, на що вказує те, що перший зшиток помічений числом 62, цеб-то, що перед ним було ще 61 зшиток чи 448 листків. Але те, що збереглося з цього колишнього Збірника казань, тепер дуже вбоге: позосталося лише 14 листків чи 956 рядків; з них 12 листків знайшов в бібліотеці графа Клоца (Cloze, 1777-1856) відомий словіст В. Копитар і видав їх в 1836 році, з якого часу пам'ятка й стала приступною для наукового дослідження; пізніше два листки знайшов Міклошич і видав їх в 1860 р.,— докладний аналіз показав, що ці два листки дійсно походять з того самого збірника, з якого походять і 12 листків Клоца,—вони продовження слова І. Золотустого.

Дуже цікава доля нашої пам'ятки. Листки Клоца мають пергаменову окладинку, на якій читаємо писану в 1500 році латинською мовою ось таку замітку про долю пам'ятки: „Ці зшитки (quinterni), тут в середині зв'язані, написані були власною рукою св. Єронима, наймудрішого доктора божої церкви. А книжки написані почасти мовою хорватською. А мені подарував (їх) п. Lucas de Reynaldis, пресвітер Вегленської дієцезії, що мав (їх) від славного пана Івана Франкопана, власника на вищеназванім острові Веглія, котрий шанував книжку, прикрашену золотом і сріблом, неначе реліквії. А коли він помер в Венеції¹, добра його віддано на грабж, і розшарпано їх, то також з цієї книжки знято золото й срібло, а частина книжки попала в руки вищевказаному п. Луці, а з тих рук попалась мені, Marquardo Breisacher, лицареві, а в той час послові цісарському (Cesareo oratori) і тому, що замирив між найяснішим паном Сигизмундом, архикнязем Австрії, з одної сторони, і ясним паном Ве-

¹ Франкопан помер в 1482 р.

неціянців з другої¹, дав (Лука) ці два обгорнені зшитки, як спеціальний і приемний подарунок. Року від народження Христа 1400“ (помилка: треба 1500).

Брейзахер помер в 1509 р. і його рукопис перейшов на власність графа Шурфа, а від того по наслідству достався гр. Парису Клоцу в Триденті. Перед своєю смертю гр. Клоц віддав рукопис до мійської Тридентської бібліотеки, де він зберігається й тепер.

Пергамент КЛ з дірками, а при лінійні його де-не-де й порізано; картки на 27 см високі, а на 20,5 широкі. Письмо переходової вуглуvато-круглої форми; по давньому звичаю букви писано під лінією, вони тут ніби вісять.

Зміст КЛ—чотири слові: дві Івана Золотоустого: на Вербницю та про Юдину зраду, і Афанасія Великого—на Велику П'ятницю і і Єпифанія—на Погреб Христа; з них дві слові Золотоустого знаходимо і в Супрасльській Миней (239¹⁷-240²³, 306²⁵-317¹⁶), але переклади різні; там же знаходимо й слово Єпифанія (337-342¹⁶), а переклад зовсім той самий, що і в КЛ. Від першого Слова (на Вербницю) зберігся тільки кінець, а від четвертого (на Погреб Христа) тільки початок; 2 і 3 Слова—цілі. Листки ці красномовно свідчать, що вже в XI віці в слов'янській літературі існувало чимало різних казань в перекладі з грецької мови.

Наш рукопис—це відпис з старшого оригіналу, що можна пізнати хоча б з тих помилок, які наробив пізніший списувач. Сам оригінал повстав на болгарській землі, — певне в Македонії в найстаршу добу болгарської письменности, на що вказує граматичний аналіз пам'ятки (напр. поплутання о та оу: оугоко, оучиштагъ і др.). Цей болгарський оригінал десь в XI віці був переписаний, але на якій землі? У відповідь на це подано декільки гіпотез; так, Гайтлер твердив, що в Македонії, Миклошич—у словінців, Ягіч—в Далмації або в Кроації. С. Кульбакин рахує, що писарем КЛ міг бути й болгарин, а не серб². Найсолідніше

¹ Мова про мир 1487 р. між Тиродем і Венецією.

² Енциклопедія Славянської Филології, 1915 р. т. X ст. 13.

обгрунтував свою теорію В. Вондрак,—на його думку КЛ повстали на сербо-хорватській землі, а що це було так, на це вказують ось такі сербізми в мові КЛ: 1. Поплутання ж, який тут ставиться замість оу, або навпаки, напр.: моука і др. 2. Поплутання з і та и, напр.: покриваше, слиша, скрити, фарзиді і др. 3. Такі форми, як Ас³ та зам. тзи, достоаню (пор. теперішнє сербське те, достојан) і др. Зазначити точніше, де саме на сербській землі переписано КЛ, нема можності, хоч Вондрак більше схиляється до Хорватії, на що вказує й палеографічний аналіз пам'ятки.

Найважливіші фонетичні особливості нашої пам'ятки, крім вище зазначених, такі: 1. Глухі з, ь змінюються на љ, з під впливом попереднього чи дальшого складу. 2. Вокалізація сильних з, е на о, є і зникнення слабих з, е. 3. Перед йотованою голосною частіще буває љ (часом з): абељ, форми з и рідкі. 4. Звук dz (зіло) змінився на з. 5. Sk перед љ, и послідовно дає џ, а не ст. Буква љ вживається тут лише по голосних.

Література. В. Копитар: Glagolita Clozianus, 1836 р., Відень, для свого часу епохальне видання, з цінною передмовою. — П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р., ст. 42-43, або в „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 370.—Dr. F. Miklosich: Zum Glagolita Clozianus, „Denkschriften“ Віденської Академії, філософсько-історичний відділ, т. X, ст. 196-214, 1860 р., про два листки Уривків Клоца та їх текст; цей же текст в кирилівській транскрипції передруковано в „Извѣстія“ 1860 р. т. IX ст. 99-103. — И. Срезневскій: Древніе глаголическіе памятники, Спб. 1866 р., ст. 163-220—видано весь текст, зо знімками Копитара.—Dr. Václav Vondrák: Glagolita Clozův, Прага, 1893 р.,—дуже цінна праця: тут з оригіналу видано текст усіх 14 листків з грецьким рівнобіжним текстом; в ціннім вступі дано добрий дослід пам'ятки історичний, палеографічний та язовий, в кінці добрий словник до КЛ та знімки; рецензія В. Облака в „Archiv“ 1893 р. т. XV ст. 588-594.—V. Oblak: Zur Würdigung des Altslovenischen, „Archiv“, 1893 р. т. XV, 348-356:

Glagolita Clozianus.—V. V o n d r á k: Učast Klimentova v textech Glagolity Clozova, див. „Studie z oboru“ 1903 р. ст. 117-123, Прага; тут же на ст. 166-168: Glagolita Clozův, лексичний аналіз. — А. Соболевскій, „Богосл. Энц.“ 1909 р. т. X ст. 224. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 124-126, 143, палеографічний опис письма. — J. Milčetić: Zur Entdeckung des „Glagolita Clozianus“, див. „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 603-606. — В. Облакъ: Нѣколко бѣлѣжки върху старобѣлг. паметници, „Сборникъ за народни умотворения“ т. IX. — Б. Цоневъ: История на българский езикъ т. I ст. 168-170, 1919 р.

III. Старо-слов'янська мова словінської редакції.

Фрейзингенські Уривки.

Як відомо, чернець Хоробрий в своїм „Оповіданні про письменна“ розкажує, що слов'яне (окремі з них особи), охрестившись, вживали також і латинського письма. Мова йде, звичайно, про тих слов'ян, що знаходилися під латино-німецьким впливом, цеб-то про слов'ян західних та південно-західних, — чехів, мораван, хорватів, словінців і др. Пам'яткою такого латинського впливу і єсть т. зв. Фрейзингенські чи Мюнхенські Уривки.

ФУ знайдено в 1803 році в Фрейзингенському монастирі св. Корбініяна в Баварії, в м. Фрейзинген над річкою Ісарою. Знайдено пам'ятку в старім латинськім рукопису на л. 78а-78б, 158б-161б; це три уривки на 9 сторінках; I уривок має 35 рядків, II—113, а III—74, разом—222 рядки; I уривок писано в один стовпець, а II та III—в два; уривки II і III писала одна рука. Зміст їх: дві формулі сповіді й один уривок якогось казання. Мова в своїй основі—старо-слов'янська, але з великим впливом живої словінської мови. Зберегається пам'ятка з 1803 р. в Мюнхенській Бібліотеці під № 6426.

ФУ—це найдавніша пам'ятка старо-словінської мови. Ще Ол. Востоков мову цієї пам'ятки не рахував за старо-слов'янську, але вважав її за хорватську. Текст пам'ятки дуже старий, його часом вважають навіть за до-Кирилівський. Можливо, що це ті формули сповіді та казання, яких уживали латинські місіонери на західно-слов'янських землях ще в VIII—першій половині IX-го віку. Як відомо, різні церковні німецькі собори на початку IX-го століття (див. цієї праці т. I ст. 238) наказали користуватися живою мовою в церкві, особливо в казаннях; з того часу почали перекладати проповіді, сповідні формули і т. п. на німецьку мову. От може в той час, як твердить дослідник ФУ Вондрак, якийсь слов'янський священник, певне тубілець, що знав церковно-слов'янську мову, переклав німецькі сповідні формули та молитви, які й маємо в I та III уривках ФУ та в Синайськiм Требнику. Звичайно, подібної літератури могло бути значно більше, ніж її збереглося. Правда, таких сповідних формул традиція східної церкви не знає, але що вони були, на те вказує присутність такої ж молитви в Синайськiм Требнику.

Спеціальний дослідник ФУ, В. Вондрак рахує їх лише списком з давнього оригіналу. Але де повстав первісний текст нашої пам'ятки? „ФУ — пише Вондрак—могли повстати лише там, де німецьке духовенство мало великий вплив, де мали значіння старо-німецькі сповідні формули, а це говорить про Паннонію, ніколи про сербо-хорватські землі“¹. Первісний текст ФУ повстав десь в північній Паннонії чи Моравії, а вже звідти перейшов до словінців, де й був переписаний; а що це дійсно було так, на це вказують ті богемізми, які знаходимо у ФУ і які перейшли до них з первісного тексту. Цей первісний текст повстав десь може ще в кінці IX-го віку і був написаний одною з слов'янських азбук — кирилицею чи глаголицею. Перекладчик безумовно добре знав церковно-слов'янську мову, яка помітно відбилася на ФУ, особливо на уривках I та III-м. Давній оригінал пі-

¹ О původu Kijevských listů, 1904 p., ст. 35.

вніще був переписаний серед словінців, звідки й попали до ФУ численні ознаки живої словінської мови.

Що переклад ФУ був зроблений з старо-німецького тексту, на це вказує те, що в графіці нашої пам'ятки та в його правопису при віддачі його латинкою проявився досить помітно німецький вплив. Другий уривок, як правдиво допускає Вондрак, писав певне німець, бо в цім уривкові дуже помітний німецький вплив; це мабуть тому, що оригінал для цього уривка був писаний глаголицею, мало званою писареві, а тому він, списуючи, підпав більшому впливові свого рідного правопису; німецького впливу нема в III уривкові, — Вондрак пояснює це тим, що його оригінал вже був писаний латинкою.

Старо-німецьким впливом графічним треба пояснити й те, що в цій пам'ятці маємо зазначення акцентів. Правда, цих акцентів зазначено мало, — найбільше в I уривкові, менше в II і зовсім їх нема в III; довготи не зазначається, хоч Вондрак знаходить ніби й це. В старо-німецькій графіці з давнього часу завівся звичай ставити креску над *i*, що, звичайно, ніякого наголосу не визначає в ФУ. Але часом бачимо тут ці значки й над іншими голосними, що вже можна приймати за зазначення наголосу.

Німецькі палеографи ріжно зазначали час повстання ФУ, — відносили їх на IX-XI в.; Вондрак справедливо відносить їх на XI вік.

ФУ показують нам, що церковно-слов'янська мова мала певний вплив і на західних слов'ян. Крім цього, вони свідчать, що на початку старослов'янської письменности роблено переклади не тільки з грецької та латинської мови, але й з мови старо-німецької, про що також свідчить і та сповідна формула, яка знаходиться в Синайськім Требнику і яка така близька до III уривку ФУ.

З фонетичних словінських особливостей зазначу такі: 1. *tj* > *č*, що зазначається через *k*, напр.: *čoku* — *χοштж*, *imoki* — *имжшти*. 2. *dj* > *j*, що зазначається через *g*, напр.: *tamoge* — *таможда*. 3. *ж* вимовляється як *o*, напр.: *bodo*, *bodete*. 4. *а* вимовляється як *e*, наприкл.: *ime*, *bde*, *delase* — *д'клаша*. 5. В словнику зна-

ходимо такі слова, як *bali*—лікар, *bratra*, *patrovueschu*, від *натроути* (нагодувати) і т. п.

Слов'янські звуки у Фрейзингенських Уривках передаються так: а-а, б-в, р, в-и, ии, v, vu, uv, г-g, д-d, t, td, е-е, ж-s, z, з-z, zz, sz, s, и-і, й-і, g, к-с, k, ch, g, л-l, м-т, н-п, о-о, п-р, б, р-г, с-z, s, sz, zc, zz, т-t, оу-и, v, х-ch, h, ц-z, с, ч-s, z, с, ts, cc, cs, ch, ш-s, ss, ž, к (с) -к, с, ск, з, л-е, і, ы-l, ui, ugi, u, к-е, і, ж-о, u, un, on, л-е, en, а. Як бачимо, латинка була мало пристосована для передачі слов'янських звуків.

Література. Aretin, див. „Neuer literarischer Anzeiger“ 1807 р. III.190.—Добровський, див. „Slovanka“ 1814 р. ст. 249-252.—Востоков видав ФУ в „Сборникъ памятниковъ, находящихся внѣ Росси“, 1827 р., видав і Копитар в *Glagolita Clozianus* 1836 р. та Міклошич в *Chrestomatia palaeoslovenica* 1854 р.—W. Braune: *Die altslov. Freisinger Denkmäler in ihrem Verhältnisse zur althochd. Orthografie*, „Beitrage zu Geschichte der deutschen Sprache und Literatur“, 1874 р., I ст. 527-534.—Добру монографію про пам'ятку, а також видання самого тексту та 9 фотографій з 9 сторінок Фр. Ур. подав Dr. Václav Vondrák: *Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanšském písemnictví*, Прага, 1896 р. 82 ст.+9 знімків; тут і докладна література; рец. Л. Милетича в „Български Прѣгледъ“ III.6, 123; Н. К. Грунскій в „Извѣстія“ 1898 р. т. III кн. I ст. 267-278.—Ир. П.: Фрейзингенскіе отрывки, „Энциклопед. Слов.“ Брокгауза, 1902 р., півтом 72 ст. 719, вказані видання цієї пам'ятки.—П. Лавровъ, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 294, 297, 307, 318.—Бодянский: О времени происхождения, 1885 р., ст. 247-260 і др.—Ал. Востоковъ: Грамматическія объясненія на три статьи Фрейзингенской рукописи, див. „Филологическія Наблюденія“, Спб. 1865 р. ст. 1-89; тут дано текст в транскрипціях гражданкою, латинкою та кирилицею, пояснення до тексту і добрий словник.—И. Срезневскій: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, „Сборникъ“, 1867 р., т. 1 №XXXVI: Одна изъ Фрейзингенскихъ статей и поученіе Кли-

мента, ст. 58-60. — W. Vondrák: Zur Frage nach dem Verhältnisse des Freisinger Denkmals zu einer Homilie von Klemens, „Archiv“, 1906 р. т. 28 ст. 256-260, замітка на це Ягіча ст. 260-261. — V. Vondrák: Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, „Rozpravy České Akademie“ 1903, III. №20 ст. 5-18: Jak se má druhá Frisinská památka k homilii připisované biskupu Klimentovi? Тут же на ст. 45-66 статья: Vznik Frisinských památek jakož i překladu Emmeramské modlitby. — E. Sievers: Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freising, „Berichte“ Лейпцигської Академії, фил.-іст. відділ, 1925 р., т. 76 кн. 2, рец. N. van Vijk в „Slavia“ 1927 р. т. V ст. 557-563. — Б. Цоневъ: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 145-148.

В. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ЗАХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

І. Старо-слов'янська мова переходова від південно- до західно-слов'янської.

Київські Глаголицькі Листки.

Київські Глаголицькі Уривки (Фрагменти) чи Листки—це найцікавіша й найважливіша не тільки глаголицька, але й взагалі старо-слов'янська пам'ятка. На жаль, вона дуже маленька, — всього 7 карток, чи правильніше—13 сторінок невеликого розміру, має 332 рядки, писані на добрім тонкім пергамені. В грецькім письменстві IX-X віку любили малі розміри книжок, може тому й наша пам'ятка має формат невеликої вісімки; розмір сторінки пергамену 14-14, 5×11-10,5 см.

Зміст пам'ятки—Уривки Міссалу західної церкви, в перекладі з латинської на мову слов'янську; а саме, тут маємо Служби: на пам'ять бл. Климента, бл. Феліцити, 6 Служб на всі дні, св. мученикам і небесним силам, разом — 10 церковних Служб. Листки до

недавня зберігалися в Церковнім Музеї б. Київської Духовної Академії, куди подарував їх в 1862 році питомець цієї Академії, Єрусалимський Архимандрит Антонин (Капустин, 1817-1894), відомий своїми дослідженнями в церковній історії. Арх. Антонин дуже довгий час пробував в Єрусалимі, яко настоятель Російської Духовної Мисії, і зібрав тут багато рукописів, а між ними знайшов в 50-х роках і Київські Глаголицькі Листки, але де саме — точно не відомо, здається — на Синаї. Рукопис переплетено разом з простим папером, на яким написано: „Въ Библиотеку Киевской Духовной Академіи. Іерусалимъ 2 маіа 1862“. По місту збереження Листки ці зветься Київськими, що часом нефахових людей вводить у блуд, бо думають, ніби вони й київського походження. В останній час КЛ перейшли, разом з іншим майном б. Церковного Музею, до Київської Української Академії Наук і переходять в Київо-Печерській Лаврі, в збірці рукописів в Відділі Письма й Друку Лаврського Музею Культів та Побуту під № 46. В 1874 р. на цю пам'ятку першим натрапив в Музеї Київської Духовної Академії проф. І. Срезневський, прочитав про них доклад на III Археологічнім з'їзді в Київі і з того часу КЛ стали відомі серед наукових працівників.

В палеографічнім відношенні КЛ мають велике значіння, бо аналіз письма їх дає дуже цінні вказівки для історії розвитку форм глаголицьких літер. Письмо Листків — не зовсім круглого характеру, букви писано під лінією, вони ніби вісять на ній, — це найстаріший глаголицький спосіб писання. Докладний аналіз показує, що цю пам'ятку писали дві руки (не рахуючи початкової сторінки): перша рука написала л. л. 16 і 2а та 7 перших рядків (до слова мьшд) л. 2б, а друга рука — решту.

Форма букв КЛ — дуже давня глаголицька форма, яку почасти знаходимо лише в таких найдавніших старо-слов'янських пам'ятках, як, напр., Зографська Євангелія; букви *т*, *ш*, *ю* тут наполовину менші від інших; букви для *з* та *ь* — це модифікація значка для *о*. Дуже цікаві тут значки для носових, — їх три: *ѣ*, *ѣ* та *ѣ*, (*а* тут нема); перша частина для *а* тут

е, а для ж — о; друга частина у всіх трох значках однакова,—це значок для носової вимови. Букви л, м, оу мають дуже стару форму.

Початкова сторінка КЛ, цеб-то л. 1а, була спочатку чистою, писана вона пізніше, як уся пам'ятка,—походить десь з кінця XI-го віку, і відрізняється письмом та правописом від усіх інших сторінок; на ній уміщено текст Апостольського читання (до Римл. XIII.1-14-XIX.1-4), як твердить Ягіч — незалежний від латинського тексту, а по нім — молитва до св. Богородиці.

Серед усіх інших пам'яток старо-слов'янської мови КЛ вирізняються тим, що мають значки наголо-су, чого не знає на той час ані один інший глаголицький чи кирилівський рукопис. В КЛ з надрядкових значків маємо два значки придишу — та — та 4 значки чи то акцентових чи тільки зазначок граматичної форми або початку та кінця слова, а саме ' ' ^ ^, — усі ці значки перейнято з грецької графіки IX-X в. Здається, можна твердити про певну систему надрядкових значків в КЛ, чого не можна сказати ані про один інший старо-слов'янський пам'ятник, де звичайно якоїсь системи в надрядкових значках не знаходимо. Хоч писало КЛ два писарі, а самі значки мають деяку різницю в обох частинах пам'ятки, проте система надрядкових значків тут одна, а то певне з тієї причини, що нашу пам'ятку списано з одного оригіналу, який уже мав цю систему надрядкових значків. Для ліпшого зрозуміння системи акцентних значків їх варто порівнювати з акцентами Фрейзингенських Уривків, де ці значки зв'язані з старонімецькою графікою.

Про акцентні значки в КЛ писано вже багатенько, але справа остаточно ще не в'яснена, а то голов-но через те, що ми взагалі ще не маємо повної історії надрядкових значків за всі віки існування церковно-слов'янської письменности. Напр., ще зовсім не звертано уваги на те, що в церковно-слов'янських пам'ятках, починаючи з КЛ і аж до нашого часу, непереривно йде традиція відрізняти чи то діакритичними значками, чи ріжною формою букв (о - ѡ, е - ѣ) одно-

звучні граматичні форми. Напр., в КЛ писар для відріжнення від N^1 ставить над G^3 камору в самім кінці слова на $\bar{z}$, напр.: $г\bar{r}ax\bar{z}$, $м\bar{ж}чeн\bar{н}к\bar{z}$, $ан\bar{k}eл\bar{z}$, $апостол\bar{z}$, (а по аналогії до цього й $д\bar{d}л\bar{z}$, $сл\bar{z}$, $д\bar{d}к\bar{z}$), тут значком $\hat{}$ зазначено не наголос і не довготу, а тільки розріжнення форми, що бачимо й потім в найріжніших церковно-слов'янських рукописах, як звичайну правописну рису¹. Те саме треба сказати й про форму G^1 жін. роду: $марі\hat{m}$, $м\bar{ж}чeн\bar{н}ц\hat{m}$, $б\hat{c}ц\hat{m}$, $п\hat{c}ц\hat{m}$, і т. п., тут значком $\hat{}$ зазначено відріжнення їх від N^1 і в жаднім разі не наголос і не довготу.

З новою теорією про значіння надрядкових значків в КЛ виступив в останній час (1925 р.) Едвард Сиверс,—він спробував застосувати свою т. зв. звукову—аналітичну методу до старо-слов'янських текстів. КЛ і Фрейзингенські Уривки — це вірші, а ті 6 надрядкових значків, які маємо в КЛ—це нотні значки, що визначають найріжніший тон—високий, низький, рівний, глибокий і др. На основі своєї теорії Сиверс пробує відбудувати стародавню вимову старо-слов'янського тексту; в інших пам'ятках—Фрейзингенських Уривках, Зографській Євангелії, Супрасльським Рукопису і др. Сиверс так само знаходить не звичайні надрядкові значки, але значки нотні. На мою думку, теорія Сиверса дуже суб'єктивна; досить одного тільки погляду на нотні тексти (див. їх в атласі В. М. Металлова: Русская симіографія, М. 1912 р.), щоб відразу сказати, що надрядкові значки КЛ—то не нотні значки, — в нотних текстах цих значків повно, а в КЛ їх дуже мало (хоч сама форма надрядкових значків в КЛ і форма нотних значків — однакова, бо до системи нотних знаків увійшли взагалі всі надрядкові значки)².

¹ На основі цього $\hat{}$ в G^3 В. Вондрак в своїй праці: О рѣдоду... ст. 23-25 снує багато різних теорій, бачить тут протятли пізніших сербських форм G^3 на $\bar{z}$, а тому на цім спирає й свою сербську теорію. Все це тільки непорозуміння. Див. ще мою працю (літографовану): Фонетика церковно-слов'янської мови, 1927 р. ст. 100-108.

² Н. К. Грунський в Київських „Записках“ т. 16 виступив досить переконуюче проти теорії Сиверса; навпаки, Ван Вейк в „Slavia“ т. V високо підносить нову теорію.

Київські Глаголицькі Листки—це тільки частина римського Міссалу, а цілий він певне був великим. Листки свідчать, що вже в той час, десь в X віці, існував переклад латинського римського Міссала на слов'янську мову, значить, була й слов'янська служба по західному обряду ще на початку життя слов'янської церкви. У той час, в X віці помічається певне бажання дати деякі переклади з латинського; так, акад. Соболевський, на основі досліду мови та словарного складу, робить припущення, що той автор, який переклав КЛ, він же переклав Бесіди Григорія Великого та Легенди про св. Вячеслава чеського. Таким чином КЛ відрізняються серед усіх старо-слов'янських пам'яток самим своїм змістом: це єдина пам'ятка західного обряду, бо всі інші знані нам з X-XI в. пам'ятки—обряду східного.

Здається, ні про яку іншу пам'ятку старо-слов'янської мови не писали так багато, як про КЛ. Дійсно, мова цієї пам'ятки дуже загадкова, і не дає можливості міцно застосувати її до якоїсь певної землі. Учені пильно шукали й шукають батьківщини цієї пам'ятки, виставлено чимало вже різних гіпотез, написано про це декільки солідних праць, вже велися довгі диспути, але остаточно справи не вирішено. Н. К. Грунський, що спеціально працював над цією пам'яткою, закінчив свою працю таким розпачливим висновком: „Видя въ Клевскихъ Листкахъ именно памятникъ, стоящій ближе другихъ къ Кирилло-Мееодіевской порѣ, мы отказываемся отъ опредѣленія его родины“.

Головніші діалектичні особливості мови КГЛ такі: 1. Замість шт з tj маємо тут ц, напр.: огрѣдѣца 16¹, ходатаѣцю 16, чьстѣце 16. 66, оѣцѣнна 2, приѣмѣце 3, оѣцѣлѣ 36, пиѣлѣ 46, оѣцѣднѣ 46, помоѣцѣ 5, насѣцѣнѣ 6, прѣтѣвѣцѣхъ 6, прѣстѣце 66, помоѣцѣ 66. 2. Замість жд з dj маємо тут з, напр.: подаѣ 16. 2. 56, даѣ 3. 4. 46, 7. 76, отѣдаѣ 46, тоѣѣце 2, о тоѣѣце 4. 46, такоѣце 46. 66, тоѣѣмѣ 46; один раз: подаѣ 3. 3. Замість шт перед палатальними тут шч, напр.: зашчи-

¹ Глаголицький значок Δ визначає кирилівське $\frac{1}{2}$ або н.

ті 2. 4б. 5. 7б, очищення 3, очищення 5. 4. Із слів зазначу: папежа 1б, къ інокості 1б, раднотікьнад 2, небесьскад 4, къждъ 3б (причастя), камьтко 4б. 6, прѣфацна 1б і др.; 5. Цікаві ще ці вирази, відомі в живій українській мові: законьніка 1б, обѣцанна 2. 4б, жиддемъ 3, соушѣтѣ гдѣхъ нашими 3, еи обѣцалъ 3б і др.

З інших особливостей мови зазначу такі. 6. Глухі вживаються зовсім правильно; на більше як 160 випадків правильного уживання *ъ* і *ь* лише 2 рази ужито *къдѣхъ* зам. *къдѣхъ*; зникнення слабого *ъ*, *ь* не зазначено ані разу. 7. В сполученні глухого з плавним глухий постійно по плавним: *сквѣрності* 1б, *наплънені* 2, *срѣдѣца* 2б, *дрѣжимъ* 3б, *сѣтвѣрді* 4б. 8. Вживання носових зовсім правильне; правда, єсть форма *Ab¹ некесьскоуж* 6б, але, здається, тут помилково вжито *оу* замість *о*. 9. Частіші форми на *и*: *милоштиж*, рідші на *ь*: *милоштыж*. 10. *Sk* перед *ѣ*, *і* дає *щ*: *некесьщѣ* 3б. 11. Епентетичного *л* скрізь вжито послідовно. 12. Прикметники тільки в стягнених (молодших) формах на *-лго*, *-оумоу*, *-зіхъ*; взагалі, морфологія тут знає молодші форми. Звука *z* нема тут зовсім, бо в уривках нема ані одного безсумнівного прикладу, деб це *z* мусіло бути.

Перша сторінка КЛ — це сторінка пізніща; мова її—також старо-слов'янська, але вже пізнішого часу; мову цієї сторінки Ягіч зве хорватською, чого не приймає Щепкин (Разсужденіе, 1901 р. ст. XXIII передмови).

Отже, як бачимо, КЛ мають характерні діалектичні ознаки в своїй мові, а саме — на загальнім чисто старо-слов'янським тлі маємо тут деякі давні чехо-моравіزمи, а саме: *tj > c*, *dj > z*. Це найголовніщі чехизми КЛ; крім них дослідники вказують ще ось ці дві чеські рисі: 1. *stj*, *skj*, *sk > šč* і 2. *Ab¹ основ на о* кінчиться на *-зьмь*; правда, це *-зьмь* знають і інші пам'ятки, особливо східно-слов'янські, але в КЛ ця ознака проведена послідовно і Вондрак уважав її за ознаку західно-слов'янської мови. Ягіч (*Glagolitica*, 1890 р.) за моравізм рахував ще м'яккість *ж*, *ч*, *ш*, *ц*, хоч її також знають і інші пам'ятки. Це все ознаки чехо-моравської мови, чому багато вчених, від Срезневського зачавши, а серед них і такі, як Лескин—по цій ознаці зараховують КЛ до пам'яток моравських;

на це вказувало б також і те, що зміст пам'ятки—переклад латинської Служби, — міг найлегше повстатидесь власне в Моравії; на те саме вказувало б і значне число латинізмів в мові пам'ятки, напр.; *мыша*, *прадфаца*, *Богъ* зам. *Боже* і др. Цю моравську теорію найбільше боронили Ягіч та Облак; в 1898 р. в „Archiv“ XX.10 Ягіч настоював, що сам оригінал КЛ повстав на землях Паннонських, десь в околицях Блатенського озера, цеб-то в князівстві Коцеловім. Подібної ж думки держиться й Пастрнек, тільки шукає іншої території: КЛ повстали в Чехії, а саме — в Сазавських монастир¹.

Але й признавши КЛ пам'яткою моравською чи чеською, все-таки лишається в нас не мало темного в цім питанні. Чому тут послідовно проведена тільки одна моравська риса, чому не зазначено інших? Чому в цій пам'ятці так правильно уживаються всі старо-болгарські ознаки, напр. носові, тоді як в моравській пам'ятці ми б цього не чекали? Чому в КЛ маємо риси, яких не міг би вжити західний слов'янин, чех, а саме: л епентетичне; л, а не дл, тл; с, а не ш перед е, ѣ, ѡ (*всѣхъ* і т. п.)?

Логічно думаючи, трудно допустити, щоби КЛ писав чех, бо ж він не поставив би рис, явно не чеських. Не можна також допустити, щоби *tj>c*, *dj>z* повстали при переписуванні старо-болгарського оригіналу чехом яко помилки, бо в такому випадкові він хоч декільки раз позоставив би болгарські шт, жд, а між тим в КЛ форми з ц та з проведено без винятку послідовно². Ось через це видатні лінгвісти, такі

¹ Головніші висновки праці Пастрника такі: 1. КЛ та Пражські Уривки не повстали там, де говорять по-словацькому, бо вони зовсім не знають S, котре ще й досі чути на словацькій землі. Обидві пам'ятки написані десь на богемо-моравській землі. 2. КЛ скоріще повстали в Богемії, і може якраз були написані в Сазавських монастир¹. До цих висновків приєднався й Облак, але про Пражські Листки твердить, що вони повстали на словацькій території, див. „Archiv“ 1896 р. т. XVIII ст. 106-112.

² Цікаво, що спорадично й непослідовно ці чесько-моравські форми знаходимо і в інших пам'ятках південно-слов'ян-

як Міклошич, Ф. Фортунатов, Гайтлер, Калина, В. Щепкин, Б. Ляпунов, С. Кульбакин, Грунський і др. уважають мову цієї пам'ятки за окремих старослов'янський говір; започаткував цю теорію Міклошич в 2-м виданні своєї *Vergl. Grammatik* 1874 р. Дійсно, КЛ знають ц з tj, з з dj, „но считать на этомъ основани—пише В. Щепкин — языкъ Кіевскихъ отрывковъ западно-славянскимъ говоромъ было-бы ошибочно, такъ какъ этому противорѣчить вся остальная его фонетика“². Б. Ляпунов про мову цих Листків пише, що „здѣсь мы имѣемъ особый старославянскій говоръ, отличный кое-чѣмъ отъ другихъ старославянскихъ“. Я скорѣе согласился бы дать языку этого памятника особое названіе, чѣмъ считать его старо-славянскимъ и вмѣстѣ съ тѣмъ видѣть въ немъ слѣды моравскаго вліяння, такъ какъ прежде всего нельзя не признать цѣльности и органичности языка этого памятника, но вмѣстѣ съ тѣмъ что мѣшаєть намъ признать, что языкъ этотъ господствовалъ въ качествѣ живого говора дѣйствительно гдѣ-либо въ области, близкой къ Моравіи, и составляєль какъ бы мостъ отъ группы говорівъ старославянскихъ иного типа къ группѣ чешско-моравской. Содержаніе памятника говорить въ пользу предположенія о возникновеніи его именно въ той області, гдѣ долженъ былъ совершитися переходъ къ римському обряду“⁴.

ського походження напр.: Листки Клоца: розьѣтко 877-878.879, Супрасльська Минея: зашѣнцаѣ 259²⁸.308⁹, Євангелія Маріїнська: розьѣтко Мат. 14⁶, вѣзжѣ Іоан 20²⁷, Псавтир Синайський: неказѣтка 24⁷, ошѣце 29¹. Подібні форми Вондрах (*Glagolita Clozŭ* ст. 13, 1893 р.) пояснює мораво-паннонським впливом на болгарських учнів Мефодія; інші вчені рахують їх описками або асиміляцією *ж* дальшому *с*. Цікаво, що подібні форми В. Облак знаходить (але в одиничних залишках) в болгарськiм говорі Сухо, напр.: чуз(чужд), виз(вижд), див. „Нѣколко“ ст. 7.

² Разсужденіє о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXII передмови.

³ „Извѣстія“ 1896 р. т. I ст. 941.

⁴ В. М. Ляпуновъ: Исслѣдованіє о языкѣ Синодальнаго еписка 1-й Новгородской Лѣтописи, Слб. 1900 р. ст. 56.

Приблизно такого ж погляду на мову цієї пам'ятки тримається й С. Кульбакин, — в мові Київських Уривків він бачить „отраженіє старославянскаго говора конца X или начала XI вѣка, представлявшаго переходъ отъ южно-славянскої (болгарскої) языковой области къ западно-славянскої“¹.

Для Ляпунова та Щепкина відшукання батьківщини КЛ—то справа другорядна, хоч Ляпунов схиляється шукати цю батьківщину десь в придунайських землях, близько до Моравії або Чехії². Взагалі ж, представники цього погляду батьківщини КЛ особливо не шукають.

Для повноти огляду теорії про КЛ зазначу ще, що Geitler твердив про македонське їх походження; польський учений Калина приєднався до цієї думки, додаючи, що сам оригінал повстав у Паннонії в XI віці. Будилович вказував на приадриятицькі землі, як на батьківщину КЛ.

Особну працю про КЛ випустив в 1904 р. чеський учений В. Вондрак: *O původu Kijevských Listů a Pražských Zlomků*. Найперше Вондрак твердить, що наша пам'ятка—то відпис, а не оригінал. Оригінал КЛ, на думку Вондрака, повстав у паннонських словінців, десь коло Блатенського озера чи трохи на полудень від нього, на землі кайкавського нарічча. Єсть певна єдність між КЛ та Фрейзингенськими Уривками (наприклад, наголоси), а це каже й про спільну землю, де вони повстали. Наголоси, зазначені в КЛ, в більшості своїй відповідають сучасним словінським наголосам, а це також свідчить про батьківщину оригінала нашої пам'ятки. На паннонсько-словінську батьківщину вказує й словник КЛ, де знаходимо такі вирази, як напр.: *камытко, вьрагні, заклене, інокості, лѣта огрѣдждѣ, подає, оутѣже, раднотѣвнаѣ, цѣркькѣ, цѣркьнаѣ* і др. Уже Ягіч підкреслював, що це

¹ Энциклопедія Славянскої Филології, вип. 10, Спб. 1915 р. ст. 12.

² „Содержаніє памятника... позволяеть... прибѣгнуть къ предположенію о существованіи по крайней мѣрѣ говора Киевскихъ отрывковъ именно въ области около средняго Дуная“, див. „Исслѣдованіе“ ст. 56-57.

не чеські, але паннонсько-словінські слова; так само й Пастрнек твердив (Dějiny 95), що оригінал КЛ повстав в землі Коцеловій. Серед паннонських словінців був досить великий латино-німецький вплив, латинська церква досить тут закорінилася, а тому й міг власне тут повстати такий пам'ятник, як КЛ.

Коли по смерті Мефодія (885 р.) вигнано з Моравії учнів його, то частина їх виїхала до Болгарії, а частина (з ними ніби й Горазд) до Хорватії, де вже було слов'янське Богослуження. Що до сербо-хорватів втікло не мало учнів Кирила та Мефодія, на це вказує значне число чехизмів в старших глаголицьких пам'ятках (ст. 45). Отож хтось з таких втікачів-чехів й переписав слов'янський оригінал КЛ і вніс до нього багатенько чехизмів.

Цей новий список трохи пізніше, десь в другій половині X-го віку, був переписаний „на сербо-хорватській чи скоріше на сербській землі“ (ст. 33); переписував серб¹, а це, звичайно, мусіло відбитися й на нашій пам'ятці: писар позагладжував чехізми (позоставивши тільки *ц*, та *з*). Палеографічний аналіз пам'ятки (31-32) дає Вондракові докази, що КЛ переписано в Сербії. Про те саме свідчить йому й мова пам'ятки, в якій він знаходить навіть сербізми,—і це найхиткіші сторінки в праці Вондрака. Із мовних сербізмів Вондрак зазначає тільки N³ A³ *и*, а також N³ *нзи* (зам. *мзи*, шість раз). Але сербізми бачить Вондрак найбільше в наголосах, а головно в формах G³ *гъхъ* і т. п., бо цей *ъ* він рахує прототипом пізнішого сербського *-а* (але, як зазначив я вище, тут значком *˘* розрізняється G³ від N¹, а не зазначається наголос чи довгота). Хоч писарі й додержувалися наголосу в своїм оригіналі, проте вони багатенько внесли й свого сербського. „КЛ—твердить Вондрак—повстали напочатку у словінців (а саме—в угорських словінців), а потім були переписані на сербській землі, що не позостало без впливу на їхню мову, а власне передовсім що до наголосу та довготи складів“ (ст. 30).

¹ Першу сторінку пізніше написав другий серб.

Щоби КЛ повстали на чеській землі, це Вондрак відкидає рішуче: „Nemůžeme ani na to pomůšleti, že by byly Kljevské listy psány někde na severu, tedy v Čechách neb v sousedství“ (ст. 30). В Чехах панували традиції Мефодія з його східним обрядом, тоді як КЛ — західного обряду (ст. 78); в монастирі Сазавськiм панував східний обряд, а тому КЛ не могли там повстати (77). Отож, „язикові та палеографічні ознаки показують—твердить Вондрак,—що копія КЛ походить з сербсько-хорватської, а не чесько-моравської землі. А чехизми треба йнакче висвітлювати. Авторами тих чехизмів були чеські глаголити, що досталися... з півночі до своїх хорватських братів, де й далі розвивалася глаголиця“ (ст. 40). „В первіснiм перекладі КЛ не було чехизмів,—вони досталися тільки при переписуванні“ (ст. 4), чим пояснюється й те, що в КЛ нема словарних чехизмів, як то бачимо, скажемо, в Празьких Листках (4).

Що до першої сторінки КЛ, то вона, на думку Вондрака, „була писана на тій само землі (сербській), чи скоріше в безпосереднiм сусідстві, десь в кінці XI століття“ (ст. 33).

От така Вондракова теорія. Як бачимо—занадто складна; її не прийняв Ягіч, не прийняв і рецензент С. Кульбакин та Г. Ільїнський.

З оригінальною гіпотезою про батьківщину КЛ виступив акад. Ол. Соболевський. Він указує на те, що в Польщі, в X віці, недалеко Кракова, був бенедиктинський монастир в Тинці, про який можна думати, що в нім Богослуження правилися слов'янською мовою. Але в кінці XI-го віку, коли був зруйнований чеський бенедиктинський монастир Сазавський, де правлено Служби по-слов'янському, то тоді ж припинено слов'янські служби і в польськiм Тинецькiм монастирі. Соболевський думає, що ані в Моравії, ані в Паннонії в той час їх занепаду не могла повстати така значна літературна діяльність, бо ж автор перекладу КЛ переклав ще й інші пам'ятки. Це скоріше могло бути в Польщі,—тут і повстали КЛ; визнавши їх польське повстання, ясним стануть для нас такі

фонетичні риси, як правильне вживання носових та ц, з зам. шт, жд.

В ученій літературі виставляються ще й тепер найрізніші теорії про повстання КЛ. Так, Н. Дурново в „Slavia“ 1922 р. подає такі думки про мову КЛ. Аналіз східно-слов'янських пам'яток XI-XII в. показує, що їх писарі чи автори писали чистою старо-слов'янською мовою, але вносили до них деякі ознаки своєї рідної живої мови. „Писцы старались—каже Дурново—писать не на своем языке, а по старо-славянски, но в то же время не стремились к точной передаче старославянского произношения и заменяли звуки старославянского языка родными звуками во всех случаях, когда правописание не давало точных указаний на произношение или когда оно указывало на такие звуки или сочетания звуков, которые не встречались вовсе в русском языке“ (ст. 222). „Писцы более или менее последовательно отступали от старославянского правописания в сторону передачи собственного произношения в тех случаях, когда не находили в своем произношении соответствующих этому правописанию звуков и звуковых сочетаний, и по возможности выдерживали старославянское правописание, если это правописание в глазах писца не представляло трудностей для прочтения“ (ст. 224). Так само поступав і писар КГЛ, — він вніс до свого тексту головніші живі ознаки своєї мови, вживаючи й ознак старо-слов'янських. Остаточного висновку Н. Дурново проте не зробив, бо на дорозі стало йому правильне вживання носових в КЛ: писарем цієї пам'ятки міг бути чех, але для такого твердження треба перше допустити, що в час написання КЛ чеська мова знала ще носові звуки (ст. 227).

До теорії Н. Дурново приєднався й N. van Vijk в своїй статті з 1925 р. Ван Вейк свого часу пристав був до теорії про окрему старослов'янську говірку, від якої лишилися КЛ („Rocznik Slavistyczny“ 1918 р. т. VIII ст. 190), але тепер—під впливом праці Н. Дурново—він змінив свій погляд. Ван Вейк вказує, що між болгарами та західними слов'янами дійсно було сусідство,—перед наїздом венгрів безпосередніми сусі-

дами болгар були словаки; але що мова КЛ не єсть словацька, про те виразно свідчить така форма, як *дазъ*, бо словаки й до сьогодні знають лише *dj > dz*. Що ж до чеської мови, то вона ніколи не сусідувала з болгарською. Через це Ван Вейк відкидає теорію про якусь переходову говірку старо-слов'янської мови. Мшал Київський — твердить Ван Вейк — написав якийсь чех, але написав старо-слов'янською мовою, яка в кількох пунктах піддавалася впливові чеської людности. А що це могло бути так, на це вказує авторові існування чисто чеських текстів XV-XVII в. з деякими ознаками словацькими; другий подібний приклад бачить Ван Вейк в літературній мові „русинів“, що має „*glówne gysy języka wielkoguskiego, różni się jednak od niego niektórymi cechami, przeprowadzonemi konsekwentnie, wziętemi z narzecza małorosyjskiego ludności podkarpackiej*“¹. Так само й якийсь чех писав чисто старо-слов'янською мовою, але вніс до неї й трохи своїх власних мовних ознак. Слабе місце цієї теорії позостало не заповненим: яким же чином, де й коли міг чех так досконало навчитися старо-болгарської мови? І чого цей чех зазначив в своїй мові тільки *с, з*?

З іншою протилежною теорією виступила Л. Арасимович. В КЛ кидається в вічі те, що тут *tj > с, dj > z* проведено скрізь послідовно, а між тим вся мова пам'ятки — чиста старо-слов'янська. „Я не могу представить себе чеха — пише Л. Арасимович, — так хорошо знавшего в то же время др.-ц.-слав. язык. Едва ли к тому времени могли найтись среди туземцев также хорошие знатоки того языка. Это — раз. С другой стороны — еще труднее представить себе писца, пишущего на чужом языке и вставляющего невольно (подчеркиваю невольно) только одну какуюнибудь отличительную черту своего родного языка, оставляющего в стороне все другое“ (ст.20). Коли писарі переписують, то вони „помиляються“ не постійно, а тільки де-не-де. Ось це все й приводить авторку до переко-

¹ Недопустима для вченого характеристика одної з говірок української мови!

нання, що писарем КЛ не міг бути чех. Повстали КЛ ще за часу праці Мефодія, написав їх чи не Мефодій, або хтось з тих болгар, що прийшли з ним до Моравії. Щоби наблизити свою мову до мови місцевої, цей болгарин скрізь замість своїх шт, жд навмисне повставляв чеське ц, з. Що писарем дійсно був болгарин, на це вказує й система надрядкових значків в КЛ—вона цілком взята з грецьких рукописів; звідки б чеху знати цю грецьку систему?

Слабе місце цієї нової теорії знати відразу. Чому болгарин вставив до свого тексту тільки ц та з? Коли він це робив для того, щоби текст його був більше зрозумілим для місцевої людности, то чи вже ж був він таким простаком, що міг думати, ніби від вставлення ц та з його текст стане вже зрозумілим? Позостається ще словник та й ті разячі болгарські ознаки, яких на Моравії певне не знали.

Усі дослідники однозгідно визнають глибоку давність Київських Листків, на що виразно вказує сам характер письма; серед відомих старо-слов'янських пам'яток це чи не найстаріша. А. Соболевський та Б. Ляпунов рахують Листки за пам'ятку X або початку XI-го віку; Вондрак відносить пам'ятку на половину X-го віку. Ягіч рахує Київські Листки за пам'ятку, сучасну св. Мефодію, цеб-то другої половини IX-го віку, до чого схиляється й Щепкин та в останній своїй праці і Н. Грунський.

Література. *И. Срезневский*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, Спб. 1876 р. № 77 ст. 529-545: Римско-католическій миссалъ въ древнемъ глаголическомъ спискѣ; тут дано текст глаголицький з кирилівською транскрипцією й примітками, а в № 73 ст. 490-493 дано першу додаткову сторінку: Глаголическіе отрывки изъ книги Апостольскихъ чтеній. — *И. Срезневский*: О глаголической рукописи, хранящейся въ Клевской Духовной Академіи, див. „Труды III археологическаго съѣзда въ Россіи“, Київ, 1878 р. ст. 269-276, додатки ст. 185-197, тут перевидано пам'ятку. — *O. Kolař*: O hláholském zlomku Kijevském, „СМС“ 1878 р., ст. 330-334. —

И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р. ст. 138. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р., т. II ст. 408. — *Dg. V. Jagić*: Glagolitica. Würdigung neuentdecker Fragmente, див. „Denkschriften der Kais. Akademie“ философсько-історичний відділ, т. 38, Відень 1890 р., ст. 62+10 таблиць знімків. Тут дуже добре фототипичне видання КГЛ разом з Листками Віденськими; на цю працю було багато рецензій, напр.: Т. Флоринського в „Унив. Изв.“, Київ, 1891 р.; Щепкина в „Чтенія“ М. 1891 р. № 1; Вондрака в „Archiv“ т. 14; Пастрика в „Athenaeum“, Прага, 1891, 182-187; Облака, „Zvon“ Любляна, 1890, № 564-569, № 10 ст. 630-635 і др.—*V. Oblak*: Zur Würdigung des Altslovenischen. V. Die Kijever Fragmente, „Archiv“ 1893 р. т. XV ст. 359-362.—*В. Облакъ*: Нѣколко бѣлѣжки върху старословѣнскитѣ паметници, „Сборникъ за нар. умотвор.“ 1893 р. т. IX. — *Fr. Pastrnek*: Starobylé dz ve slovenských nářečech a hlaholské zlomky Kijevské a Pražské, „СМ“ 1894 р. LXVIII ст. 68-73; яко рецензія на цю працю: *V. Oblak*: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente, „Archiv“ XVIII ст. 106-112, 1895 р.—*Б. Лянуновъ* в „Извѣстія“ 1896 р. т. I ст. 940-942.—*V. Jagić*: Zur Provenienz der Kijever glagol. Blätter, „Archiv“ 1898 р. т. XX кн. I. ст. 1-13.—*Б. М. Лянуновъ*: Изслѣдованіе о языкѣ Синодальнаго списка I-й Новгородской Лѣтописи, „Изслѣдованія по русскому языку“ т. II вип. 2-й, Спб. 1900 р., ст. 55-57.—*V. Jagić*: Nochmals die Kijever Blätter, „Archiv“, 1900 р., т. XXII кн. 1-2 ст. 39-45.—*А. Соболевскій*: Церковно-славянскіе тексты моравскаго происхожденія, „РФВ“ 1900 р. т. 43 ст. 159-160.—*П. Лавровъ*, „Извѣстія“ 1901 р. т. IV кн. I ст. 312.—*В. Щепкинъ*: Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXI-XXIV передмови, „Сборникъ“ т. 67, цінна замітка—*Pastrnek*: Dějiny, 1902 р. ст. 95.—*Н. К. Грунскій*: Памятники и вопросы древне-славянской письменности, Юр'ів, 1904 р., I-IV: вип. I-II і IV це відбитка з „Ученія Записки Юрьевскаго Университета“ 1904 р., № 5-6; вип. I ст. 1-60, вип. II ст. 1-59; рецензія *Б. Лянунова* в „Записки Новоросійскаго Университета“ 1906 р., т. 104 ст. 1-16, Одеса, а також *С. Кульбакина* в

„ЖМНПр“ 1906 р. кн. 3 ст. 185-214; *Г. Ільїнського* в „Виз. Вр.“ 1906 р. т. XIII ст. 636-637; *Ягіча* в „Archiv“ т. 27 вип. 3, *V. Vondrák* в „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 472-478: Ueber die Provenienz der Kijever Blätter und der Prager Fragmente.—*Vondrák*: O původu Kijevských Listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církvěneslovanských památkách vůbec, Прага, 1904 р. № XV „Spisů“; рец. *Ягіча* в „Archiv“ т. 27 вип. 3, та *С. М. Кульбакина* в „Извѣстія“ 1905 р. т. X кн. IV ст. 320-338; *Г. Ільїнського* в „Виз. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 637-638.—*Н. К. Грунскій*: див. його Граматику в „Ученныя Записки Юрьевскаго Университета“ 1907 р. кн. 5 ст. 97-110,—мова Листків, а головно історія питання про їх походження.—*А. Соболевскій*, „Богосл. Энц.“ 1909 р. т. X ст. 224.—*А. Соболевскій*: Клевскіе Глаголическіе Отрывки, „Матеріалы и изслѣдованія“ 1910 р. ст. 92-99; Родина Клевскихъ Отрывковъ, ст. 106-109, а перше надруковано в „Вѣстникъ Археологіи и Исторіи“ за 1898 р.—*И. Ягічъ*: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 119, 121-123 палеографічний опис, 129-130, 143.—*В. Щепкинъ*: Палеографія, 1920 р. ст. 14.—*E. Sievers*: Die altslavischen Verstekste von Klev und Freising, „Berichte“ Лейпцигської Академії, 1925 р., т. 76 кн. 2; рец. *N. Van Wijk* в „Slavia“ 1927 р. т. V ст. 557-563.—*Николай Дурново*: К вопросу о языке Киевских листков, „Slavia“ 1922 р. т. I ст. 219-227; замітка *С. К.* в „Јужн. Фил.“ 1926 р. кн. V ст. 323-324.—*Mikołaj van Wijk*: Kilka uwag o pochodzeniu Mszala Kijowskiego, 1925 р.; відбитка з „Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera“ 5-7, Львів.—*Л. Арасимович*: К вопросу о Киевских Листках, „Slavia“ 1927 р. т. VI кн. I ст. 18-27.

Про надрядкові значки *Кл. Н. К. Грунскій*: Къ исторіи удареній въ памятникахъ древне-церковно-славянскаго языка, „РФВ“ 1901 р. кн. 1.—*Він же* в „Записки Харьковскаго Университета“ 1901 р. № 1 і 4.—*Н. Каринскій*: Объ удареніяхъ въ Клевскихъ глаголическихъ отрывкахъ, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 3 ст. 281-289.—*V. Vondrák*: O původu Kijev-

ských Listů, 1904 р. ст. 6-30.—*Н. К. Грунський*: Памятники и вопросы древне-славянской письменности, Юр'ів, 1904 р., ст. 34-59; в рецензії на цю працю *С. Кульбакин* в „ЖМНПр“ 1906 р. кн. 3 ст. 187-200 подав цінні замітки про наголос; теж у *Б. Ляпунова* в „Записки Новоросс. университета“ 1906 р. т. 104 ст. 6-8. — *Проф. Микола Грунський*: Київські листки, „Записки“ т. XVI ст. 10-17, Київ, 1928, нічого нового.

II. Старо-слов'янська мова чеської рецензії.

Пражські Глаголицькі Листи.

Пражські Листи знайдено в листопаді 1855 року. Німецький історик, проф. Пражського університету Карл Höfler, працюючи в бібліотеці пражської митрополичої капітули над латинським рукописом XI-го віку (він містив в собі Апокаліпсис, Справи апостольські та Листи ап. Павла), замітив, що до внутрішньої сторони задньої дошки (оправи) цього рукопису приклеєно один коло одного якісь два глаголицькі пергаменові листки. Про свою находку Гефлер розповів пражському словістові П. Шафарикові, а той відразу оцінив велике значіння нової пам'ятки і дуже старанно відділив ці листки від оправи.

Шафарик розповідає, як багато довелося йому попрацювати, щоби зняти Листи з оправи хоч до певної міри неушкодженими. Два пергаменові Листки були приклеєні до задньої дошки сторінками Ia та IIb,—тому ці сторінки вже тим самим найбільше ушкоджені, а сторінки Ib та IIa досить ясні та прорізні, хоч і не так, як звичайно те маємо в рукописах. Найбільше ушкоджена сторінка IIb, бо при відклеюванні більша частина чорнила позостала на дерев'яній дошці або на клею, а клей цей в деяких місцях відпав від дошки, а з ним і чорнило деяких літер. Шафарик використав усе, що позостало на дошці та на

клею, і в міру можливості прочитав сторінку ІІб. Крім цього, Шафарик ужив хімічних реактивів, так що письмо на якусь хвилю стало зовсім ясним, але через декільки днів воно стало бліднути; щоби зберегти цю сторінку від впливу повітря, її негайно взято в дві шклі і по краях наглухо залютовано. Що до л. Іа, то характер чорнил її не дозволив вжити для її відчитання хімічних реактивів. Щоби зберегти письмо від знищення, Листи знимали, наскільки було можливо, насухо¹.

Усе це дало можливість Шафарикові прочитати 4-ту сторінку, на якій тепер мало що можна розібрати, зате багато місць першої сторінки Шафарик таки не відчитав; не можна, звичайно, відчитати його й тепер, — знати лише то там то сям окремі літери². Але в деяких місцях письмо заховалося надзвичайно добре, а це дає змогу таки вжити ПрЛ для наукових цілів.

Так знайдено й врятовано для науки ті два пергаменові листки, що в науці відомі під назвою Празських Листків, Уривків чи Фрагментів. Скоро по цьому, 17 грудня 1855 р. про свою находку Шафарик зробив прилюдний доклад в Празькiм Науковiм Товариствi. В теперiшнiй час ПрЛ переховуютьсЯ в бiблiотецi СвЯто-Вiтськoї капiтули в Празi.

В 1857 році Шафарик (разом з Гефлером) першим подав дуже добру працю про новознайдену пам'ятку, в якій докладно описав її письмо та мову, а також подав не злі факсиміле з трох сторінок пам'ятки. На думку Шафарика ПрЛ написанодесь на чесько-мораво-паннонській землі між 862-950 р., а до справи вклеєно їх значно пізніше, —десь в XII-XIII ст. Шафарик відчитав усі 4 сторінки пам'ятки, наскільки це було можливим, і це для нас має велику вагу, бо тепер письмо ПрЛ ще більше стерлося, а деякі місця зовсім нечитальні, хоч зараз же по відкритті пам'ятки, як ми бачили, листки взято під шкла, але

¹ Šafařík: Glag. Fragmente, ст. 27-28; V. Vondrák: O původu, ст. VIII-IX.

² V. Vondrák: O původu Kijevských Listů, ст. IX.

це не спасло вже їх: тепер вони досить змінилися, вицвіли й стерлися. Зміст ПрЛ—церковні піснопіння: світильні, тропарі, антифони, і що дуже для нас важливе — пісні ці по східному обряду.

ПрЛ складаються лише з двох пегарменових листків, цеб-то з 4 сторінок, і тому не в самій мові їхня найголовніша цінність, — їх вага в тому, що вони — наочний свідок на те, що й на чеській землі в XI віці уживали глаголиці, а це підтверджує думку про давність глаголиці взагалі; важно також і те, що зміст цієї пам'ятки — церковні пісні східного, а не західного обряду, бо це розбиває теорії тих учених, які неправдиво зв'язували глаголицю лише з католицькою церквою.

ПрЛ писало три руки: ст. 1 і 2 листа I, а також ст. 3-4 листа II рижняться між собою не тільки письмом, але й мовою. Письмо 2 ст. більше й більш вуглувате, як письмо 1 ст.; II лист старіший від I-го на якихсь 50 літ. Ст. 3 і 4 писала одна рука; ст. 2 єсть продовження 1-ої, а 4—продовження 3-ої. Характер письма не зовсім круглий, ясно знати помітну вуглуватість букв. На II листку букви писано під лінією, вони часом ніби вісять на ній, — це давній глаголицький спосіб писання. Лист I-й, ст. 1-2—це палімпсест: під написаним ще ясно знати сліди старішого письма, як твердить Шафарик—були тут яксь церковні пісні. Вондрак в вимазанім письмі з 2-ої ст. вбачає подібність до письма II листка. Письмо II-го листка взагалі старше за письмо листка I-го.

Мова ПрЛ в своїй основі старо-слов'янська, але з виразними чехизмами. Головніші з цих чехизмів такі: 1. Сполучення *tj* і *dj* дають тут *ц* та *з*, а не *шт* та *жд*, як то звичайно маємо в старо-слов'янських пам'ятках: *п[ри]с[н]от[ек]оуц[ъ]* 1⁹, *проск[ъ]ць* 16², *хваліцнмъ* 16¹⁵, *обидѣц* 2¹⁴, *таѣцагосѣ* 26¹⁵, *вѣпѣюце* 26²², *наѣцицѣшаго* 26²³; приклади для *dj* > *з*: *розѣко* 16¹⁰, *розѣтко* 16¹⁶, *оутѣрѣзение* 16²². 2. Сполучення *дл* зам. *л*, а саме: *модлѣтѣоу* 16¹³, *модлѣтѣами* 1¹⁶, *сѣдѣдѣлна* 16⁹, *[с]дѣдѣлна* 2⁹, *вѣсѣдѣна* 26¹², але: *исѣленѣ* 26¹⁰. 3. Звук *с* перед дифтонгічного походження голосними *ѣ* та *и* переходить на *ш*, напр.: *вѣшѣхъ* 1¹⁷, *вѣшѣцѣкад* 16², *вѣш*

16⁵. 4. Відсутність епентетичного *л*, напр.: *пѣстаке-
ниѣ* 16²⁵, *земѣа* 16²⁶, *прѣдѣкаше* 2¹⁰. 5. *Н*¹ у речівників
основ на *-і* кінчиться на *-і*, напр.: *вѣнаѣ милости* 26⁷,
каѣ кѣзни 2²⁰. 6. Від *Нолнѣ* маємо *Г*¹ в чеській формі:
ѣн[а] 16¹⁰, *цеб-то ѣна* чи *ѣна*. Крім цих головних
чехизмів, В. Вондрак за чехизми рахує й ось ці яви-
ща, які знаходимо і в інших слов'янських мовах: 7.
Уживання *ѣ* зам. *ѣ*, напр. *пѣнѣтикости* *ѣтѣѣ* 16⁴, *цѣ-
леніѣ* *Г*¹ 2²¹. 8. В говорі писаря не було вже носових
звуків, замість *ж* знає він *ѣу*, напр.: *коудѣт[ѣ]* 1¹⁰, *ѣла-
кою* 1²⁹, *за ѣнитѣу* 26⁴ і др., а замість *ѣ* вживає *ѣ*,
напр.: *ѣударіша* 2¹, *кѣзложиша* 2¹⁷, *пѣставиша* 26²¹, *ѣа* 2²⁰;
в слові *мѣнѣноуѣ* 26²² ужито *ѣ* зам. *ѣ*, а в слові *по-
мѣѣ* 2¹⁸ маємо *ж* зам. *ѣу*. 9. Уживається *ѣч* зам. *ѣт*,
напр.: *на ѣудиѣчи* 26²¹. 10. *ѣв*¹ на *-ѣмѣ*: *дрѣвѣмѣ же*
крѣжѣмѣ 26¹⁰. 11. *Г*¹ м'яких основ на *-ѣ* кінчиться
на *ѣ*, напр. *ѣѣѣ* 16²⁵; так само *ѣс*³ *ѣѣ* 26²³. 12. *Г*¹
мѣ 2¹³; *ѣѣ* 2²¹ зам. *ѣѣ*.

Про ПрЛ не мало вже писано, але остаточної
думки про цю пам'ятку ще не маємо, виставляються
рiжні гіпотези, часом одна одній протилежні. Перш
над усе, цікаве питання, звідки був той оригінал, з
якого списано ПрЛ. Один з перших дослідників ПрЛ,
Срезневський подав думку про те, що їхній оригінал
міг бути „первоначально чистий старо-славянській или
скорѣе Русско-Славянській“; він же подавав для ПрЛ
паралелі з пізніших східно-слов'янських текстів¹. Дум-
ки Срезневського пізніше розвинув акад. Ягіч, який
теж твердив, ніби ПрЛ мають не чисто болгарську, але
болгаро-руську основу². Проти цих тверджень Ягіча
виступив Вондрак, і переконуюче довів, що оригінал
для ПрЛ був чисто болгарський і що в ПрЛ ніяких
русизмів нема. Оригінал ПрЛ, як про те свідчить їх
мова, був писаний в Болгарії, а звідти попав до Че-
хії, але попав не впрост, а через якесь інше посеред-
ництво, може землі Карпатської, але не російської³.

¹ Древніе глаголическіе памятники, ст. 53-54.

² Zur Entstehungsgeschichte 1900 р. ст. 57.

³ O původu Kijevských Listů 1904 р., ст. 49-59. Посеред-
ництво карпатських українців не виключене.

На якій землі був переписаний цей болгарський оригінал? І в цім питанні, в питанні про батьківщину писаря ПрЛ, не маємо однозгідної відповіді. Перший дослідник ПрЛ, П. Шафарик в своїм досліді 1857 р. місце походження нашої пам'ятки зазначив неясно, — повстала вона на чесько-словацькій землі, цеб-то десь між чехами, мораванами й словаками. Гайтлер, основуючись на палеографічних доказах, відносив ПрЛ до Македонії; а Будилович, без якихсь глибоких доказів, вказував на Адріатику, як на батьківщину ПрЛ. Учень Ягіча, В. Облак намагався поважно довести („Archiv“ XIII.247, XV.358-359, XVIII.110-112), ніби ПрЛ повстали в Словаччині, про що свідчив би і східний обряд пам'ятки; до Чехії Облак не міг прив'язати ПрЛ, бо в Чехах, на думку Облака, в той час східного обряду не було.

Цілий ряд учених рахували ПрЛ пам'яткою чеською, напр. про це писали Миклошич, Ягіч і др.; цей останній вже зв'язував повстання ПрЛ з слов'янським Богослуженням в чеськім Сазавськім монастирі. Останній дослідник ПрЛ, В. Вондрак в своїй праці: *O rúvodu Kijeviských Listů a Pražských Zlomků 1904 р.*, докладно спиняється над цим найважливішим питанням про батьківщину писаря ПрЛ. Перед тим Вондрак, як і Облак, признавав був словацьке походження ПрЛ, але тут вже він знову переглядає ціле питання (ст. 60-64) і доводить, що ПрЛ не можуть бути словацького походження; про це може свідчити хоча б те, що в ПрЛ нема *s*, а тільки *z*, тоді як Словаччина знає *dz* ще й тепер. Докладний аналіз мови ПрЛ, в якій знаходимо не мало чехизмів, свідчить виразно, що ПрЛ повстали в Чехії. Але де саме в Чехії могло бути слов'янське Богослуження, та до того ще й грецького обряду? Таке могло бути тільки в пражськім Сазавськім монастирі, де в XI в. дійсно відправлялося слов'янське Богослуження, і єсть підстави твердити, що Богослуження по східному обряду. Зміст ПрЛ вказує на те, що це була богослужбова книжка, яку вживано в церкві, і ми не будемо далекі від правди — каже Вондрак, — коли допустимо, що ПрЛ повстали в Сазавськім монастирі, який мав якісь зв'яз-

ки зо східною церквою. В XI в. між глаголитами південними (Македонія) та північними (Чехія) був певний зв'язок, особливо в Карпатських країнах, а тому нема нічого дивного, що болгарський оригінал з Болгарії попав до Чехії, де його й переписано.

Найріжніщі думки висловлювалися так само й про час повстання ПрЛ, — їх відносили на IX-XIV віки. Перший дослідник ПрЛ, П. Шафарик рахував цю пам'ятку надзвичайно давньою і відносив її на час між 862-950 роками; інших старіших пам'яток в той час (1857 р.) наука ще не знала, а тому нема нічого дивного, що Шафарик так перебільшив вік ПрЛ. Срезневський не погодився з думкою Шафарика про такий глибокий вік ПрЛ і відносив їх на XI-XII в., а дальші дослідники ще більше зменшували вагу цієї пам'ятки; так, Макушев твердив, ніби оригінал ПрЛ повстав в XIII в., а сама пам'ятка написана тільки в XIV віці; навіть В. Ламанський («Извѣстія» 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 339) доводив, що „всего правильнѣе относить Пражскіе Отрывки къ исходу XIII в.“. Очевидно, це було перебільшення; Облак і Грунський заняли серединну позицію — відносять ПрЛ вже на XII вік; „памятникъ, — пише Грунський — въ настоящемъ его видѣ мы можемъ отнести самое большее къ концу XII вѣка¹.

До трохи інших висновків прийшов В. Вондрак, що написав про ПрЛ найкращу працю. На основі докладного палеографічного аналізу він переконуюче твердить, що ПрЛ не одного віку: перший лист молодший, його писано в другій половині XI-го віку, десь наприкінці його, а другий лист старіший від першого на якихсь 50 літ; про це саме свідчить і мова пам'ятки. Але хоч ПрЛ й не одного віку, проте повстали вони на одній землі і вийшли з одної писемної школи, на що вказує єдність їх мови та єдність палеографічних ознак.

ПрЛ звичайно ставлять поруч з Київськими Листами, як пам'яткою західно-слов'янської редакції. Цим питанням занявся Вондрак і рішуче твердить, що па-

¹ Пражскіе Глаголическіе Отрывки, 1905 р., ст. 20.

м'ятки ці не мають такої єдності. Чехізми ц, з, шч зам. шт, жд дійсно в'яжуть до купи ці дві пам'ятки, але в них маємо й багато ріжного. В ПрЛ єсть явні ознаки писаря чеха, яких немає в КЛ. Глибокий палеографічний аналіз так само переконує нас в тім, що ці пам'ятки повстали в різних писемних традиціях. Нарешті самим церковним обрядом КЛ і ПрЛ різко розходяться: ПрЛ східного обряду, тоді як КЛ — західного.

Література. Glagolitische Fragmente, Herausgegeben von Dr. K. A. S. Höfler und Dr. P. I. Šafařík, Прага, 1857 р., ст. 62+5 знімків. — *В. Ганка*: Остатъци Словянського Богослуженія у Чеховъ, Прага, 1859 р.,—уривки з ПрЛ.—*И. Срезневскій*: Древнѣ глаголическіе памятники, Спб. 1866 р. ст. 33-35, а також „Извѣстія“ (стара серія) 1858 р. т. VI ст. 171-179: Глагольскіе отрывки, найденные въ Прагѣ, яко рецензія на працю Гефлера й Шафарика, дано опис пам'ятки й текст кирилицею; в т. VI ст. 217-219 за 1858 р.: Еще выписки къ вопросу о пражскихъ глагольскихъ отрывкахъ,—варіанти з пам'яток XII-XIII в.—*Макушевъ*: Изъ чтеній о старо-чешской письменности, „Филолог. Записки“ 1877 р. кн. IV ст. 15-22. — *V. Vondrák*: Altslovenische Studien, „Sitzungsberichte d. K. Akademie“, истор.-філолог. відділ т. 122 ст. 75-81: Prager glag. Fragmente, 1890 р.; рец. *Облака*: Zur Würdigung des Altslovenischen, „Archiv“ т. XV ст. 358-359. — *V. Oblak*: Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente, „Archiv“ 1896 р. т. XVIII ст. 106-112.—*Pastrnek*: Starobylé dz ve slovenských nařečích, „ČSM“ 1894 р. ст. 68-73.—*Vondrák V.*: Zur Würdigung d. altsloven. Wenzels Legende und d. Legende vom heil. Prokop, „Sitzungsber. W. Ak.“, том 127. — *П. Лавровъ*, „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 277. — *В. Ламанскій* в „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 337-338. — *Prof. Dr. Václav Vondrák*: О původu Kijevských Listů a Pražských zlomků, Прага, 1904 р., ст. 48-90, з 4 знімками,—це найцінніша праця із усеї літератури.—*Н. К. Грунскій*: Пражскіе глаголическіе отрывки,

„Ученыя Записки Юрьевскаго Университета“ 1905 р., кн. 1, ст. 3-48, тут і вся література. Цю саму працю, тільки з поправками та доповненнями, передруковано й в „Памятники старославянскаго языка“ т. I вип. 4, 27 ст.+4 дуже добрі знімки, Спб. 1905 р.—W. Vondrák: Ueber die Provenienz der Kiever Blätter und der Prager Fragmente, „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 472-478. — В. Ljapunov: Wie soll man I В. 4-5 der Prager glagolitischen Fragmente lesen? „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 478-480.—А. Соболевскій, „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 224.—И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 123-124, 68.—В. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 14.—Б. Цоневъ: История на българский езикъ, 1919 р., ст. 143-145.

С. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ.

Для вивчення старої церковно-слов'янської мови подаю тут і пам'ятки східно-слов'янські (про це див. вище на ст. 7, 15-17); вони не належать до тих пам'яток, що мають зовсім чисту старо-слов'янську мову (таких пам'яток, власне, зовсім нема), бо мають в більшій чи меншій мірі місцеві східно-слов'янські ознаки. Але загальний фон їхньої мови постійно старо-слов'янський, а тому відкидати ці пам'ятки при старо-слов'янських студіях (особливо лексикальних) було б зовсім не науковим.

Вивчення місцевих східно-слов'янських рис в старших пам'ятках йшло в нашій науці надзвичайно помалу. Започаткував це вивчення *І. І. Срезневський* в багатьох своїх працях, а головню в „Свѣдѣнія и замѣтки“, Спб. 1867-1881 (див. вище ст. 16) та в „Древніе памятники русскаго письма и языка (X-XIV в.)“, див. „Извѣстія“ 1861-1863 р. т. X, а друге видання в 1882 р. Більш науково і в більшому розмірі поставив вивчення східно-слов'янських ознак давніх пам'яток тоді молодий учений *Ал. Соболевський* в своїх працях: „Изслѣдованія въ области русской

грамматики“, „РФВ“ 1881 р., Варшава, та „Очерки изъ исторіи русскаго языка“, Київ, 1884 р. (відбитка з „Универс. Извѣстія“). Одночасно з цим надзвичайно багато причинився до висвітлення питання про східно-слов'янські риси в давніх пам'ятках акад. *Ягіч* своєю працею: „Четыре критико - палеографическія статьи“, Спб. 1884 р. („Сборникъ“ т. 33), в котрій третю статтю на ст. 74-102 призначено аналізу Галицької Евангелії 1144 р. і вперше систематично подано ознаки давньої української мови. Доброму науковому висвітленню цього питання допоміг і *Ал. Шахматов* своєю змістовною рецензією на „Изслѣдованія“ Соболевського 1881 р.,—це були „Beitragе zur russischen Grammatik“, вміщені в „Archiv“ 1883 р. т. VII ст. 57-77. А. Соболевський відповів Ягічеві новою статтею: „Источники для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ“, „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 237 ст. 349-357. Скоро по цьому виходить епохальна праця Соболевського: „Лекціи по исторіи русскаго языка“, перше видання, Київ, 1888 р. На цих працях Соболевського та Ягіча зародилася багата література, в якій потроху науково висвітлювалося, що саме маємо вважати за ознаки східно-слов'янські, а крім того, як ці ознаки поділити між мовами українською та російською. Надзвичайно цінну рецензію (власне—окрему працю) на зазначені праці Соболевського дав акад. *И. В. Ягичъ*: „Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка“, Спб. 1889 р. 171 ст., „Сборникъ“ т. 46, де багато місця уділено українським ознакам. Так започаткувалася дуже цінна в нашій науці історична діалектологія, яка дала можливість із немалої кількості старо-слов'янських рукописів виділяти східно-слов'янські, а ці останні ділити далі на пам'ятки українські та російські.

В справі давньої східно-слов'янської діалектології писано дуже багато; як помалу йшло вирішення східно-слов'янських ознак, показує *Н. М. Каринський* в своїй статті: „Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древнерусскаго языка“, „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 347 кн. V ст. 94-110. Цілу літературу про українські ознаки аналізує *В. Розов* в своїй праці: „До старо-руської діалектології“, „Записки НТШ“ 1907 р. т. 77. Добрий опис українських ознак та літературу подає й *Dr. A. Kolessa*: *Dia-*

lectologische Merkmale des südrussischen Denkmals „Žitije sv. Savy“, див. „Archiv“ 1896 р. т. XVIII ст. 473-523. В цій справі в останній час появилася цінна праця *Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII вв., какъ памятники старославянскаго языка, „Јужнословенски Филолог“ 1924 р. кн. IV і V, Београд. В бібліографічнім покажчику *Ів. Огієнко*: „Українська мова“, Київ, 1918 р., на ст. 10-21 дано докладну літературу питання.

Зазначу ще важніші праці. *А. Кримскій*: Филологія и Погодинская гипотеза, „Кіевская Старина“ 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9 і окремо 1904 р. з доповненням передмови. *А. Соболевскій*: Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія“ 1905 р. кн. I ст. 308-323; на цю працю відповів *А. Кримскій*: Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія“ 1906 р. кн. 3 ст. 368-411. *А. Кримскій*: Деякі незелні критеріи для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів, „Науковий Збірник“ М. Грушевському, Львів, 1906 р. ст. 91-153. Праці Кримського проти тверджень *А. Соболевського* заналізував *Вол. Розов*: Трильогія проф. *А. Кримського*, „Записки НТШ“ 1907 р. т. 78 ст. 146-171.

В теперішній час, при добре розвиненім вивченні окремих давньо-слов'янських пам'яток, місцеві східно-слов'янські ознаки легко виділити, а поза тим зо-станеться більш-менш чиста старо-слов'янська основа¹, чому при вивченні старо-слов'янської мови не можна нехтувати й цих пам'яток. Значна більшість цих пам'яток — це пам'ятки українського походження, що часом мають дуже виразні місцеві ознаки в своїй мові; на жаль тільки, ці пам'ятки з діалектичного погляду, яко пам'ятки українські, досліджені дуже мало, а тому спиняюся далі на них трохи докладніше, щоби тим покласти початок систематичного досліду української мови по пам'ятках XI-го віку.

Східно-слов'янські ознаки² в пам'ятках XI-го віку ділю на три групи.

1. *Спільні південні (українські) й північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.*

1. Поплутання носових звуків ж, љ з чистими оу, ља, ља дуже часте; але єсть пам'ятки, які ж знають дуже рідко. 2. Так само часте зникнення слабих глухих. 3.

¹ Див. зазначену вище на ст. 17 працю *Н. Дурново*.

² Характеристику ознак подаю якнайкоротше, бо про кожну з цих рис докладно розповідаю в своїй праці: „Фонетика церковно-слов'янської мови“, Варшава, 1927 р. (видання літографоване).

При сполученні з плавним глухий ставиться перед ним (тоді як в рецензії болгарській—по нім); це дуже часта ознака. 4. Повноголосні форми на *оро, оло, ере* трапляються, хоч дуже рідко. 5. Форми з так зв. другим повноголосом, напр. *първын*, дуже часті. 6. Початкове ст.-сл. *ю-* часом переходить на *о-*, але рідко; цю рису, але дуже рідко, часом можна спіткати і в пам'ятках південно-слов'янських. 7. Початкове ст.-сл. *ра-, ла-* часом переходить на *ро-, ло-*. 8. Перед йотованою голосною редуковане *и* частіше зазначається через *ь*: *дывокъ*. 9. Часті форми з йотованим голосним: *поканиіе* і т. п., часом і *назъ* зам. ст.-сл. *азъ*. 10. Замість ст.-сл. *рѣ, лѣ* (в тих випадках, коли в східно-слов. маємо повноголос) часом буває *ре: крема*. 11. Сполучення *дј* дуже часто дає *ж*, а не *жд*, як в старо-слов'янській. 12. Сполучення *тј* дає *ч*, але не часто. 13. Епентетичного *л* уживається скрізь послідовно; форм без цього *л* нема. 14. *Ab'* муж. і сер. родів *о* основ кінчиться на *-ъмь, -ьмь*, тоді як в ст.-сл. тут *-омь, -емь*. 15. *G¹ N³ Ac³* кінчиться на *-ѣ* зам. ст.-сл. *а*, що ще в 1881 р. міцно встановив Соболевський. 16. В прикметниках часта коротка стягнена форма на *-аго, -ому* і др. 17. Трапляються форми прикметників на *-анъ*, напр. *каманъ*, зам. ст.-сл. *-ѣнъ*. 18. *Sk* перед *ѣ*, *и* часом позостається незмінним (не переходить на *щ* або на *ст*), але рідко: *апостольскѣи*. 19. *D¹ L¹* займенників *тобѣ, собѣ* зам. *тебѣ, себѣ*. 20. *Pg 3¹ і 3³*, також і в імперфекті надзвичайно часто має *-тъ* (в південно-слов'янській рецензії панує *-тѣ*). 21. Імперфект на *-аа*, напр. *бѣаше* зам. ст.-слов. *-ѣа (бѣашѣ)*, не частий. 22. Стягнені форми імперфекта дуже часті (в південно-слов'янських пам'ятках цих форм менше) 23. *Particlrіum* на *а* зам. ст.-сл. *-ѣ*, напр. *ида* зам. *идѣ*.

2. Південні (українські) ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.

1. Замість ст.-сл. *ѣ* пишеться живе *и*, але не часто (проте частіше, як в пам'ятках північних — новгородських та псковських — східно-слов'янських). 2. Так зване нове *ѣ* (початок зміни *е > ѣ*): *гъпакѣніе*. 3. Поплутання *ѣ* з *и* досить часте (це поплутання знає й

рецензія сербська). 4. Звук ϵ по шиплячих в пнях слів переходить на o : чолов'якка, але рідко; зате в закінченнях ця зміна значно частіша; в пам'ятках північно-руських вона дуже рідка. 5. Поплутання початкових ϵy та kz , напр. kz годоно (таке поплутання знають і інші пам'ятки, напр. сербські, білоруські, псковські, але пізніші). 6. Поплутання ненаголошеного ϵ з i . 7. Поплутання ненаголошеного o з ϵy . 8. Відпад початкового i , напр. bo , змарагда. 9. Появлення i перед групою приголосних: $ижа$. 10. Передача грецького a через o , напр. $ользандръ$ в Збірнику 1073 р. 11. Наближення звуків k та y по голосній, як в Збірнику 1073 р.: $прауда$ і др. 12. Дуже часте отвердіння r (а звідси часте поплутання z та i по ній), часто знане також і іншим рецензіям. 13. Редуковане i перед йотованою голосною зазначається дуже часто через $ь$ (частіше, як в пам'ятках північних). 14. Помічається й отвердіння шиплячих (хоч в деяких пам'ятках бачимо, навпаки, зм'ягчення їх). 15. М'яке $ц$ досить часте. 16. Сполучення zgj , zdz дають $жч$, напр. $дзжчь$. 17. Зміна $кр$ на $хр$, напр. $христиса$ (але тут і аналогія слова $христос$; риса ця відома й іншим, напр. північним пам'яткам). 18. Зникнення $г$, напр. $горкшж$, $изниеть$, $тзда$, або зазначення його через $х$, яко результат придихової (як h) вимови його. 19. Опущення d в таких словах, як $имжж$ і т. п. 20. D^1 на $-оки$, N^3 $-оке$ і G^3 $-окз$ значно частіше, як в пам'ятках північних. 21. G^1 прикметників на $-ого$ зам. ст.-сл. $-аго$. 22. Зміна закінчення $-ть$ в Pt перед наступним i на $ти$ i , а $-з$ i на $зи$ i , що вперше довів Шахматов в „Archiv“ 1883 р. т. VII ст. 73-6. 23. В закінченні Pt $-ять$, $-ють$ може відпадати $-ть$, досить часто: $нарицає$. 24. Приказовий спосіб на $-ѣ-$, напр. $идѣте$, як і в сучасній живій українській мові; ця риса часта в болгарських і в др. пам'ятках. 25. Акад. В. Ягіч ще в 1884 р. („Четыре критико-палеографическія статьи“, ст. 93-97) настоював, що українською рисою треба вважати і закінчення Імперфекта $-шета$, $-шетѣ$, $-шетъ$, $-хоутъ$: $оубнкашета$, $хотъахоутъ$ і др.; це закінчення не було тут рисою живої мови, бо прийшло із пам'яток південно-слов'янських. 26. Дослідники підкре-

слюють ще, як рису українських пам'яток, форму окремих слів, напр. *кзде, съде, свѣдительство* і др., а Ягіч додає слова *ксыцъ, ксерьъ* чи *кърьъ, кръкъ* і др. Інші, не зазначені тут ознаки, див. далі при опису мови кожної з окремих пам'яток.

Але треба підкреслити, що перераховані тут ознаки не належать виключно тільки українській рецензії старої церковно-слов'янської мови,— кожна окрема риса часом здибується і в інших рецензіях. Але через те, що перераховані тут риси всі стрічаються в старих українських пам'ятках і в сучасній живій українській мові (крім хиба деяких), відношу їх до рис українських.

3. *Північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку.*

1. Досить часте поплутання *ѣ* з *є* (в південних пам'ятках таке поплутання значно рідше). 2. Заміна *ѣ* через *и* рідка, тоді як в пам'ятках південних частіща. 3. Поплутання *ц* і *ч* дуже часте (в укр. пам'ятках рідке). 4. Сполучення *zgj, zdj* дають *жг*, а не ст.-сл. *жд*.

Оце найголовніші ознаки місцевої мови в східно-слов'янських пам'ятках XI-го віку; правда, деякі з цих ознак знаходимо і в інших рецензіях, напр. в південно-слов'янських. Звичайно буває так, що цих ознак не багато в кожній окремій пам'ятці,—вони виступають тут лише як рідкі винятки на загальнім старо-слов'янським фоні, чому й цих пам'яток не треба відкидати при вивченні старо-слов'янської мови.

I. Старо-слов'янська мова української редакції.

1. Остромирова Євангелія.

До числа тих джерел, з яких досліджуємо старо-слов'янську мову, треба непременно віднести й ОЄ, про що твердив ще в 1843 р. А. Х. Востоков: „языкъ сего Евангелія можно назвать по преимуществу церковно-словенскимъ“. Правда, пам'ятка ця має багатько східно-слов'янських ознак, відмінних від мови

старо-слов'янської, але поза цими ознаками, які тепер не трудно виділити, мова ОЄ уявляє з себе ту старо-слов'янську мову, яку ми знаємо з болгарських пам'яток. Через це при дослідях старо-слов'янської мови не можна оминати й ОЄ¹.

Велика цінність цієї пам'ятки перше всього в тім, що вона датована. Це єдина поміж усіма іншими давнішими пам'ятка, що має т. зв. книжковий літопис. А саме, на останнім 294 листі Євангелії дрібним письмом писар записав, що він Написахъ єуліне сє. ракоу бжїю нареуеноу сжшоу кз крщени носифз. а мръккзи остромирз близокоу сжшоу изаслакоу кзназоу. Сам Ізяслав правив в Київі, а Остромира послав до Новгорода. пзз Григорни днако—читаємо далі, — поуахъ писати мїа октѣ ка а оконьа мїа мана кз вї, цеб-то Євангелію писав він 6 місяців і 22 дні.

Декільки віків перебувала наша пам'ятка в Новгороді, в Софійській катедрі, про що говорить і приписка XVI в. на 1-м листі рукопису: Євѣліє софѣискоє апрако. Пізніше, але коли саме й як — докладно того не знаємо, Остромирова Євангелія перейшла до Москви і зберігалася там в ризниці Воскресенської двірцевої церкви. З наказу царя Петра I ОЄ відіслали 13 листопада 1720 року до Петрограду, до царського двірця. Під час Катерини II цінна ця Євангелія влялася в її гардеробі¹, де її й знайшов по смерті цариці Я. Дружинин. Дорогоцінну пам'ятку Дружинин в 1806 р. віддав Олександрові I, а той наказав зберігати її в Петроградській Публичній Бібліотеці (тепер Державна Публична Бібліотека). І з того часу ОЄ стала приступною для наукових дослідів.

ОЄ—це Євангелія-апракос; вона писана великим на 6-7 mm високим розкішним уставним письмом; крім цього письма тут вживається ще й уставу середнього — для заголовків; післямову написано уста-

¹ Першим чи не Лескин почав твердити, що ОЄ не єсть пам'ятка старо-слов'янської мови; твердять Лескина не прийняли А. Соболевський, А. Шахматов і др.

² З вимог суворої цензури Ол. Востоков в цім місці змушений був слово „въ гардеробѣ“ замінити на „въ покояхъ“, див. ст. і його передмови до видання 1843 р.

вом дрібним; можливо, що письмо ОЄ передає графічні манери доби ще царя Симеона. Рукопис має 294 листи великого розміру, 36×29 см, — це найбільший розмір серед усіх пам'яток XI-го віку; писано в два стовпці, по 18 рядків на сторінці. В середині книжки на 3 листках уміщено мініатюри евангелистів Івана, Луки, Марка, а два листи лишено порожніми, тому писаних листів 289. Заставки та ініціали покрито золотом або фарбами—зеленою, блакитною, червоною й білою. Азбука ОЄ складається аж з 46 букв. В деяких місцях пергамен такий тонкий, що написане просвічується на другий бік (пор., напр., л. 228).

Докладний палеографічний аналіз письма ОЄ, який зробив недавно Н. Каринський, виявив, що ОЄ писали два писарі: перший написав лл. 2-24 евангельського тексту і золоті заголовки в цілій книзі (крім п'яти зшитків), а другий—лл. 25-294 тексту, заголовки та синаксар чорнилом, він же зробив і запис. Перший писар писав не багато, бо був, здається, фахівцем художником; він менше знався на традиційній церковній вимові і тому вніс до свого писання багатенько живих ознак своєї мови. Другий писар, дякон Григорій, був писарем фахівцем, добре досвідченим в своїй праці. Але обидва писарі писали в можливо однаковій стилі, розлінівка зшитків у них одна (по 18 рядків на сторінці), писали в два стовпці; правда, ближчий аналіз таки виявляє, що форма літер у двох писарів не однакова (пор., напр., літери **з**, **є**, **ш** і др.). Був ще й третій працівник коло ОЄ,— він написав заголовки золотом в п'яти зшитках, а саме—на лл. 21-40б і 131-154б; він же робив написи на мініатюрах (де знаходимо й письмо під лінією); здається, що був це фахівець орнаментатор.

Проаналізувавши в 1908 р. ОЄ що до її мови й правопису, академик Ф. Фортунатов прийшов ще тоді до такого самого висновку, який дає й аналіз палеографічний: ОЄ писали два писарі і кожний з них тримався своїх правописних звичок; так, напр., 1-й писар писав по-живому глухий перед плавним, тоді як 2-й писав ці форми по ст.-сл. зразку; 1-й писар знову таки вживав живих форм імперфекта на -ма- (напр.

бл҃аше), тоді як 2-й писав їх з ст.-слов. -ѣа- (кѣаше) і т. п. Взагалі кидається в вічі, що перший писар вніс до своєї праці чимало східно-слов'янських форм, тоді як другий писар надзвичайно пильно копіював свій болгарський оригінал. Академик Фортунатов прийшов до такого висновку про той оригінал, з якого списував свою Євангелію диякон Григорій: „Оригіналомъ для листовъ 2-24 Остромирова евангелія служилъ рускій списокъ старо-славянскаго апракоснаго евангелія¹, а всѣ прочіе листы нашего памятника списаны съ другого оригінала, которымъ была, надо думать, старославянская рукопись. Такимъ образомъ за первыми 23-мя листами текста Остромирова евангелія перед нами открывається другой рускій списокъ евангелія, который въ свою очередь приводитъ насъ къ старославянской рукописи, отличавшейся по нѣкоторымъ признакамъ отъ старославянскаго оригінала, служившаго для прочихъ листовъ памятника“². До такого висновку прийшов Фортунатов по детальнім аналізі мови та правопису цих двох частин ОЄ: вони тут ріжні. І це можливо, бо ж в Києві напевне були й до того списки Євангелія; не виясненим тільки лишається, чого саме Григорію довелося списувати з двох оригіналів.

Оригінал у диякона Григорія для листів 25-294 був болгарський, але він не по-рабському списував з нього. Як догадується Н. Каринський, в той час Євангелію звичайно напівспівали³, співали з місцевою церковною вимовою, а тому Григорій і вніс до свого списку живі ознаки східно-слов'янської мови, напр. заміну юса великого через оу. Цю гіпотезу Каринського можна прийняти хіба до певної міри, бо ж лишається не виясненим, чому, скажемо, диякон Григорій, при живій вимові, не писав и замість ѣ.

ОЄ до недавна рахували найстаршою новгородською пам'яткою, а диякона Григорія — новгородцем.

¹ Крім цього, оригінал, з якого списувано цю частину, був написаний двома руками.

² Сборникъ статей В. И. Ламанскому, Спб. 1908 р. ч. II ст. 1453.

³ На л. 140 дійсно позоставилися й нотні значки; див. знімок.

Основою для такого твердження звичайно служать приписки на полях ОЄ, в яких знати новгородські ознаки; так, напр., на л. 11 знаходимо приписку: «*коньуъ, а мѣна џ та ч*—це ознака новгородського говору. Н. Волков в 1897 р. занявся спеціально питанням про походження діякона Григорія, і прийшов до висновку, що він був киянин, і що ОЄ написано в Києві, цеб-то, що ця пам'ятка—київського походження. Волков перевірів приписку «*се коньуъ*» по оригіналу і переконався, що її написано значно пізніше, десь в XIII-XIV віці, написав якийсь новгородський священник, а сам напис зроблено по підчищеному. Усі давні дійсно новгородські пам'ятки мають характерну ознаку новгородської мови,—поплутання *џ та ч*, а між тим в ОЄ ні в його тексті, ні в кінцевім книжковім літопису нема ані одної новгородської риси, а це виразно говорить про те, що ОЄ—це пам'ятка не новгородська.

Григорій був певне діяконом при домовій княжій церкві в Києві, і тут і написав Євангелію з доручення Остромира. Письменність в Новгороді почалася пізніше, як в Києві, і тому на перших порах книжки для Новгорода звичайно доставлялися з Києва. Та й новгородське письмо XI-го віку, поскільки ми його знаємо, не походить на письмо ОЄ,—воно не таке величне й не таке читке. Лише з XIII-го віку появляються в Новгороді писарі, що пишуть великим читким уставом.

Думка Н. Волкова про київське походження ОЄ вже прийнялася в науковій літературі; один з найкращих сучасних словістів, акад. Ол. Соболевський пише про ОЄ, що воно „написано, вѣроятно, вѣ Кієвѣ”¹.

З головніших правописних ознак зазначу такі. 1. Йотовані голосні *ѣ, ѥ, ю, ѡ, ѣ* вживаються скрізь більш-менш послідовно. 2. Значка *ѥ* вживається скрізь правильно, але часом зам. *ѥ* ставиться *ѣ*; цікаво, що те початкове *ѥ*, яке в східно-слов'янських мовах пе-

¹ „Богословская Энциклопедія” 1909 р. т. X ст. 217-218. Правда, В. Н. Щепкин в „Slavia” 1928 р. т. VI ст. 750 ще настоює на новгородськім походженні Євангелії.

рейшло на *o*, тут звичайно передається через *e*, напр.; *еще, езеро, едка* і др.; часом зам. *ю* ставиться *e* з надрядковим значком зверху; деколи *ю* ставиться *й* по приголосних: *кз ніема, юмїете* і др., але ніколи по *р*. 3. Часом йотації при *а* не зазначається: *темьнаа* 293в, *покланїю* 45а, *уаанїа* і др. 4. Панує *и*, замість нього в кінці рядка може бути *і*; *ї* рідке. 5. Рідке *ш*. 6. В 2-й частині ОЄ (з л. 25 починаючи) *ѣ* досить частенько ставиться по південно-слов'янській (глаголицькій) традиції замість *я*, напр.: *чѣкъ, помѣшлѣете, вѣѣкъ, сила гнѣ* 90г, *Г' иунѣ* 238б і др.; це ж буває ще в формах імперфекта: *молѣаше, творѣаше* і др., а також в прикметниках: *ближнѣаго* (при *ближняаго*), *вѣшнѣаго* і др.; цікаво, що в 1 ч. ОЄ з цього явища нема ані одного прикладу. 7. Панує *оу*, але в кінці рядка (рідко в середині) може бути *й*. 8. Постійно пишеться *щ*, а *шт* дуже рідке. 9. Цифру 6 звичайно зазначається через *s*, але три рази єсть і друга форма *z*. 10. Надрядковий значок має ріжну форму: ^o [^] [•] і др., а ставиться для зазначення: а. м'яккости голосного чи приголосного, б. пропуску *з, ь, і* в. між двома приголосними. 11. Панує титло з кінцями додолу [┘], довге чи коротше. 12. Яко знака розділового скрізь ужито серединної крапки; початок рубрики зазначається двокрапкою. 13. Стишиця найріжніщої форми: $\ddot{\text{z}} + \text{••} —$ і др. (див. знімки). 13. На л. 140б в долшній половині євангельського тексту вміщено нотні крюкові значки (див. знімок), писані чорнилом; а на л. 211в,г в фразі: *о словесахъ благодаѣнїи. и ходоши ихъ из оустъ юго над рядком кендемоу* а під рядком (в *оустъ юго*) придилом ' теж зазначено нотні значки, тут уже циноброк. Ці нотні значки (в виданні Савинкова їх нема або передано не все) показують, що вдавнину Євангелїю в церкві справді співали. 14. Треба зазначити загальну рису в пам'ятці: т. зв. рубрики (пояснення до євангельських читань) та колїндар написані не так пильно, як євангельський текст; так само й правопис тут не додержується правильно.

В ОЄ знаходимо ось такі особливості Київської мови XI-го віку. 1. Поплутання носових звуків *ж, а* з чистими *ю, я* (*а, а*), а саме: *ю* зам. *ж* маємо 40

раз, а навпаки ж зам. оу 62 рази; ю зам. ю 150 раз, а ю зам. ю 65 раз. 2. При сполученні з плавними глухий стоїть перед ними: вьрѣа 12, испьрѣа 24, тьрѣжникомъ 9, пьрѣтѣ 11, испьраниса 10 і т. п., — більше 200 прикладів (а прикладів, коли глухий стоїть по плавним, більше 270, все в другій частині ОЄ). 3. Повноголосних форм тільки три¹: дві в післяслові: нокѣгородѣ 294 та колодимира 294 і одна в коліндарі: перѣгънжѣ 265; але форм т. зв. другого повноголосу не мало: зьрьно, скьрѣѣ, мьлѣѣ і т. п. 4. Вказівкою на поплутання ѣ з и тут може до певної міри бути тільки кѣдѣ 289г зам. видѣ. 5. Замість жд 34 рази маємо ж, напр.: прихожж 23, прѣже 52, рожьжочьса 251, рожьжин 8, рожьство 216, такоже 13 і т. п. 6. Тверде р: боура 244, лазара 96, кесара 184, алтара 278, фекруара 264, назаранинъ 112, вечераж 113, оударантѣ 275 і др. 7. М'ягке ц: коньць, отьць і т. п. 8. Форми ищѣдъше 65г, ищѣдъше 99а, тут щ зам. ш. 9. Зникнення д в слові семжж 19. 10. G¹ та N³ слів жін. роду на -ѣ зам. ст.-сл. а: недѣлѣ 12в і др., каплѣ 160а. 11. Форми прикметників на -анъ зам. ст.-сл. -ѣнъ: каманъ 12а, трьнанъ 183б, багъранъ 183а і др. 12. Рг 3¹ і 3³ кінчаться постійно на -ть: слзшить 60, рекжть 69 і т. п.; -ть в цім випадку лише 4 рази. 13. Зникнення -ть в закінченні Рг 3¹ -еть: напише 294, ю 53. 56. 14. Приказовий спосіб на -ѣте частий (він панує в живій українській мові): вьзвѣдѣте 32, идѣте 18б, идѣмъ 48г, рьпъщѣте 20г, ищѣте 60а і др. 15. Імперфект на -ла- зам. ст.-сл. -ѣа-, напр.: вьлаж 3г, идлаше 15г, живлаше 9в, вѣдлаше 24г і др. 16. Поплутання оу з вь, напр.: ста оу нихъ 250а (Зогр. і Мар. Єв. мають тут вь). Головніщих місцевих ознак, таких як повноголос або dj>ж, в євангельських тексті зовсім нема; взагалі, післямова й коліндар мають більше місцевих рис, як сам євангельський текст, що бачимо і в інших подібних пам'ятках.

З інших ознак мови зазначу. 1. Дуже правильне вживання звуків з, ѣ, чим ОЄ займає помітне становище серед інших пам'яток; слабі з, ѣ часом опуска-

¹ В ОЄ знаходимо 15 разь сьрѣбро, сьрѣбрьникъ і под., але тут, здається, З поставлено по С тільки з правописної звички ставити його при збігу двох приголосних.

ються в 1-й частині (перші 16 листів), але в 2-й частині пропуск рідкий (чи не в трох тільки словах); пропуск глухого часто зазначається надрядковим значком; на кінці слів **ъ, ъ** звичайно не опускається; вокалізації сильних **ъ, ъ** на **о, е** ОЄ не знає. 2. Перед йотованою приголосною постійно знаходимо **и**: **лєиє, єиєши** і т. п., а **ь** в таким випадкові тільки раз: **црѣкъъж** 215г. 3. Поплутання **є** з **ѣ** тут майже нема, бо поза **нєтъ** 26в інші приклади невиразні. 4. Звука **з** тут нема, єсть тільки цифра **з**. 5. Епентетичне **л** ставиться скрізь надзвичайно послідовно, що можна віднести також до ознак східно-слов'янських. 6. **Sk** перед **ѣ**, **и** 14 раз дає **ст** і 12 раз **ц**. 7. Один раз маємо дієменник на **-тъ** зам. **-ти** в слові **напѣлнитъ** 213б.

Література про ОЄ велика й солідна. Роспочав її *Ол. Востоков*, котрий вже з 1814 року працював над цею пам'яткою, на котрій виросло його епохальне „Разсужденіе о словенскомъ языкѣ“ 1820 року. Востоков не припиняв своїх праць над ОЄ і готував його до друку, але стрів на цій дорозі багато перешкод, бо св. Синод не дозволяв йому видати цього давнього Євангелія, текст якого має багато відмін від сучасного. Дуже довго тяглася справа, і тільки заступництво московського митрополита Филарета врятувало справу, і труд Востокова в 1843 р. побачив світ; це було: „Остромирово Евангеліе 1056-1057 года“. Видання рядок в рядок і сторінка в сторінку наслідує оригінал (правда, не мало помилок, див. їх у Козловського), а рівнобіжно дано й грецький давній текст; в книжці багато знімків з оригіналу. Працю видрукувано осібним шрифтом, близьким до письма ОЄ. В кінці видання дано: „Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія“ ст. 1-37, дуже цінні для свого часу, на самім кінці „Словоуказатель“ ст. 39-315, де дано пояснення слів і форм, при словах і їх грецький оригінал. Назву Євангелії „Остромирова“ дав Востоков. Рецензію на труд Востокова написав *Ф. Міклошич*: *Ostromirs Evangelium*, „Wiener Jahrbücher der Literatur“ 1847 р., Відень, т. 119 ст. 1-39.

Праця Ол. Востокова була епохальною, і тому довго про ОЄ не появлялося великих праць. В 1853 р. у Празі *Вяч. Ганка* видав ОЄ для популярного вжитку, зо змінами в правопису; видання для наукових занять зовсім не годиться: „Сватою Євангелію по Остромироу списку. Издание Вацлава Ганки. Изданиемъ издательскимъ. Празь. 1853“, ст. XII+206 in 16°. Передмову до видання дано на п'яти мовах: чеській, російській, болгарській, польській і сербській. Ганка над багатьма словами поставив новий російський (sic!) акцент, що зовсім невідповідає для пам'ятки XI-го віку, та ще Київської. — *Г. Д. Филлимоновъ*: Дополнительныя свѣдѣнія объ исторіи Остромирова Евангелія, „Лѣтописи Русской Литературы и Древностей“, М. 1859 р. т. 1, ст. 145-149, — як ОЄ перейшла з Москви до Петрограду. — *К. К. Герцъ*: Миниатюры Остромирова Евангелія, „Лѣтописи“, М. 1861 р. т. III ст. 3-5. — *И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1861-1863 р., ст. 21-23 опис і ст. 416-419 записи, спис знімків. — Його ж: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., „Сборникъ“ т. 3 ст. 176-179. — Його ж: Славяно-русская палеографія, Спб. 1885 р. ст. 104-111, опис мови и письма. — „Остромирово Евангеліе 1056-1057 года, хранящееся въ Императорской Публичной Библиотекѣ. Изданиемъ С.-Петербургскаго купца *Ильи Савинкова*“, Спб. 1883 р., — розкішне фотолітографічне видання, в натуральну величину, редакція - догляд академіка А. Бичкова; на жаль, в виданні єсть помилки, напр. надрядкові значки передано не всі; видання появилося в світ в обмеженім числі екземплярів. Рец. *П. Сырку* в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества“ 1885 р. ст. 35. Через 6 років, в р. 1889-м це видання повторено вдруге. — *П. И. Савваитовъ*: Объ изданіи Остромирова Евангелія и о содѣйствіи Московскаго Митрополита Филарета выпуску въ свѣтъ этого изданія, „Чтенія въ Общ. Любит. Дух. Просвѣщенія“ 1884 р. т. II ст. 109-156, — тут видрукувано цілу справу, як Востоков друкував ОЄ. — *М. М. Козловскій*: Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Евангелія, Спб. 1885 р. ст. 1-127, „Изслѣдованія по рус-

скому языку“, Спб. 1895 р. т. I, дано й усі поправки до видання Востокова. Рец. *Н. Шлякова* в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества“ 1885 р. ст. 454-457; *А. Соболевського*, „ЖМНПр“ 1886 р. ч. 243 ст. 172-178, січень; див. ще поправки *Н. Каринського* в „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 347 ст. 101-103. — *А. Шахматовъ і В. Щепкинъ*: Особенности языка Остромирова Евангелія, це яко доповнення до російського перекладу праці *А. Лескина*: Грамматика старославянскаго языка, М. 1890 р., ст. 155-192. — *Графъ Н. С. Ланской*: Къ исторіи Остромирова Евангелія, замѣтка, „Русская Старина“ 1891 р. кн. I т. 79. — *Н. Волковъ*: О не-новгородскомъ происхожденіи Діакона Григорія, писца Остромирова Евангелія, „ЖММПр“ 1897 р. кн. XII ст. 443-446. — *Н. М. Каринскій*: Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древнерусскаго языка, „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 347 кн. V ст. 94-110. — *Ф. Ѡ. Фортунатовъ*: Составъ Остромирова Евангелія, „Сборникъ статей, посвященныхъ почитателями академику и заслуженному профессору *В. И. Ламанскому*“, Спб. 1908 р. ч. II ст. 1416-1479; замѣтка *Н.* в „Rocznik Slawistyczny“ 1909 р. т. II ст. 261-262; рец. *Diels*, див. „Archiv“ 1910 р. т. XXXII ст. 249-250. — *Н. М. Каринскій*: Письмо Остромирова Евангелія, „Сборникъ Россійской Публичной Библіотеки“, 1920 р., т. I. — *Н. М. Каринскій*: Образцы письма древнейшего периода истории русской книги, Ленинград, 1925 р. ст. 9-10, — палеографічний аналіз пам'ятки, а на табл. 1-5 дано добрі фотографічні знімки в натуральну величину.

2. Збірник Святослава 1073 р.

Збірник Святослава Ярославовича — це великий пергаменовий рукопис, що складається з 266 листів, розміром 35×25 см, по 29 рядків в два стовпці на кожній сторінці. Заголовок Збірника такий: *Съборъ отъ многъ оцъ-члчкованиа о неразумныхъ словесхъ-въ еуагелии-и въ апѣлѣ и въ инѣхъ книгахъ-въ кратцѣ-и сложены*

на пам'ять и на готовкѣ отъкѣтѣ. Повстав Збірникъ яко слов'янський переклад з грецького оригіналу IX в., який (переклад) зроблено в X віці для болгарського царя Симеона; наша пам'ятка—це копія з цього болгарського перекладу. На л. 263в читаємо: **Въ лѣто-сѣпа. написа ѿваннъ днакъ изборникъ съ великоуоумоу князю сѣославоу.** Але треба зазначити, що в цім напису все, починаючи від слова **ѿваннъ** і до кінця написано на витертому, тільки рік писаний на чистому. В 1073 р. князя Ізяслава вигнано з Києва, а великокняжеський престіл заняв з 22 березня Святослав; тому може правдиве припущення Шевирева, що „рукопись первоначально писана была для Изяслава, потомъ уже досталась она Святославу, который и приказалъ повторить ту же подпись въ началѣ рукописи, гдѣ его имя читается не по скобленному, и гдѣ (цеб-то на передній стороні 1-го л.) изображенъ онъ самъ со всѣмъ своимъ семействомъ“¹.

Книжка ділиться на дві частині: I лл. 1-122 і II лл. 123-266; в першій частині перед початком тексту загублено 2 листи оглаву; оглав II ч. дано на лл. 123-127. На книжку не шкодовано грошей: писано її на доброму тонкому білому пергамені, писано дуже гарним уставним письмом, на 4 mm високим. Книжка на початку кожної часті розкішно прикрашена. В ЗС знаходимо такі мініатюри на окремих сторінках: 1. На

¹ *Горскій и Невоструевъ*: Описаніе, II, 2 ст. 367.—В праці „Образцы письма“ 1925 р. на ст. 11 *Н. Каринський* не погоджується з таким поясненням і дає інше. Справа в тому, що аналіз письма показує, що на підчищеному писав той самий перший писар, а не інша особа; тому Каринський виставляє таке пояснення: „Первый писец сначала списал небольшую запись Симеоновского Сборника, в которой могло быть указание на писца-болгарина и царя Симеона, а второй писец, переписывая вслед за ним стихотворение, написал похвалу Симеону с болгарского подлинника (Великийи в царѣхъ царь Симеонъ), как мы читаем ее в списке 1446 г. Затем решено было, в виду изготовления изображений кн. Святослава и его семейства, вместо „царѣхъ царь Симеонъ“ поставить имя русского князя и вместе имя болгарского переписчика заменить именем русского. Соответствующие поправки и были сдѣланы главнымъ писцом рукописи 1073 г., писавшимъ запись и ответственнымъ за всю работу“.

л. 1—князь Святослав з жінкою та з дітьми, зверху їх ймення: гълѣкъ. ольгъ. дѣдъ. ршманъ. гарославъ. княгыни. сѣославъ. 2. Благословляючий Христос, малюнок дуже витертий. 3. На л. 3, л. 36, 128 і 1286—на кожному церква з рядами святих. 4. На л. 26 розкішна рама, а в середині запис. Усі ці 7 малюнків розкішно прикрашені по боках павами та іншими птахами. Початкові сторінки тексту кожної частини, цеб-то л. 4 і 129 мають розкішні заставки, а в них заголовки; текст на цих сторінках писано цинобром і покрито золотом. Крім цього, на л. 2506-251 на маргінесах вміщено малюнки 12 зодіяків в фарбах, а лл. 2636-264 прикрашені золотом; на л. 62 малюнок чорнилом якоїсь святої, чи не пізніший. На цих усіх малюнках багато різних фарб та золота. Мініатюри, особливо перша, як датовані, мають величезну вартість для історії мистецтва.

Писали Збірника два писарі: перший написав лл. 1-86 (до половини 15 рядка 1-го стовпця) та 264-2656 (запис), а другий—лл. 86-2636; л. 1276 був порожнім і дописаний десь в XV віці. Письмо другого писаря часом трохи похилене вправо. Хоч Зб. 1073 р. писали два писарі, але вони пильнували писати по можливості одним стилем,—письмо вийшло дуже подібне в цілій книзі (хоч різниця в писанні окремих букв проте досить помітна). Перший писар був, певне, старшим, чому він і запис зробив; був це іваннъ днакъ¹. Другий писар писав вільніше від першого, вживаючи букв різної форми.

Крім списку 1073 р. відомі ще два списки ЗС; перший—1403 р., на 164 листи, пергаменовий, переписав його в Москві в Андрониківськiм монастирі грішний Онфим; це дуже точна копія з списку 1073 р., навіть з його помилками, зроблена за митрополита Кипріяна; переховувався в Синодальній Бібліотеці в

¹ Слово ДНАКЪ я розумію як диякон; в ЗС на л. 52в.г. читаємо: слышиши бо днака глшѣта: суштни къ покаанни, изидѣти. Тут ясно, що ДНАКЪ це — диякон. Та й в Науках Кирила Єрусалимського гр. *δίακονος* перекладено словом ДНАКЪ 2096.

Москві № 275, тепер в Історичнім Музеї. Але цікаво, що в цім спискові наша пам'ятка зветься „Око церковное“. Другий список належав Кирило-Білозерському монастирю, має той самий заголовок: Око цѣковное или сокращеніе въ кратцѣхъ въ стѣхъ шѣхъ; список 1519 р., має 269 листів in 1°; в кінці його читаємо: *Поклѣніємъ раба бѣга сѣносерба инока игнѣга на спасеніе дѣи. грѣшныи ишница напиѣа сокорникъ син.* Відома ще копія Збірника 1073 р., яку дуже добре зробив в 1819 р. Ол. Ратшин для гр. Румянцова.

ЗС — це дуже цінна пам'ятка не тільки що до свого змісту, — це перша старо-слов'янська духовна енциклопедія, — але й мови, бо ознаки живої київської мови XI-го віку вдерлися сюди досить помітно.

ЗС 1073 р. знайшов 10 червня 1817 р. в св. Воскресенськім Ново-Єрусалимськім монастирі коло Москви (Звенигородський повіт) відомий учений свого часу Калайдович, знайшов його „въ кучѣ книгъ неважныхъ и покрытыхъ пылью въ углу монастырскомъ“¹. Воскресенський монастир заснував в 1656 р. патріарх Никон, і наш збірник був в його бібліотеці. В Ново-Єрусалимськім монастирі Збірник (під неправдивим заголовком: „Сборникъ или нравоученіе изъ книгъ Соломоновыхъ“) переховувався до 29 серпня 1834 р., а з цього часу його віддано до Синодальної Бібліотеки в Москві, де він і зберігався під № 31; тепер пам'ятка знаходиться в Історичнім Музеї в Москві. Перший листок Збірника, з малюнком великокняжеської сем'ї, зберігався в Архиві Мін. Закорд. Справ в Москві.

Заходи про видання ЗС 1073 р. розпочалися ще з року його віднайдення; над цим працювали гр. Н. Румянцов, Калайдович і Востоков, але з їхніх заходів нічого не вийшло. І тільки О. Бодянський в 1856 р. розпочав це видання на кошти болгарина І. Н. Денкоглу; справа проволікалася надзвичайно, і Бодянський встиг видати лише 74 листи Збірника, що складає 23 друковані аркуші. Смерть Бодянського (1877 р.) припинила це видання, кінець приготовленого руко-

¹ Е. Барсовъ, див. „Чтенія“ 1883 р. кн. 4 ст. II.

пису загубили, і лише в 1883 р. світ побачив нарешті тільки те, що видрукував Бодянський.

Не багато краща доля випала й другому виданню. В кінці 1877 року відомий історик України Г. Карпов (+ 1890 р.) запропонував новозаснованому тоді „Обществу Любителей Древней Письменности“ видати ЗС 1073 р. „посредствомъ свѣтописи, или инымъ тому подобнымъ способомъ, черта въ черту, ни въ чемъ не отступая отъ подлинника“¹. Товариство прийняло пропозицію, а потрібні дуже великі кошти на видання дав Т. С. Морозов. Друкування розпочали весною 1878 р., а на початку 1880 р. видання закінчено: це був „Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года“, яко 55 число видань „ОЛДП“. Як заявляє редактор видання, Г. Карпов, „текстъ Изборника Святослава печатался посредствомъ фотолитографіи, по способу М. И. Алисова“¹; видано тільки 360 примірників. Це коштовне видання, яке дуже допомогло вивченню цієї цінної пам'ятки. На жаль тільки, видання не вдалося так, як хотілося, бо забули за найпильнішу технічну коректуру. Ол. Шахматов порівняв це „фотолітографічне“ видання з оригіналом і свої висновки оголосив в „Archiv“ 1882 р. т. VI ст. 590-597 під назвою: „Zur Textkritik des Codex Sviatoslai vom J. 1073 nach der photolithographischen Ausgabe“². Як показав Шахматов, видання Г. Карпова передає загальний характер оригіналу досить добре, але не передає його буква в букву, бо має багато недокладностей. Так, чорнильні й інші плями та дірочки в пергамені в багатьох місцях змінили форму букв. Де-не-де крапки бруду вийшли як крапки над буквами. В надрядкових значках вза-

¹ З передмови до видання 1880 р., ст. IX.

² Цікаво, що не мало дослідників, які згадують про видання ЗС 1073 р., твердять, що Шахматов дав свої поправки в „Archiv“ т. VII (а треба—VI); так зазначив, напр., Соболевський в своїх „Лекціях“ вид. 3, 1903 р. ст. 12, а за ним пішли й інші: А. Кримський: Українська грамати́ка, М. 1907 р., т. I вип. 1 ст. 44, Н. Дурново, „Записки“ 1914 р. (літографовані) ст. 75, І. Свенціцький: „Нариси з історії укр. мови“ 1920 р. ст. 22, П. Бузук: „Нарис історії укр. мови“ 1927 р. ст. 18 і др.

галі багато непослідовностей,—їх поплутано. Титла часом не вийшли, а часом опинилися не на своєму місці... В кінці деяких рядків нема потрібного *ч* *цеб-то* *оу*. Єсть випадки, коли опущено цілі слова, а то й речення. На маргінесах оригіналу єсть глоси та уваги,—їх не вийшло в виданні. В оригіналі єсть витерті місця, але їх все таки ще можна відчитати, а в виданні вони зовсім не вийшли. На л. 111в.г в оригіналі перенесено слово так: *кѣз - дънижъ*, а в виданні якимсь дивним способом (недопустима халатність корректора!) перескочила буква з рядка до рядка, з кінця шпальти *в* на початок *з*, і вийшло *кѣ-зъдънижъ*. Нема докладности також і в розставленні знаків розділових. Отже, як бачимо, видання для наукових палеографічно-лінгвістичних дослідів не заступає оригіналу.

Головніші риси правопису¹. 1. Вживається букв *ѣ* та *ѣ* однаково часто. 2. Вживається шт: *аштѣ* 16а, *кѣштѣ* 17б, *хѣштѣмъ* 17б, *штѣдръ* 41б, але й *щ* дуже часто; коли в кінці рядка бракує місця на шт, то пишеться *щ*, пор. на л. 37б поруч: *обращѣ* і *обраштѣ*. 3. Надрядковий значок частіше має форму придиха тупого чи гострого; ставиться він звичайно на початковім голоснім слова чи складу, *цеб-то* в середині слова постійно ставиться над тею голосною, що йде по голосній, незалежно від того, йотована вона чи ні. 4. Дуже часто пишеться нейотована голосна там, де чекали б йотовану: *кѣсѣжъ* *енложъ* 27в, *тѣчижъ* 6а, *коєжъ* 7а; придих над нейотованою в цім випадкові майже постійний (але так само часто стоїть він і над йотованою); звичайно, ця нейотованість тут з болгарського оригіналу. 5. М'якість *л* та *н* дуже часто зазначається гачечком справа вгорі: *л'*, *н'*. 6. Букви *ѣ* вживається дуже часто на початку слова чи складу, але не постійно; часом *ѣ* стоїть і по приголосній: *гнѣкъ* 28в. 7. Частенько знаходимо тут і йотований *ѣ*, перенесений

¹ Характеристику правопису та мови подаю на основі аналізу фотолітографічного видання 1880 р.; чотири стовпці кожного листа зазначаю так: передньої сторінки *а*, *б*, а задньої *в*, *г*. На жаль, ЗС ще не досліджений докладно яко пам'ятка українська, хоч такий дослід для історії української мови надзвичайно потрібний.

сюди з болгарського оригіналу: *ѣ*; цього йотованого *ѣ* інші східно-слов'янські пам'ятки не знають. 8. На л. 356 стрів я букву *ѣ* в слові *ѣдше*¹. 9. Грецьке *ν* зазначається не тільки через *у*, але й через *оу*: *ѣкоулоньскій* 121в, *ѣкоулоньскы* 154а, *полоукарпоко* 254б. 10. Часом маємо зазначення *ѣ* через *я*, напр. в слові: *нынашнии* 77г. 11. Часто пишеться *ѣггелъ* 10а, *ѣггели* 52в.

Мова ЗС—старо-слов'янська мова, але писар вніс сюди дуже багато ознак своєї живої мови. Перерахую лише важніші з них.

Вокалізм. 1. Поплутання носових з чистими дуже часте: *пишоу* 7а, *соудъ* 44в, *соуть* 44в, *уаство* 58а. 58б, *уада* 29в. 30а. 79в, *приуастъникъ* 28в. 2. Зникнення слабих ерів так само дуже часте: *ѣн* 5а, *ѣѣхъ* 3б, *никто* 15, *кто* 150б, *книгъ* 3б і т. п., пропуск глухого часто зазначається паєриком; вокалізація сильних глухих не рідка; цікаве слово №¹ *притоуѣ* 241а. 3. Глухі в сполученні з плавними стоять перед ними: *държати* 63г, *държи* 9г, *сдържа* 9г, *жъртвы* 33г, *първое* 10г, *простърлога* 8а, *сзвърхоу* 48г, *сзвършана* 8г, *совършениє* 10а, *църкзвбноє* 35г, *скзрби* 10г, *испзлнитъ* 9г, *ѣз мзлудани* 35а, *сзл'нице* 8а, *на хол'мѣ* 265в; форму *скръбъ* чи *скръбъ* Ягіч рахує за українську², пор. *скръбъзинухъ* 100а; але чимало тут і форм ст.-сл.: *трьплю* 113в, *сзъмръти* 113г і т. п. 4. Повногосних форм чимало: *ѣреди* 35г, *ѣредиши* 38а, *коростаѣинмъ* 49в, *полон'* 63в, *полона* 81а, *ѣз полонѣ* 71б, *полоньникъ* 67г, *полоньники* 83в, *полоненъ* 264б, *полоннемъ* 69б, *порогате* (о надписане зверху) 251а, *серебро* 162г, *серебра* 158в і др.; також: *золоѣѣ* 174г, *ззлокы* 203в. 5. Часом замість *ѣ* знаходимо *и*: *исцини* *неплодъзпа* 162б, *нимага* *клатѣа* 142а, *аште* *нхъ* *ѣзпрашає* *к'то*, *ними* *соуть* 150б, *ницини* 5а, (камінь) *пламениє* 153г, *разоуминиє* 264а, *видомыи* 29а, *ѣъ* *видзѣи* *ѣ'са* 149б, *надежда* *ѣндома* 6а, *ѣз* *ѣбрами* (?) 113г, *ѣз* *ѣѣри* 17в, *на* *коупри* 153а і др.; *мшусѣи* 83а; на л. 249а поруч: *ѣлѣзан* *дрѣне* і *ѣлѣсан* *дрѣне*; форма *погмыаниє* 240в. 240г говорить за *погмыаниє*, але ця не з *погмыаниє*.

¹ Як що це не помилка в виданні 1880 р.

² Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889 р. ст. 26.

6. Навпаки, часом замість *и* маємо *ь*: *мвкленѣю* 9в. 11в. 7. Поплутання *ы* та *и* часте: *ахуменныды* 154а, *глієтьжесы* 9б, *квзъмъше кыны* 154в, *градъ неправди* 104г, *пвзтолюбзѣна* 135а, N³ *помыслї* 58в, *пригалы* 72а, *ти (=ты)* 87а; це поплутання особливо часте по *р*, як результат його отвердіння: *о земламѣрзѣи* 203в, *отриваѣшти* 237в, *прикриваю* 185б, *риба* 251а, *трызны* 92б і др. 8. Замість *ра-* часом маємо *ро-*, напр.: *розбойникъ* 212г, *розбойникы* 98б, *розгнѣвають* 187б, *роздѣли* 162б, *розсумѣти* 125г, *ропатж* 197в, *робъ (?)* 187г, N³ *роби* 241а, G³ *робъ сконхъ* 187в.258а. 9. Поплутання *оу* та *кѣ*: *квгодитѣ* 85в, *квгодно* 35, *квкрадоу* 71в, *квчинены* 95в. 97в, *квчьнемъ* 38б, *оуразити* 57а, *оуселатѣся* 37б, *оуселеныя* 17а.23б, *оуселенѣи* 18а.48в, *оуселеноуж* 9г і т. п. 10. Наближення *у* до *к* по голосній: *прауда* 60в, *аугоуста* 249а і *авзгоуста* 249а, *павьлъ* 7а.74а.237а, *павьлъ* 187г і *пауулъ* 164б, *паулъ* 181б.237а, *паула* 187г, (підбила на грїх) *змыа свзгѣ* и *юуга адама* 209а. 11. Ненаголошене *е* часом зазначається через *и*: *мвзѣаньдрьскааго* 123б, *кѣроумъ* 19в, *движитѣся* 59г, *ипискоупа* 150в, *на кристѣ* 157б, *нариуєши* 11г, *ни рьци* (поруч: *не рьци*) 28в; під впливом *христос* повстали: *христѣа* 264в, *хриштаахоуєа* 46в, *христивыиса* 28в, *хриштениа* 59а, *хриштениж* 46в, *хриштениемъ* 58г. 12. Ненаголошене *о* бренть як *у*: *оусквѣрилѣса* 28г, *оуиствѣшеса* 38б, також в Ab¹: *кожьскѣж* *снлож* 245б, *сзѣтостыж* *оутробьноуж* 157г, *оумьноуж* *мзѣльж* 132а.б. 13. Коли слово починається групою приголосних, воно може прийняти *и* на початку: *илѣстивзѣнхъ* 116в, *илѣжаншта* 29б, *илѣжи (?)* *ѡць* 29в, *гльгъ* же *нкъ* *твонмъ* *людмъ* 83б, *аште нѣквѣжете боудеть* *свѣзано* 125в. 14. Початкове *и-*, коли воно окремиий склад, може зникати: *бо* 5в, *змаргадъ* 121г, *исоус* 254б. 24в, *исоусоу* 64в. 15. Зміна *е* на *о* по шиплячих та м'яких: *чоловѣка* 179г, *касилюко* 124в (=Васильово, пор. *касилюко* 203в). 16. Початкове *ю* часом мінється на *о*: *одава* 107б. 17. Звичайно *а* в слові помагати 91б, *помагаю* 48в. 18. Зміна грецького *а* на *о* в слові *ользан'дръ* 258а. 19. По *л*, *р* часом *ѣ* замість *ѣ*: *облѣцѣмзѣса* 54а, *средоу* 78в.109г.196в, *отъ средѣ* 109г, *оумрети* 107б. 20. Редуковане *и* часто зазначається через *ь*: *квилья* 154в, *кзѣтьемъ* 247б, *дывола* 156г, *лнхорѣчыю* 237г,

любомоудрыємъ 202а, облыакъшинса 156в, третяаго 154г. 156г.

Консонантизм. 1. Отвердіння *р*: чрѣва матера 207в, чалтира 253в, раствораюється 211в, сетевра 251а, оухъцираше 115в, сятворж 86а, творж 158а, црѣу 143г. 185б, також: коумира 120б, трапезоу 120а і др. 2. Отвердіння шиплячих часте. 3. М'ягке *и* дуже часте: игрець 39в, коньца 69а.154г, мѣсаць 187в, бць 7а, самокидьць 132а, самодържць 60в, сьрдыцевѣдьць 83а, старьць 258а, творьць 10в, лихоньць 29а, сьрдыць 74б, клоудьница 49в, пиньница 32г.37г, понавьца 153г. 4. Сполучення *дј* дає часто *ж*: осожени 51г, осожайштя 27г, прѣже 23а. 52в, прѣпрокажаємъ 211г, роженою 11в (на маргінесі), стражеть 66в, постраже 5а, тожытко 3б, тожытвомъ 9в, штжжааго 91б, не ѣжь 251а, не жь 251б. 5. Сполучення *тј* дає *ч*, але рідко: клекеужца 27г. 6. Зникнення *з* як результат його вимови як *н*: разнѣкавъса 145в, тзда 240б (пор. укр. тоді). 7. Зникнення *д* в групі *зди*: празни 211г, оупразникына 34в, оупраз'нимына 38а. 8. Зміна групи *зи* на *жи*: беж нѣго 24а (пор. сучасне укр. ріжний). 9. *Sk* перед *ѣ* часом не змінюється: золокѣ женскѣ 174г. 10. Зміна *г* на *ж* в дієслівних формах: бѣжж 131б, бѣжоу 9г, отъбѣжимъ 31а. 11. Зміна *кр* на *хр*, приклади див. в вокалізмі § 11.

Морфологія: 1. *G*¹ жіночого роду на -ѣ зам. ст.-сл. *а*: отъ тронцѣ 8г, нозѣ юнѣ 169г, отъ неѣ 155г, своенѣ 70в. 2. *G*¹ на -оу частий: народоу 46б, домоу 74в. 3. *D*¹ на -ови дуже частий: господєви 29г, израилєви 51г, мшусєови 64б, петроки 239г. 4. *N*³ на -ове дуже часто: бѣгове 33а.58б.150а, видове 60в, кождеке 44в, крауєке 121в. 154в, крѣдове 211г, домове 79в, доухове 135а, родове 197а, садове 224б, сѣове 16в.135а, оудове 17в.49в, чарове 130а, цвѣтове 121б і т. п. 5. *G*³ на -овъ дуже частий: бѣсовъ 28г, видовъ 60в, крауєвъ 48г, крѣдовъ 46б, грѣховъ 30а.37г.45а.70а.107а, даровъ 83б, дѣховъ 37б, плодовъ 83б.113в, молевъ 77г, сѣиновъ 135а, чаровъ 78г і т. п. 6. *Ab*¹ на -омъ, -емъ, але часто бувають форми й на -ьмъ, -ьмь: богьмъ 10б, врѣдзьмъ 14а, подвигьмъ 91а, приходзьмъ 7г, сьдзьмъ 83а, соудзьмъ 105а, оукорьмъ 240в, врѣменьмъ 17б, лицьмъ 83а.241а і т. п. 7. *Ab*³ основ на *і* звичайно кінчиться на -ьми: мастьми 39в, пакотьми 58а,

скрябьми 105а, страстьми 14а, оугльми 153г і т. п. 8. N² муж. роду заступається N³: окою закони 83б. 9. N¹ сер. роду на -я: житиѧ и строн 57а. 10. G¹ на -ого: единого 5а.5г, иного 11г. 11. Прикметники на -ан: оцѣта на 251б. 12. Pг постійно на -ть: дѣється 29г, теується 1бв, ходить 17а; закінчення -ть дуже рідке; нарицайт'ся 29в, і поруч: нарицається. 13. В закінченні Pг -еть дуже часто відпадає -ть, як і в сучасній українській мові: кжде 4в.7а.8б.11в.16б.17а.27в.28г.29а.35б35г.38а.83в, боуде 91б.240г, быкае 29в.105б, въпрашае 150б, гние 86а, са гноушае 83г, докзлаѣе 17в, дързае 29б, краде 40в, може 7г.14в, назнаменуе 29б, са нарицае 7г.29б.в, наубне 16в, подае 8бб, подобае 33г, са покоушае 17в, послушае 76г, постигне 105б, постраже 5в, призирае 104г, проетирае 16г, прѣзикае 16а, прѣстане 153а, разоуе 27г, спсае 165а, трѣкоуе 18а.29а.83г.132а, оумирае 240г і т. п., також є, є зам. єсть: лѣпо ємоу є 5в, к'то є 150а, є писано 33в, є 8а.9в.35а.83а.239г і др. 14. Закінчення Pг -ть з наступним займенником и дає -ти и: кѣбржети и кѣ 63г, кедоути и 58б, положаты и 192а, посадити и 201г і др. 15. Закінчення особи 1³ Pг і Fut на -мо: пиємо 121г, одържимо 17а. 17. Приказовий спосіб дуже часто на -ь-: идѣте 33а. 104в, изидѣте 52г, глаголѣте 239г, примѣте 64г.179г. наубнѣте 104в, поманѣте 65а, рьцѣте 15г, сѣцѣте 104в, тѣцѣте 41б, кѣзиштѣте 41а, иштѣте 41б, кждѣмъ 49в, навькиѣмъ 31а, разоумѣмъ 31а і т. п.; звичайно, ці самі слова часто мають тут і и: сѣците. 18. Імперфект на а зам. ст.-сл. ѣ: бѣаше 35б, бѣаше 49г, идѣаше 48г; часті й форми на ѣ: кѣаше 120а. 19. Часті дієслова на -овати (пор. сучасні українські на -увати): искоуповати 83в, испокѣдовати 5в.4бв, неустовати 54г, распытовати ба, распытовакѣште 15в і др. 20. Поплутання из та є: безлиганин 13в, незмѣтнѣ 247б (поруч: неизмоутьно 247б). 21. Надзвичайно багато слів, що й тепер живуть в українській мові, напр.: праздникъ кѣрбьнын 194г, готовизна 74б, лоуками хода 18бв, напослѣдъкъ 74г, нашьскага 11бв, разоума нашьскаго 16б, нашьскы 5в.7г, окръдайт'ь 129г, босааго онжшта 86а, акъи кѣ повонн (повінь) 113а, подока 49г.38а, прикладъ 237г, принада 16а. 39г.77г, принадикъ 12г, такоже капаа изгонат'ь члѣка кѣ

дѣнь слотѣнъ отъ хлѣбннзи скоюна 170а, обавленнѣа къпасо-
ва 156г, къ взздохѣ стодень 86 і т. п.; ймення: Пали 254б, Николѣ 262в, Петро 262в, Пауло 262в. 22. Дієсло-
во ю може вживатися і для множини: мы покелѣни ю
прносити 34в.

З інших рис мови СЗ зазначу: 1. М'ягкість жд:
нужда 176. 2. Форми: сзмѣрають 131б, оцѣштить 28в,
оцѣштениє 33г, часті в давніх пам'ятках. 3. Встав-
леннѣа *д* в сполученнѣа зр: взздрасгоуть 39г, издрадьно
220б, издрадьноє 16б, издраниль 156в, раздроушить 16б,
раздрѣшитѣ 45а і т. п. 4. Переписувач ЗС вимовляв
д, як *т*, пор. год*д*,*д*и 153б, тѣмыанъ; певне, цим пояс-
нюється и *д* в слові даки*д*,*д*ъ 7а.9г.12в.35б.48г.69а.74б,
даки*д*,*д*а 74а, даки*д*,*д*а 172б, къ даки*д*,*д*оу 48г, даки*д*,*д*ьмь 98б,
дауки*д*,*д*око 64г; чи не дало тут *д* > *т*, а це останнє пе-
реписувач зазначив через *д*? Пор. ще даудъ 254б. Ча-
сом *д* змішується з *ф*, напр. сапз*д*,*д*иръ 153а. 5. Форми
на -шды, а не жды: дзквашды 52г.239г, многашды
17а.52г.63г.220б.14а. 6. Давальний (зам. родового) при-
належности частий: къ вѣкы вѣкшмъ 74в, исповѣданнє
грѣхшмъ 46б і т. п. 7. В деяких грецьких словах не
відкидається кінцевого -ос, напр.: къ китосѣ 18в; отъ
псалмога 69б.58г, о чалмосѣ 48г, чалмоги 254а, чалзмо-
гъ 204а, псалмогънзінхъ 220б; христоса 10б, 24а.г.33а.
37в.48г, христосоу 28в, христосомъ 5а, при христосѣ 24г,
христосовъ 27в.45б, христосоко 29г,156в, христосока 83в,
христосокоу 52в, по христосовѣ 37в. 8. Деякі слова: йенъ-
уара (=єнваря) 251а, блг одѣть 64г.69а.57а, комзкати
(причащатися), црѣтко нбѣьскоє 33г, слѣза не гажда
251б, и прокоє (= і прочее) 9г, оує машь нже юєи на
нбѣи и прокоє 28г.

Література. Першу вказівку з початку XVIII-го
віку на Збірник Святослава дають старообрядчеські
„Поморскіе Отвѣты“.—Першими писали: *Добровський* :
Institutiones, 1822 р. ст. 673-675; *К. Калайдовичъ* :
Іоаннъ Ексархъ, М. 1824 р. ст. 102-104 і 213. — *А.*
Востоковъ : Описаніє русскихъ и словенскихъ рукопи-
сей Румянцовскаго Музеума, Спб. 1842 р.; тут під
№ 356 на ст. 499-506 дано докладний опис списка
3б. 1073 р., який добре зробив для гр. Румянцова

Ал. Ратшин в 1819 р.; багато цінних вказівок про сам Збірник; на ст. 9-10 описано питання Анастасія по рукоп. XV в., які маємо в Збірнику не всі.—*С. П. Шевыревъ*: Поѣздка въ Кирилло-Бѣлозерскій монастирь, М. 1850 р. т. II ст. 30-32,—опис нового 1519 р. списку з Зб. 1073 р., що належить К.-Б. монастирю.—*А. Горскій* и *К. Невоструевъ*: Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библиотеки, М. 1859 р., відділ II, 2, № 161 ст. 365-405, тут дуже докладний опис змісту Збірника, його мови, характеристика перекладу; № 162 ст. 406-409 опис списку 1403 р.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1861-1863 р. т. X ст. 26, 419-426 і 434-436, виписки.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р. ст. 179-181,—опис мови й правопису.—Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 г., фото-літографічне видання „Общества Любителей Древней Письменности“, Спб. 1880 р. № LV; при виданні змістовна передмова на ст. III-X Г. Карпова; нефаховий коректор в багатьох місцях виправив знимки, див. вище ст. 116.—*И. Срезневскій*: Славяно-русская палеографія, Спб. 1882 р. ст. 111-116, добрий опис змісту, мови й письма.—*А. Соболевскій*: Источники для знакомства съ древне-клевскимъ говоромъ, „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 237 ст. 352-353 дає огляд мови Збірника.—Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года. Це те видання, яке зробив О. Бодянський; дано грецький та латинський тексти; на початку на ст. I-XXV змістовна передмова Є. Барсова, а далі на ст. 1-23 записка про Збірник А. Дювернуа. Змістовну рец. дав L. Masing в „Archiv“ 1885 р. т. VIII ст. 549-572.—L. Masing: Studien zur Kenntniss des Izbornik Svjatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkungen zu den jüngeren Handschriften, „Archiv“ 1885-1886 р. т. VIII 357-395, IX 77-112.—*А. Розенфельдъ*: Языкъ Святославова Изборника 1073 г., „РФВ“ 1899 р. т. 41 ст. 152-197, праця мало наукова.—*Б. Цоневъ*: История на българскій езикъ 1919 р., ст. 156-157.—*Ол. Шахматов*—*Аг. Кримскій*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р. ст. 50 (замітка В. Дем'ян-

чука).—*Н. Н. Дурново*: Русские рукописи XI-XII в.в., как памятники старо-славянского языка, „*Южн. Фил.*“ 1924 р. кн. IV ст. 77-78.—*Н. М. Каринский*: Образцы письма, 1925 р., ст. 10-11, — палеографічний аналіз пам'ятки.

3. Збірник 1076 року.

Збірник 1076 р. має велике значіння вже й через те, що він датований,—це третя з черги велика східно-слов'янська датована пам'ятка. А через те, що в мові цього Збірника сильно відбилася жива київська говірка XI-го віку, пам'ятка ця стає надзвичайно цінною для історії української мови.

Зміст пам'ятки—хрестоматія для релігійно-навчального читання, що починається статтею про користь читання книжок. Пам'ятка перекладна, але всіх грецьких оригіналів для цього Збірника ще не відшукано.

Рукопис складається з 277 листків, з них перший зовсім чистий (тому часто подається, що рукопис складається з 276 листів); розмір найменший серед усіх рукописів XI-го віку, а саме 16 × 13 см, по 13 рядків на сторінці, хоч треба сказати, що малі розміри серед східно-слов'янських книг дуже рідкі. Текст починається з л. 2а і тягнеться по л. 275б; на 11 рядку л. 275б починається книжковий літопис і уривається на л. 276а; остання сторінка л. 276б така брудна, що на ній нічого прочитати вже не можна. Рукопис складається з 35 зшитків по 8 листів, з них зшитки 11 і 17 мають по 7 л., 24 має 6 л., а 35-й—9 листів, разом 277 листків. Цілу книгу писав один писар. Листки при оправі в деяких місцях поплутано; рукопис зберігся не цілий, — чимало зникло від часу. Через обрізання рукопису для оправки не знати давньої пагінації; долі єсть зшиткова пагінація, але вона мабуть з XIV-го віку.

Пергамен зле оброблений, з багатьма дірками, темно-жовтого кольору; листки його не однакові. Писано на лінях, в одну шпальту, по 13 рядків на сто-

рінку (лише деякі сторінки мають по 12 рядків); гарне уставне письмо на 3 mm високе. Закінчення окремих статей звичайно писано так, що вони мають ліьковату форму. Єсть цинобра. Рукопис без прикрас.

На л. 276а читаємо дату написання нашого Збірника: «Конѡухъ книжькѣ сѣга въ лѣтѣ: ѿ.ф.п.ѡ. лѣто при стѡславѣ князи роусьскѣ земли»; 6584-5508 = 1076 рік. Книгу написано «роукою грѣшьнаго иона нзбрано из мзногъ книгъ княжихъ». В даті хтось хотів переробити п на н, щоб-то збільшити її вік на 30 років, чому на початку рукопис цей рахували за книгу 1046 року; Єрмолаїв перший запримітив це фальшування і встановив Збірнику його правдиву дату—1076 р.

Рукопис оправлений в дерево і переховується в шкірянім футлярі, на яким написано: „8112. Зборникъ Святослава, писанный въ лѣто отъ С. М. въ 6554, отъ Р. Х. 1046“. По цій сфальшованій даті на початку й цитовано Збірник.

Рукопис від часу сильно попсувся, так що в багатьох місцях вже не можна й відчитати не тільки окремих слів, але й цілих сторінок. В пізніший час, — як твердить Соболевський та Ягіч, десь в XV віці, — зблідлий і не читкий текст підновили дві руки: одна підправляла чорнилом бурим, а після неї, чого вона не виправила, виправила те друга рука чорнилом зеленим¹. Зелене чорнило роз'їло пергамен і поробило плями, від чого текст став зовсім нечиткий. Також дуже ушкодила нашу пам'ятку й невміла хімічна реакція, що при допомозі її хотіли відчитати неясне письмо. Ось через усе це основний давній характер письма позостався не скрізь, — в багатьох місцях його підправлено, часом перероблено в XV чи може й XVI-м віці; ці поправки іноді зроблено так; що під ними зовсім уже не видно давнього тексту, а де-не-де від старого тексту лишилися тільки плями. Єсть побоювання, що зелене чорнило з часом ще більше знищить пергамен. Правда, деякі частини Збірника збе-

¹ В. Шимановський в своїм виданні 1894 р. на ст. V говорить про чорні й сині чорнила підправлень; у Ягіча бурі й зелені.

регли виразно своє давнє письмо, напр. л.л. 170-203, але єсть листи зовсім вже не читкі, напр. 165, 178, 1826 і др. Звичайно, усе це треба приймати на увагу, роблячи якісь досліди над Збірником 1076 р.

Збірник 1076 р. в літературі став відомий ще з 1770 р.; тоді він був власністю історика кн. М. М. Щербатова, чому його й звали Щербатівський Збірник. По смерті Щербатова (+ 1790 р.) всі його рукописи перейшли до Ермітажу, а з ними й Збірник 1076 р. Нарешті, в 1852 р. Збірник перейшов до Публичної Бібліотеки в Петрограді, де він переховується й тепер.

Збірник 1076 р. звать звичайно Святославовим, але, на мою думку, без належних доводів. Книжковий літопис, як ми бачили, говорить тільки про те, що Збірника складено *изъ многъ книгъ княжихъ* (при чому останнє слово дуже не читке), а закінчено при *святославѣ, князи руськыи земля*. Отже ніде не сказано, що Збірник готувався для самого князя, — навпаки, із сказаного можна робити висновок, що з книг княжих дозволили скласти збірника може для якогось приватного вжитку¹. Що це не була книжка для самого князя, про те свідчить також і зовсім убогий вигляд її.

Правопис мало чим відрізняється від правопису інших українських пам'яток XI віку. Яко вплив південно-слов'янського оригіналу часом маємо поплутання *ѣ* з *я*, напр.: *нына 62.2566.257. 262, скитѣнина 2446*, а також форми з роззівом (дуже рідкі), хоч панують форми йотовані: *даѣти 246*. Часте *шт*: *ноштъ 36*, як і *ш*. Букви *ю* вживається дуже послідовно на початку слова та складу; *зи та ы* вживаються без різниці, але *ы* частіше.

Головніщі ознаки мови цієї пам'ятки такі. *Вокалізм*: 1. Слабі глухі часто зникають: *кто, книги, зло* і т. п.; сильні *з, ь* часом вокалізуються: *льгокъ 240*, тільки треба не забувати, що тут часто *з, ь* переправлені пізнішою рукою на *о, е*. 2. При сполученні з

¹ Дійсно, на лл. 228-266 вміщено «*Иданагнїєки Шкѣти*», взяті зо Збірника 1073 р.; інших книг княжих не знаємо, — вони зникли.

плавним глухий ставиться перед ним дуже часто: *испзаненъ* 13, *мълка* 235б, *първою* 5б, *съпърка* 4, але часто ставиться й по нїм, як то було в південно-слов'янськїм оригіналі. 3. Поплутання носових з чистими дуже часте. 4. Повногосних форм багатенько: *верема* 78.9б, *коротиса* 107, *борошнѣмъ* 150б, *вереда* 63. 222б, *вереднѣхъ* 109, *верема* 40б.58.185б, *веремене* 149б, *корога*(?) 239, *докроноровиѣ* 103б, по *нетверезени* 75б, *морозъ* 157, *морозѣмъ* 42б, *морокъ* 170б, *норовоу* 102б, *норѣвѣмъ* 109, *норовы* 6б.7б.28.33.45.84.25б, *оборонивъши* 33б, *перекываннѣ* 60а, *огорожають* 245, *переже* 120.125, *ууже сѣма* *половела горѣѣ* 76, *пороха* 41, *соромаживоу* 102, *хоронити* 103, *уерепляють* 17 і др.; здається, треба сюди віднести й *уерѣъ* *bis* 239б. 5. Часом ъ плутається з и: *вижъ въ мироу*¹ *вино пиюшнѣхъ* 237б, *излѣю* 84, *не въсхотѣ* (=не въсхоти) 158б, *могѣта* 244б і *моги* 254, *ниневѣгитѣнѣ* 121б і *деманитиноу* 122б; и зам. ъ в G¹: *кожѣи ткорита* 111б, *не косноутѣса ѣи* 245, *ходатан ѣи братни ткоѣи* 253; т. зв. нове ъ: *шюмѣннѣж* 8б; зате по р дуже часто маємо е, а не ст.-болгарське ъ: *крема* 8б. 165б.16б. 249, *кремене* 18б, *дреко* 47, *посредѣ* 81.146б. 147б.151б.222б, *прѣкывають* 68б.60, *предѣ* 241б.255б, *прѣстарѣвъшесѣ* 238б, *раздерѣтѣса* 251б, *сребро* 25б.2б, *сребра* 105, *требоуѣмъ* 233, *трѣзкоуѣмы* 233, *оумрѣти* 125.168б, *урекоу* 237, *уерѣъ* 237.239б.240б і др.,—це риса східно-слов'янська; *процвѣтѣта* 183б звичайна давня форма з *ви*. 6. Поплутання и з ѣ: *дироу* 43, *милостина* 13б, *шѣзирѣж* (осиротію) 112б, *пронирлики* 249, *ты* (ти) 40б.41б і др. 7. Зміна е на о по шиплячих: *жона моудра* 181б; сюди можна б віднести й такі форми: *множѣтѣѣ* 23б, *наузнѣшю* 243, *ниузнѣже* 245б, *грѣшнѣхъ* 24б, *пришѣдѣши* 235б і др. 8. Початкове ѣ мінється на о: *одинъ* 168б, *одиною* 240, *въ шдиннѣ на десѣте улеъ* 127, *одиномуу* 178, *одѣка* 180, *опітимнѣхъ* 175 і др. 9. Приставне и, як і в живій українській мові: *не въсхотѣ* *назгати въсакога назѣжа* 158б. 10. Поплутання *въ* з *оу* не рідке: *оуселитѣса* 168б, *оуселнѣхъ* 81б, *въгодити* 74, *възаконѣннѣ* 246б і др.; також: *пауъ* 97б.121б і *павѣъ* 119б (знане і в других

¹ С. Кульбакин твердить, що тут и підновлене, див. „ЖМ НПр“ 1898 р. ч. 315 ст. 209.

пам'ятках). 11. Сполучення *-ь+и* дає *-и и* в Рг: по-
биты и, помажоути и, поставити и; так само разумивъ и.
12. Ненаголошене *е* часом передається через *и*: кла-
стилинъ 130б, съ нѣрѣкимъ 260б, оуцитила 233, въздыха-
нимъ 262б, въпнимъ 262б, послушанімъ 3б, поканмъса 202,
і навпаки: къ коренфномъ 122а. 13. Ненаголошене *о*
бренить як *у*: възлюбѣи сътворьшааго 159б (але при-
клади підозрілі!). 14. Згідно з грецьким *μαναστήριον* ма-
ємо: манастѣра 14.596.111, манастѣрю 22б, къ манасты-
рѣхъ 22, манастырьскѣи 22, манастырьскыи 22, манастырьхъ
22, як то й по інших пам'ятках і як то й тепер бре-
нить в живій українській мові. 15. Постійно *а* в сло-
вах: помагати 92, помагаєши 8б, помагаюшчааго 58б.

Консонантизм. 1. Сполучення *dj* дає ж досить часто:
прѣпроважаєши 261, прѣпроважан 157б, проважата 22, вѣжъ
39б. 60. 237б, вѣженоу 31б, вѣжъ 63, ѣповѣжъса 241,
дажъ 13б. 15. 40б. 80б. 143б. 154. 166б. 175, въздажъ
44, подажъ 113, ѡдажъ 48б, жажющѣи 236б, огорожають
245, одежю 113. 264, одежеть 94, одежемъ 94, осоужати
93а, осоужати 97, осоужаєши 98, осоужають 93, не осоу-
жан 23б. 72б, осоужайте 98, осоуженъ 130б, осоуженоу 103б,
осоужени 98, осоужениа 253б. 255б, осоуженію 25б, на
брани повѣженъ 240, прѣже 50б. 60б. 66а. 82б. 98. 124.
147б, ражата 66б, рожено 29, рожьшима 15б, недогажати
33, свобожаєши 48, свобожають 6б, наслажаютьса 89б,
слажъша 5б, слажъши 83б, слаже 173, съслажата 235, стра-
жѣши 41б, стражеть 265б, стражють 39б, стражътъ 12б,
стража 153б, стражюшта 40, стражаюштимъ 24б, такоже
20б. 52б, троужатиса 102б, троужанса 67.114, потроужа-
нса 60, оутвѣрженъ 135б, въсхожю 45, свѣхожж 118б,
хоженіа 15, үюже 76б, үюжеа 175, үюжен 250б, үюжемоу
73б.113, үжжю 110а, үжжъ 117б, үюжинухъ 51б, үюжинухъ
72б, үюжимъ 51 і т. п. 2. Сполучення *tj* значно рідше
дає *ч*, а не *шт*: ищюче 244б, ноуъ 274, въ пѣчѣрахъ 111,
хоуѣ 57, хоую 95, хоуѣши 72б. 73б. 76. 78б. 98. 177б,
хоуеть 52б. 68. 72. 90, хоуемъ 75. 131б, въсхоуеть 275,
въсхоуи 140б, похоуеть 64б і др. 3. Тверде *р* часте:
борутьса 244б, боржцаагоа 21б, морж 265б, D¹ сътворж
192. 243б, црѣ 263 і др.; пор. ще трапѣза 260б.
21б. 252б. 260. 4. Отвердіння шиплячих: кзничъникъ
242б, матежъ 235б, оружъє 228б. 240. 255, слоужъбоу

257, наузнетъ 243б, брашъна 240, испрошъ 255б, многашъды 243, немощъю 240. 5. Отвердіння губних: кркъъ 262, часті форми Ав' на -ъмъ, -омъ. 6. М'ягке и: в'ѣнць 183б. 246, старьць 239, вѣдовицъмъ 15б, житъница 183б, коньца 131. 24б, мърьцама 10б, отъца 112б, пѣтица 79. 270, приницати 104б, гор'ѣ им'ѣмъ срдца 260, на оулицъхъ 267, агньцю 260б, творьцю 264б. 7. Зникнення *д* в слові *семи* 261. 8. Зникнення *г*, як результат його придихової (=h) вимови: *изниеть* 237 (= *изгниеть*). 9. Зміна *кр* на *хр*: *хръщеноу* 247. 10. Зміна *мн* на *вн*: *взножьство* 183б (пор. в Словнику П. Беринди *кѣната* 97, сучасне діял. *ківната*). 11. Вимова *д*: *тьмынъ* 21б. 129б, *сераднмъ* 25б, *елисабедъ* 45б. 12. Як *і* в інших пам'ятках, маємо тут: *юлишьды* 71, *многашъды* 64. 127а. 243. 179, *тришьды* 1б, отже тут нема зміни *ж* на *ш*. 13. Sk перед *ѣ* без зміни в виразі *зълѣвъ женьскѣ* 180б. 14. Зміна *зн* на *жн*: *сзблажнаюштаса* 23б.

Морфологія. 1. Ав' часто на -омъ, -емъ, але часто й на -ъмъ, -ъмъ: *корошьнъмъ* 150б, *връменьмъ* 45б, *гнѣвъмъ* 151, *даръмъ* 48б, *кназьмъ* 47, *миръмъ* 181, *ншрокъмъ* 109, *словъмъ* 59б, *сребръмъ* 111б, *медъмъ* 266б, *промыслъмъ* 15б, *разумъмъ* 45б, *страхъмъ* 44. 59б. 256б. 262б, *оумъмъ* 262б, *оурокъмъ* 237, *огньмъ* 185, *олтаръмъ* 255б. 2. D¹ на -ови, N³ на -ове і G³ на -овъ частенько: *коневн* 2, *моужевн* 159б, *олтаревн* 188б; *дарове* 170б, *садове* 269б. 270б, *судове* 131, *снѣоке* 14. 49. 251, *судове* 203б, *цвѣтоке* 269б, *ѳарове* 213; *грѣхѣвъ* 241, *кождевъ* 7б, *дарѣвъ* 158, *ларевъ* 272б. 3. N³ і Ac³ на -ь: на *пѣтицѣ* 171б, Ac³ *ѣ* 3бб. 171б, *пиганицѣ* 268, *ларѣ* 272. 4. L¹ къ *медъ* 268б. 5. Прикметники на -ан: *пѣтаньн* 25б, так само: *баграньнъ* 87. 6. G¹ на -ого: *малого* 7б, *вѣского* 45. 60б. 63. 245б. 7. Займенник D¹ *тогѣ* 47б. 8. Pг на -ть панує; в закінченні -ть часом відпадає -ть: *трѣкоує* 12б, також *ю* 12б. 65б. 11б. 150б. 159б. 164б. 168б. 170б. 8. Приказовий спосіб з *ь* дуже частий: *взнидѣмъ* 263, *не мозѣмъ* 251, *отъвѣрзѣмъ* 250б, *примѣмъ* 261б. 262, *имѣмъ* 260, *станѣмъ* 100, *коудѣте* 250б, *не окрадѣте* 250, *не лъжѣте* 250, *покажѣте* 272, *не мозѣте* 262, *взнемѣте* 122, *ѳатѣте* 257б, *живѣте* 110б, *изъмѣта* 110б, *ѳѣтѣта* 111 і др. 9. Імперфект на -аа: *теулауу* 270б. 10. Будучий час: *суданъ имѣуть имѣти* 78 (= *імѣтимуть*). 11. L³ на -хъ

зам. -мъ: потъщиса по нхъ 7 (пор. сучасне: по горах).
 12. В словнику дуже багато цікавих слів: бесѣдоушче
 бесѣды неподобныа 260, въ борзѣ 2676, борзо 16, бѣжи
 грѣха 96, вельми 28, веселоватиса 96, глѣмиса 736, не
 гладан уюжена доброты 175, годѣ 64, гърныцю 150, гривьна
 1396, гоубить 316, дароун 136, отъ горы до долоу 2696,
 дѣяти 726, заблоудивъ съ поути 48, завидьликын 165,
 зазираемъ 636.73, даждь зимномуу теплотуу 396, казати
 56, кажетъ 126, клопотъ 2656, користъ 36, ласкавъ 25,
 леуць (лікар) 53, лууе 1656. 1686. 173, 179, сн оу мон
 любын 112, лѣпынмъ 266, людина обидѣти 26, не минн
 80, съ моужатицею не посѣди 1756, навьикнеши 162, напастъ
 176, напослѣдъкъ 1396.149.1836, ненавиди 746.766, ни-
 колн 376, обараютъса 666, обою 936, озиранса 2556, шхъ
 мзнѣ 36.396, пагоуба 46.2676, пакостъ 28.192, пытан 15,
 погынешн 286, погынетъ 155, погынемъ 866, подобаетъ
 51, покрын 116, помагата 176, поноудн 386, попелуу 906,
 погуплаютъ лице 1816, прибѣгни 506, приазниж 28, поути
 1396, распытан 63, рокоу рекъше лѣтоу 1236, рота 201,
 скаръ 1376, не скарнса 161.1616.174, скита 272, осьрдоколи
 526, гати не до сыти (= не досить) 2406, съкзруивъшагола
 386, съпоноу твори пзати 656, въ соурѣдѣхъ 10, тоугы
 1466, тоужиши 126, тѣжить тѣло и отънемагаютъ 496,
 тоужи 1266.248, потоужи 54, тажяко 196.366, стеништію
 тажяко 526, оукори 156, оупиваѣтъса 10, оутѣха 1376,
 уюешн 986, вълазити въ хызины 95 і т. п. Через те,
 що серед статей 36 1076 р. деякі може місцевого
 походження, словник цеї пам'ятки цінний і цікавий.

Література. *А. Н. Оленинъ*: Письмо о камнѣ Тму-
 тороканскомъ, Спб. 1806 р., есть знимок зо Збірника
 1076 р. — *И. Пенинскій*: Славянская и русская хри-
 стоматія, 1828 р., тут дано статтю про читання книг, —
 прочитано дуже добре ті місця, які тепер нечиткі. —
А. Востоков використав Збірник 1076 р. для свого
 Словника 1858-1861 р. — *Ө. Буслаевъ*: Историческая
 христоматія, М. 1861 р. ст. 289-306, деякі уривки та
 примітки до них. — *И. Срезневскій*: Древніе памятни-
 ки русскаго письма и языка, „Извѣстія“, т. X ст. 26-
 27, 426-435, виписки; вид. 2-е 1882 р. ст. 27-28. —
Його ж: Славяно-русская палеографія, Спб. 1882 р.
 ст. 116-119, — дано зміст, опис мови й письма. — *В.*

Шимановскій: Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ, Варшава, 1887 р.; в додатку до цієї книжки дано повний текст Збірника 1076 р. Видання мало критичне й мало наукове: головні його хиби: 1. Шимановський (учень Будиловича) не відрізняв давній текст від потім підправленого й зіпсутого, 2. Не скрізь розумів текст і дав невірне читання, бо не рівняв його з грецьким оригіналом або з подібними іншими слов'янськими текстами (звичайно, там, де це було можливим) і 3. Допустив в виданні занадто багато коректурних помилок. Взагалі, оперує старими методами, що й відмітила критика: *А. И. Соболевскій*, „ЖМНПр“ 1888 р. ч. 255, лютий, ст. 524-527; *А. Смирновъ*: Разборъ книги В. Шимановскаго, „РФВ“ 1888 р. т. XIX № 1 ст. 74-117, — різка рецензія, зве книжку Шимановського шкідливою; *V. Jagić*: Die Ausgabe des altruss. Codex vom Jahre 1076 nebst den Berichtigungen Simony's, „Archiv“ 1888 р. т. XI ст. 233-241, 368-383, — цінна стаття про Святославів Збірник і рецензія на основі матеріялів П. Симони. Усі рецензії признали видання Шимановського незадовольняючим і підкреслили потребу нового видання. „Під свіжим вражінням різкого тону“ рецензії Смирнова Шимановський поїхав до Петрограду і перевірів своє видання з оригіналом; як результат цього появилася його різкий „Отвѣтъ критику. Дополненіе къ книгѣ: Къ исторіи древнерусскихъ говоровъ“, Варшава, 1888 р. 42 ст.; на цей „Отвѣтъ“ відповів Смирнов статтею: „По поводу изданія Сборника 1076 года“ в „РФВ“ 1888 р. т. 20 кн. 3-4 ст. 303-310 і доказав, що поправки Шимановського потребують нових поправок. В 1894 р. В. Шимановський дав друге видання своєї праці: „Сборникъ Святослава 1076 г.“, Варшава, 1894 р. X+124+IV ст., — тут автор знову звів своє видання з оригіналом і приняв на увагу вказівки критики; на жаль, не дав нового дослѣду про пам'ятку. На цю працю дали рецензії: 1. *Н. Некрасовъ* в „ЖМНПр“ 1897 р. ч. 313, жовтень, ст. 393-419; розповівши історію видання Шимановського, Некрасов подав на 22-ох ст. спис ріжниць між 1-м та 2-м виданням і тому признав це 2-е видання можливим для наукового вивчення. 2.

С. Кульбакинъ: Святославовъ Сборникъ 1076 года въ послѣднемъ изданіи, „ЖМНПр“, 1898 р. ч. 315, лютий, ст. 203-209, подає помилки видання що до ст. 161-188, а також підкреслює, що Шимановський не віддлив і тут нового від тексту старого; загальний його висновок: потрібно нове наукове видання, бо „точная научная характеристика языка Сборника по изданію 1894 г. г. Шимановскаго едва ли возможна“ (ст. 209).—*В. Бобровъ*: Къ исторіи изученія Святославова Сборника 1076 года, Казань, 1902 р.—*В. Бобровъ*: Къ исправленію печатнаго текста Сборника 1076 года, „РФВ“ 1902 р. т. 47 ст. 243-258, т. 48 ст. 469-476, автор на 20 сторінках дає поправки до 2-го вид. Збірника на основі порівняння з оригіналом; чому ці поправки часто нічого не виправляють, бо подають те саме читання, що й у Шимановського? — *V. Bobrov*: Zur Wiederherstellung einiger unleserlichen Stellen in der Handschrift Sbornik Svjatoslava vom J. 1076, «Archiv», 1902 р. т. 24.—*Ол. Шахматовъ-Аг. Крымський*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р. ст. 40-51, замітка В. Дем'янчука.

4. Архангельська Євангелія 1092 року.

Євангелія 1092 р. Архангельською названа тільки випадково: в 1877 р. її привіз до Москви селянин з Архангельщини і продав антиквареві С. Большакову, а той перепродав її за 500 рублів Московському Публичному й Румянцевському Музеям (в 1924 р. перейменовані на „Публичная библиотека Союза СССР имени Ленина“), де вона й зберігається під № 1666.

АЄ—це рукопис в чвірку, розміром приблизно 20,5×16,0 см, писаний на пергамені. Пергамен не однакової якості, — єсть дуже тонкий і добрий, але частенько єсть і грубий; обріз пергамену нерівний, часто листи навіть не повні; трапляються й дірочки. Усіх листків 178, зшитих в 23 зшитки, — 21 зшиток по 8 листків, 1 на 4 листки, а останній—на 6 листків.

Писано Євангелю уставом, по 21 рядку на сторінці. Писало п'ять рук: 1. лл. 1-76, це перша частина книжки, писана уставом трохи більшим від 2-ої частини, на 3 mm високим; в деяких місцях письмо похилене вперед; 2. лл. 77-175 верх, може й 177а, письмо тоньше й трохи менше від 1-ої частини, на 2,4 mm високе; 3. лл. 175 (без верхньої частини) -176; 4. л. 177б — відмінне, велике письмо, пізнішого часу, може десь кінця XIII в.; 5. л. 178б, на самім долі якого під заставкою праворуч написано: **ЗАВИДЪ ПѦМЪ БЖЕ.**

Час напису Євангелі зазначено в другій частині її, а саме—на лл. 174б і на 175а познаємо писаря— тут уміщено післямову до книжки, що кінчиться так: **ИЩЕ ВЪ ТѢХЪ МЫСЛѢХЪ БОУДАМА СЪБЛАЗНИЛЪСА БОУДОУ ПИШАЧЕ МОЗЪКТЕ... КРАТИЕ КРАТИНЪ ИСПРАВИТЕ И БЛГЕ И ПРОСТИТЕ ОУБОГЮ МОЮ. ДШЮ. МЕНЕ ГРѢШНААГО. РЕКЪШЕ. МИУЛКА.** Останній рядок 177а листа містить і дату: **КОНЬУА АЗЪ ПѢ. ТЪМНІ. ВЪ ЛѢ СХЪ ПРЕЗКУТІ ГРѢШ.** Рік 6600-й від сотворення світу, — це й буде рік 1092-й нашої ери. На жаль, цей останній цінний запис дуже витертий і нечиткий (див. знімок), а самий листок 177а писаний письмом, яке має деякі — правда, незначні, — відміни від письма 2-ої частини.

Дата 1092 р. знаходиться, таким чином, тільки в 2-ій частині, яку писав Мичко; палеографічні дані цієї частини не суперечать 1092 року. Але серед учених нема згоди що до определення часу написання 1-ої частини; напр. А. Бичков, що перший писав про цю Євангелю, уважав 1 частину за пам'ятку кінця XII-го або навіть XIII-го вкю; 3-5 частини—XIII вкю. Навпаки, Дювернуа та Є. Карський вважають 1 і 2 частини одночасними; інші частини Карський вважає пізніщими, а ч. 5-та, що писав її Завид, — це письмо XII вкю. Частину 3-тю, цеб-то лл. 175-177б Н. Дурново вважає за писану одною рукою, що писала й 2 частину, але лл. 175-176б вицвіли і пізніщий писар підновив їх; частину 1-шу Дурново вважає теж за пізнішу, але не пізнішою 2-ої половини XII-го вкю.

Зміст пам'ятки — Євангелія апракос, цеб-то Євангелія по порядку читань в церкві. Початок утрачений: Євангелія розпочинається Іоаном IV^о, зачало

12,—це місце, скажемо, в Євангелії Остромировій уміщено на л. 296, — значить, в нашій пам'ятці перші приблизно 29 листів, може перші 4 зшитки по 8 листків загинули. Між лл. 48-49, 52-53 і 84-85 також загинули листки.

Євангелія в дуже старій і тим цінній оправі,—від неї збереглися голі дошки, стягнені рамінцями та шнурками; якого саме часу оправа, трудно сказати, хоч Г. Георгієвський уважає її за оправу кінця XI-го віку (див. знімок).

Який був оригінал АЄ, того остаточно не вирішено. Ще А. Дювернуа переконуюче доводив, що ця пам'ятка списана з глаголицького оригіналу, з чим погоджується тепер й П. Бузук; трудно тільки вирішити, чи не було ще якогось посереднього списку. А. Кримський кинув був думку, що ця Євангелія повстала в Галичині¹, але переконуючих доказів на це не маємо. Пам'ятка тепер загально вважається за українську².

Правопис АЄ такий самий, як і в інших українських пам'ятках XI-го віку. 1. Букву *ю* ставиться на початку слова чи складу; дуже часто стоїть вона й по *л*, *н*, що тут визначає, звичайно, тільки правописну традицію, а не вимову, бо ж частіше по *л*, *н* ставиться просто *е*. 2. Панують форми з йотованими голосними по голосній: *нюда* 89.93, *диаколъ* 154, навіть частенько *пазъ* (особливо по *и*) 7.17.18.20.21.25.71.1006, *паможе* 99.96; форми з роззівом не часті: *диаколъ* 154, *покаание* 14 і др. 3. Постійно *ѣ*, а *ы* нема. 4. Як південно-слов'янська риса оригіналу позосталося поплутання *ѣ* та *и*, але рідке: *нѣина* 32.87.876.1426 і звичайне *нѣинѣ* 876.99 і др. 5. М'яккість *л*, *н* часом зазначається гачечком справа: *л*, *н*. 6. Частий надрядковий значок в формі двох крапок, звичайно ставиться над другою голосною при збігу голосних.

В мові АЄ досить багато східно-слов'янських рис. *Вокалізм*. 1. Поплутання носових з чистими ду-

¹ Филологія и Погодинская гипотеза, 1904 р. ст. 69-70.

² Українською АЄ визнали ще А. Шахматов в „Archiv“ 1883 р. т. VII ст. 74, А. Соболевський в „Унив. Изв.“ 1887 р. кн. 5 ст. 52-53 і др.

поруч: рзкз), обликоша його кз рззз 118, рззз 1026.108.1106 і др. 9. Початкове іє рідко дає о: одинз 96.1016, одного 129.10. Сполучення в Рг -ть +и дає -ти и або тз и: поуьтети и оцъ мон 116, разоумѣ гъз тако хотати и кзпрашати 19, приззва кзпрашашети и 73, поуьтети и оцъ 87, марда пригatz и 1266, тзгда погatz и днаколъ 7.154, пакз погatz и днаколъ 154, молахоути и 26, прѣддати и 40, дати и 51, творити га, прикредохз и 38, приззавзз и 40, оубиємз и 43; так само: кзима 156 (і поруч: кзима) і др. 11. Редуковане и в першій частині звичайно передається через и (рідко ъ), а в другій частіше через ъ: побують 76, оубують 92.986, льетью 92.

Консонантизм: 1. Сполучення dj дає ж надзвичайно часто: преже 90.95.98, прѣже 166.186.21.436, межю собою 19.99, дажъ 16.72, вижю 2.9, жажю 16, положю 99, поражю 95, прихожю 16, стражю 616, соужю 13.886, гъзжю 1686, охожаше 157, рожжюса 1446, троужжшесл 140 і др. 2. Сполучення tj>ч значно рідше: скръжжуеть 816, хоую 22.95.956, хоуешн 93, хоуете 104 і др. 3. Шиплячі звуки ж, ч, ш, щ тут звичайно м'ягкі. 4. М'ягке и дуже часте: ниць 96, младеньць 1266.156, отьць 886.15, стоуденьць 16, тельць 73, горьницю 90, десницю 118, коупцью 132, пьшеницю 916, тьмьницю 916, блудьницями 72, дѣвнцз 32, нарицзємзін 93, нарицзните 44. 5. Тверде р рідке: приовращеть 806. 6. Зміна зн на жн: гълажжнуса 95, ражнѣваса 446, ражнѣвкзжеса 73; в двох останніх прикладах випало г, бо вимовлялося як н. 7. Поплутання д, з т: назаред,з 1546.157, назаред,а 1526, саред,тоу 165. 8. Вимова ф як п: прокопина 169 (в рубриці).

Морфологія: 1. G¹ N³ Ac³ слів жіночого роду кінчаться на -ь (укр. і), а не а: недѣлкѣ 866.886, пррцѣ 1576, стѣоѣ мунцѣ 169 (все в рубриці), ждоуше захарнѣ 167, дамъ товѣ кляуѣ 168 і др. 2. Ab¹ основ на о частенько кінчаться на -зьмь, -ьмь: кѣтрзьмь 158, неоусзьмь 93, постзьмь 157, пьрстзьмь 436, ложьмь 49, ножьмь 966 і др. 3. Закінчення D¹ на -ови часте: андрѣоки 116.866, архиреови 97.1016, ноанови 1576, петрови 956.98, гзінови 876 і др. 4. Закінчення -ого: єдиного 73.104.129. 5. Числівник: до семидесать 157. 6. Займенники в D¹ L¹ часто товѣ 816.90.916.95.99.111.1686, сокѣ 146.

15.49.876.906.996.153. 7. Майже постійно Рг на -ть: подокають 14, любить 20. 8. Відпад -ть в -еть рідке: може 49, приде 18.186.19.20.226.87, також ю 22. 9. Дуже часто приказовий спосіб з нь, як і в сучасній українській мові: призокуйте 446, идѣмъ 186, поидѣмъ 96, идѣте 446, идѣта 90, отидѣте 32, придѣте 446.1396, коудѣте 186, прекоудѣтеся 956, садѣте 956, осажѣте 136, покажѣтеся 64, взъвръзѣте 45, заколѣте 73, имѣте 15. 96.100, взъъмѣте 45.1396, примѣте 906.946, взстанѣте 186.96, изнесѣте 726, не плачѣтеся 55, обѣцѣте 726, рѣцѣте 44, тѣцѣте 1626, ищѣте 1626, взплещѣте 13 і др. 10. Ознакою східно-слов'янських пам'яток треба рахувати також дуже частий імперфект стягненої форми; правда, знають його й південно-слов'янські пам'ятки, але менше; в АЄ, по підрахунку Бузука, 224 форми стягнених і 143 нестягнених імперфекти. 11. Імперфект на -аа- зам. -ѣа- не рідкий: идааше 92.97, молааше 956, сѣдаахъ 996, сѣдааше 97.98, схудааше 150. 12. Дієменник на -ть зам. ти: не имоутьъ взкоуситьъ гъмьрти 806. 13. Зміна еа на еи: сзжалижеси петръ 216. 14. Будучий зложений час: пѣуаль имѣти имате 196 (= матимете).

В словнику не бракує цікавих виразів: приде година 19, жаданиємъ 90, наплеть 956, радощами 1266, ротитиса 98, тоужити 956, да оуморать юго 97, хлѣбъ гауьнъ 5, івана (але це на л. 1776, а він з XIII в.) і др. Родовий відмінок в ролі знахідного: облиучитьъ мира 186.

В 1912 р. Архангельську Євангелію видано в Москві трохкольоровою фотоцинкографією; видання на кошти Румянцевського Музея, за виданням доглядав Г. Георгієвський. Видання вийшло надзвичайно цінне,—повна й близька імітація оригіналу: трохкольоровий друк передав письмо дуже близьким до оригіналу, навіть з його плямами від пальців і т. п.; папір підбрано так, що він добре імітує пергамен; оправу до найменших дрібниць зроблено так, як в оригіналі (див. знімок). Взагалі, видавці пильнували випустити таке видання, щоби воно по можливості заміняло оригінал. В більшості це й удалося видавцям, хоч єсть і певні дефекти, так що те, що не трудно читається в оригіналі, тут читається з трудом, або й зовсім не-

читке. Те, що вжито було червоного кольору на цілу клішу, дало червоनावий відблиск на багатьох сторінках, а це при читанні рябить в очах. Видання не замінить оригіналу зовсім, але все-таки для звичайних довідок можна сміло звертатися до нього.

Література. *А. Ө. Бычковъ*: О вновь найденномъ пергаминномъ спискѣ Евангелія, „Записки И. Академіи Наукъ“ т. 29 кн. I або „Сборникъ“ т. 17, Спб. 1877 р.—*Архимандритъ Амфилохій*: Описаніе Евангелія 1092 года (сличенного преимущественно съ Остромировимъ Евангелемъ), „Древности Моск. Археолог. Общества“ т. VII, 1877 р., 32 ст.+X таблицъ знімків.—*А. Дювернуа*: О критическомъ значеніи Архангельскаго Евангелія, хранящагося въ Московск. Румянц. Музеѣ, „ЖМНПр“ 1878 р. ч. 199 кн. X ст. 181-219.—Отчетъ Моск. Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ за 1876-1878 г.г., М. 1879, ст. 87-90. — *А. Соболевскій*: Источники для знакомства съ древне-клевскимъ говоромъ, „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 237 ст. 356.—*Г. Воскресенскій*: Евангеліе отъ Марка, Серг. Посад, 1894 р. ст. 15-16.—*Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка по 112 рукописяхъ Евангелія XI-XVI вв., М. 1896 р., ст. 14-15, 163-179.—*Г. Георгіевскій*: Архангельское Евангеліе 1092 года, М. 1912 р., 10 нумерованих сторінок, додаток до російскаго трохколовороваго фотоцинкографічнаго видання Московскаго Румянцевскаго Музея.—*Е. Карскій*: Архангельское Евангеліе 1092 г.; по поводу изданія Румянцевскаго музея (М. 1912), „РФВ“ 1912 р. т. 69 кн. 2 ст. 467-477, тут 1 огляд мови.—*Н. Н. Дурново*: Архангельское Евангеліе 1092 года, Изданіе Румянцевскаго Музея, „Извѣстія“ 1913 р. т. 18 кн. 2 ст. 348-349.—*Н. Н. Дурново*: Смягченные согласные во 2-м почерке Архангельскаго Евангелія, „Ученые Записки Высшей Школы города Одессы“, Одеса, 1922 р.; див. «Slavia» II.1 ст. 134-135, 1923 р.; рец. Е. Тимченка в «Украина» 1925 р. кн. 1-2 ст. 190-191. Цю саму працю, переробивши й виправивши, автор видрукував вдруге: К истории звуков русского языка. II. Старославянские смягченные согласные в Архан-

гельском Евангелии, див. «Slavia» 1924 р. річн. II кн. 4 ст. 599-612.—*Петро Бузук*: Про мову найдавнішої української Євангелії, «Записки історично-філологічного відділу» 1927 р. т. XII ст. 1-11.—*Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII века, как памятники старославянского языка, «Южносл. Филол.» 1924 р. кн. IV ст. 80-82.

5. Турівські Листки чи Турівська Євангелія.

Куратор Виленської шкільної округи (1864-1868), Ів. П. Корнилов (1811-1901) не мало працював для збирання давніх рукописів та стародруків, чим і поклав початок рукописному відділу Виленської Публичної Бібліотеки. Корнилов посилав своїх довірених людей в археографічні поїздки, які вишукували йому забутки церковно-слов'янської старовини; під час одної такої поїздки з доручення Корнилова в 1865 р. Н. І. Соколов і знайшов нашу пам'ятку, що зберігалася при Спаській церкві в м. Турові (Мозирський повіт на Мінщині), звідки й назва її¹.

Наша пам'ятка складається з 10 листків в чwórку, розміром в 21×17,5 см, писаних в один стовпець, по 18 рядків на сторінці; розмір писаної сторінки 15×10,5 см. Місце для письма розліновано грубими лініями, які виразно знати й тепер. Писала одна рука; правда, л. 10а робить вражіння трохи іншого письма, вищого й тоншого. Письмо старанно й гарно написане досить великим уставом (висотою в 3,5-4 mm), який своїм характером близько нагадує письмо Остромирової Євангелії; в деяких місцях письмо

¹ Євангелійські листки Корнилова, про які згадує Н. В. Волков в праці: Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI-XIV вѣковъ, Спб. 1897 р. ст. 50 № 6,— це тільки непорозуміння: це листки з Турівської Євангелії, які вперше оголосив Срезневський. Про ці ж листки Корнилова згадує ще й сам Срезневський в своїй „Славяно-русская палеографія“ 1885 р. ст. 129, звідки звістку взяв, певне, й Волков,

вузьке й стиснене (як і в Хиландарських Листках); текстом своїм ТЄ так само майже однакове з ОЄ. Пергамен доброї якості. Зміст пам'ятки — Євангелія апракос, від якої збереглося тільки три уривки: I. л. 1-й, Єв. Іоана X 1-9, 17-20; II. л. 2-й, Іоана XII 27-34, а на обороті запис 1513 р.; і III. лл. 3-10, всього 8 листів, де вміщено вже без перерви: Матв. XXIV 40-44, XXV 14-30, 1-13, XV 21-28, Лука IV 31-36, V 1-11, 17-26, VI 31-36, V 27-32, VII 11-12¹; крім цього, на полях листа 66 другий запис 1508 р. В пам'ятці маємо 11 ініціалів, — **В** 6 раз, **Р** 4 рази і **О** один раз; в ініціялах ужито фарби червоної, синьої й зеленої; заголовки перед кожним зачалом розмальовані циноброю.

На нашій пам'ятці в двох місцях маємо довгі дарункові записи для Преображенської церкви в Турові князя Костянтина Івановича Остріжського. На полях л. 66 вміщено запис князя з 2 травня 1508 р.: *Надали єсмо в тѹрочє и записали у євѣлин ко цѣрккѣ кѣїен к прешкращенню... садъ с пасекою и поле зъ сеножатями и, с (о)зеры и зъ жамѣжками; в другім запису на порожнім л. 26 кн. Остріжський записав 10 лютого 1513 р.: *Надали єсмо в тѹрочє и записали, оу євѣлин, к цѣрккѣ кѣїен, к прешкращенню... три поли*². Ці записи виразно свідчать про те, що на початку XVI ст. Турівська Євангелія була ще цілою і належала Турівській Спаській церкві; записи були дуже важливі для церкви, і їх ніколи не писав би кн. Остріжський в неповну Євангелію або в таку, якої не вживано за Богослуженням; сама ціль таких дарункових записів на Євангелії — знаходитися на престолі — говорить про те, що в 1508 р. наша пам'ятка була ще богослужбовою, а тим самим і повною³.*

¹ В Остромировій Євангелії цим уривкам відповідають лл. 356-36, 426-43, 83-926.

² Записи повно видрукувано у П. Гильтебрандта 1869 р.; в IV т. „Археографическій Сборникъ“ № 1 і 2, а також у Срезневського в його „Свідѣнія и замѣтки“ 1875 р. № 45 ст. 118-119.

³ На Волині був добре знаний звичай писати даровизни церквам на порожніх місцях Євангелії; таку запис з 1560 року,

Місто Турів з околицями належало литовському маршалу Михайлу Глинському; посварившись з королем польським Сигизмундом, Глинський на початку 1508 р. під час війни перейшов на бік московського князя Василя; війна скінчилась зле для Глинського, бо по мировій умові з 8 жовтня 1508 р. Турів остався за Сигизмундом і перейшов до маєтків кн. К. І. Остріжського, який і поспішив дарувати соборній Турівській церкві свої надання. Виникає питання: чи кн. Остріжський писав свою запис 1508 р. на Євангелії, що й до того була в Спаській Турівській церкві, чи може прислав до Турова свою давню Євангелію разом з актом надання? Для відповіді на це не маємо даних, бо взагалі долі ТЄ до 1508 р. не знаємо. Пізніше, мабуть під час релігійних колотнеч, ТЄ була знищена, — лишилось тільки 10 листків з неї. До 1915 р. пам'ятка зберігалася в рукописнім відділі Виленської Публичної Бібліотеки, а 1915 р., під час евакуації Вильні, вивезена до Ярославля, де—як каже поголоска—й згоріла в 1920 р. з іншими рукописами¹.

Правопис: 1. На початку слова чи складу дуже послідовно, як в ОЄ, пишеться ю, рідко є; часом знаходимо ю й в середині слова по м'ягких приголосних л, н. 2. Часто й правильно вживається ю. 3. Скрізь пишеться щ, шт нема. 4. Надрядковий знак—крапка над голосною.

Головніщі ознаки мови ТЛ такі. 1. Носові звуки вживаються досить правильно, але й часте поплутання їх з чистими; особливо часта плутанина л та љ, а поплутання ж з ю тут відоме тільки 9 раз при більше сотні правильних прикладів. 2. Повноголосна форма тільки два рази в слові *серебро* 36.46. 3. При сполученні з плавними глухий звичайно ставиться по

маємо, напр., на Вербській Євангелії,—даровизна Михайла Івановича Росальського та Василя Ванковича Миrowsького з жінками; про цю Євангелію готують окрему статтю.

¹ Цікаво, що Н. Каряський в „Образцы письма“ 1925 р. на ст. 19 твердить, що ТЄ зберігається в б. Виленській Публичній Бібліотеці, але це чи так, бо пам'ятку з Вильні вивезено ще в 1915 р. Є. Карський в „Палеографія“ 1928 р. ст. 23 пише: „Исчезнувшая Виленская Публичная Библиотека“.

них: *испзшиша* 8, *прѣмазун* 7, *трьжьникомъ* 4б, *Шкръзи* 5б і др., але один раз *Ѹмьрѷша* 10б. 4. Сполучення *дј* скрізь дає *жд*, але в замітці на л. 6б читаємо до *рожьтка*; поруч *прѣ*, але в скороченні. 5. Риса другорядна—м'яжке *ц*, напр.: *оьца* 1, *оьцамъ* 1.5, *оць* 1б і др. Тверде *р*: *дьрѷ* 6. 6. *Рг* на -ть постійно. 7. Єсть випадки вживання и зам. *ѣ*, напр.: *кидатель глазъ юго* 1 (в ОЄ *кѣдатель*); в приказовім способі маємо *ѣ* або *и*, напр.: *кѣдѣте* 3, *кѷзъмѣте* 4б, *идѣте* 5б, *кѷметѣте* 7б, також: *дадите* 4б.5, *коупите* 5б, *кѷдите* 5б; цікаве: *кѷзѣди* 7б і *изиди* 8. 8. Імперфект на -аа: *хотѣаше* 2, *молаахъ* 6.

Інші ознаки. 9. Глухі звуки вживаються дуже правильно; зникнення слабого глухого зазначено тільки в *мнози* 1б, *множьство* 8, *ѷто* 9, *кто* 9 і *поѷто* 10б; вокалізація зазначена дуже рідко: *шедъ*. 10. Поплутання *ѣ* з *є* помітно тільки по *р*, напр.: *посредѣ* 7. 11. Йотації часом не зазначається: *покааніє* 10б. 12. Перед голосним ставиться *и*, але буває *й*, напр. *татыє* 1. 13. *Sk* перед *ѣ* дає *ст*: *генисарѣтъстѣ* 7б. 14. Епентетичне *л* вживається правильно скрізь. 15. *D¹* *симоноки* 8. 16. *Ab¹* на -омъ: *глагомъ* 7, але *ложьмъ* 8б. 17. *G¹* з ст.-сл. закінченням: *Ѹ земля* 7б, *Ac³* *мрѣжа* *ваша* 7 і др. 18. Прикметники постійно в нестягненій формі: *шоуждааго* 1, *имощюоумоу* 4б, *мждрѷимъ* 5 і др. 19. Імперфект звичайно не стягнений: *подокааше* 4б, *сѷплаахъ* 5; до слова *оужаахъа* 7 дописано *а* зверху. 20. Словник той сам, що і в Остромировій Євангелії, з дуже рідкими рїжницями.

Форма письма та язикові ознаки дають змогу віднести нашу пам'ятку на XI-й вік. Срезневський в 1875 р. писав: „Туровское Євангеліє моложе Остромирова Євангелія и старѣ Минеи 1096 и 1097 г.г.“ (ст. 120)¹. Списано ТЄ з південно-слов'янського оригіналу. Уже Соболевський відносив ТЄ до числа пам'яток київських.

¹ Н. М. Каринскій: *Образцы письма*, 1925 р., ст. 6 про ТЄ пише, що воно належить до XI в. „или самое позднее к первой половине XII в.“

В. Стасов в своїм труді: „Славянскій и восточный орнаментъ“ 1884-1887 р. зарахував був ТЕ до білоруських пам'яток. Справедливо проти цього виступив А. Соболевський: „Отрывокъ ТЕ можетъ быть считаемъ написаннымъ въ западной Руси единственно потому, что въ началѣ XVI вѣка онъ находился въ одной изъ церквей Турова; но если руководиться подобными данными, то придется считать Саввину Книгу написаною подъ Псковомъ (она поступила въ патрiаршее книгохранилище въ Москвѣ изъ Псковскаго Середкина монастыря), нотный кондакаръ XII в. Имп. Публ. библиотеки—въ Нижнемъ Новгородѣ, Добрilово Евангеліе—въ Москвѣ. Языкъ ТЕ не заключаеъ въ себѣ ничего бѣлорусскаго, и если уже относить этотъ памятникъ къ какой либо группѣ, то всего удобнѣе дать ему мѣсто между памятниками кiевскими¹.

Література. *И. И. Срезневскій:* Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, Спб. 1867 р., № XXXIII ст. 30-33: Отрывокъ еще изъ одной Русской книги Евангельскихъ чтеній XI вѣка (див. „Сборникъ“ т. I або „Записки Академіи Наукъ“ 1867 р. т. XI), — тут подано текст л.л. 3 і 10; ці два листи Волков (див. вище ст. 139) помилково відділяє від ТЛ. — *И. И. Срезневскій:* Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, див. «Сборникъ» т. III, Спб. 1868 р. ст. 168-172, — видрукувано текст лл. 5-10. — Туровское Евангеліе одиннадцатаго вѣка. Изданіе Виленскаго Учебнаго Округа. С. Петербурга. 1871. Литографія Бермелѣва при Археографическ. Комисси, — хромолиитографичне видання всіх 10 листків в фарбах. — *П. А. Гильтебрандтъ:* Туровское Евангеліе одиннадцатаго вѣка. I. Краткое извѣстіе о Туровскомъ Евангеліи. II. Древній текстъ, съ современнымъ насупротивъ, и съ отмѣнами по Остромирову Евангелію, Вильня, 1869 р. X+20 ст., — історія пам'ятки, її опис і повний текст. — *И. И. Срезневскій:* Свѣдѣнія и замѣтки, № 45, див. „Сборникъ“ 1875 р. т. 12 ст. 105-136: Туровскіе

¹ „Университетскія Извѣстія“, Кiїв, 1887 р. кн. 5 ст. 53.

евангельські листи XI вѣка; це найліпша праця про ТЄ: дано цілий текст, опис правопису й мови, значіння пам'ятки; на ст. 123-134 подано варіанти з інших Євангелій.—*Ф. Добрянскій*: Описаніе рукописей Виленской Публичной Библиотеки церковно-славянскихъ и русскихъ, Вильня, 1882 р., ст. XXXIX і 1-6,— опис дано з праці Гільтебрандта.—*А. Соболевскій*: „Унив. Извѣстія“, Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 53, рахує пам'ятку за Київську.—*П. В. Владиміровъ*: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія“, Київ, 1890 р. кн. IV ст. 108.

6. Реймська Євангелія.

У Франції, в бібліотечі міста Реймса зберігається цінна пергаменова пам'ятка — уривок з слов'янської апракосної Євангелії. Початок Євангелії, 16 листів (32 сторінки, цеб-то 2 зшитки), писано кирилицею, решта — глаголицею, 31 лист, разом 47 листів. Кирилівська частина писана десь під кінець XI-го віку, і вже пізніше, в 1395 р. до неї додано глаголицьку частину (зразок мирного співжиття обох азбук). Кирилівська частина подає святкові Євангелія (з кінця жовтня до початку березня) по православному обрядові. Частина глаголицька має виразні риси хорватської редакції (правда, єсть і чехизми).

В кінці глаголицької частини рукопису єсть такий тепер дуже витертий запис чеською мовою: „Року Божого 1395 ця Євангелія та послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опат править мшу підчас коронації. А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь“. Як бачимо, традиція звязала написання РЄ з св. Прокопом († 1053 р.).

Імператор Кароль IV заснував в 1347 р. в Празі Ємауський монастир на честь св. Кирила, Мефодія, Войтеха та Прокопа. В цім монастирі ченці правили Служби по-слов'янському, і їм Кароль IV подарував слов'янську Євангелю, яку не відомо де дістав; ці ж ченці трохи пізніше, в 1395 р. додали глаголицьку частину РЄ. В цім монастирі РЄ зберігалося аж до часу його зруйнування в 1419 р.; потім гусити занесли цю Євангелю до Царгороду, де набув її кардинал Кароль Лотарингський, який в 1574 р. подарував цю пам'ятку Реймському катедральному соборові. Тут РЄ зберігалася увесь час і була в великій пошані: на ній присягали французькі королі під час коронації. За часів французької революції пропало дорогоцінне каміння, що прикрашувало РЄ, та й про саму Євангелю зникли були сліди і вже раховано, що вона загинула. Єсть переказ, що Петро I, коли в 1717 році був в Реймсі, звернув увагу на цю слов'янську пам'ятку. Що пам'ятка не зникла, про це повідомив учений світ в 1835 р. А. І. Тургенев.

Кирилівська частина пам'ятки—16 аркушів—писана уставним письмом середньої форми, букви на 3,1 mm високі. Єсть ініціяли та 5 заставок: для окраси вжито багато жовтої фарби, як то бачимо і в інших слов'янських пам'ятках XI-го віку (напр. в Син. Псавтирі, Син. Требнику, Минеях 1095-1096 р.); не мало й фарби блакитної; але найбільше цинобри; ст. 26 і 27 позоставлені незафарбованими, а ст. 15 і 25 недофарбовані. Розмір пергаменового листа 23,2×16,5 см, розмір писаного (в два стовпці) 17,5×13,2 см. Писала одна рука; рубрики писано дрібненьким уставом, букви на 2,3 mm високі. На ст. 13-14 (л. 7) пергамен був обірваний ще до писання.

Цікаві деякі *палеографічні* ознаки РЄ. 1. На початку слова чи складу (по голосній) дуже часто ставиться широке *o* з крапкою в середині; на ст. 18 таке ж *φ* з крапкою в кожній частинці. 2. Частенько, див. напр. ст. 86.206.25¹, вживається *nc* на зразок

¹ Аналіз роблю з видання Leger 1899 р.; цифри визначають сторінки РЄ, а *б* визначає правий стовпець сторінки. По

глаголицького *а*, цеб-то *ѣ*. 3. Титло має лівий край піднятий догори, а правий опущений додолу. 4. Єсть немало винесених над рядок буков; буває спосіб, пізніше широко вживаний: приголосна, що стоїть поміж двома однаковими голосними, виноситься над рядок, а голосна не повторюється: *ѣ* 29. 5. Яко знак надрядковий, ставиться тут крапка, найчастіше—над початковою голосною слова чи складу; але часто цього значка зовсім не буває. 6. Знаком розділовим служить крапка серединна, рідко гірна. 7. Завше пишеться *ы* (а не *ѣ*), але між *ь* та *і* постійно крапка посередині. 8. При перенесенні з рядка до рядка писар майже ніколи не дбав про те, щоби закінчити слово в рядку, — він переносить, скільки лишилося, навіть одну букву, напр.: *хошѣть* 5, *оууеници* 5, *камь* 6, *есть* 8, *вѣфлеомь* 9 і т. п. 9. Цифра 6 передається через *г*.

З правопису треба зазначити. 1. В цілій пам'ятці нема *ъ*, панує тільки *ь*. 2. Зовсім нема йотованих носових, цеб-то *ѣ* та *ѣ*. 3. Буква *ю* тут дуже рідка, —я її запримітив тільки 5 раз: *юзрома* 6б, *ниремнемь* 15, *колю* 21б, *знають* 26б і *югда* 29. 4. З південнослов'янського оригіналу, з якого списано РЄ, зайшло дуже багато форм з роззівом, а власне без йотованого носового: *кож* 18б, *снж* 32 *тобож* 19б, *исповѣдающе* 19 і т. п.: правда, в цих випадках часто (але не завше) ставиться крапка над *ж*; взагалі ж тут борються живі форми йотовані з чужими з роззівом, напр.; *наковь* 6 і *наковь* 7б, *езкиа* 7 і *езкиж* 7; звичайно *азь*, але єсть раз: *да и азь* 13б. 5. Оригінал, з якого списано РЄ, був, здається, глаголицьким; на це вказувало б поплутання *ѣ* та *ѣ*, цеб-то невміла передача глаголицького *ѣ*, напр.: *вѣрма* 13, *ѣ назарафа* 22б, *крѣтитѣла* 23, може *плѣкы* 22 (в Остр. Єв. *плѣкы*); назви народів передаються по східно-слов'янськи: *нерѣмѣлане* 19, *назаранинѣ* 15б, *самараньскѣ* 16, *изѣлтаны* 13. 6. Дуже часто зам. *ѣ* ставиться *ѣ* як по голосній, так і по приголосній. 7. Пишеться тільки *ш*, *шт* нема. 8. Писар любить з двох однакових буков писати тільки одну: *ѣ*щединного

прикладах в дужках часом подаю ті самі слова з Остромирової Євангелії, зазначаючи її ОЄ.

56 (аще єдиного); сътворитима (има) 11, пѣткои 316, покание 206, покания 21 і др. 9. Писар не дуже пильнував при своїй праці, а тому частенько робить пропуски в слові: принѣ 8 (Остр. Єв. приметѣ), жи 146 (ОЄ бѣжи), оуа 30 (ОЄ отроуа), ите 32 (ОЄ идѣте), ва 28 зам. баша, в реченні: блаженн правды ради 276 пропущено изгнанин і т. п.; Ѡ крѣе 30, а треба црѣе; на 26 недобре крапку поставлено: проклоума зимоу.

Вокалізм. 1. Поплутання носових з чистими дуже часте: бждоу 3, оумръшж же иродоу 15, идоша 156.27, авльшееа 136 і т. п. 2. Зникнення *ь*, *ѣ* в слабій позиції дуже часте: кто 36.5.16.326, зло 46.6, двѣ 3.216, много 3.15 і т. п., при: кѣто 36.21.266, уѣто 18, дѣши 36 і т. п.; зникає глухий і в кінці: храм 14; часом *ь* пишеться замість *е*: дѣмана 1. 3. При сполученні з плавним *ь* ставиться завше по нїм: вѣхѣ 15, мѣуахоу 5, зрану 6, прѣаго 156, трѣте 31 і т. п., навіть зѣ 276 (ОЄ зѣзѣ). 4. Поплутання *ы* з *и*: ныже 15 (ОЄ ниже). 5. Сполучення *-ь+и* сусідніх слів дає *-и+и*: нарекоути има 8 (ОЄ нарекутъ има), а *-ь+и > ы и*: побиты и 19 (ОЄ побитѣ юго), поаты и днавољ 246 (ОЄ поатѣ и), тѣ приаты и 29 (ОЄ тѣ приатѣ ю). 6. В слові рѣташе 126 перейшло *рас* на *рос*. 7. Початкове складове *и* чи *е* в слові може відпадати: ердана 256.27, вѣ ерданѣ 226, ерданѣскаа 19, вѣ ерданѣстѣки 196, катеринѣ 26 (при: нерданѣ 19, нерданѣскоуж 206), також ждѣа. 4. Пишеться *ь* в грецьких йменнях: андрѣа 26, галилѣа 86, ноудѣа 18, матѣа 26, але: матѣа 1.26; пор. в ОЄ галилеа, ноудеа і т. п. др. 5. Заміну *ь* (ст.-сл. ѡ) на *и* може можна бачити в пѣ стго ап тимофеа. и мци анастасі 27 (чи тут D¹?). Цікаві адѣ 186, еды 196, пор. в ОЄ ѣдѣ, іадзі. 6. В *ре* з *tert* звичайно пишеться *ь*: дрѣва 21, брѣма 266, прѣдѣ 19 і т. п., але дуже часто тут маємо живе *е*: времени 15, дреко 21, сребрѣникоу 32, среды 26, средѣ 176, посредѣ 56, стрѣжше 9, вѣ урѣѣ 76. 8.106.17, о урѣслѣхъ 186.19.7. Живою місцевою ознакою треба вважати й часту тут форму Ян: нанѣ 56.186.19. 22.23.256.30, G¹ нана 26.226.236.28.306.316 три рази, D¹ наноу 206.226.306, о нанѣ 22.31. 8. Редуковане *и* дуже часто зазначається тут через *ь*: антонѣа 26, касилѣа 166. 26, григорѣа 26, нилѣа 316, марѣа 8, сѣ марѣж 96,14, дѣвољ

25, ношьяж 146, оружье 116.296, третьяж 32 і т. п. 9. Зміна е на о: йсса 66 і йосен 66. 10. Стягнені форми ймень аврамя 6, аврама 76,21, аврамла 6, нсакь 6, нсака 6, даннаж 5, хоч: аврамоу 21.

Консонантизм. 1. Сполучення dj дуже часто дає ж: бельблжжь 10, бельблжжи 196, жажжщєн 276, прѣже 16. 5.6.76.106.11.17.186.286, рожьство 76.126, рожьства 5.6.126, рожтвомь 6, по рожьствѣ 156, стражжщинухъ 4, троужащинеса 266, хожаста 17, нсхожашє 19, нснсхожашє 19, охожашє 12. 2. Єсть тверде р: кєсара 86.20, морж 256. 3. Пропуск д в слові єемь 296. 4. Дуже часто не зазначається м'ягкого л, може як результат його середньої вимови: вьзлукленын 226.23.16, землоу 15.27, лоудє 256, лоуди 8.13.29, лоудни 116.29, лоудьмь 96.22.226, лоудьскы 13, посьлоу 19.316 єблєлоудашє 18.10, оуунитєлоу 56. 216 і т. п.; часом те саме при н: поклонжєа 136, вь поустыноу 31, гїж 30. 5. Sk перед ѣ, і дає ст: кавжлоньствѣмь 7 і др. 6. Епентетичне л постійно скрізь, але: нефалимихъ 256. 7. Тверде ц скрізь. 8. Вимову д знати з цих прикладів: назарєть 126, назарєфь 156.18. 256. 30 (ОЄ назарєдъ), назарєфа 86, назарафа 226, матфѣа 26, матдѣа 26, нефалимихъ 256, нефдалимла 256, ноатдамь 7, ноатдама 7. 9. Зазначу ще: ижнего 4; вьсж 16. 36, макька 31, макькы 31, ана 12.296 (Анна).

Морфологія. 1. G¹ на н: недѣлѣ 26, пользѣ 3, ѿ нее 76, мїи апастасїї 27; Ас³: вьѣ 4, своє 4.19.196, ю 32 (ОЄ ю). 2. Ab¹ на -ьмь (тут і -ьмь) частий: вѣтрьмь 31, дѣхьмь 24, лицьмь 116.19.29.316, постьмь 12.30, огньмь 22.226, поутьмь 14, страхьмь 96, тѣлмь 186. 3. D¹ на -ови: носифови 76.146 (ОЄ носифоу). 4. Приказовий спосіб частенько на -ь: идѣте 16.16.326, вьидѣте 16, придѣте 266, єждѣте 22, вьзмѣте 266; на л. 226 єсть форма без кінцевого -е: принесѣт. 5. Імперфект частіше стягнений: нскаше 4, вьдѣхъ 24. 6. Імперфект на г(а): башє 126.17.196.30 (ОЄ бѣ), бахоу 9 (ОЄ бѣахж), идашє 3. 136 (ОЄ идѣашє), идлахж 86 (ОЄ идѣахж), холаше 16, рєташе 126 (ОЄ рєстѣашє). 7. Аорист 3¹ простий: придж 10, ѿндоу 10, обрѣтж 10 (ОЄ -оша). 8. Fut 3¹ без -ть: єгда принесж 46 (ОЄ пронєсжть).

Словник. Зазначу лише деякі вирази: коузьмы 1, григора 26.27, гаврїлоу 2, ємень 116, оукоратъ 276 (ОЄ

поносатъ), великъмь 96 (ОЕ великъмь), оужемь 26 (ОЕ беригамъ), кьде 13, сотоно 25, кавилоньска 76 і кавжлоньское 7, смѣрнѣса 206, етера 3, сьнѣмь 2, въ дружинѣ сѣшь 17 (=подорожній), хѣа 29 =Христоса, хѣови 6 =Христосови; аугжета 86, октомьбра 46.26 і октѣбра 2, декѣбра 3. 26 і декѣ 28, феврара 28, гевара 166. Давальний принадлежности: оставление грѣхомь 206 (ОЕ грѣховъ), обрѣтенеи мошьмь 28.

Про кирилівську частину РЄ було багато спере-
чання. Білярський в 1847 р. уважав цю частину за
одночасну з частиною глаголицькою, цеб-то за копію
XIV віку; навпаки, Амфилохій в 1883 р. твердив, що
це пам'ятка з IX-X віку. А. Соболевський, проаналі-
зувавши РЄ з палеографічного й лінгвістичного боку,
прийшов до такого правдивого висновку: „Краска,
форма и употребленіе буквъ показываютъ, что кирил-
ловскую часть Р.Ев. надо относить къ XI или XII в.,
и что всѣ палеографическія особенности этого памят-
ника встрѣчаются, между прочимъ, въ русскихъ руко-
писяхъ этого времени“. Загальний висновокъ: „Итакъ,
кирилловская часть Р.Ев. есть памятникъ русской
письменности XI-XII в., сохранившій много особен-
стей южно-славянскаго оригинала“. В теперішній час
більшість учених визнають РЄ за пам'ятку XI-го віку¹.
Пам'ятка українського походження; Ягіч висловив
правдоподібний здогад, чи не повстала РЄ на півден-
ному Підкарпатті².

Література. Докладну літературу (але не всю) про
РЄ з років 1715-1899 подає L. Leger в своїй праці
1899 р. (див. нижче) ст. 35-41. Я подаю тут лише
головніще.—*П. Білярській*: Судьбы церковнаго языка,
Спб. 1847 р.; ч. II про РЄ, тут і вся література. — *А.
Востоковъ*: Замѣчанія о Реймскомъ Евангеліи, див.
„Филологическія Наблюденія“ 1865 р. ст. 205-208 (ще
з рр. 1841-1848); рахує РЄ за пам'ятку XI-го віку. —

¹ Н. М. Каринський в „Образцы письма“ 1925 р. на ст. 10
зве РЄ пам'яткою XII-го віку.

² Entstehungsgeschichte, 1913 р. ст. 105; до цієї думки
пристав і Ол. Колесса, див. „Погляд на історію української
мови“, Прага, 1924 р. ст. 18.

П. Строевъ в „ЖМНПр“ 1831 р. ч. 21, опис кирилівської частини.—*Jastrzëbski*: Notice sur le Texte du Sacre, „Journal Général de l'Instruction Publique“ 1839 р. за 4 і 7. IX.—*Hanka*: Wýplski z Remešského a Ostromírského Ewangelium, Прага, 1843 р.,—видано лише частину РЄ.—*Sylvestre de Sacy*: Évangélique Slave, dit Texte du Sacre de la bibliothèque de Reims, або: Evangelia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro Inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia Remensis, vulgo Texte du sacre, ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit Silvestre, Париж, 1843 р., литографоване видання на кошти російського уряду; на жаль, єсть помилки, бо Сильвестр малював від руки; друге видання 1852 р. з передмовою та бібліографічним покажчиком *Л. Парр*.—*Hanka*: Сазаво-Еммаузское святое благовѣствованіе, Прага, 1846 р.; видано весь текст.—*Kunik*: Das Reimser Evangelium, „Sanct-Petersburger Zeitung“, 1846 р. № 68-69.—*Булярскій*: О кирилловской части Реймсаго Евангелія, Спб. 1847 р. (яко II частина праці автора: „Судьбы церковнаго языка“).—*Паплонскій*: О Реймскомъ Евангелии, „ЖМНПр“ 1848 р. ч. 57-58.—*Kunik*: Sur quelques points relatifs à l'histoire antérieure de l'Évangile de Reims, відчит 22. XII. 1848 р. на історично-філологічній секції Академії Наук.—*П. Лавровскій*: О Реймскомъ Евангелии, „Опыты историко-филологическихъ трудовъ студентовъ Главнаго Педагогическаго Института 6-го выпуска“, Спб. 1852 р., ст. 1-141; рец. А. Востокова в «Извѣстія» 1852 р. т. I ст. 116-118.—*В. Ганка*: Остатъци Словянскаго богослуженія у Чеховъ, Прага, 1859 р.—*Serf*: L'Évangélique slave, 1868 р., Reims, вид. 2 в 1881 р.—*Г. Филимоновъ*: Славянскія знаменитости въ предѣлахъ Франціи. I. Реймское Евангеліе, «Вѣстникъ Общества древне-русскаго искусства при Моск. Публ. Музеѣ», М. 1874 р. вип. 4-5 ст. 25-27,—показує, що в виданні Сильвестра змінено фарби та малюнки.—*Loš J.*: Berichtigungen zum Reimser Evangelium, „Archiv“ т. IX, 1886 р., ст. 478-486,—дає список помилок видання 1843 р.—*А. Соболевскій*: Кирилловская часть Реймсаго Евангелія, «РФВ»

1887 р. т. 18 ст. 143-150. — Dr. Pastrnek, Fr.: Evangelium Sázavsko-emauské čili remšské „СММ“ 1891 р. т. XV ст. 331-340.—V. Charlier: Évangé-
liare slave, 1897 р. — L. Leger: Catherine II et
l'Évangélique slave de Reims; Reims, 1899, „Travaux
de l'Academie de Reims“ т. 103 ст. 287.—L'Évangé-
lique slavon de Reims. Dit: Text du sacre. Édition
facsimile en héliogravure publiée sous les auspices de
l'Académie Nationale de Reims précédée d'une Intro-
duction historique par L. Leger, Reims-Pragae, 1899 р.
in 4°, 45 ст. тексту+94 л. знімків; на жаль, і це ви-
дання має деякі недокладності, напр. не скрізь пови-
ходили тонкі лінії; зам. м вийшло ні 1, ль 8; зам. б,
в, ь вийшло в, ь, ъ; есть зісуття на ст. 30а. Рец.
Ягіча в „Archiv“ 1899 р. т. XXI ст. 635-636, Г. Иль-
їнського в «Извѣстія» 1900 р. т. V кн. 3 ст. 1050-
1051.—Вл. Францевъ: Къ исторіи изданій Реймсаго
Евангелія, „ЖММПр“ 1900 р. ч. 330, липень, ст. 126-
255 і 1901 р. ч. 335 ст. 511-517; з приводу видання
L. Leger; багато біблліографічних вказівок.

7. Типографські Листки чи Євангелія Типографська.

В 1866 році І. Срезневський знайшов в Типо-
графській Бібліотеці в Москві¹ кусок Євангелія-апра-
коса,—12 пергаменових листків in 4°, в яких текст
іде без перерви. Срезневський назвав цей уривок Ти-
пографською Євангелією, а по характеру письма та
мови відніс пам'ятку на XI вік. На жаль, пам'ятка
зовсім не досліджена, в літературі нема з неї ані од-
ного знімку. Тепер вона переховується в Історичнім
Музеї в Москві.

Букви є вживається тут, як і в інших пам'ятках,
також і по л, але часто на початку слова чи складу

¹ И. Срезневский: Древние памятники юсоваго письма,
„Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 3.

буває й *е*. Скрізь панує *и*, нема *ит*. Форм із роззівом нема, навіть *іамо* же 56¹.

Із ознак мови зазначу. 1. Носові вживаються дуже правильно, поплутання з чистими не часте. 2. Дуже правильне вживання звуків *ь*, *ь*, зникнення їх в слабій позиції рідке: *уто* 52, *мнѣ* 56, *книгъ* 57. 3. При сполученні з плавним глухий постійно по нім; єсть поплутання: *мрътвъиухъ* 54.55. 4. Єсть форма *оскрѣѣ* 56, що Ягіч зве ознакою українських пам'яток (див. вище ст. 102). 5. Постійно по *р*, *л* з типу *tert* пишеться *ь*, але *посредѣѣ* 50.53. 6. Єсть поплутання *ь* з *е*: *принѣи* і *поруч*: *принеси* 53. 7. Сполучення *дј* часом дає *ж*: *прѣже* 45.51, *оутверждающю* 46, *нжжаста* 49. 8. Часом знаходимо м'яжке *и*: *близньць* 53.54. 9. Шиплячі м'ягкі. 10. *Ав*¹ на *-ьмь* рідкий: *кораблецьмь* 55. 11. Форми *петрови* 45, *грѣховъ* 50 рідкі. 12. Прикметники та Імперфект звичайно стягнені. 13. *Рг* *з*¹ і *з*³ кінчиться на *ть*. 14. Єсть форма *ю* 56 *bis* зам. *юеть*. 15. Приказовий спосіб з *ь* частий: *наѣте* 45, *придѣте* 55, *осажѣте* 50, *вквръзѣте* 54, *принимѣте* 53, *поманѣте* 47, *принесѣте* 55, *рьцѣте* 43. 16. Імперфект на *а*, а не *ѣ*: *имахоу* 47, *кахоу* 51.53, *каста* 48, *идаше* 48, *идаста* 49, *вѣдаше* 52. 17. Єсть форми на *-шета*, що Ягіч уважає за ознаку давніх українських пам'яток (див. вище ст. 102): *идашета* 51, *теуашета* 51. 18. В словнику: *сѣде* 45.47.50, *ѡ* *бьумъ* 50.

Література. *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, „Сборникъ“ 1867 р. т. I № XXV ст. 44-57, видано цілий текст без пояснень і без опису пам'ятки.—*Його ж*: Древніе пам. русск. п. и яз. 1882 р. ст. 38, згадка.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 50 № 7, рахує *ТЄ* за пам'ятку XI віку.

¹ Цифри визначають сторінку видання Срезневського.

8. Купріянівські Євангельські Листи.

В 1865 році Петроградська Публична Бібліотека набула від відомого археолога І. К. Купріянова два пергаменових листки Євангельських читань, розміром кожний 34,5×28,5 см. Текст писано в два стовпці, по 20 рядків в кожному. Зміст Листів—три уривки з апракосної Євангелії: Марка X⁴⁵, Іоана XI¹⁻¹⁶ і Матвія XXIV²⁵⁻³⁷. До Купріянова рукопис знаходився в Новгородській Софійській Бібліотеці, чому ці Листи часом звуть ще й Новгородськими. Тепер Листи — в Державній Бібліотеці в Петрограді Ф. п. I № 58.

Листки збереглися зле, пергамен витерся, погурбився, а чорнила вицвіли, золото обсипалось. Письмо Листів—устав XI-го віку. Писар КЛ був дуже вправним фахівцем писання книжок,—рука в нього випробувана, сміла й міцна. Письмо вийшло надзвичайно симетричним та пропорційним, а для ока дуже шляхетним; висота букв майже скрізь однакова, а стоять вони зовсім рівно; усім цим письмо дуже нагадує (пор. напр., літери ж, з, н, х, р і др.) письмо Остромирової Євангелії (а правильною симетричністю часом і перевищує її), а часом (пор. у) Збірник 1073 р. По Остромировій Євангелії письмо КЛ найбільше розміром—коло 5 mm високе. Правопис добре витриманий,—видно, писар умів пильно копіювати. Безумовно позостали 2 листки—це тільки рештки з якоїсь надто величної пам'ятки, написаної для якоїсь значної особи; дуже великі поля (правий маргінес має 8,5 см, а долішній 7,2 см) свідчать про те, що на пергамен грошей не шкодували; та й сам пергамен високого ґатунку. В ініціялах єсть фарби, а заголовки писано золотом. Мова та правопис пам'ятки так само нагадують Євангелію Остромирову, чому Фортунатов висловив був думку про спільний для обох цих пам'яток оригінал, чого не відкидає й спеціальний дослідник Купріянових Листків Ф. Каминський.

Мале число листків не дає змоги міцно й точно встановити, де саме повсталала наша пам'ятка—чи на півдні слов'янства чи на його сході; в мові Листків не знаходимо якихсь виразніщих ознак, а це

теж утруднює відшукування батьківщини їх. Так, ще Міклошич рахував Купріянові листки за „паннонські“, а Срезневський—за південно-слов'янські; Ягіч схилився до того, що може пам'ятку цю написано „на почвъ русской, но съ тщательнымъ соблюденіемъ правописанія южнаго подлинника“¹; Н. Каринський твердить вже сміліше, що Купріянівські Листки написано „въ XI вѣкѣ въ предѣлахъ Россіи“². П. Лавров так само рахує КЛ за пам'ятку східно-слов'янську.

Що це пам'ятка справді східно-слов'янська³, і при тому може походить чи не з півдня, про це свідчать такі ознаки. 1. Письмо Купріянових Листків найбільше подібне до Остромирової Євангелії, як це здавалося А. Бичкову, Ф. Фортунатову й П. Лаврову; правда, окремі літери пишуться тут трохи не так, як в ОЄ, але загальний стиль їх настільки близький, що дає можливість твердити про одну графічну школу для ОЄ і Купр. Листків. 2. Знаки розділові, напр. хрест на зразок глаголицького *a*, такі самі, як і в ОЄ. 3. Буква *ѣ* уживається зовсім правильно, тільки раз знаходимо *ѣ* зам. *є* в слові *погъластѣ ѣ* 1а; таке правильне уживання *ѣ* скоріще говорить за Київщину. 4. Скрізь єсть *л* епентетичне. 5. Як і в ОЄ, нема звука *з*. 6. Тверде *р*: *лазаръ*, *лазара*. 7. Аб¹ східно-слов'янські пам'ятки мають на *-змъ*; в наших Листках маємо тільки раз *муръзмъ* 1а (при переносі). 8. Найважлива риса, яка в'яже КЛ до теї землі, де повсталася ОЄ, це—*-ть* в Рг: тут маємо 33 рази *-ть*, а *-тѣ* лише 4 рази. 9. Imperativus на *ѣмъ* 1б.1г, *прѣдѣте* 2а, *имѣте* 2а. 10. Imperfect на *-ла* (а не на ст.-сл. *-ѣа-*): *когдаше* 1а. 11. Словарний склад КЛ найближчий до ОЄ. Кожна окрема з перерахованих тут рис може й не промовляє за виключно східно-слов'янське походження КЛ, але всі разом вони таки говорять за це.

¹ Образцы языка церковно-славянскаго, 1882 р. ст. 51.

² Хрестоматія, 1911 р. ст. 107; пор. „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 347 ст. 106 і та ж Хрестоматія 1904 р. ст. 107. Див. ще „Образцы письма“ 1925 р. ст. 10-11.

³ Треба підкреслити, що південно-слов'янських пам'яток XI в. з таким розкішним великим письмом зовсім не знаємо.

З інших особливостей мови КЛ зазначу ще такі.

12. Слабі *ъ, ь* в більшості випадків не зникають, але знаходимо тут чимало прикладів і пропуска таких *ъ, ь*.
13. Вокалізації сильних *ъ, ь* на *о, е* нема.
14. Часом *ъ* і *ь* змінюються і пишуться один замість одного.
15. Уживання носових звуків зовсім правильне; поплутання їх чи заміни їх на чисті зовсім нема.
16. Сполучення глухих з плавними по старо-слов'янському зразку: *мъзница* 2а, *скръжи* 2а і *мръкнеть* 2а.
17. Панують форми з *и*, а не з *ь*, напр.: *пришьетвию* 2г, *знамению* 2б і т. п.
18. Єсть випадки передачі *и* через *ѣ*, напр.: *макѣється* 2а і *любѣше* 1б, що свідчить про знайомість писаря з глаголицьким письмом.
19. Йотовані форми: *нюдеи* 1б, *нюдеж* 1а.
20. Прикметники частіше мають нестягнені форми на *-аго, -зимиь, -ии, -знуъ*.
21. *Скрізь шт, щ* нема.

Рукопис має нотні знаки (зовсім такі, як і в Остр. Єв.), що були писані циноброю, яка тепер вицвіла¹.

Література. Вперше пам'ятку видав *А. Бычков* в 1865 р. в V томі „Извѣстія Археологическаго Общества“, вип. I ст. 29-39, дано й знімок з л. 2б. — *И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма 1868 р., ст. 166-173 текст і ст. 25-26 про правопис. — *И. Ягичъ*: Образцы языка церковно-славянскаго, 1882 р., ст. 50-51. — *Н. М. Каринскій*: Хрестоматія по древне-церковно-славянскому и русскому языкамъ, 1904 р. (I вид.) і 1911 р. (II вид.) ст. 107-109, дано знімка з л. 1б. — *П. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, «Энциклопедія Славянской Филологіи», 1915 р. т. 4 ст. 43-44. — *Ф. Каминскій*: Отрывки евангельских чтений XI в., именуемые Куприяновскими (Новгородскими), «Извѣстія» 1924 р. т. XXVIII ст. 273-320, тут дано текст з варіантами, аналізи палеографічний та лінгвістичний, а також 4 знімки з цілої пам'ятки; рец. *С. Кульбакина* в «Јужносл. Филолог» 1924 р. кн. IV ст. 237-

¹ Через ці нотні значки *Н. Каринський* твердить, що Євангелю в церкві співали, а не читали, див. „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 347 ст. 106 і 109.

239.—*Н. М. Каринский*: Образцы письма, 1925 р. ст. 11-12,—палеографічний аналіз.

9. Чудівський Псавтир.

В московськiм Чудівськiм монастирi під № 7 зберігався найстаріший толковий (з поясненнями) Псавтир; пізніше цю пам'ятку перенесено до Синодальної (патріаршої) Бібліотеки, № 7/1, а тепер вона в Історичнiм Музеї в Москві. Рукопис складається з 176 листків розміром 28×21,5 см, чи з 23 зшитків: 17 зшитків повних, по 8 листків, а в решті зшитків деякі листки позникали; л. 1 і 175 дописані пізніше десь в XIV-XV віці. Писано в 2 стовпці, по 19 рядків на сторінці. Збереглася тільки частина рукопису, десь коло чверті колишнього складу її, — це псалми 1-3, 41-47 і 58-86. Рукопис в оправі, але пізніший. Пергамен рівний і гладенький, але не скрізь однакової якості. Писано уставним письмом, буквами на 3,5 mm високими; письмо старанне й дуже гарне, тонке, робить вражіння розкішного; дослідник пам'ятки, В. Погорілов, твердить, що „по типу начертаній и по системѣ надстрочныхъ знаковъ наиболѣе приближается къ Чудовской Псалтыри Изборникъ 1073 г.“¹. Хоч писар списував свій рукопис дуже старанно, проте допустився багатьох помилок. Чорнило вже зблідло, а де-не-де й вицвіло. Рукопис прикрашений гарненькими ініціалами, для яких вжито червоної, зеленої, білої, блакитної й жовтої фарби. Цілий рукопис написала одна рука (крім пізніщих л.л. 1 і 175).

Надрядкових значків в ЧП вживається послідовно; головню, це три значки: камора [^] над йотованими голосними *а, ѣ, ю*; вуглик догори [∨] ставиться над *и, а, о, ѡ, у, а* вуглик додолу [^] — над *є і ю*. Зм'ягчення *л, н*, зазначається гачком справа згори: *л', н'*.

Толковий Псавтир відомий двох редакцій—1. Офанасія Олександрійського, пояснення сухі й короткі,

¹ Толкованія Θεοδοριτα Κιρρσκαго, ст. 8.

збереглося дуже багато найрізніщих списков з XI віку, і 2. Феодорита Киррського, пояснення довгі, але живі, часом різко полемічні, списків збереглося мало, всі вони—східно-слов'янські. Наша пам'ятка—це Псавтир з поясненнями („толковий“) Феодорита Киррського.

Місцевих східно-слов'янських ознак в мові ЧП небагато. 1. Повноголос, але лише один приклад: *ништерека* 97б. 2. Початкове *о* зам. *ю*, напр.: *из* одиною 148г, *ни о*[ди]нж 90б. 3. Заміст *жд* часом маємо *ж*, напр.: *рожьѣтво* 104г.105а, *рожьѣтва* 2а, *прѣже* 6б, *постыжжѣа* 96б, *наслажажштинуъа* 165в, *ограженъ* 47г, *ограженію* 96в, *оутвърженію* 96в, *къхуженин* 75в і т. п. 4. Часом, але дуже рідко, знаходимо *и* зам. *ѣ*, напр.: *питію* зам. *пѣтію* 82в; крім цього, часом маємо *при*-зам. *прѣ-*, напр.: *приреуе* 157г, *приложи* 90г, *приложенію* 33г і т. п.; часом писар писав *ѣ* зам. *и*, напр. в 2 ос. однини в приказовім способі *повелѣ* 84а, *къхотѣ* 18г (в останнім випадку сам писар в кінці дописав ще *й и*). 5. *G¹* жін. роду на *е* зам. *ю*, напр.: *ни юдиною* 58г, *из* одиною *матере* 148г; теж в *As³*: *разнуънзію* 28в. 6. Займенник *собѣ* 42б. 7. Приказовий спосіб: *створъ* 88г. 8. Сполучення глухого з плавним звичайно східно-слов'янське, цеб-то глухий перед плавним: *кърза*, *кърхъ*, *държава*, *жъртка* *скъръ*, *пърста*, *кълны*, *дълго*, *плано*, *кълнъце*, *хълмъ* і т. п., але часто буває тут глухий і по плавнім. 9. Імперфект на *-лауъ* або *-лауъ*.

З інших фонетичних явищ зазначу ще такі. 10. Глухі вживаються досить правильно, але й винятків з цього дуже багато; так, поплутання *ъ* чи *ь* досить часте; так само часто слабі *ъ*, *ь* зникають, навіть на кінці слова; єсть приклади вокалізації *ъ*, *ь* на *о*, *ѣ*. 11. Поплутання носових звуків з чистими часте. 12. Букви *ѣ* уживається досить правильно, але не мало випадків, коли її змішується з *ѣ*. 13. Відсутність йотації при *а*, коли стоїть по *а*, *я*, *ѣ*, напр.: *подаанію* 54а, *уанію* 33в, *дѣанію* 3в і т. п. 14. Передъ йотованою голосною панує *и*, а *ь* лише 9 раз: *кѣзаконьа* 13в і др. 15. *Sk* перед *ѣ*, *и* дає *щ*, дуже рідко *ст*, напр.: *аравьщии* 106б, *земьщии* 7а, *жидовьщѣ* 109а, *житиньщѣн* 168в і т. п. 16. Епентетичне *л* часте, але також ча-

сто його нема. 17. Словник ЧП має багато цікавих давніх слів, як, напр.: *гаригъ* (в інших списках *кѣртице*), *благогослобествити* (*благогословити*), *истокъ* (*истиннѣ*), *конць* (*коньина*), *кзникъ* (*кзничникъ*), *одолѣкъ* (*отълѣкъ*, *оттатъкъ*) і т. п.

Звичайно, оригінал, з якого списувано ЧП, був південно-слов'янський, мабуть болгарський.

Література. *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1863 р. т. X ст. 472-481, уривки. — Його ж: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1858 р. т. 3, ст. 172-175, дано зразки з п'яти псалм. — *В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтири, Спб. 1877 р. ч. I ст. 26-38, дано палеографічний і лінгвістичний опис. — *Архим. Амфилохій*: Древнеславянская псалтирь сумоновская до 1280 года, 4 томи, М. 1880-1881 р., тут подано варіанти з ЧП. — *И. Ягичъ*: Четыре критико-палеографическія статьи, Спб. 1884 р., ст. 36-73, про давні Псавтирі, в зв'язку з працею о. Амфилохія; уміщено в „Сборникъ“ т. 33. — *Н. Глубоковскій*: Блаженный Феодоритъ, епископъ Киррскій, М. 1890 р. т. I-II. — Библиотека Московской Синодальной Типографіи. Псалтири. Описалъ *Валерій Погорьловъ*, М. 1901 р. ст. XI-XIII. — *В. Погорьловъ*: Чудовская Псалтирь XI вѣка отрывокъ Толкованія Феодорита Киррскаго на Псалтирь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Спб. 1910 р.; „Памятники старославянскаго языка“, т. III вип. I-й; дано цілий текст і короткий греко-слов'янський словник до нього. — *В. Погорьловъ*: Словарь къ толкованіямъ Феодорита Киррскаго на Псалтирь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Варшава, 1910 р.; тут всі слова по всіх формах, дано й грецьке їх значіння; друковано в „Варшавскія Университетскія Извѣстія“, 1909-1910 р. — *В. Погорьловъ*: Толкованія Феодорита Киррскаго на Псалтирь въ древне-болгарскомъ переводѣ, Варшава, 1911 р.; друковано в „Варшавскія Университетскія Извѣстія“ 1910 р. кн. 7-9 і 1911 р. кн. 1-9; Погорьлов дав тут на ст. 1-82 палеографічний і фонетичний (але недостатний) опис пам'ятки; в кінці дано порівнявчу таблицю форми букв з ЧП, Збірника 1073 р., Супр.

Рукоп., Хиланд. Листків і Савиної Книги. — С. П. Обнорській: Къ исторіи глухихъ въ Чудовской Псалтыри XI вѣка, «РФВ» 1912 р. т. 68 кн. 4 ст. 337-369; багато поправок до праці Погорілова: Толкованія... 1911 р., котрий—на думку Обнорського—„съ лингвистическою задачей справляется не вполне удовлетворительно“ (ст. 337).

10. Євгенові Листки або Євгенів Псавтир.

Єпископ Євгеній Болховитинов поїхав одного разу до Новгородського Юр'ївського монастиря; на греблі перед монастирем стрів він якусь підозрілу фіру і запитав, що везуть. Монастирський служка відповів попросту, що до монастиря має приїхати єпископ, а тому монастирське начальство «чистить» бібліотеку,— викидає архивний «хлам» в річку... Євгеній завернув воза назад, а серед його «хламу» знайшов і нашу пам'ятку¹.

ЄП має тільки 20 листків, розміром 24×28 см; текст писано в 2 стовпці по 20 рядків на кожному; розмір тексту в стовпці 6,5×19,5 см. Пергамен по-стільки тонкий, що часом букви просвічуються; ліновано чимсь гострим, так що в деяких місцях навіть прорізано пергамен. Листи 9-11 досить зіпсуті. Писано пам'ятку гарним, читким письмом; букви мають значно більшу висоту (3,1 mm), ніж ширину і трохи нагадують букви Збірника 1073 р. На лл. 7.9.10.11 і 18 єсть поправки іншим чорнилом пізнішого часу. В кінці рядка часом бувають лігатури, але дуже рідко. Прикрас в Листках нема, крім 7 великих (на 4 рядки) орнаментових ініціалів; цікаво, що 3 з цих ініціалів— глаголицькі, на л. л. 6, 18 і 20, —переконуюче свідoctво, що східно-слов'янські писарі знали глаголицю. Зміст пам'ятки—Псавтир т. зв. толковий, що зберігся тут лише в уривках, а саме збереглися псаль-

¹ Е. Карский: Палеография, 1928 р. ст. 5. Архангельскій: Въведеніе въ исторію русской литературы, ст. 176-177.

ми: 85³⁻¹¹ (л. 1), 88⁴⁻⁹ (л. 2), 95¹¹⁻¹³ (л. 3), 96¹⁻¹² (л. 4 і 5), 97¹⁻⁹ (л. 6 і 7), 98¹⁻⁶ (л. 8), 102¹⁹⁻²² (л. 9), 103¹⁻¹⁵ (10-12), пісня Мойсеєва з в. 36 до кінця (л. 13 і 14), молитви пророка Аввакума та Анни (л. 15-19), пісня Ісаї 1-6 (л. 20). Як бачимо, з Псавтиря лишилися тільки окремі листи. Листи 10 і 11 еп. Євгеній подарував був Кеппену, — вони тепер зберігаються в Петроградській Академії Наук, в рукописнім відділі № 4. 5.7; 18 листків перейшло до Погодина, а з 1851 р. зберігаються в Петроградській Публичній Бібліотеці, збірка Погодина № 9.

Правопис: 1. На початку слова й на початку складу звичайно вживається ю, часом і по приголосній л та н (ніколи по р); але не рідко в цих випадках маємо й є; на початку слова вжито ю 51 раз, а є 31 раз; в середині по голосній маємо ю 66 раз, а є 22 рази; по л вжито ю 19 раз, є 3 рази, а по н маємо ю 10 раз, а є 3 рази. 2. На початку слова чи складу звичайно пишеться ѡ зам. ѡ: ако, моѡ і др., в цих самих випадках вживається й букви ѡ, але рідко. 3. Замість ст.-сл. ѡ по ш ставиться ѡ 43 рази, і тільки 4 рази маємо -ша зам. -ша. 4. По шиплячих і м'яких приголосних звичайно ставиться ю. 5. Постійно пишеться ѡу, а ѡ рідке. 6. Один раз маємо ѡ зам. ѡ в слові ѡко 11г. 7. Замість ѡ тут шт. 8. Значок s тут лише як число (пишеться g), а букви s нема. 9. При збігу двох голосних надрядковий значок ставиться над другим голосним; цікаво, що надрядкові значки досить послідовно ставляться над початковим і кінцевим голосним слова, — тут вони зазначки початку й кінця слова при scriptura continua.

Головніщі особливості мови. 1. Східно-слов'янських особливостей мало; це будуть: 1. При сполученні глухого з р 9 раз вжито східно-слов'янського порядку, цеб-то глухий стоїть перед р, напр.: тьврдн 10г, осквѡрнѡквѡша 16 і др. 2. Сполучення dj дає звичайно ж. 3. Початкове ю дає о в однім випадкові: отиѡпѡска 16а. 4. Рг кінчиться звичайно на -ть. 5. Поплутання носових звуків з чистими. 6. Може східно-слов'янськими треба рахувати й форми N¹ прикметників: дѡнь гдѡнон 160, гильнон 164, неустѡикои 164б. 7.

Єсть форми імперфекта ос. 2³ на -шете зам. -сте, напр.: имашете 13б, що Ягіч уважає за ознаку українську.

II. Всі інші ознаки — старо-слов'янські, а саме. 8. Серед інших східно-слов'янських пам'яток ЄЛ помітно виділяються своїм досить правильним уживанням глухих звуків; так, слабкі глухі зберігаються тут послідовно скрізь як в корнях, так і в суфіксах, тоді як в інших східно-слов'янських пам'ятках слабкі глухі звичайно зникають. Сильні глухі також зберігаються, але часом буває й вокалізація їх: з > о не часто, але ь > є дуже часто: любокъ 15г, меуь 14а, мисть 14а і др.; часом буває поплутання з і ь, — уживаються один зам. одного. 9. При сполученні з плавним глухий звичайно ставиться по нім, і тільки 9 раз перед ним; при цім якість глухого звичайно не міняється, крім одного випадку: оустръжмленые 16б. 10. Сполучення з+j дає зі, напр.: кзистинъ 5а, кзинъ 6а, кзисповѣданье 10а і др. 11. Часто нема йотації при а по голосній: дѣканью 3в, улати 8г, покаанье 9г, распатаа 15а, екоа 17а і др. 12. Перед йотованими голосними часто вживається ь, а не и. 13. Звичайно тj > шт, а у ніколи. 14. Постійно маємо л епентетичне, але один раз: кззднѣкѣкѣше 11г. 15. Сполучення здр: издрокъ 5в.5г, кзздродоужтык 7г. 16. Грецька Ѡ передана через т в слові отиѣпѣска 16а. 17. Перенесення закінчень й основ на о основи: D¹ наоки 6в, псалъмови 9г; N³ жидоке 8а.13а.18г, кѣскоке 11а; G³ едокъ 17г. 18. G¹, N³ і Ac³ мають старо-слов'янське закінчення а (чи ѣ), а не східно-слов'янське ꙗ. 19. В прикметниках панують нестягнені форми на -аго, -оуому. 20. Імперфект звичайно нестягненої форми. 21. Східно-слов'янські пам'ятки просто-го аориста звичайно не знають, а тут маємо прѣидѣ 19а. 22. В словнику маємо слово трѣкѣ 12в.

Проаналізувавши детально лінгвістичний й палеографічні особливості ЄЛ, спеціальний дослідник пам'ятки, Н. Гринкова прийшла до висновку, що оригінал для списка ЄЛ був західно-болгарський; „в такому случає Евгениевская Псалтырь является одной из крайне немногочисленных русских рукописей, списанных с западно-болгарских текстов“ (ст. 306).

В. Ягіч відносить ЄП до пам'яток східно-слов'янських, — південного чи західно-південного походження («Четыре критико-палеографическія статьи», 1884 р. ст. 94).

Література. *Кенпенъ П.*: Списокъ русскимъ памятникамъ, II. № 19 ст. 22-24; Його ж: Ueber Alterthum und Kunst in Russland, ст. 17.—*А. Востоковъ*: Описание рукописей преосвящ. Евгенія, 1821 р., див. «Учен. Записки 2-го отд. Академіи Наук» т. II ст. 59-75, 1855 р., передруковано в «Филологическія Наблюденія» 1865 р. ст. 135-140, — тут вперше дано короткий опис мови ЄЛ.—*Калайдовичъ К.*: Іоаннъ... 1824 р. ст. 97.—*Копитар* в «Glagolita Cloz.» 1836 р. ст. 41-41 подає виписку з ЄП.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, «Извѣстія» 1863 р. т. X вип. 5 ст. 451-472, — повний текст 16 листків, зо знімком в окремім виданні; довгий спис помилок подає Н. Гринкова ст. 290-293.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, Спб. 1868 р., ст. 183-184: коротка характеристика мови ЄЛ.—*В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р., ч. I ст. 11-13, короткий опис пам'ятки палеографічний і лінгвістичний.—*Вл. Стасовъ*: Славянскій и восточный орнаментъ, Спб. 1887 р., на л. 108 дано ініціали.—*Н. М. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р., на таблиці 25 дає знімок л. 6-го ЄП.—*Н. Гринкова*: Евгениевская Псалтырь, как памятник русской письменности XI века, «Известия» 1925 р. т. 29 ст. 289-306, — докладний (але не повний) палеографічний і лінгвістичний аналіз пам'ятки.

11. Толстовський Псавтир.

Рукопис складається з 270 листів in f^o, розмір писаної сторінки 21×13 см. В книжці бракує початку й кінця, — починається з псалми 15, а кінчиться псалмою 146-ю; крім цього в середині нема псалм 29, 60, 61, 143 і 145; дещо з загубленого було допи-

сане, але вже на папері, в XVII-м віці,—це лл. 136-137 і 148-152. На книжці єсть декільки заміток пізнішого часу; єсть і латинські приписки (фрази з латинського псавтиря) з XVII віку, котрі може свідчать, що рукопис зберігався десь на землях українських. Пергамен тонкий, пожовклий, з багатьма дірками. Письмо—устав середнього розміру, на 3,2 mm високій, нестаранно написаний; писала не одна рука (пор. напр., лл. 230б, 236б і др.). Зміст пам'ятки—толковий Псавтир, з тими толкованнями, що приписуються св. Офанасію Олександрійському; це ті самі толковання, що й в Євгеніївськїм Псавтиру. Належав Псавтир Ф. Толстому, чому й відомий в науці під назвою Толстовського; де Толстой добув цю пам'ятку, не знаємо; пізніше, разом з іншими рукописами ТП перейшов до Публичної Бібліотеки, де й зберігається під № F. п. 23. Наша пам'ятка—список з якогось південно-слов'янського оригіналу, що знати на ньому постійно; переписував східний слов'янин, котрий по-зоставив по собі також деякі сліди, але не багато. В примітці до праці П. А. Лаврова: „Описание семи рукописей“ О. Бодяньський додав про наш пам'ятник: «Можно сказать утвердительно, что онъ списанъ съ глагольскаго подлинника»¹; таке твердження Бодяньського можна підперти хіба тим, що в ТП часом плутаються ѣ і я (в глаголиці це один значок Δ), напр.: прѣкмо 55, прѣпнѣти, питѣюми, трапетана 17⁸ і др.²

З правописних рис зазначу такі. 1. Як звичайно, маємо на початку слова чи складу ю, але не скрізь. 2. Звичайно йотація зазначається: наковле 21²⁴, але частенько її брак: ткож 24⁵, равнажтыа. 3. Панує ш, але дуже часто й шт. 4. Замість ѡ часом буває ѡ, напр.: въѡ 118⁶, ма 118¹²¹. 5. На л. 225 в пс. 118-й єсть два рази перевернуте ѡ: призѡри і сѡхранѡ. 6. Над початковою голосною слова чи складу ставиться крапку, ставиться однаково над йотованими чи не йотованими голосними.

¹ „Чтенія“, Москва, 1858 р. кн. 4 ст. 33.

² При цитаціях з ТП просто сама цифра визначає лист, а цифра з цифрою вгорі визначає псалму і вірш її.

23⁸, *гь* *снлмъ* 23¹⁰. 26. В словнику багато південно-слов'янських слів: *рѣснота* 212, *лѣкъ* 135, *натракити* 146 і т. п., а також *крижъ* 213, *попелъ* 20¹⁰, *плотъ* 212, *оцѣсти* 24¹¹ (звичайна форма для всіх пам'яток), *сѣмѣрениє* 24¹⁸ (теж) і т. п.

Для досліду мови XI віку ТП дуже цінний, особливо цікаві толкування на псалми, де знаходимо багато цінного лексичного матеріалу. А. Соболевський та П. Володимирів рахують ТП за пам'ятку українську.

Література мала, бо пам'ятка ще не досліджена докладно. *П. А. Лавровскій*: Описаніє семи рукописей Имп. Спб. Публичной Библиотеки, „Чтенія“ московські 1858 р. кн. 4 ст. 24-33 № III, короткий палеографічний та лінгвістичний опис, більше про словник ТП.—*И. Срезневскій*: Древніє славянскіє памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III на ст. 155, 162-163 і 165 дано уривки з псалми 118 яко додаток до Слуцького Псавтиря. — *И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки, „Сборникъ“ 1874 р. т. 12 ст. 43-62, дано текст псалм 17, 18 і 20-24, яко варіанти до Псавтиря А. Бичкова.—*В. Срезневскій*: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 17-25,—опис письма, мови, коротенький словник і аналіз перекладу, а в додатку на табл. III—IV знімки з ТП та її азбука. — *И. Срезневскій*: Древн. пам. русск. письма и языка, 1882 р. ст. 38.—*А. Соболевскій*: Новый трудъ г. Стасова, „Унив. Изв.“ Київ, 1887 р., май, ст. 53.—*П. Владимировъ*: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія въ ист. общ. Нестора Лѣтописца“, Київ, 1890 р. кн. 4 ст. 108-109, рахує ТП за український, посилаючись на Соболевського.

12. Казання Григорія Богослова.

Казання (Слова) Григорія Богослова Петроградська Публична Бібліотека набула з приватних рук в 1824 році. Це пергаменовий рукопис, що склада-

ється з 376 листів в чвірку, розміром на 23,2×19,5 см (а розмір писаної сторінки 18×12,5 см). Пергамен тонкий і гладенький. Писано в два стовпці гарним уставним письмом, близьким до знаного і з інших пам'яток київського уставу XI в.; висота буков 3,5 mm. На деяких листах чорнило так вицвіло, що письмо читається з трудом. На полях книги багато приписок (глос), писаних тею ж рукою, що й увесь рукопис; єсть приписки й пізніші. В багатьох місцях, особливо на лл. 1-10, пізніща рука повиправляла правопис та повставляла надрядкові значки (і наголоси), часом понаводила поблідлі букви. Кожне з 13 казань, крім останнього, починається з вузеньких заставочок, розмальованих синьою й червоною фарбами. Зберігається рукопис в Державній Бібліотеці в Петрограді № 1.Θ. п. 16. Ще П. Прейс звернув увагу, що в цій книзі єсть глаголицькі букви; дослідник КГБ, Будилович вказує тут глаголицькі букви *а, с, з*, що вживаються в слові замість кирилівських; а це, разом з деякими рисами правопису, дає можливість твердити, що наша пам'ятка—список з глаголицького оригіналу¹.

Зміст нашої пам'ятки—13 казань Григорія Бого- слова чи Назіянзина; це переклад з грецького, який повстав десь чи не в X віці у південних слов'ян. Хто був цей перекладчик, не знаємо, можемо про нього судити лише з його праці; це була людина, яка грецької мови не знала досконало, а між тим казання Григорія тяжкі для перекладу, тому й повстало в цій пам'ятці багато неточних та неправильних місць в порівнянні з грецьким оригіналом. Перекладчик сліпо йшов за своїм оригіналом і перекладав слово за словом; а через те, що в той час запас слів слов'янської літературної мови не був великим (та й перекладчик не володів ним в досконалості), переклад вийшов постільки темним, що в багатьох місцях потребує порівняння з грецьким оригіналом, щоб його зрозуміти. До всього цього українець, що списував з цього пів-

¹ Так твердив ще Шафарик: „это список съ рукописи глагольской“, див. „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 371; в новий час про це ж твердить Н. Дурново в „Јужн. Фил.“ 1924 р. IV ст. 78.

денно-слов'янського глаголицького оригіналу, не скрізь добре розумів текст, а тому наробив багато нових помилок; напр. замість лика він переписав *блика* 926¹, а зам. *назарен* написав *назин иєрен* 248а. Може через цю неуважливість переписувача й повстав на л. 101в.г долі такий запис, яко наука йому: *уьгме* (ім'я писаря?) крикага главо пиши прако. Крім цього списка казань Григорія Богослова маємо ще немало й інших з XIV-XVII віків, що дає можливість досліджувати сам переклад.

Головні ознаки правопису. 1. Букви *ю* вживається, як *і* по інших українських пам'ятках, на початку слова чи складу, але частенько й плутається з *є*; часте *ю* й по приголосних, особливо по *л*, *н*. 2. Частіше *зи*, рідше *ы*; часом *ъ* та *і* з'єднані лінією, а то і маленьке вгорі. 3. Панує *шт*, але дуже часте й *щ*, особливо там, де бракувало місця для написання *шт*. 4. Часто не зазначається йотації: *дѣланиє* 27в.45а, *мзильнаа* 50в, *зълодѣа* 51г; звичайно, це вплив південно-слов'янського оригіналу. 5. Впливом глаголицького оригіналу можна пояснити й часте поплутання букв *га* та *ѣ*, бо вони в глаголиці передаються одною буквою *д*, напр.: *нзини* 203б.297а.324в (часте й по інших пам'ятках), *далмає* 298б, *довмаєть* 118б, *прѣмо* 234в, *Н¹ канѣ* 104в і т. п. 6. В декількох місцях трапляється оригінальна форма для *ъ*,—це перекреслені титлою букви *а* або *л*. 7. Титла не часті, бо багато слів, що звичайно пишуться з покриттям, тут пишуться повно. 8. З надрядкових значків часом маємо й крапку над голосною. 9. Панують знаки розділові горішня крапка або двокрапка. 10. Писар любить писати *о* з крапкою в середині; єсть чимало лігатур.

В мові нашої пам'ятки багатенько місцевих ознак. Зазначу хоча б такі. *Вокалізм*. 1. Носові вживаються більш-менш правильно, але часто буває поплутання їх з чистими; на л. 51г читаємо *сѣжалнази*, як і сьогодні говорять в Галичині. 2. Глухі вживаються правильно,

¹ Буквами *а*, *б*, *в*, *г* зазначаю чотири стовпці тексту на листі. Дослід правопису та мови роблю на основі видання А. Будиловича 1875 р.

але не мало пропусків слабих та поплутання їх між собою; вокалізація *ъ, ъ*, не рідка; цікаве кото 78б; форму *нзо окож* 154б рахують українською ознакою (див. Ол. Колесса в „Archiv“ 1896 р. т. 18 ст. 508); в кінці рядків часом *ъ* не дописується. 3. При сполученні з плавними глухий ставиться по нім, рідко перед ним: *търгъ* 36ба, *търпѣти* 337г і др. 4. Рідко *ѣ* передається через *и*, напр.: *съ стинзи* 6в, *исли* (?) 79б, *доселѣ* 34а і *досли* 263а; пор. в чужих словах: *къ вѣтънухъ* 33г, *вѣтънствомъ* 43б, але відоме і в інших пам'ятках. 5. Нове *ѣ* (для зазначення *e > i*): *съпасѣніє* 7г; може ще *рождѣнъ*, *исходѣнзи* 10б і др. 6. Нема *ѣ* по *р*: *кредѣнъ* 30в. 7. Дуже багато прикладів поплутання *зи* з *ни*: *субикаа* 282б (*субыкаа?*), *дыю жьреть* 322б, *многажди* 79в, *лзистзи* 52а, *наууєныи* 341а, по *пзѣтани* (= *питани*) 55а, *старьци не милоуєми*, *дѣвзи охочлѣємзи* 248а; часто по *р*, яко результат його отвердіння: *рикаа* 299а, *трѣзизнъ* 8ба і т. п. 8. Повноголосних форм не багато: *коротитѣса* 24ба, *холокзиуъ* 122а; в приписках: *огороднѣкъ* 369в, *сторожъ стерегъ* 204б, *пелена* 21б; Будилович зазначає ще *городоу* 73б, але в тексті *градоу*; форм т. зв. з другим повноголосом багато: *мьртѣкъ* 349б і т. п. 9. Зміну *e* на *o* по шиплячих маємо в слові *ниѹокоже* 24г. 10. Поплутання *къ* з *оу*, напр.: *къгодьникъ* 292г, *къгоданзиуъ* 8б, *оуселаниса* 107а, *оуселєнага* 271г, *єже уписалъ єсьмъ къписуъ* 143а. 11. Наближення ненаголошеного *o* до *у*: *оудолѣваа* 300в, *оузираа* 302а. 12. Зникнення початкового *и*: *съповѣданнє* 23а, *съповѣданнѣ* 62г, *съповѣдѣ* 63в, *съповѣдають* 63а, *съповѣдають* 33а, *съповѣдауъ* 27а, *съповѣдажциуъ* 63а (ці самі слова маємо тут і з *и* на початку), *тѣрѣбованнємъ и (?) зколєннємъ* 176в. 13. Зміна *o* на *a*: *помагати* 59б, *помагають* 51г, *помагають* 134а, правда, відоме у всіх пам'ятках, див. ще 26.51г.55г. 77а.83а. 14. Зміна початкового *є* на *o*: *оце* 145б, в приписці: *одїна* 203г (*олѣи* 310а могло прийти з д.-г.-нім. *olei*). 15. В приписці єсть *роздѣлена* 203г. 16. Протетичне *в*: *вѣтрокъ* 314а (*в* *витерто*), *вѣззи* 195г, *взпзунса* 51б (пор. вище ст. 52).

Консонантизм. 1. Дуже часто замість *жд* маємо живе *ж*: *вижъ* 350в, *дажъ* 110г, *надежа* 298а, по *насаженнѣ* 313в, *прѣже* 8б.21б.320г, *вѣхужанинѣ* 8в, *хоуже* 18в, *гол-*

пожеж 75а, гражани 150г, рожестьо 148в, прихожо 168б, оуурѣжаа 269б і т. п. 2. Замість шт з ті рідко у: уюжда 122б, уюжего 376а, съкроууааа 282б; частіше буває шу: ашүе 133в, имжшүе 71а, отвѣшүа 65в і т. п. 3. Тверде р: горкаго 134б, кесароу 7в, съ кесарокомъ 113а, по морж 222в, съмошрж 45г, тварж 305в, творж 85б, црж 60г і др. 4. Отвердіння м дуже часте: стлпзмъ 313в і др. 5. Поплутання г і х, як результат придихової вимови г (= h): ходъ (годъ) 146б, слүгъ (слухъ) 336а. 6. Зникнення ѿ, що не рідко знають пам'ятки й інших рецензій: о празницѣ 9а, празноужштнихъ 9а, семое 358а, до семи 24б. 7. М'ягке ц: агньць 203г, коньць 80б, старьць 298б, пшеница 55а, птица 75в, срауница 75в, старьца 13а, до конца 43а і др. 8. Вимова д, як т: атины 33г. 34а, тьмыанъ 236а, трискиа 4а; пор. ще голнада 110г. 9. Sk перед ё часом не змінюється: (на) коскѣ 188в. 10. Епентетичне л скрізь, але часом його й не буває (вплив оригіналу): зема 244в, приметъ 306а.

Морфологія. 1. Ab' о основ звичайно кінчиться на -омь, -емь, але дуже часто маємо тут і -ьмь, -ьмь: когъмь 10в, грѣхъмь 18в, нравъмь 41б, свѣтъмь 1в, въплъмь 36в, кесарьмь 113а і т. п. 2. Трапляються (але не всі ясні) слова сер. роду N¹ на -ни зам. -иє (пор. сучасні життя і т. п.): отъданиа надъгробьною 266г, добро н отъшестіа 166б, благопостижьно н црєко єшште похвалєнниа 34б, докроє н о улүскоє приуастиа 240г. 3. Уживання форм D¹ замість L¹: ѡ жестосрьдоумоу фараоеж 305а. 4. D¹ на -ови частий: гласови 158б, дъневи 3а, змиєви 155в, морєви 107г, нилови 285б, олтарєви 167г, самоклаєтиєви 155б, христосови 196г, цѣсарєви 202а і т. п.; цікаво, що вже в цій пам'ятці маємо й закінчення -ові: дхкѣ 356в (пор. дхкї 357а). 5. N¹ на -ове частий: бѣгоке 5а, крауєке 179а, дароке 236г, домоке 52г, садоке 239а, свѣтоке 18г, смѣхоке 271б уиноке 10а. 6. G³ на -овъ, -евъ: колокъ 320в, дарокъ 97г домокъ 77в, дждикъ 290г, плауєкъ 248б. 7. G¹ слів жіночого роду на ѣ: мжунтелѣ 2б. 8. Прикметники на -ан: мраморанзин 77б. 9. Закінчення -ого: єдиного 34г. 43а. 65а, омого 21в, иного некого 66б. 10. Pг 3¹ і 3³ звичайно кінчиться на -тъ, закінчення -тъ рідке. 11. В закінченні Pг -еть часто відпадає -тъ: бжде 294б, достанє 176б, може 204г,

подобає 237а, прѣшає 74г і т. п. 12. Рг 1^а на -мо: кѣроуємо 45а. 13. Приказовий спосіб з *н* частий: кз-зъмѣмъ 1в, кззнесѣмъ 316в, обѣмѣмѣа 373а („Извѣстія“ 1853 р. т. II ст. 255 дають обѣмѣмѣа), кзсплещѣте 79г, кзстанѣте 120г, идѣте 123г. 14. Зміна *ea* на *сь*: оуконсь 366а (?). 15. Імперфект часом на *а*: дадлаше 59г; єсть форми на -шече (див. Ягіча: „Четыре статьи“ ст. 94). 16. Форм на -овати (тепер -увати) багато: описокати 10г, праздзновати 16 і т. п. 17. Неясне: елико до иѣрлама 90г, а треба отъ, тому виникає питання, чи тут отъ не зазначено через одо (пор. українське *од*). 18. Вживання *є* для всіх осіб: (ты) унѣтъ єсть (зам. єси) 112а.

В тексті дуже багато слів, які й сьогодні знаходимо в живій українській мові, напр.: каблієниа 269б, касналь 47в, кєуєрѣ 26в, годннѣ 20б, гоцю моа друугъи 237в, григора 162б, дивимо єсть 151в, єуга, єугъи 10г, клопота 166а, николи 44в, погоннун 199а, подоба 10г, попеломъ 2а, рало 188г, кєзъ свара 55в, єедмора врата 77б, єедморо 359б, єзгола 301, телница 2а, тажари 319г, єудобнзна 123г, змна хупаљща 113а, цвилити 2г, чароужтъ 224в і т. п.

Що писар нашої пам'ятки був українцем, про це нема сумніву¹; але з якої саме місцевості був він? Чи не першим проф. А. Кримський назвав КГБ червоно-руськими; в „Украинская грамматика“ 1907 р. т. I вип. I на ст. 47 він пише про цю пам'ятку: „въ ней єсть черты языка и правописанія, рѣзко отличающія ее отъ безусловно несомнѣнныхъ кѣвскихъ памятникѣвъ—Изборниковѣвъ Святослава 1073 и 1076 года, а общее впечатлѣніе отъ чтенія ея такое, что это памятникѣвъ з а п а д н о-малорусскій и въ частности червоно-руссскій“. В другій праці Кримський знову зве цю пам'ятку червоно-руською, а ближче — південно-галицькою². Проф. Ол. Колесса пробує ще ближче за-

¹ На л. 252 єсть пізнійший запис про те, що року 1276 прийшов до Новгороду архієпископ Климент, отже в XIII ст. наш рукопис вже переховувався в Новгороді; певне на основі цього Шафарик твердив про писаря КГБ: „переписчикѣвъ былъ русскій, вѣроятно, Новгородецѣвъ“, див. „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 371.

² Нариси в історії української мови, Київ, 1924 р., ст. 97.

значити місце КГБ: „За найважнійший памятник, написаний, по моїй думці, неперечно в західній частині українського Закарпаття, треба вважати Слова Григорія Богослова з XI. в. На дуже старинному церковно-слов'янському підкладі тексту бачимо з одного боку діалектологічні прикмети старо-українські, а з другого, поруч незначних польських, виразні чесько-словацькі. Се могло статися лише на західних окраїнах Закарпатської Русі-України, де сусіднують із собою три етнічні території: чесько-словацька, українська і польська і де безпосередно сягали з Моравії відголоси діяльності слов'янських апостолів та їх учеників; се проявилось в стариннім підкладі староболгарського тексту сеї рукописі“¹. Дійсно, в КГБ знаходимо немало західно-українських виразів, напр.: *просвѣтѣмъ оуи да прако гл҃а даємъ* 136б, *малъженствѣ* 196б, *малъженствѣ* 76в, *тросками* 284в, *смрѣуїємъ* 59б, *рауиша приати* 318б, *оутрѣпению* 33в і т. п. Але ці й подібні вирази я не звав би польськими,—їх ще з до-історичних часів мала в своїй мові західна вітка українського народу.

Література. *А. Востоковъ*: Рукопись перевода твореній Григорія Богослова, XI вѣка, „Библиографическія Листы“ 1825 р. ст. 85-91; передруковано в «Филологическія Наблюденія» 1865 р. ст. 151-156; короткий опис пам'ятки; майже цілу пам'ятку цю Востоков переніс до свого Словника. — *П. Шафарикъ*: Взглядъ на древность глагольской письменности, „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 370-371, про глаголицькі літери в КГБ.—*Н. Чернышевскій*: Слова Григорія Богослова, I, „Извѣстія“ 1853 р. т. II ст. 247-255,—короткий опис рукопису, дано початок і кінець кожного Слова. Продовження цього дав *И. Срезневскій*: Слова Григорія Богослова, II, „Извѣстія“ 1854 р. т.

---

¹ Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р. ст. 18. Автор ще додає: „Діалектологічну характеристику цього пам'ятника, в яким я мав нагоду зазнайомитися в Петербурзі безпосередно з рукописі, не зовсім вірно виданої Будиловичем,—оголошу незабаром“. Шановному авторові бажаємо якнайскоріше здійснити свою цінну обіцянку.

III ст. 27-38, тут видрукуване ціле X Слово, лл. 304-324; продовження цього, яко III ч., дано в „Извѣстія“ 1855 р. т. IV ст. 294-312,—реконструований згідно з грецьким оригіналом текст X Слова; багато приміток що до перекладу пам'ятки; IX-те Слово видрукував Срезневський в «Древніе пам. рус. п. и яз.», див. «Извѣстія» 1861-1863 р. т. X ст. 486-490. — *В. Ламанскій*: О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, див. „Записки Ак. Наукъ“ 1854 р. т. VI,—єсть трохи про мову КГБ. — *А. Горскій—К. Невоструевъ*: Описаніе слав. рук. Моск. Синод. Библиотеки, М. 1859 р., II, 2 №№ 117-124,—опис інших списків КГБ з XIV-XVII віків, дає аналіз перекладу.—*Θ. Буслаевъ*: Историческая хрестоматія, М. 1861 р. ст. 321-331,—уривок з X слова, що його видав Срезневський, багато граматичних пояснень.—*И. Срезневскій*: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, „Сборникъ“ 1868 р. т. III ст. 181-183, короткий опис мови та правопису.—*А. Будиловичъ*: Изслѣдованіе языка древнеславянскаго перевода XIII Слово Григорія Богослова по рукописи Имп. Публичной Библиотеки XI вѣка, Спб. 1871 р. VI+154 ст.+3 табл. знімків; тут дано опис палеографічний та лінгвістичний, а також добрий аналіз самого перекладу в порівнянні з грецьким текстом. Рец. Бодуэнъ-де-Куртенэ в „ЖМНПр“ 1872 р. ч. 162, серпень, ст. 342-363, I ч. 164, листопад, ст. 166-189.—*А. Будиловичъ*: XIII Слово Григорія Богослова въ древнеславянскомъ переводѣ по рукописи Имп. Публичной Библиотеки XI вѣка, Спб. 1875 р., XII+285 ст., повний текст, а долі пояснення та грецький текст для трудніщих місць; видання не задовольняюче. — *Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII вв., „Іужн. Фил.“ 1924 р. т. IV ст. 78-79.

---

13. Пандекти Антіоха.

Східно-слов'янський список з Пандектів Антіоха має 310 листків¹, розміром 22×17,7 см, писаних в два стовпці. Пам'ятку писали три руки: I. лл. 186-188б, II. лл. 189-308 і III. лл. 1-18, 296-316, 596, 60, 65, 97, 103, 103б, 1066 і 153². Письмо I писаря трохи похилене наліво, тоді як письмо II писаря має нахил вправо; букви приблизно на 3 mm високі. Збереглася книга майже вся, бракує лише декількох листків. Пам'ятка знаходилася в Воскресенському Новоєрусалимському монастирі (по опису архм. Леонида № 81), тепер зберігається в Історичному Музеї в Москві, куди перейшла з б. Синодальної Бібліотеки. В ініціалах єсть блакитна фарба.

Письмо ПА дуже нестійке; на деяких листках воно занадто поспішне й нагадує будучий півустав (пор. лл. 309б і 310). Різниця між товстими й тонкими лініями часом виступає в письмі занадто різко. Цікаво, що в деяких місцях ПА знаходимо букву *ѣ* написану так: *іѣ*, цеб-то без з'єднуючої лінії, що Н. Каринський зве „первоначальным начертанием йотованных гласных“; а саме це явище—напис йотованих без з'єднуючої лінії—„должно быть отнесено едва ли не к эпохе создания кирилловского алфавита и к эпохе начального его употребления в письменности“³.

Правопис ПА. 1. Йотація *а* зазначається через *ѣ*, часом тільки крапкою над *а*; часто йотації зовсім не зазначається: *зѣла* 1296. 2. Букви *ю* та *є* вживаються без різниці, перша часом і по приголосній. 3. Йотоване *ѣ* рідке. 4. Частенько ставиться *ѣ* зам. *ѣ*: *прѣмо* 176, *Н¹ зѣла конѣ* 1696. 5. Досить часто зам. *ѣ*

¹ Н. Дурново в „Лужнослов. Фил.“ 1924 р. т. IV ст. 80 твердить, що ПА має 308 листків.

² Так ділить ПА між трох писарів П. Копко. Але Н. Каринський („Образцы письма“ ст. 12) приймає тільки двох писарів: 1-й написав лл. 186-29 і 32-309, рука в нього вправна й міцна; 2-й писар написав лл. 2-186 і 306-316, руку мав невправну й несталу.

³ Образцы письма, 1925 р. ст. 76 і 13а.

ставиться **з**, напр.: **мз** 203, **№** молиткз 2336, **кзти** 50 і др. 6. Дуже часто вживається **л** зам. **л(н)** по **ц**, рідше по **ш**, **ч**, ще рідше по **ж**. 7. Панує **и**, по голосній часто маємо **ї**, буква **і** рідка. 8. Панує **зи**, але крім неї єсть ще й інші форми: частенько **ы**, рідше **зі** (**з** звязане лінією з **і**), часом **зи**. 9. Часом трапляється **и**. 10. Перший писар звичайно пише **шт**, а другий **ц**; в сполученні **шт** часто **т** пишеться над **ш**. 11. Не мало ріжних лігатур, а самі літери часто виносяться над рядок. 12. Часто пропускаються цілі склади.

Східно-слов'янські ознаки в мові такі. 1. Носові звуки вживаються досить правильно, але єсть поплутання їх між собою та з чистими. 2. Повноголосної форми вжито 4 рази: **серебро** 246, **серебра** 30 bis, **череє'** 21; єсть ще **хроминя** 251, може з пропущеним **о** по **х**. 3. Зміна початкового **ю** на **о** лише в слові **оканснестъ** 796. 4. Поплутання **оу** з **кз**, напр.: **оудворнхъса** 183, **оусантъса** 204 і др. 5. Замість ст.-сл. **ра** маємо **ро**, напр.: **кздрогта** 1726, **роботзи** 188, **розгнѣкають** 187. 6. Поплутання **зи** з **и** не часте: **Ас³ граждани** 1066, **№ отъскѣнзи** 279, часто **кзмиь** зам. **кмиь**, **манастъиь** 46 і **монастира** 2. 7. Сполучення **ді** дає **жд**, але рідко буває й **ж**: **такоже** 186, **прѣже** 47, **послѣже** 147, **вижу** 152, **стражеть** 200 і др. 8. Єсть два випадки написання **ц** зам. **ч**: **цръньць** 23, **отъ плацъщинуъ** 1946, але це певне описки, а не північно-руська діалектична риса; пор. в Савиній Книзі **сло скждьльнице** 1156; не забудьмо також, що поплутання **ц** і **ч** знають і т. зв. „галицько-волинські“ пам'ятки, а також сучасні західно-українські говірки, напр. **ци** зам. **чи**. 9. Суфікс **-ан-** в прикметниках: **трьстанъ** 1766, **дрѣканъ** 204, **пльтанъ** 297.223. 10. Займенникова форма **токѣ** 140. 11. Дуже часто в **Рг** закінчення **-тъ**, хоч так само часте і **-тъ**. 12. **Рг** без **-тъ**: **ю** 76, **кжде** 1116, **откѣштакає** 1486, **призываетъ** 163, **не хоще** 2206.

Інші ознаки. 13. В більшості своїй глухі вживаються правильно, але не мало й відступлень від нормального їх вживання, а саме: слабі **з**, **ь** частенько опускаються, що часом зазначається надрядковим значком; вокалізація єсть: частіше **ь>ь**, рідко **з>о**; поплутання глухих через асиміляцію чи лабіалізацію дуже часте. 14. При

сполученні з плавними глухий ставиться по ній: *блзкк* 686, *отвръста* 1546, східно-слов'янських форм з глухим перед плавним зовсім нема. 15. Сполучення *з+и*: *звканзі* *имз* 12, *примзі* и 10, *взі* *истинж* 27, *взі* *инномз* 60 і др. 16. Перед йотованою голосною панує *ь*, а не *и*. 17. Часте поплутання *є* з *и*: *оууетела* 119, *оуелзшити* 816 і т. п. 18. Єсть форма *манаствзрь* 46 з грецького *μαναστήριον*. 19. М'яжке *ц*: *цраньца* 23, *пъшеница* 76, *въдовница* 176. 20. Звичайно епентетичне *л* скрізь, але часто його й нема. 21. *Sk* перед *ѣ*, и дає *щ*. 22. В сполученні *здн* часом випадає *д*: *оупразни* 47, *празнь* 155, *оупразнована* 43. 23. Грецька буква *ѣ* передається через *ѣ*, *т*, *ѣ*. 24. *Ab*¹ постійно на *-омь*, *-емь* (часом *-омз*, *-емз*, і тільки два рази східно слов'янське *-змь*: *трудозмь* 466 і *длзгзмь* 1076. 25. *L*³ звичайно на *-ьхъ* чи *-ьхъ*. 26. *N*³ на *-ове* частий: *бѣсове* 100, *оудове* 1686, *колове* 2716, *крѣдове* 207 і др. 27. В прикметниках панують не стягнені форми, а стягнені рідкі. 28. Часом буває дієйменник на *-ть*: *хранить* 1736, *въселитьла* 1896.244, *гонить* 280. 29. Імперфект в I частині нестягнений, а в II стягнений.

Дослідник мови Пандектів, П. Копко висловив думку, що ПА написані „3-мя монахами во время ихъ пребыванія на югъ“, ченці списували, дуже поспішаючи („Извѣстія“ XX кн. 4 ст. 88); і в другім місці своєї праці він твердить, що „мы имѣемъ полное право съ увѣренностью считать нашъ памятникъ памятникомъ македонскаго происхожденія“ (ib. кн. 3 ст. 157—158). Але це твердження Копка не розв'язує питання, з якої саме землі походили писарі пам'ятки. А. Кримський зве ПА пам'яткою новгородською¹. А. Соболевський про пам'ятку коротенько твердить: „писаные едва ли не въ

¹ Украинская грамматика, М. 1907 р. т. I вип. 1 ст. 134. Див. ще „Филологія и Погодинская гипотеза“ 1904 р. ст. 62—63; Кримський базується на поплутанні *ц* і *ч* та *ш* і *е*, що єсть ознакою новгородською; але на цілу велику пам'ятку перших випадків тільки два, а других—всього один, а тому це могли бути й прості описки. Не забудьмо ще, що поплутання *ч* і *ц* знають часом і українські пам'ятки, як знають його й сучасні різні українські говори.

Кієвъ"¹— і таке твердження можна оперти на характері письма, а ознаки мови так само не будуть тому противитися. Київською рахує цю пам'ятку й Вл. Стасов на основі аналізу орнаменту. Пам'ятка звичайно вважається за пам'ятку XI-го віку; Є. Карський, правда, відносить її на XI-XII в.²

П. Копко твердить, здається, досить ґрунтовно, що ПА списані з глаголицького оригіналу.³

Література. *К. Калайдовичъ*: Іоаннь Эксархъ Болгарскій, М. 1824 р. ст. 12, 95-96.—*Архим. Амфилохій та И. Срезневскій*: Выписки изъ списка Пандекта Антохова XI в., „Извѣстія“ 1858 р. ст. 41-48, 147-155, —коротенький опис, виписки та знімок з 21 ініціала.—*Арх. Амфилохій*: Описаніе рукописей Воскресенскаго монастыря, „Извѣстія“ 1859 р. т. VIII ст. 101-106, під № 30 дано палеографічний опис ПА та виписки з нього.—*Архим. Амфилохій*: Изъ пандекта Антохова XI в., див. „Матеріали для сравнительнаго словаря“ 1863 р. т. VIII ст. 1-58; див. ще т. V ст. 161-190, виписки.—Крім цього, о. Амфилохій зняв фотографічно 10 сторінок ПА (де знімки?), див. „Извѣстія“ 1859 р. т. VIII ст. 160.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1861-1863 р. т. X ст. 490-494, виписки. *Архим. Амфилохій*: Словарь изъ Пандекта Антоха по списку XI вѣка Воскресенской Новоіерусалимской библіотеки, М. 1880 р.—*Вл. Стасовъ*: Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени, Спб. 1887 р., —на л. 42 дано заставку та ініціали, зве цю пам'ятку київською.—*Архим. Амфилохій*: Изслѣдованіе Пандекта Антоха XI вѣка, 1863 р. (праця в 1863 р. удостоєна Демидівської премії),—тут дано палеографічний та лінгвістичний (недокладний) опис пам'ятки з слов-

¹ Лекції по історії русскаго языка, М. 1903 р., вид 3, ст. 12; те саме див. в „Унив. Изв.“, Київ, 1887 р. кн. 5 ст. 52 і 54,—пам'ятка Київська.

² Славянская Кирилловская палеография, Спб. 1928 р. ст. 132, 380-381; В. І. Григорович в „Извѣстія“ 1851 р. т. I ст. 97 відносить ПА на XIII вік.

³ „Извѣстія“ 1915 р. кн. 3 ст. 174.

ником.—*Архим. Леонидъ*: Описаніе славянорусскихъ рукописей книгохранилища Воскресенскаго монастыря, М. 1871 р. (з „Чтенія“ кн. 1) № 81.—*И. И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р., вид. 2, ст. 40; в 1-м виданні 1863 р. дано виписки з ПА.—*П. М. Копко*: Изслѣдованіе о языкѣ Пандектовъ Антіоха XI в., розділи I-XVIII, „Извѣстія“ 1915 р. кн. 3 ст. 139-216, кн. 4 ст. 1-92.—*Н. Н. Дурново*: Русские рукописи XI и XII в в., „Лужнословенски Филолог“ 1924 р. кн. 4 ст. 80.—*Е. Карскій*: Палеография, 1928 р., на ст. 380-381 дав два знимки з ПА.—*Н. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р. ст. 12, — палеографічний аналіз письма, на таблиці 15-й знімок л. 1а в натуральну величину.

14. Синайський Патерик.

Синайський Патерик—по-грецькому Лимонар чи Левада (Луг) Духовна — написав візантійський письменник Іван Мосх (к. VI—п. VII в.); працю досить рано перекладено на слов'янську мову; переклад добрий, але в дуже багатьох місцях знати, що перекладчик деяких грецьких слів зовсім не розумів. Пам'ятка складається з 184 листів розміром 19,9×17,7 см, по 20 рядків на сторінці; але два перших листи до Патерика не стосуються: 1-й л. був чистий, а записаний десь в XIV віці, так само л. 2-й, вставний, походить з XIV-го віку; таким чином Патерик починається з л. 3-го, а тому складається з 182 листів. Писано на доброму пергамені, письмо дуже гарне, на 2,7 mm високе; на деяких сторінках (22, 25, 606, 70, 71 і др.) воно похиле. Зберігався СП в Патріяршій Бібліотеці в Москві № 551, тепер він в Історичнім Музеї.

Правопис не сталий і не скрізь однаковий. Букву *ю* пишеться як звичайно; *єсть* *ѣ* і *ы*; часте *ж*, але *єсть* сторінки без *ж*; де-не-де *єсть* *шт* замість *ѣ*; м'яккість *л* та *н* зазначається гачечком справа: *л҃*, *н҃*.

В мові СП досить багато східно-слов'янських мовних ознак, а саме. 1. Поплутання носових з чистими не

рідке. 2. Пропуск глухих в слабій позиції частий. 3. В сполученні з плавним глухий пишеться перед ним, або по нім: тьрпн, цьркькь. 4. Повноголосних форм не мало: берема 13, золотьникъ 29.82, мороморѣ, небережахоу, оборотити, перегнуубъ 1136, стороньникъ 14, оумерети 30. 54.128, хворостина, уерекіє 13.28; до повноголосних форм треба віднести, певне, й ці (з недописаним одним о): вротъ 110, злотьникъ 29.82.83.89, обронншага, плоннша 79, поклоуи, розпоръши 131 і др. 5. Зміна початкового ю на о не рідка: одинъ 58.74.86.121, одина 59.74.90, однуу 90, одиюу 90, къ одиньмь 58, олико, олишьдзи („Сборникъ“ т. 20 ст. 104), а також: одъва 126, оже 26.83, оше 27.35. 6. Зміна початкового ра-, ла- на ро-, ло-, напр.: рокота, Ас¹ роеж, рокою, рокица, розъпа, розпоръши 131.266, роздвигъ 74, локътию і др. 7. Часом н зам. ѣ: о лвъѣ марке[л]и 58, къ палестини 63, отътоли 63.73.94 (тут цитація з видання Срезневського). 8. Замість ѣ в рѣ маємо е: къ средж 120, дреканъ. 9. Замість нз маємо взи: взинемъ 74. 10. Поплутання къ з оу: къзаконенааго 31, оуеленъа 112. 11. Звук ж зам. ст.-сл. жд: вѣжь 129, дажь, невръженъ 22, огражавати 126, тоужь 79 і др. 12. Звук ч зам. ст.-сл. шт: хоуеши 26, хоуемъ, обьуь, дзубьж 282, шьпзующа, скрьжьующа, дъва львиуа 10 і др. 13. Зникнення д в слові семъин 128. 14. М'ягке ц: старьць, старьцю, горнюцю, клѣтьцю і т. п. 15. Sk перед ѣ, і часом не змінюється: апостольекѣи 22.16. G¹ N³ A³ кінчиться на -ѣ зам. ст.-сл.-а: до земаѣ, своѣ волзи, лоууѣ і др. 17. Ab¹: именьмь, съ гнѣкъмь. 18. D¹ L¹ тобѣ, собѣ. 19. В закінченні Pг 3¹ -тъ часто опускається -тъ: вжде 155, хоше 131, послушае 133, так само ю 24.34 і др. 20. Pг на -тъ. 21. Суфікс прикметників -ан зам. ст.-сл. -ѣн, напр.: дреканъ. 22. Ягич (Критическія замѣтки, ст. 26) підкреслює „південноруські“ форми скьрвить, скьрви. З інших рис зазначу ще: 1. Згідно з грецьким *μαναστήριον* маємо скрізь: манастъръ, манастъра, манастърію, къ манастъри і т. п. 2. Поплутання букв д, і т, яко результат однакової вимови їх: гетьсимани 133 і др. 3. Багато цікавих давніх слів, напр. година, або таких як говорите і т. п.

Соболевський, вказуючи на деякі (неясні) при-

клади поплутання ц і ч, рахує ПС за пам'ятку північно-руську; навпаки, Шахматов не знаходить в СП змішування ц з ч. І. Срезневський, перший видавець СП, про вік нашої пам'ятки писав, що вона, „судя по почерку, належить к числу памятниковъ конца XI вѣка или много-много начала XII вѣка“ („Сборникъ“ т. 20 ст. 49). За Срезневским Н. Волков (ст. 87 № 589) відніс СП вже впрост на XII в. Навпаки, Н. Дурново настоює на XI віці: „Вопреки мнению большинства исследователей—пише він,—но в согласии с Шахматовым отношу эту рукопись к XI в.: в ней нет начертаний, появляющихся только в конце XI в. или позднее; в то же время встречается, особенно на страницах, писанных косым почерком, очень архаичное **ѣ** с мачтой не выше уровня строки и с очень низко опущенным коромыслом, напоминающим **ѣ** в Сав.; очень архаичный характер носит попадающийся на некоторых страницах наклонный почерк“ (ст. 79-60).

Література. *И. Срезневский:* Свѣдѣнія и замѣтки, № 83, „Сборникъ“ 1879 р. т. 20 ст. 49-110, опис пам'ятки й великі уривки, а також словник цікавих виразів.—*Його ж:* Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р. ст. 40.—*П. Владимировъ:* Обзоръ, 1890 р. ст. 108.—*Н. Волковъ:* Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 87 № 589.—*А. Крымскій:* Украинская грамматика, М. 1908 р. т. I вип. 2 ст. 205ч.—*Н. Дурново:* Русские рукописи, „Южн. Фил.“ 1924 р. IV. 79-80.

15. Уривок з життя св. Кондрата.

Життя св. мученика Кондрата (пам'ять святкується 10 березня) це пам'ятка, що складається лише з двох листків, писаних в два стовпці, на пергамені, розміром в лист на 29,9×23,7 см (розмір писаного стовпця 23,0×6,5-7,2 см). Знайшов пам'ятку архієпископ Псковський (пізніше митрополит) Євгеній Болховитинов, але не відомо де і при яких обставинах.

Архієпископ всі свої старші пам'ятки, в тім числі й ЖК, віддав Ол. Востокову для вивчення, а той, в листі до архієп. Євгенія з 21 листопада 1821 р. дав перший опис ЖК (Востоков, між іншим, приймав нашу пам'ятку за один лист). Пізніше Євгенівські пам'ятки перейшли до Древлехранилища Погодина, який видав одну сторінку нашої пам'ятки. В липні 1851 р. Древлехранилище Погодина купила Публична Петроградська Бібліотека, і з того часу ЖК переховується в ній, в збірці Погодина № 64.

Крім нашої пам'ятки, ЖК дійшло ще й в Супрасльській березневій Миней під 10 березня, займаючи в Люблянській частині 12 листів, лл. 50-61, в виданні Север'янова ст. 97-119; наші два листи відповідають в Супр. Миней листам 516-526 і 58-586 (в виданні Север'янова це ст. 100-102 і 113-114). Переклади нашої пам'ятки й СМ не однакові, різні, хоч і не дуже далекі, бо зроблені з одного грецького тексту.

Писано пам'ятку гарним уставним письмом, висота буков 3,5—3,7 mm. Єсть цікаві букви: так, з тут має форму Z, тільки долішня лінія має гачечок, опущений додолю; у букви р ціла лінія геометрично рівна, а не вигнута, права частина має форму півкруга; взагалі це р нагадує скорі наше друковане гражданське; ис має форму хреста †; у zi часті зв'язані лінією; зовсім нема ю та ѡ. В слові ѡуд'нзихъ 16 дуже цікаве ѡу, а саме у має гачечок справа ˘, як то буває в деяких болгарських рукописах у л та н для зазначення їхньої м'якості; думаю, що цей гачечок справа і тут визначає м'якість, цеб-то ю. Востоков в 1821 році, проаналізувавши характер письма ЖК і знайшовши його велику подібність до письма грецького, прийшов до дивного висновку, ніби „писець былъ Грекъ, копировавшій славянскую рукопись“¹.

Правопис пам'ятки — звичайний старо-слов'янський правопис зо східно-слов'янськими рисами; панує ш, а шт нема; єсть форма окаане 2б.

¹ „Филологическія Наблюденія“ 1865 р. ст. 142; висновок неправильний, бо ж кожний кирилівський рукопис XI віку дуже близько нагадує рукопис грецький.

урамъ 2г, колгаръ 1б.1в, андупа 1в і андупата 1а; в Супр. Миней тільки Кодратъ, а в нашій пам'ятці Кондратъ 7 раз, тільки на 1 листі, Кодрантъ 7 раз тільки на 2-м листі і Кондрантъ 1а 1 раз. Як у всіх пам'ятках, з нь пишеться съмѣрнааго 2б.2в.

Усі дослідники підкреслюють глибоку давність ЖК, що найперше знати з форми його письма. Шафарик постільки був захоплений ЖК, що рахував його найстарішою пам'яткою кирилівського письма і відносив на 860-950 роки. Так само й В. Ягіч („Archiv“ VI. 227-228) та Ол. Шахматов (ib.VII.74) рахують цю пам'ятку дуже давньою, давнішою від інших; можливо, що це пам'ятка самого початку XI віку, коли не кінця X-го.

Література. Першим описав ЖК *Ол. Востоков* в листі з 21 листопаду 1821 р. до архієп. Євгенія, „Сборникъ Статей“ т. V кн. 2 ст. 12-14; передруковано в „Филол. Набл.“ 1865 р. ст. 140-142. Тоді ж описав ЖК і *Кеппен* в „Списокъ русскимъ Памятникамъ, собраннымъ П. Кеппеномъ“, М. 1822 р.; також в „Библиографическіе Листы“ 1825 р.—Одну сторінку ЖК дав в знімку *Погодин* в своїх „Образцы славянскаго древлеписанія“ 1840 р., але єсть недокладності.—В „Отчетъ Имп. Публичной Библиотеки за 1852 годъ“, Спб. 1853 р. ст. 24 вказується на перехід пам'ятки до Публ. Библиотеки, підкреслюється її значіння.—*Θ. Буслаевъ*: Историческая хрестоматія, М. 1861 р. ст. 317-318 видрукував текст з примітками.—*И. Срезневскій*: Древніе пам. рус. письма и яз., „Извѣстія“ 1863 р. т. X ст. 35, коротка згадка, а 481-483 повний текст, але з помилками; вид. 1882 р. ст. 40.—*V. Jagicz*: Zur Berichtigung der altrussischen Texte. I. Das Fragment der Passio s. Condriati, „Archiv“ 1882 р. т. VI ст. 224-228 опис пам'ятки, а 228-231 повний текст.—*Ол. Шахматов* в „Archiv“ 1883 р. т. VII ст. 74 рахує ЖК за пам'ятку українську, як і Ягіч.—*Dr. Schmidt*: Martyrium des Kodratus, „Archiv“ 1896 р. т. XVIII ст. 172-182, грецький текст ЖК.—*Б. М. Лянуновъ*: Отзывы о сочиненіяхъ: „О языкѣ ЖК по ст.-сл. списку Супр. рукоп.“ и „ЖК по спискамъ XI вѣка“, Одеса, 1912 р., 41 ст., відбитка з „За-

писки Имп. Новороссійскаго Университета“, відділ офіційний, вип. V, Одеса, 1912 р. ст. 108-147, — рецензі на дві студентські недруковані праці. — Знімок в натуральну величину дав *И. Срезневскій* в „Древніе памятники, снимки съ памятниковъ“, Спб. 1898 р., л. 16., *Н. М. Каринскій* в «Образцы письма» 1925 р. табл. 21, л. 1в.г, також *Е. Карскій*: Палеография, 1928 р., ст. 372, тут частина л. 16.

16. Уривок з життя св. Теклі.

Пам'ятка складається тільки з двох листів розміром 33,5×26,3 см (розмір писаної сторінки 25×17,5 см). Писано в два стовпці дуже гарним уставним письмом, яке близько нагадує київську школу XI віку; письмо велике, розміром 3,8—4,0 mm. Зміст пам'ятки—уривок з життя св. великомучениці Теклі. В пам'ятці єсть виправлення іншої руки (див. знімок). Пам'ятку знайшов митр. Євгеній (Болховитинів) і йому вона спершу й належала; пізніше перейшла вона до Погодинського «Древлехранилища»; в липні 1851 р. це «Древлехранилище» купила Петроградська Публична Бібліотека і з того часу ЖТ зберігається там під № 63, збір Погодина.

Занадто щуплий розмір нашої пам'ятки не дає змоги докладніше схарактеризувати її правопис та мову. Буков *ш* та *ш* нема зовсім; ю вжито тільки раз в слові *къ нѣмю* 2¹, *шт* тільки раз, панує *ш*; єсть форми з розвівом: *нерѣю* 1б, але панують форми йотовані. Загальний характер правопису—старослов'янський.

З ознак мови зазначу. 1. Носові вживаються правильно, але єсть поплутання з чистими. 2. Глухі *з*, *ь* так само вживаються правильно, відступлень від ст.-сл. норми дуже мало. 3. Сполучення глухого з плавним східно-слов'янське: *дъкозърънънъ* 2, *държака* 1б, *паркомъ* 8|*уѣница* 1б, *съвърже* 2, *съвърженъ* 2, *оумъръша* 1, *оутвър-*

¹ Цифрою зазначаю уривок 1-й чи 2-й.

дишаса 1, потъакънѣвъ 16, пѣркѣнхъ 2, въвържената 2, въвържена 2. 4. Замість ѣ (чи а) вжито и в G' тон (= тоѣ) 2; єсть форма проповѣдѣна 2. 5. Відпад початкового и: написано ери 16, але зверху додано и. 6. М'яжке ѣ: вѣдѣниць 2, писець 2, пѣркомѣуєница 16. 7. Шиплячі м'яккі. 8. По аналогії до *крестъ* маємо *крѣтиана* 2. 9. Ав' на -ѣмь: вѣкъмь 2, дѣмонѣмь 2, словѣмь 16. 10. Прикметники в нестягненій формі: добръимь 16 і др. 11. Рг на -тъ: пишеть 2 і др. 12. Імперфект на -ла: идѣахъ 2, живѣаше 16, вѣдѣаше 16, ицѣлаахъса 2 і др.

Ознаки мови, а особливо ознаки палеографічні дають підстави рахувати Життя Теклі за пам'ятку XI в. української рецензії.

Література. *А. Х. Востоковъ*: Отривокъ изъ житія первомученицы Теклы, лист 1821 р. до архієп. Євгенія (Болховитинова); передруковано в „Филол. Набл.“ 1865 р. ст. 140, коротенький опис.—*М. Погодинъ*: Образцы славянскаго древлеписанія, 1840 р. вип. I ст. 4, тут знімок, яко зразок письма.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, 1861-1863 р. т. X ст. 35 і 483-486, цілий текст, але з помилками; по вид. 1882 р. ст. 40.

17. Напис на Тмутороканськiм камiнi 1068 р.

Камінь знайдено в 1792 році в руїнах турецької фортеці коло Тамані (Фанагорія); знайшли його в військовій казармі, де його покладено замість порога. Хто саме знайшов його—докладно не відомо,—одні джерела говорять про флотського капітана Пустошкина, інші—про отамана Головатого. Але на камінь не звернули особливої уваги, чому він і далі нищився. В той час часом підроблювали подібні забутки старовини, чому напочатку й Тмутороканський Камінь раховано підробленим, а тому на нього не звертали потрібної уваги. І тільки в 1803 р. на ТК натрапив Н. А. Львов, що

знайшов його на цвинтарі Таманської церкви заваленим іншим камінням. Львов переніс каміня до церкви і зробив над ним такий напис: „Свидѣтел: вѣков: прошедших: послужил: великой Катеринѣ к: обрѣтенію исторической истинны о царствѣ Тмутараканском: найденный въ 1792 Атаманом: Головатым: свидѣтельство его свѣту сообщил грф Пушкин: из: былія извел: Лвов: Никольской 1803. VIII. 7.“ Камінь важить 884,52 кільо (54 пуди); розміри його: довгий на 2,27 m, широкий на 0,71 m і грубий на 0,25 m (вимір Спицина: довгий на 3 арш. 3 вершки, широкий коло 1 арш. і грубий в 5½ вершків). Пізніше камінь перевезено до Петрограду, де він і зберігається в Ермітажу. Перед відвезенням каміня його, на жаль, добре „почистили“, що, здається, відбилося й на формі буков напису. На каміні такий напис в два рядки:

⋯⋯ кѣ лѣто: . . . ѿ-ѿѿ ѿні . ѿ глѣбѣ князь мѣрилъ мо(ре)
по ледѣ ѿ тѣмѣторокана до кзрука . ѿ н д . саже(ни)

Напис вирізано на мармурі, взятім з підніжка якоїсь статуї, що їх в Керчі чи в Тмуторокані певне було не мало від класичної давнини. Довжина напису 0,89 m (1¼ арш.), ширина 8,9 см (2 вершки), висота буков 2,5 см (¼ вершка). Велика цінність пам'ятки, звичайно, полягає в тім, що вона датована: 6576-5508=1068 рік, що дійсно дає й 6-й Індикт.

Дивний зміст пам'ятки тепер пояснюється тим, що Керченська протока замерзає дуже рідко, десь раз на сто років, що й примусило князя наказати поміряти тут протоку, а самий вимір вибити на каміні, який певне десь і поставлено на березі. Ще перший дослідник Тмутороканського Каміня, А. Оленін вказав, що вимір князя — 14000 сажень — приблизно правдивий, коли тільки рахувати сажень за 2½ арш., цеб-то давню міру витягнених рук.

Форма буков — звичайна для XI-го віку форма; цікаво тут, що в даті кінцеве *ъ* поміщено в середині *о*. Починався напис певне хрестом, від якого лишилося щось неясне на зразок п'яти крапок. З особливостей мови зазначу: 1. Глухий зберігся в словах *тѣмѣторокана* і *кзрука*, зник в слові *князь*, вокалізувався в *по ледѣ*.

2. Носовий зберігся в князь і сажі(ни), але плутається з н в слові тьмѣторокана. 3. Сполучення глухого з плавним східно-слов'янське: кърѹѣа (Керч). 4. Назва „Тмуторокань“ тут мужеського роду, а в „сажень“ рід не зазначений, бо слово не дописане: сажі(ни, -ни, -нѣ, -нѣ?). 5. Форма перфекта мѣрилѣ без ѹсть. 6. Форма *по леду* живе ще й тепер в українській мові; пор. ще українські *сяг, сяжень* для *сажинь*.

Література. *А. Н. Оленинъ*: Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину. О камнѣ Тмутороканскомъ, найденномъ на островѣ Таманѣ въ 1792 г. Съ описаніемъ картинъ, къ письму приложенныхъ. Въ градѣ св. Петра, 1806 р.; тут дуже добрий малюнок ТК, який зробив А. Єрмолаєв.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники, „Извѣстія“ 1861 р. т. X ст. 23-24; вид. 2-е 1882 р. ст. 24; знімок в виданнях 1866 і 1898 р. № 2.—*Його ж*: Славяно-русская палеографія, 1885 р., ст. 131-133, добрий опис, а на ст. 134 знімок.—Дуже добру працю про ТК дав *А. Спицынъ*: О тмутороканскомъ камнѣ, „Записки отдѣленія русской и славянской археологіи Имп. Русскаго Археологическаго Общества“ 1915 р. т. XI, тут і гарні знімки з каміня та з напису (на жаль, я не міг дістати цієї праці).—*Проф. И. Шляпкинъ*: Палеографія, 1905 р. ст. 5.—*Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 61 і 106.

18. Чернигівська гривна.

Чернигівську гривну на зразок медаля з ушком, знайдено коло села Білоусова в 7 верстах від Чернигова. Вона з чистого золота, важить 43 золотники, в діаметрі має 9 см. З одного боку вичеканено архангела Михаїла в крузі, а поза кругом грецький напис: $\text{+} \alpha \gamma \iota \circ \varsigma \ \alpha \gamma \iota \circ \varsigma \ \alpha \gamma \iota \circ \varsigma \ \kappa(\upsilon \rho \iota \circ) \varsigma \ \sigma \alpha \upsilon \alpha \delta \circ \varsigma$, пліриє о Ѹранос к(а)і гі+ (див. в напису третій рядок). На другім боці чоловіча голова, оточена 10 зміями, а кругом два написи. Перший напис: $\text{+} \text{гн} \text{помози} \text{рабу} \text{своєм} \text{у} \text{касилю} \text{амин} \text{+}$; Срезневський під цим Василієм бачить Володимира

Мономаха: „Имя Василія наминаеть о князѣ Владимирѣ; мѣстонахожденіе, Черниговъ, заставляеть думать о Владимирѣ Мономахѣ, бывшемъ Черниговскимъ княземъ до 1095 года“. Другий рядок не розібраний. Письмо має звичайні риси XI віку. В формі D¹ каєлики маємо звичайне поплутання носового з чистим. Кидається в вічі, що грецький і слов'янський напис написаний зовсім однаковим письмом.

Подібні гривни встаровину носили на шиї яко прикраси.

Про цю гривну маємо малий опис з малюнком в праці *І. Срезневського*: Славянорусская палеографія XI-XIV вв., Спб. 1885 р. ст. 136-139; його ж: Древніє памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ т. X 1863 р. ст. 36; по вид. 1882 р. ст. 40-41. *Е. Карский*: Палеография, 1928 р. ст. 105 зве цю пам'ятку чернигівською гривною 1096-1097 р.

19. Монети XI віку.

В теперешній час знайдено вже багато монет давнього часу; серед них, здається, єсть і монети кінця X-XI віку¹. Правда, ще остаточно не покінчилася дискусія, чи це монети чи медалі і чи нема серед них монет чужосторонніх. Але для нас цікаві тільки написи на цих пам'ятках. Звичайно, якогось більшого языкового матеріялу монети не дають, зате не мале їх значіння для окреслення історії епіграфічного українського письма XI-го віку.

Золоті монети Володимира Великого († 1015 р.) мають на передній стороні образ князя та круговий напис: *владимиръ на столѣ*, а на задній образ Спасителя й напис: *иисусъ христосъ*; на одній монеті маємо спереди: *владимиръ а се его злато*; на срібних часті написи: *владимиръ на столѣ*, а на заднім боці: *а се его сребро*; часом:

¹ Особливо цінний т. зв. Ніжинський скарб, викопаний в 1852 р. коло Ніжина. Думають, що цей скарб заковано ще перед нападом Болеслава на Київ.

Володимиръ а се его сребро. На задній стороні Володимирових срібних монет звичайно вміщено тризуба—герба Київської держави; цього ж герба бачимо й на монетах інших Київських князів. Монети Святополка такі самі, як Володимирові. На монетах Ярослава спереди вміщено св. Юрія Побідоносця зо списом та щитом, а кругом напис: о гешургюс, а на другій стороні часто: ярославле сзребро (чи сребро і др.) аминн.

Крім цього, відомі 4 монети польського короля Болеслава; спереди князь і напис: колеслакъ, а ззаді 12-ти конечний хрест і той саме напис колеслакъ. Чи ці монети з кирилівським написом Болеслав вибив, як в 1018 р. взяв Київ, чи він їх вибив в Польщі, остаточно ще не встановлено.

Правопис написів на монетах дуже хиткий. Різне й письмо, в залежності від майстра, що вибивав напис, але його загальний характер той самий, який знаємо з писаних пам'яток XI віка.

Про монети див. працю: *Графъ Ив. Ив. Толстой*: Древнѣйшія русскія монеты Великаго княжества Клевскаго, Спб. 1882 р. IX+272 ст.+15 таблиць знімків з монет; на ст. 269-272 дано всі написи, які маємо на монетах; на ст. 239-249 повна бібліографія по 1881 рік. — *И. Срезневскій*: Славяно-русская палеографія, 1885 р. ст. 134-135. — *М. Грушевський*: Історія України-Руси, Львів, 1905 р. вид. 2 ст. 546-547, тут і література.

II. Старо-слов'янська мова північно-руської редакції.

1. Служебні Минеї 1095-1097 років.

Найбагатше джерело греко-византійської гімнографії—це т. зв. Минеї; зміст їх—пісні на дні святкові та на славу святих, розкладені по днях місяця. Служебні Минеї вперше перекладено десь в кінці X—поч. XI віку у південних слов'ян, певне в Болгарії, а вже звідти досталися ці Минеї й до східних слов'ян. Цей давніший переклад панував аж до кінця XIV-го віку,

коли появилася новий, значно ліпший південно-слов'янський переклад Миней.

Служебні Миней 1095-1097 років за місяці вересень, жовтень і листопад об'єднані єдністю свого походження. Формат та пергамен у всіх трох книгах майже однаковий, досить грубого виробу. У всіх є зшиткова пагінація в правім вуглі, часто, правда, відрізана. Письмо М 1095 р., особливо другої половини її, таке близьке до письма М 1096 р., що можна говорити про одного їх писаря. На декількох сторінках Миней є письмо, писане під лінією.

Миней вбогі на вигляд; ініціали прості, часом тільки з якоюсь фігуркою (лице, риба, пташка); заставка в М 1096 р. простенька; цинобри нема. Писані дрібним, на 2,2-2,7 mm високим, т. зв. минейним уставом.

Текст Миней назначався для співання (переклад грецьких вірш), але нотних значків в наших книгах не зазначено; єдиним нотним значком служить тут Θ стояча чи лежача, яку пишеться над словом.

Пануючий надрядковий знак у всіх трох Минейях — крапка, яку ставиться над голосною на початку слова або складу; часом тільки замість цієї крапки маємо густий придих або акут. В кінці рядків, для скорочення слова, вживається лігатур.

Миней 1096 і 1097 р. знайшов в Синодальній Типографській Бібліотеці в 1858 р. архимандрит Савва. Три книги ці надзвичайно цікаві й цінні не тільки тим, що вони датовані, але й тим, що тільки вони серед усіх книг XI-го віку мають в мові своїй багато виразних новгородських рис.

1. Миней 1095 р.

Миней на вересень має 176 листків in 4°, розміром 20-21×17-17,5 см; число рядків на сторінці не однако, — звичайно по 22 рядки, але єсть і по 21-20, а на передостанній і останній сторінці по 27-28 рядків. Збереглося 22 повних зшитки по 8 листків; але перший зшиток — пізніший, дописаний десь в XIII в.,

так що письмо XI в. починається тільки з 9-го листка; останнього листка також не збереглося. Написана М або на початку 1096 р., або скоріше в 1095 році. Цілу М 1095 р. писала, здається, одна рука. Писав книжку чернець Яків, що в миру звався Домкою; він позоставив про себе декільки записів в різних місцях книжки; так, на л. 176б читаємо: *Изъ грѣшнѣнзѣи рабѣ бѣни недостоинзѣи дѣмзѣка написахъ книгѣи сѣи стѣи гѣѣ бѣѣѣ*; на л. 56б: *Гѣи прѣститѣ ма грѣшнѣнаго оубогаго оунзѣлага недостоиннаго раба своего акова а мирьскѣи дѣмзѣка. прѣститѣ же ма аминѣ.* Письмо трошки більше, як в М. 1096 р., на 2,7 mm високе, часом похилене вліво. Пам'ятка зберігалася в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 294, тепер в Історичнім Музеї в Москві.

Правописні риси. 1. Буков ж, ѝ, ѡ майже зовсім нема. 2. Панує іє на початку слова чи складу; іє по приголосній дуже рідке. 3. Для скорочення слова літери чи склад часом виносяться над слово й не покриваються.

Головніщі ознаки мови такі. 1. Носових звуків нема, замість них чисті. 2. Вживання глухих досить правильне, хоч часто слабкі з, ь зникають в корнях слів. 3. В сполученні з плавним глухий ставиться перед ним; але бувають випадки, коли ставиться й по нім. 4. Буква ѣ часом замінюється на є, напр. *окрѣтъ* 50, *пременно* 132. 5. Поплутання ц і ч, характерна північно-російська риса, тут часте: *цреко*, *увѣтъ*, *коньѡ* і т. п. 6. На місці dj тут частіше ж, аніж жд, напр.: *ражающоу* 65, *рожьтѣзмѣ* 65, *стражющоу* 66 і т. п.; зам. жд маємо й жг, напр.: *дѣжгѣ* 60.84, *одѣжги* 115, *пригвожгѣнѣ* 128.130 і др. 7. На місці tj тут звичайно ц, але єсть і живе ч. 8. Епентетичне л скрізь послідовно. 9. Вставка д до сполучення зр дуже часта: *раздрѣшѣние* 65, *неиздрѣченнѣи* 66 і др. 10. Ab¹ на -змѣ часте: *рожьтѣзмѣ* 65. 11. Форми D¹ на -ови, N³ на -оки й G³ на -овѣ від основ на о тут досить часті.

2. Минейя 1096 року.

Служебна Минейя на жовтень складається із 16 зшитків чи 127 листків in 4°, розміром 20-21×17-17,5 см, по 21-27 рядків на сторінці. Рукопис зберігся не ввесь — загублено 2-й і 3-й зшитки чи 16 листків. Листок 1-й порожній, текст починається з 2-го листка. На зворотній сторінці 1-го л. вміщено дату: *кѣ лѣтѣ 8584. мѣца марта кѣ кгѣ*; дату наведено новим чорнилом десь в XV-XVI віці, але ще добре знати старі форми. Здається, що ця дата 6604=1096 рік визначає початок праці, а не кінець її, бо ж вміщена на початку книжки; а коли так, то вересневу Минейю треба відносити на 1095-й рік. В цілм рукопису розліновка, форма літер і чорнило однакові, а тому можна твердити, що М 1096 р. писала одна рука; письмо своєю формою таке близьке до письма М 1095 р., що можна писарем М 1096 р. признати того ж Домку; дійсно, на останнім 1276 л. читаємо такий запис: *сѣтѣ а на кѣтѣ помаган ракоу своємоу дзмижѣ на мзнога лѣта аминѣ. протитѣ ма грѣшнаг(о), і певне це запис писаря книжки. На думку Ягіча, Домці помагав писати ще якийсь Городѣнъ, що позоставив про себе таку замітку на л. 526: *городѣнѣ пѣсалѣ*; рука цього Городіна зовсім похожа на руку Домки. Письмо М 1096 р. — дрібненький устав, однаковий в цілій книжці (крім л. 8 і 9), менший від уставу М 1095 р. (на 2,2-2,4 mm високий), чому й рядків на сторінці більше. Прикраси дуже бідненькі, — це ініціяли та дві заставки. Пам'ятка зберігалася в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 200, тепер в Історичнім Музеї в Москві.*

Правопис. 1. Дуже часто на початку слів та складів пишеться ю, але невидержано, — плутається з ѣ. 2. Скрізь послідовно вживається ѣ, але єсть 25 випадків, коли йотаці не зазначено, напр.: *протасна* 103¹, *могаа* 126 і т. п. 3. В середині й кінці слів пишеться ю, а на початку часто йотаці не зазначається: *оугтинзи* 11, *оуношь* 178.191, *отъ оуношти* 8.149 і др. 4. Букви ж нема, її вжито тільки два рази: *енманжилаз* 69, *кзинж* 148;

¹ Цифра зазначає сторінку видання Ягіча; статистичні відомості з праці В. Комаровича.

буков *ж* та *л* нема зовсім. 5. Буква *л* часом ставиться зам. *н*, цеб-то на початку слова чи складу: ако 157, *лвѣ* 157, *скора* 56 і др. 6. Винесені літери покриваються.

Діалектичні ознаки мови. I. Новгородські: 1. Поплутання букв *ц* з *ч*, яко результат великого їх наближення в живій вимові, напр.: *вѣчнѣуѣмь* 7, *шкѣча* 69, *лнѣ* 72, *конѣча* 101, *младенѣча* 102, *нарнѣчаю* 127, *вѣчнѣуѣносѣць* 167, *всѣвѣдѣчу* 201; *лоуца* 81, *конѣцаниѣ* 47 і т. п., — всього 35 прикладів. 2. Замість ст.-сл. *жд* із *zdj*, *zg*, *zz* буває *жг*, напр.: *ражгизаѣмъ* 10, *одъжгаѣтъ* 84, *пригважгаѣма* 92, *вжггѣ* 129, *ражггъ* 208, *одъжгга* 215, *дъжгъ* 215. 3. Може північно-руська ознака *й* поплутання *ѣ* з *и*, напр.: *лицемирѣтвокавъ* 68, *прѣтѣрѣпнѣлъ* 125, *тѣрѣпнѣиѣ* 78, *невѣдѣниѣ* 165, *пришѣдъ* 148; заміна *и* через *ѣ*, напр.: *оутѣдѣшлѣ* 88. II. Ознаки спільні східно-слов'янські: 4. При сполученні з плавними глухий ставиться перед ним: *тѣвѣдъ* 47, *пѣвѣзи* 73, *нѣпѣли* 10, *вѣлѣкъ* 211 і т. п., — 222 рази; або глухий ставиться по обох сторонах плавного: *дѣрѣжимъ* 2, *вѣлѣкъ* 178 і т. п., 280 раз; в 13 випадках збережено старо-слов'янський правопис: *гѣтѣни* 223, *вѣлкогнѣца* 6 і т. п.; коли маємо *гѣ, то передається воно добре: *пѣтъ* 42, *крѣвию* 12, *слѣзъ* 79 і т. п. 5. Панують форми на *ра*, *ла*, *рѣ*, *лѣ*; але єсть два приклади (8 раз) повноголосу: *сѣредѣ* 66.128.177.178.184.206.221, *голоки* 82. 6. На місці *д* частіше маємо *ж*—33 рази, рідше *жд*—9 раз: *рожьтѣво* 8, *одежу* 52, *надежа* 59, *преже* 63, *стража* 80 і т. п. 7. *Сѣ* на *-ѣ*, два приклади: *сулампиѣ* 62, *зиновиѣ* 212. 8. *Авѣ* на *-ѣмь*: *разоумѣмь* 59 і др. 8. Прикметник *Нѣ* на *-ой*: *тѣлообразной видъ* 46, *нѣстѣре уюдьной* 107. 9. Прикметники на *-ан-* зам. *-ен(ѣн)*: *каманоу* 41. 10. *Лѣ* *кѣ* *соѣѣ* 89. 11. *Рг* на *-тъ* постійно, *-тъ* рідке. 12. Діеприкметник на *-а* (зам. ст.-сл. *зи*): *не мога* 83.

Інші мовні ознаки. 13. Слабі глухі *з*, *в* частенько зникають не тільки в корнях і суфіксах, але й в кінці слова; сильні ж глухі не випадають і не вокалізуються. 14. Грецькі *η*, *αι*, *ει* передаються через *ѣ*, напр.: *лнѣгѣ* *локою* 143, *крѣкомь* 169, *могѣока* 187, *ноудѣомъ* 213. 15. Редуковане *и* зазначається через *и*: *житиѣ*; єсть тут і *ь*, але в три рази рідше: *любокаю* 42. 16. На місці *т* маємо ст.-сл.

щ, а у ані разу. 17. В сполучення зр постійно й часто вставляється д, напр.: *неиздреченнѣмъ* 4.6, *раздрюшикъша* 44 і т. п. 18. Епентетичне л постійне. 19. Sk перед *ѣ*, и дає ст: *ѣлвувѣсти* 10. 20. Перенесення закінчень и основ до о основ, напр. D¹ на -оки: *мироки* 56.158.197, *гонителеки* 85, *меуеки* 119, *всєддрѣжителеки* 201; N³ на -оке: *трудоке* 54.160, *стѣлѣпоке* 10; G³ на -окъ: *трудокъ* 208, *льбокъ* 86, *оудокъ* 148 і т. п. 21. В прикметниках панують форми стягнені — 774 рази, а нестягнені 103 рази. 22. Панує імперфект стягнений, а нестягнений тільки 7 раз.

3. Минея 1097 року.

Листопадова Минея складається з 174 листків розміром 22×17,2 mm; перший зшиток, а також два останніх листки загубилися, а на них напевне був книжковий літопис. На л. 1716 рукою, що писала й текст, написано дату: кѣ лѣѣ. ✕ з ѿ. 7, 6605=1097 рік. Пам'ятник писало декільки рук, щонайменше три (коли не чотири) руки: 1. л.л. 1-51, 2. л.л. 51-108 і 3. л.л. 108-174б. Один з писарів був *Миханлъ а мѣрзекъи кѣ[л]ѣина*, що позоставив свої замітки на л.л. 35 і 89б. Пам'ятка зберігається в Синодальній Типографській Бібліотеці під № 202, тепер в Історичнім Музеї в Москві. Дрібний устав, букви на 2,2—2,7 mm високі.

Правопис. 1. Букви ж та а вживаються тут лише як чисті оу, іа; ж тут ужито (по твердих приголосних) 41 раз, а а 2247 раз; йотованих юсів ужито тільки 2 рази: *рожьшаа* 161¹ та *ѡ* 20. 2. Букву а ужито по приголосних 1678 разів (а 159 раз по приголосній стоїть іа); в заголовках стихир 4 рази здибується малий юс в формі а. 3. По шиплячих ж, ч, ш, щ, жд, ц ставиться звичайно а, рідко ѡ, ще рідше іа. 4. На початку слова чи складу звичайно панує ю, але й є тут не рідке — 973 рази; ю по приголосних рідке. 5. Панує буква и, але єсть і ї 445 раз. 6. Звичайно пишеться оу, а Ѹ вжито 131 раз. 7. Скрізь зі, але 27 раз тут зі.

¹ Цифри зазначають сторінку рукопису; статистичні відомості з праці С. Обнорського.

Головніщі ознаки мови такі. I. Новгородські: 1. Поплутання ц з ч досить часте, напр.: в^кн^ьу^ь 100, застоупни^чоу 1016, з^ьр^ьу^ьало 926, нари^чу^ьаема 336, седми^чу^ью 110; цин^ьо^ьк^ьъ 46, в^кн^ьца^ьса 156, кон^ьца^ьно^ьу^ью 1636, бес^ькон^ьца^ьно^ьу^ью 836, непоро^ьц^ьна^ьга 24, от^ьро^ьца 124 і т. п.,— всього 70 прикладів. 2. Замість ^ч часом єсть и, напр.: к^ь гор^ьни^ьли 1596 і 12 раз при- зам. пр^ьк^ь-. 3. Ані разу нема жг зам. жд. II. Загальні східно-слов'янські ознаки: 4. В сполученні з плавним глухий стоїть перед ним 533 рази: п^ьр^ьк^ьз^ьн^ь; крім цього, може бути крапка над р, л—284 рази; може бути й глухий з обох боків плавного—67 раз, напр.: у^ьр^ьз^ьто^ьг^ь. Але сильна й ст.-сл. традиція—глухий ставиться по плавнім 244 рази. 5. Повноголосні форми: у^ьере^ько 266, у^ьере^ька 43, у^ьер^ьк^ь 416, и^ьц^ьере^ька 386; також: у^ьел^ьо^ьк^ьк^ьом^ьъ 85, у^ьел^ьо^ьк^ьк^ьо^ьлю^ьб^ьу^ьа 446. 6. Чи не жива вимова л зам. о в словах: ба^ьга^ьт^ььно 32, о^ьба^ьга^ьт^ььса 1036. 7. На місці dj маємо ж 317 раз, а ст.-сл. жд тільки 63 рази. 8. На місці tj завше щ, лише 4 рази ч: ч^ьо^ьу^ьеш^ьи 155, ч^ьу^ьж^ьем^ьь 109.158, ч^ьу^ьж^ье^ью 95. 9. Ав^ь кінчиться на -^ьм^ь, -^ьл^ьь 242 рази, на -^ьом^ь, -^ьем^ь 61 раз. 10. Прикметники на -ан- зам. -^ьк^ьн-, напр.: п^ьл^ьз^ьт^ьан^ьк^ьм^ьъ 146, п^ьл^ьам^ьн^ьз^ьн^ьа 466, ка^ьма^ьно 150, бла^ьсан^ьз^ьим^ьи 59 і др. 11. Рг постійно на -^ьт^ь. 12. Дієприкметники на л зам. ст.-сл.-^ьзі: з^ьо^ька 100.1006.1146, жи^ька 113.163.

Інші ознаки мови: 13. Глухі з, л вживаються досить правильно; але слабі частенько зникають; єсть випадки поплутання з і л; вокалізації з, л на о, є нема зовсім. 14. Часте и для зазначення редукованого, але не рідке й ь: д^ья^ько^ьл^ьъ 36. 15. Букви ^ч і ^ь в середині слів і в їх закінченні пишуться правильно; частіше пишеться р^ьк^ь, л^ьк^ь—100 раз, але не рідкі й форми ре, ле—76 раз; приставка пр^ьк^ь- здибується 402 рази, а пре- 371 раз. 16. Постійно сполучення зд^ьр: р^ьаз^ьдр^ьо^ьу^ьшат^ьи, и^ьзд^ьр^ьма 1426 і т. п. 17. Sk перед ^ч, и дає ст: мор^ььст^ьч^ььи 137, рідше ст: жи^ьт^ьни^ьц^ьк^ьм^ьь 546. 18. Єсть поплутання буков ф і ^ь, яко слід їх однакової вимови. 19. L³ часом має аж 3 форми: -^ьч^ьх^ьъ, -^ьч^ьх^ьъ, -^ьч^ьх^ьъ. 20. Часті форми D¹ на -оки, N³ на -оке і G³ на -о^ьк^ьъ, напр.: гр^ьк^ьхо^ьки 42, жени^ьхо^ьки 104, пак^ььло^ьки 1166, п^ьл^ьст^ьц^ььр^ьев^ьи 26, г^ьно^ьє^ьк^ье 150; гр^ьк^ьхо^ьк^ьъ 36 і др. 17 раз, б^ьк^ьло^ьк^ьъ 416.130.

1546, оумокъ 129 і др. 21. Прикметники однаково часті як в стягненій, так і в нестягненій формі. 22. В імперфектумі панують стягнені форми.

Література. *Архим. Савва*: Вновь открытые памятники XI вѣка, письмо къ Редактору, «Извѣстія» 1858 р. т. VII ст. 371-373: опис Миней за жовтень і листопад 1096-1097 р. — *И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1863 р. т. X ст. 435-441, виписка. — *Його ж*: Славяно-русская палеографія XI-XIV вв., Спб. 1885 р. ст. 119-129, — дано палеографічний і правописний огляд М. 1096 і 1097 р. — *И. В. Ягич*: Служебныя Миней за сентябрь, октябрь и ноябрь въ церковно-славянскомъ переводѣ по русскимъ рукописямъ 1095-1097 г., Спб. 1886 р. ст. СХХХVI+0242+608+6 таблицъ знимків; видрукувано яко «Памятники древне-русскаго языка» т. I; дано текст трох Миней з варіантами, а в передмові описано їх з палеографічного боку, дано й дослід тексту: переклад зовсім незадовольняющий, злий. — *R. Abicht*: Die Interpunction in d. slavischen Uebersetzungen griechischer Kirchenlieder, «Archiv» 1914 р. т. 35 ст. 413-437. — *С. П. Обнорскій*: Исследование о языке Миней за ноябрь 1097 года, «Известия» 1925 р. т. 29 ст. 167-226. — *В. Л. Комарович*: Язык служебной Октябрьской Миней 1096 года, «Известия» 1926 р. т. 30 ст. 23-44.

2. Путятина Миней.

Миней на май місяць, складається з 134 листів малого розміру, 24,5×19,7 см (а розмір писаної сторінки 18×14 см); по л. 86б бракує зшитка на 8 листів. Пергамен добрий, але в деяких місцях вже погурбився. Писано в один стовпець гарним малим уставом (висота букви 2,8 mm); письмо де-не-де вже виляло. На л. 134 єсть стихира Успінню з кривими нотами над текстом; на лл. 101 і 132б вжито Θ яко нотного значка. На л. 134а писар цієї книги

позоставив такий запис: *пѹтѹтѹ пѹсалъ даѹе крѹко да
нѹправитѹ а не клѹнитѹ*; запис тѹю само рукою, що й
вся книга; хто був цей писар Путятя¹, не вѹдомо², вѹд
його імени пам'ятка зветься Путятиною. Налезжала
ПМ Новгородськїй Софїйськїй Бібліотецї (чому часом
і зветься Новгородською), звѹдки перейшла до бїбліо-
теки Духовної Академії в Петроградї (№ 203); тепер
зберїгається в Державній (б. Публичній) Бібліотецї
в Петроградї.

ПМ — список з давньо-болгарського оригїналу, чо-
му й правопис тут старо-слов'янський, але з деякими
новгородськими рисами. Єсть поплутання н та љ:
нзїна і нзїнљ, *ѹнѹхїтѹнїна* 92 і др. Постїйно шт, а
щ рѹдке. Вживається ю як звичайно, часто й по л, н,
нїколи по р. Йотацїя панує: нюдзї 109.

Мова ПМ має новгородськї риси; на жаль тїль-
ки, ще не маємо спеціального дослїду цїєї пам'ятки.
1. Поплутання носових з чистими часте. 2. Зникнен-
ня слабого глухого дуже часте; пропуск глухого час-
то зазначається паериком зверху; трапляється й во-
калізацїя сильних з, ь. 3. При сполученнї з плавним
глухий ставиться звичайно по нїм. 4. Єсть повного-
лоснї форми: *посередљ* 29.706.80.1236.130, *серекрѹнљхъ*
104 і др.; форм, як *тѹварѹдн*, багатенько. 5. Єсть по-
плутання љ з и: *зѹрљтельно*. 6. Форма багатѹно, Срезн.
442. 7. Не рѹдке тут поплутання и і ѹ: див. у Купр.:
цѹсть 41, *страстотерпѹа* 41, *вљнѹцаѹса* 44, *цѹстьноѹ* 44,
45, у Срезн. *цини* 441. 8. Сполучення дї дає часом
ж: у Срезн. *зїжитѹла* 441, *оутѹрѹженїє* 441, у Купр.
подажѹ 44. 9. В запису Путяти єсть ч зам. шт: да-
ѹе цѹб-то да лшѹтѹ. 10. Панує ц тверде, але часом зна-
ходимо й м'ягке. 11. Зам. *хр* маємо *кр* в словї *крѹсти-*
нзї 776. 12. Вѹдсутнїсть н в словах: *при конѹстанѹтинљ*
256, *конѹстанѹтина* 256, *вз конѹстанѹтини градљ* 1016. 13.
Вимова д: *тракѹскага страна*. 14. Ав' ог' нѹмѹ. 15. При-
кметник камано. 16. В Рг панують форми на -ть, але

¹ *Е. Карскїй*: Палеографїя, 1928 р. ст. 303 і 363 зве:
Путятя Грѹшний, чому?

² Звичайно, припущення Купрїянова, нїби цѹ новгородськїй
тисяцькїй Путятя, пѹдстав не має.

есть 1 -тѣ. 17. Имперфект на -аа: могашиа, имааше. 18. Багато форм, як: пригатовати, оуслѣшевати, озареванъ, оукрагова і т. п.

Купріянів, зв'язуючи писаря Путятю з новгородським тисяцьким Путятою, відносив нашу пам'ятку на кінець X—поч. XI віку; звичайно, це перебільшення. І. Срезневський в своїх „Древніе памятники“ поставив ПМ теж на пізнє місце — «до 1100 г.»; за ним те саме робить і Є. Карський в своїй Палеографії 1928 р. ст. 263 і 303. Соболевський в „Лекції“ ст. 12 відносить нашу пам'ятку на XI в. чи на поч. XII віку. Здається, що ПМ більш-менш одного часу з Минеями 1095-1097 років.

Література. *Макарій*: Історія Русской Церкви, 1846 р. т. I ст. 236-244, виписки, але з багатьма помилками.—*А. Х. Востоковъ*: Описаніе Новгородской Софійской Минеи XI вѣка, „Ученія Записки“ 1856 р., т. II, вип. 2 ст. 126-128, передруковано в „Филологическія Наблюденія“ 1865 р. ст. 202-204; короткий опис ПМ і зміст її.—*И. К. Купріяновъ*: Обзорніе пергаменныхъ рукописей Новгородской Софійской Библиотеки, „Извѣстія“ 1858 р. т. VI ст. 40-45, — дано короткий опис та канон муч. Олександру з лл. 566-81, з помилками.—*И. Срезневскій*: Древніе памятники русскаго письма и языка, „Извѣстія“ 1861-1863 р. т. X ст. 34, 441-445, дає виписку з лл. 1-4 рукопису; в вид. 1882 р. ст. 38.

III. Пам'ятки східно-слов'янські ближче не встановленої батьківщини.

1. Церковний Устав з Кондакарем.

Пам'ятка складається з двох частин: перше церковний Устав лл. 1-24, без початку, а потім на лл. 24-1246 Кондакар на цілий рік. Рукопис має 124 л. in f^o малого розміру, писана гарненьким дрібненьким уставом, букви на 2,2 mm високі. Писало два писарі,

246. 10. Зазначення *д*, через *и*: *гепсиман[ни?]* 1176. 11. *G'N³Ac³* жіночого роду дуже часто кінчаються на *-ѣ* або *-іє*: *блюдницьѣ*, *дньницьѣ*, *сзгоудохранильницьѣ*, *маріє*, *наніє* і т. п. 12. *Ab¹* на *-ьмь*: *когъмь* 1176. 13. *D¹* *L¹* *тобѣ*. 14. *Pt 3¹* і *3³* звичайно кінчаються на *-ть*. 15. Приказовий спосіб на *и*: *вездежѣте* 1026. 16. Імперфект стягнений на *а*: *скорьахъ* 98. 17. В словнику: *гакрила* 1176, *шерадованаа* (благодатная) 1176 і др.

Про батьківщину нашої пам'ятки Н. Дурново пише: „Несколько случаев смешения *ц* и *ч* указывают на севернорусское происхождение писцов“; але чи не замало прикладів? В пам'ятці не бракує ознак, які її тягнуть до пам'яток українських; не забудьмо, що поплутання *ц* й *ч* знають і сучасні західно-українські говірки.

Література. *Еп. Савва*: Палеографіческие снимки, М. 1863 р., на табл. IV дає добрі знімки з лл. 246, 98 і 124 (глаголицький підпис). — *Прот. В. М. Металловъ*: Русская симлография, М. 1912 р., дає на табл. II-V чотири знімки з лл. 246, 98, 1026 і 117, опис нотних знаків на знімках див. ст. 72-73; шкода тільки, що знімки зовсім маловарті, бо недосвідчений коректор так їх зіпсув, що часом нічого не розібрати; напр. на цих знімках поплутано такі букви (в дужках подаю букву потрібну): *а* (*л*, *е*), *б* (*в*), *и* (*н*), *к* (*и*), *л* (*а*), *лп* (*м*) і т. п., маємо на табл. V *в*мшо зам. *в*мню і т. д. без кінця; чи не те саме тут і з нотними значками? — *Н. Н. Дурново*: Русские рукописи (див. вище ст. 17), 1924 р., ст. 82-83, коротка характеристика мови.

2. Псавтирний уривок А. Бичкова.

Серед рукописів А. Ф. Бичкова був і уривок з Псавтиря, який він десь перед 1875 р. передав І. Срезневському для видрукування. Це один цілий зшиток, що складається з 8 листків чи 16 сторінок, розміром в малу чвірку, 18×14 см, по 20 рядків на сто-

рінку. Письмо уривка, як твердить І. Срезневський, близько нагадує Минею 1096 р.; воно на 2,3 mm високе. Зміст уривка—простий без толковань Псавтир; починається 34 віршем XVII псалми, а кінчиться 19 віршем псалми XXIV-ої. Долі на тих сторінках, де починаються псалми, циноброю написано гадальне значіння псалми, цеб-то, Псавтиря цього вживали для гадання, як то було звичайним в старі часи; так, на л. 2 читаємо: *велика радость и сокраніе быкаеть, л. 36: врази нзінѣ оубидають тебе 1 т. п.*; ці гадальні приписки писала та саме рука, що писала й псавтирний текст. Чорнило не високої якості, а тому воно в деяких місцях постільки зблідло, що читається з великим трудом, через що вже десь в XIII віці окремі букви, слова та цілі рядки наведено свіжим чорнилом, наводив, як то знати з правопису, серб. Початкові букви псалмів та окремих віршів писано циноброю; кожний вірш ділиться ще на 2 чи 3 частині, а ці частини також починаються з червоної букви; циноброю писано по закінченні писання рукопису. В. Срезневський текст нашого Псавтиря зве текстом Новгородської редакції. І. Срезневський, що досліджував цю пам'ятку, відносить її на XI вік.

Правопис. Буква *ю* ставиться скрізь на початку слова чи складу, є тут рідке. Постійно *щ*, а *шт* нема; нема й буков *з* та *ж*.

Східно-слов'янські ознаки мови. 1. Поплутання носових звуків з чистими скрізь. 2. В сполученні з плавним глухий стоїть звичайно перед ним: *пърсть* 5б, *уъртога* 2, *жъртвоу* 3, *сърдыца* 2б 1 т. п.; часом буває й ст.-сл. порядок: *гратани* 5б, *испльзненію* 7; один раз: *държавьна* 7. 3. Замість ст.-сл. *рѣ* маємо *ре*, напр.: *врема* 4, *ищрека* 5, *посредѣ* 5б.6б, *прерѣканиа* 1б, *препогагалъ* 1 1 т. п.; буває й ст.-сл. правопис: *прѣдъ* 6б. 4. М'ягке *ц*: *десница* 4, *лица* 4.6, *сьелцю* 5 1 т. п. 5. Сполучення *dj* один раз дає тут *ж*, а саме: *вижь* 8б. 6. В гадальних приписках в одному місці маємо поплутання *з* і *ж*, а саме: *множи врази* 3б. 7. Аб' на *-зьмь*, *-ьмь*: *слоухъмь* 1б, *лицъмь* 4, *срдцьмь* 7. 8. Прикметники на *ан*: *мѣданъ* 1. 9. Рг постійно кінчиться на *-тъ*. 10. Приказовий спосіб: *взъмѣте* 7б, 4 рази. 11. Форм

зм'якшення 56.8 та оц'їщюса 3, оц'їсти 86 не рахую за ознаки місцеві, бо це звичайні, і потім по всіх пам'ятках широко знані форми.

Інші ознаки мови. 12. Глухі вживаються досить правильно; слабкі глухі опускаються тільки в деяких прикладах; звичайно маємо кзто 76, але один раз знаходимо кото 7. 13. Перед йотованою голосною ставиться ъ або и: радостѣю 4, братѣи 56, оупоканіє 5, поу-тыє 8 і т. п. 14. В прикметниках панують нестягнені форми: вѣсокзінуз 1, щедротынзінми 36 і т. п. 15. Давальний приналежности: ѿрь славѣк 76, гдѣ силамъ 76.

Література. *И. Срезневскій:* Псалтырь безъ толкованій Русскаго письма XI вѣка (съ гадальными приписками), див. „Свѣдѣнія и замѣтки“ № XLII, «Сборникъ» 1875 р. т. 12 ст. 38-62, тут дано короткий опис пам'ятки ст. 38-41 та повний текст 43-62 разом з відповідним текстом з Толстовського псалтиря.—*В. Срезневскій:* Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. I ст. 14-17,—повторений опис І. Срезневського і дано характеристику редакції тексту.—*И. Срезневскій:* Древніе памятники русскаго письма и языка, 1882 р. ст. 38, коротка згадка (в першій виданні 1861 р. згадки нема).

3. Науки Кирила Єрусалимського.

Це пергаменовий рукопис на 271 лист малого розміру, 23,3×19,2 см (самого тексту 270 листів), що зберігався в Московській Синодальній Бібліотеці під № 478, а тепер знаходиться в Історичнім Музеї. Рукопис дійшов не цілим, багатьох листів бракує. Зміст пам'ятки—науки св. Кирила, патріярха Єрусалимського (315-386): 18 наук огласительних (цеб-то для тих, що бажають прийняти християнство) та 5 тайноводственних; переклад з грецького на слов'янську мову зроблений був дуже рано, а наша пам'ятка—відпис з цього перекладу. На л. 270б (останній тексту) читаємо такий запис: *гн' помози рабѣ своємѣ дшдорж :-: коньѣакшѣмѣ :-:*

книгы снѧ· даи юмж б̄г̄з̄ оставленіе грѣхѡвз̄:· и раба б̄ж̄и ѡ:· константина· писавшжмж книги снѧ:·: аминз̄. Під цим підписом другий підпис, але глаголицею: спаси г̄н̄ полита(р). На останнім 271 листі ріжні записки пізнішою рукою. Письмо НК має дуже архаїчний характер, на 3,1 mm високе; товсте квадратове письмо на 3,7 mm високе; Н. Каринський твердить, що цілу пам'ятку писала одна рука, хоч письмо ріжнорідне і робить вражіння декількох писарів¹; навіть сам запис на л. 270б згадує двох писарів. Пізніше в багатьох місцях рукопис виправлено: витерто слабе з, ь, або попереправлювано їх на о, ґ і т. п.; ці поправки виразно знати. Цей самий переклад наук Кирила Єрусалимського дійшов до нас і в списку XVI-го віку, тої ж Синодальної Бібліотеки № 782²; в XVII віці учень Єпифанія Славинецького, чернець Євфимій зробив новий переклад з грецького цих Наук Кирилових³.

Правопис. Буква ю уживається на початку слова чи складу, часто й по приголосних; ї пишеться головно в кінці рядка та в слові її або як цифра 10; з тільки як цифра; замість ѡ, часто ставиться т; панує шт на перших 49 листах, а далі потроху появляється й ц, а в кінці панує воно; зам. з̄ дуже часто ы.

Загальний фон мови—старо-слов'янський. Східно-слов'янських рис не багато, головніші з них такі. 1. Поплутання юсв з чистими часте. 2. Повноголосних форм дуже мало: серекро (часто), серекрянкз̄; може й вззкроуєнна 255. 3. При сполучені з плавним глухий стоїть по нім, але частенько й перед ним: взлка 29, пожьрти 29. 4. Початкове ю- часом дає о-, напр.: оєнь 157б, одиньде 41, оєнєкз̄ 126. 5. Зміна ра- на ро-: рознжди 81б, распатни 157.157б, розоумѣжштє 84б, пороко-тати 249б. 6. Рідко т̄ј̄у, д̄ј̄ж: трепеуоуште 35б, хоуєтѣ 224б, вззкроуєнна 225, уюжего 9б, хоужихуь 206б, надежа 235. 7. Аб¹: гадзъмь 29, образъмь 29. 8. Часті форми D¹ на -ки: крагови 169б, оцѣки 175б, улкковки 208б. 9. G¹ на -ѣ: не тьмьницѣ 58б.164б, из дѣкицѣ 128б; N³:

¹ Образцы письма, 1925 р. ст. 8 і 7.

² Опис його у Горського, 1859 р., II, 2 № 115 ст. 62-63.

³ Там само, № 116 ст. 63-68.

редувальницѣ 6, птицѣ 82. 10. D'L' тогѣ, собѣ. 11. Рг на -тъ постійно. 12. В закінченні Рг може відпадати -тъ, напр.: іє 276.496, так само нѣ 2606.

Інші явища: 13. Пропуск слабих глухих частий; дуже часто ставиться ь зам. ъ. 14. Часом оу зам. о, напр.: не оутрѣшанте 270. 15. Часте м'ягке ц. 16. Приказовий спосіб: олажѣте. 17. В прикметниках і імперфекті панують нестягнені форми. 18. Цікаві форми: ции (кіи) соуть плоди 24, съ цѣми са съчетають 556.

Старші вчені рахували НК пам'яткою молодшою; так, Горський і Невоструев відносили її на кінець XII—поч. XIII віку; І. Срезневський зве їх пам'яткою до 1200 р.; за Срезневським і Волков датував НК XII віком; А. Соболевський (Лекції ст. 12) відносить їх вже на XI в.—поч. XII в. В теперешній час звичайно НК рахують пам'яткою XI-го віку, напр. Є. Карський, Н. Каринський, Н. Дурново і др.

Література. *А. Востоковъ*: Описаніе Рум. Муз. 1842 р. ст. 245.—*А. Горскій и К. Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библиотеки, М. 1859 р. II, 2 № 114 ст. 44-62, опис змісту, мова, уривки.—*Н. Волковъ*: Статистическія свѣдѣнія, 1897 р. ст. 84.—*Н. Дурново*: Русскіе рукописи XI и XII вв., „Іужн. Фил.“ 1924 р. кн. IV ст. 79.—*Н. Каринскій*: Образцы письма, 1925 р. ст. 7 і 8.—*Е. Карскій*: Палеография, 1928 р. ст. 306 і 491.

4. Уривки з березневої служебної Миней.

Переглядаючи стародруки Новгородської Софійської Бібліотеки, щоби забрати її для Московського Музея, А. Вікторов знайшов одну книжку, обгорнену в пергаментові листки. Листками занявся І. Срезневський. Коли обгортку цю бережно знято, виявилось, що на оправу вжито два листки чи 4 сторінки з служебної Миней на березень, на 21 і 22 дні його. Листки малого розміру, на них дрібний т. зв. „минейний“ устав XI-го віку, по 26 рядків на сторінці. Листки були дуже ви-

терті, так що Срезневський зміг прочитати тільки де-що.

Листки безумовно із східно-слов'янської книжки, про що свідчать хоча б ці риси. 1. Поплутання носових з чистими. 2. Зникнення слабих *ъ*, *ь* і вокалізація їх: *бєсь* 1б, *шєдъ* 2. 3. Єсть випадки, коли глухий стоїть перед плавним: *оутвѣржєно* 1б. 4. Частенько маємо *ре*, а не *ръ*: *дрєко* 2, *прєдъ* 1б. Два рази *dj > ж*: *оутвѣржєно* 1б, *ражаєтѣсьа* 1б. 5. Зазначення редукованого *и* через *ь*: *житѣь* 2, *житѣьь* 2. 6. М'яжке *ц*: *агньць* 2, *коньць* 2, *отроковниця* 1б. 7. *Ав'* на *-ьмь*: *скѣтъьмь* 1. 8. *Рг* на *-ть*: *ражаєтѣсьа* 1б. 9. Поплутання *ъ* з *е*: *корєнимь* 1б, *некорѣни* 1б. 10. Єсть *ю*, але частіше *ѣ*.

І. Срезневський видрукував знайдені Листки в „Свѣдѣнія и замѣтки“ № LI, див. „Сборникъ“ т. 12 ст. 191-195, 1875 р.; в його „Древніе памятники“ по вид. 1882 р. ст. 38 лише згадка. В покажчику Н. Волкова: „Статистическія свѣдѣнія“ 1897 р. цієї пам'ятки нема.

5. Фінляндський Стихирар.

На початку 1869 р. проф. Гельсінгфоргського університету Нордквіст прислав до Петроградської Академії Наук 166 пергаменних листків та обрізків з найрідніших пам'яток. Певне, під час війни шведи не раз брали по церквах пергаменові слов'янські книжки, які потім вживали на оправи, а також на папки для справ по канцеляріях; часом з цього пергаменту вирізували куски для заголовків на справах, витираючи написане на пергаменті. Так робили шведи ще в XVI-XVII віках. Таким способом понищено певне не мало найрідніших слов'янських рукописів; багато таких рукописів згоріло разом зо справами шведського архиву,—знаки пожежи знати на багатьох листках, присланих з Фінляндії. Академія Наук прислани уривки передала І. Срезневському для досліду, який і встановив, що тут куски з 48 рукописів XI-XV віків, все книги церковні та монастирські.

Ось серед цих пергаменових уривків знайшовся і крюковий Стихирар десь чи не XI віку. Це два листки малого розміру, in 4°, всього 4 сторінки, по 11 рядків на сторінці, до цього ще й один подвійний обрізок. Зміст листків і обрізка: стихири на Успіння та на св. Андріяна й Наталії. На основі письма Срезневський рахує цей уривок пам'яткою десь половини XI-го віку, хоч правопис говорив йому про кінець XI-го віку чи може про початок віку XII-го.

В правопису панує *и*, а *ит* зовсім нема. Вживається *ю*, як звичайно. Форм з роззівом нема зовсім, крім андріана 3.

Ознаки мови доводять виразно, що це пам'ятка східно-слов'янська. 1. Носові плутаються з чистими. 2. Редуковані *ъ*, *ь* вживаються дуже правильно. 3. В сполученні з плавним глухий ставиться перед ним: *къ* *скъръхъ* 1¹, *кърета* 3, *къмрътъ* 4. Один раз *ре* зам. *ръ*: *предъстоище*. 5. Сполучення *dj* дає *ж*: *знжителека* 1, *тпружающинмъса* 1, *рожши* 2. 6. М'яжке *и*: *коньць* 1, *в'бньць* 3, *десниця*. 7. Зникнення *с* в слові *погрети* 1 і вставка *н*: *андріана* 3. 8. *D'* на *-ови*: *когоки* 3, *господеки* 3, *стїнови* 2, *цесареки* 3, *христови* 4. 9. *Ab'* на *-ъмь*: *гынъмь* 2, *страхъмь*. 10. *Pg* на *-тъ*: *прѣдають* 1, *днентъса* 4 і др. Приказовий спосіб: *къбер'кѣса* 1.

Пам'ятку видав І. Срезневський в „Свѣдѣнія и замѣтки“ № XLI в „Сборникъ“ 1875 р. т. 12 ст. 22-24, див. ще ст. 5 і 11³.

¹ Цифра показує сторінку листків; де сторінки не зазначено, там приклад в обрізка.

² В огляді східно-слов'янських пам'яток XI-го віку я оповів вище на ст. 98-205 про всі відомі пам'ятки; лише ось про ці пам'ятки не маю детальніших відомостей: 1. *Служебна Миня* на червень, 15 листків, зберігається в Публ. Бібл. в Петрограді № I. Ф. п. № 36, добута від Дубровського; див. Н. В. Волковъ: Статистическія свѣдѣнія 1897 р., ст. 65 № 228. 2. *Октоих XI в.*, див. архм. Амфилохій: О самодревнѣйшемъ Октоихѣ XI в., 1874 р.; див. ще С. Карський: Палеография, 1928 р. ст. 74. 3. *Евангелія Погобина* № 11, див. Н. Каринський: Образцы, 1925 р. ст. 7.

ДОПОВНЕННЯ ДО ПАМ'ЯТОК ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ.

Доповнення до ст. 61:

15. Зографські Листки.

Пробуваючи в 1906 р. на Афоні, П. А. Лавров знайшов в Зографському монастирі два пергаменові листки, які, здається, були обгорткою до іншого рукопису. На жаль, Лавров не зробив тоді докладного опису пам'ятки, не знаємо навіть правдивого розміру її. В 1926 р. Лавров видав те, що мав, — фотографії трох сторінок (без 2-ої), відчитання їх і дослід про них.

Змісту пам'ятки П. Лавров не міг встановити, — у всякім разі це листки не з св. Письма і не з книг богослужбових; здається, це уривок якогось казання. Знати, що це переклад з грецького, переклад часом злий, так що деякі місця незрозумілі.

Письмо вицвіло, його тяжко читати, чому Лавров не все й відчитав. Форма літер архаїчна. Єсть *а*, яке замість *ъ* ставиться по приголосних, а на початку слова чи складу звичайно пишеться *ъ*; єсть ще *ъ* на зразок старого грецького *α*, у якого в середині не проста лінія, але вуглик вістряв додолу; також і *ѡ* має часом відмінну форму в середині — замість лінії вузька петля. Зовсім нема *ѣ*, панує *ѣ*, що рано появляється в старих болгарських текстах. Надрядковий знак — крапка. Панує *шт*, а *щ* зовсім нема. В чотирох словах ужито *з* в формі *з*, а саме: *мнозѣхъ* 3¹⁰, *мнозѣмъ* 1¹, *пользекати* 1¹⁰ і *подѣнѣжштѣд* 1¹⁷. Букви *ю* зовсім нема, скрізь *ѣ*. В уривку зовсім нема таких букв: *і*, *ф*, *ц*, *ю*, *ѣ*, *ѡ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*. Правопис звичайний для старо-слов'янських пам'яток.

Мова пам'ятки має архаїчний характер, — це якийсь старий болгарський діалект, але який саме, нема змоги встановити. 1. Носових скрізь ужито правильно, але *въпомѣнѣти* 2¹⁵. 2. Глухих *ѣ*, *ѣ* уживається досить правильно, хоч єсть випадки зникнення їх в слабій позиції: *многѣ* 1⁸ і всі інші цього коріння, *дѣоу* 3²¹, *створитѣ* 2²; заміна *ѣ* на *ѣ* часта; вокалізації глухих нема. 3. При сполученні з плавними глухі став-

ляться по них: *сръдѣци* 3¹⁶, *мльуаніє* 2⁸, *скръбѣнни* 1⁸. 4. Букви *ь* уживається нормально. 5. Редуковане *и* перед йотованою голосною постійно зазначається через *и*: *кратиа* 1⁷ і др. 6. Яко південно-слов'янська *р*са єсть форма *приемати* 2¹³ зам. *примати*. 7. Сполучення *dj* > *жд*, *tj* > *шт* нормально. 8. Епентетичне *л* єсть скрізь. 9. Зникнення *д* в слові *о празньствѣ* 1⁶; *здр*: *кз* *кздрастенни* 1²⁰. 10. *Ав*¹ *небрѣженнємь* 2²⁰. 11. Нестягнені форми в прикметниках і дієсловах. 12. Рг кінчиться постійно на *-тъ*, а в *сѣ събѣде* це *-тъ* 3²⁰ відпало. 13. Словник звичайний для старо-болгарських пам'яток XI-го віку; єсть старі слова: *благодѣти* 2¹⁹, *небескаго* 2³ і др., але взагалі тут архаїзмів не багато.

П. А. Лавров, що знайшов цей пам'ятник, оголосив його й друком: *Les Feuilletts du Zograph*, див. „*Revue des études slaves*“ 1926 р. т. 6 кн. 1-2 ст. 5-23,—опис палеографічний, текст 3 сторінок, словник (але без пояснень значіння слів і без зазначення форм) і фотографії трох сторінок (без ст. 2-ої оригіналу), фотографії дуже невиразні і зменшені проти оригіналу. Опис мови пам'ятки одночасно в цім же журналі на ст. 24-38 дав *М. Долобко*: *La langue des Feuilletts du Zograph*.

16. Зографський кирилівський підпис 980 р.

В 1866 році архим. Леонид, тоді настоятель російської посольської церкви в Царгороді, пробував на Афоні і в бібліотеці Зографського монастиря знайшов надзвичайно цінного пергаменового акта грецькою мовою. Акт цей—купча: Ігумен Фома продає за 64 монети якомусь ченцеві (пор. „брату нашому“) Онисифорові і його браті монастирик (чи може тільки келю) з землею (докладно зазначаються межі), а при ньому й церквіцю на честь св. Апостолів з церковними книжками та посудом; усі клянуться, що, під карою 3 літрів, акта не порушать. Під текстом акта повна дата: писав чернець і філософ Симеон в 6 годин 18 серпня 6488 (= 980) року, Індікта 8. Далі

йдуть підписи свідків, а по них ще продовження акта: 23 червня в св. обителі великомученика Юрія Зографа знаходилися Ігумени нашої святої гори" і перераховуються, хто саме був; а під цілим актом такий підпис кирилицею: † макарие єроманахъ: игуменъ зѡграфскы: за истиннхъ подъписанхъ е(ь). Певне, це Зографський Ігумен Макарій скріпив акт своїм підписом в присутності інших Ігуменів. Цілий акт з підписами писаний грецькою мовою, крім одного слов'янського підпису ігумена Макарія.

Через те, що акт датований—18 серпня 980 р.,—він набірає величезне значіння, а підпис зографського Ігумена Макарія в такому разі стає найпершим пам'ятником кирилівського письма¹. Справа тільки в тім, що про цей акт нема ще одної думки в науці, бо він справді викликає декільки поважних сумнівів.

По-перше, маємо й другий зовсім подібний змістом акт (крім трох незначних дрібниць), тільки в нім нема кінця, що говорить про збір 23 червня святогірських Ігуменів, а з тим нема й підпису Макарія. Котрий з цих актів оригінал, котрий відпис—ршити трудно; писані акти різною рукою, але, як свідчить архм. Леонид, що відкрив ці акти, грецьке письмо в них зовсім одного часу. В опису актів Зографського монастиря, який видали В. Регель, Е. Курц та Б. Кораблев в додатку до „Визант. Временника“ 1907 р. т. 13 ст. 1-3, обидва наші акти зазначаються не оригіналами, а копіями, а в такому разі підпис Макарія може стверджує правдивість („за истиннхъ“) пізнішого відпису. По-друге, на додатку про збір 23 червня святогірських Ігуменів зовсім нема року; тоді чи це не відпис з якогось зовсім іншого акту? По-третє, загальний вигляд письма в підпису Макарія мало подібний до давнього,—її можна б віднести на XIV-й вік. Сумніви ці дуже важливі, чому вони й не дають можливости рахувати остаточно підпис Макарія за найдавнішу кирилівську пам'ятку,—такою позостається несумнівний напис Самуїла 993 року.

¹ Зографський монастир був заснований десь на самім початку X-го століття, за панування Льва VII Філософа († 912 р.).

Проти цих сумнівів мало що можна поставити. Коли припустимо, що купчий акт складений був по березневому коліндарю, а збір Ігуменів зазначений по вересневому, тоді обидва ці акти припадуть на один 8-й Індикт чи 980-й рік, а це вияснило б, чому в приписці про збір Ігуменів не зазначено року, — бо він був той самий. Правопис підпису Макарія у всіх дрібницях старо-слов'янський, — проти відомої норми нічого не говорить. Загальне вражіння від цілого підпису таке, що він пізнішого часу, але поодинокі літери всі трапляються і в XI-м віці.

Починається підпис Макарія, як звичайно, хрестом з опущеними додолу кінцями, цеб-то як глаголицьке *a*. Форма *и* давня: *н*. Два рази *Ѹ* написано так, що між *о* та *у* над ним єсть простір. Форма *з* один раз дуже нагадує *z*. Знати, що Ігумен Макарій був стареньким, бо підписав нерівно, — це зразок, так би сказати, давнього скорописного актового письма. Йордан Іванов в слові *истинѣ* вбачає глаголицьке *т*, — це *т* на зломі акта і його в знімку знати дуже неясно.

В мові звертає на себе увагу форма N¹ *макарне*, — звичайна у південних слов'ян форма на *-іє*, а не на *-ій*; але такої форми в пам'ятках XI-го віку я не стрічав, хоч вона мусить бути дуже давньою. В слові *єроманахъ* відпало початкове *и*; *a* (а не *o*) по *м* тут звичайна в XI в. форма; кінцеве *ь* також не рідке в XI в., пор. Македонський Кирилівський Листок. Слова *истинѣ* та *подъписахъ* зберігають давній правопис.

Ще Ягіч в Prolegomena до видання в 1879 р. Зографської Євангелії на ст. XXI писав про підпис Макарія, що він формою письма відноситься до XIV віку, коли справді жив ігумен Макарій. Болгарський вчений Й. Іванов докладно занявся підписом Макарія і силиться довести, що цей підпис дійсно 980 р., а в актах в Карейськiм афонськiм монастирi під 980 р. єсть дійсно ім'я Макарія.

На жаль, цікаве питання про цей пам'ятник, що зберігається в актах Зографського монастиря, так остаточно й не порішене.

Література. *Архим. Леонидъ*: Историческое обозрѣніе Аѳонскихъ славянскихъ обителей, „Херсон. Еп.

Вѣд " 1867 р. ст. 16-17.—*О. Бодянский*: Актъ Зографскаго монастыря на Аѳонѣ 980-981 года, „Чтенія“ 1873 р. кн. 1 ст. 1-10,—тут видрукувано самий акт по-грецьки і в російськѣм перекладі, а також з обидвох актѣв видав знимки, які получив від архм. Леонида.—*V. Jagić*: Зографское Евангеліе, 1879 р. ст. XXI.—*Actes de l'Athos*, Спб. 1907 р. ст. 1-3, додаток до „Визант. Времен.“ т. 13, — цілий грецький текст і література. — *Йорд. Ивановъ*, „Български Старини“, ст. 10-20, 1908 р.—*П. А. Лавровъ*: Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р. ст. 26, а на ст. 27 добрий знімок підпису Макарія з Севастьянівського збору. — *Б. Цоневъ*: История на българ. езикъ, 1919 р., ст. 181.

17. Іверський глаголицький підпис 982 р.

Архимандрит Порфирій Успенський, підчас своєї відомої подорожи на Афон в 1845-1846 р., знайшов в Іверськѣм афонськѣм монастирі надзвичайно цінний акт 982 року з глаголицьким підписом, — це договір на монастирську землю фундатора Іверського монастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ериссо, де в той час жили вже болгари і який тоді був підлеглий болгарам. Договір складено в монастирі Івана Івера, а писав його солунський нотар Микола в 6490 (= 982) році; за мешканців міста Ериссо акт підписав їхній священник Григор, — підписав глаголицькими буквами, і в цім велика цінність цього акту, — це найперший датований глаголицький пам'ятник. Під грамотою долі й зверху багато підписів; підпис о. Григора знаходиться зверху, в 2-м рядку. Грамота на пергамені, розміром в 50,5×95,5 см (долішній край значно вузчий).

Бувши на Афоні, П. Севастьянов зробив аж сім знімків з цього акту і передав їх І. Срезневському для дослідження. Але висновки були не на користь цієї грамоти. „Я старался, — пише Срезневський — подмѣтити въ ней каждую малѣйшую черточку, сличалъ для этого всѣ семь снимковъ грамоты, и на свой снимокъ перенялъ все, что можно было увидѣть“. І

ніякого напису Срезневський не знайшов! Але все таки в першій рядку знати дві глаголицьких букви, так само і в другій Срезневський прочитав *Гр...ъ* чи *Ги...ъ*, писане по-глаголицькому; а коли так, то велике значіння пам'ятки таки залишається.

На жаль, виникає новий сумнів: коли саме писано в цій акті глаголицею? „Присматриваясь внимательно ко всей написи — расповідає Срезневський, — видимъ буквы Греческія въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ ищемъ слѣдовъ глаголическихъ буквъ, и между ними ясно Δ, такъ что невольно приходитъ на мысль: не написаны ли глаголическія буквы на греческихъ, слѣд. послѣ нихъ?“ Остаточний висновок Срезневського був такий, що треба дослідити самий оригінал, а в разі потреби — навіть хімічним способом; до того ж часу твердити щось певне про акт 982 р. нема можності.

Йдучи на зустріч цим бажанням, архим. Леонид в 1869 р. під заклад 25 турецьких лір випозичив акт 982 р. від монастирської влади і передав Срезневському для досліду. Трохи пізніше, в листі до о. Леонида Срезневський писав про свою працю над грамотою 982 р., що „загадочное мѣсто глаголическое изучено внимательно. Пока могу сказать навѣрно только одно: подъ глаголической сигмой нѣтъ и не было греческой сигмы, слѣдовательно, заподозрѣвать въ этомъ отношеніи ея (грамоти) древность нѣтъ никакой возможности“¹. Так справа й лишилася остаточно не вирішеною. Акт вернули до бібліотеки Іверського монастиря.

В цій грамоті серед підписів зверху єсть декільки слов'янських слів, написаних грецькими буквами, напр.: *строннроу*, *кладкоу*; *Г*¹ від слов'янського *дѣтко* передано *дѣаткоу*, тут цікаво, що *ъ* зазначено грецьким *εα*; в слові *ршгквинна* (= *ржквинна*) видно носову вимову *ж*.

Література. *Архим. Порфирій*: Указатель актовъ, хранящихся въ обители св. горы Аѳонской, „ЖМНПр“ 1847 р., липень, ч. 56 ст. 41-56. — *П. Шафарикъ*:

¹ Лист видрукуваний в „Записки Имп. Русск. Археол. Общ.“ т. I ст. 200.

Взглядъ, 1855 р. ст. 38.—*Викторовъ*: Послѣднее мнѣ-
нїе Шафарика о глаголицѣ, «Лѣтописи» 1859 р. т. II
ст. 88, 99.—*И. Срезневскій*: Глаголическія буквы на
Иверской грамотѣ 982 года, „Извѣстія“ 1861 р. т. X
ст. 78-80.—*Його ж*: Древнїе глаголическіе памят-
ники, 1866 р., передруковано сказане в 1861 р. і до-
дано знімок з фотографїі П. Севастьянова.—*О. Бо-
дянскій*: Актъ Зографскаго монастыря, „Чтенія“ 1873 р.
кн. 1 ст. 8-9, вѣрить в правдивість глаголицького
підпису.—*Йорданъ Ивановъ*: Български стари-
ни изъ Македония, Софія, 1908 р. ст. 21-23, тїльки
за Срезневським.—*П. А. Лавровъ*: Палеографическое
обозрѣнїе кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., на ст.
13 знімок № 7, на нїм загадкове мїсце з акту 982 р.

Доповнення до ст. 75:

Abecedarium Bulgaricum.

Фрейзингенські Уривки, звичайно, не єсть єдиний
пам'ятник слов'янського письма латинкою. В Париж-
ській Королівській Бібліотеці під № 2340 зберігається
вкладена до латинського рукопису X в. пергаменова
картка XI-го вѣку, а на нїй умїщено, під заголовком
Abecedarium Bulgaricum, глаголицьку азбуку з 31
букви, а під кожною з них подано їх слов'янську на-
зву латинською готикою. Напочатку пам'ятку відноси-
ли до 850-950 р., але така давнїсть не підтвердила-
ся,—тепер її рахують пам'яткою XI в., коли не по-
чатку вѣку XII-го. Пам'ятка ця, здається, пропала з
Парижської Бібліотеки. Цінна сама назва цієї пам'ят-
ки, бо вона говорить, що в XI в. глаголицю звали
азбукою болгарською.

Ось зміст написів над глаголицькими літерами;
поруч латинського оригіналу даю ї слов'янську назву:
as-азъ, а, bŏcobi-бѣкзи, б, védde-вѣдѣ, в, glágoli-гла-
голи, г, dŏbro-добро, д, hiést-єсть, є, gluete-живете, ж,
zéllo-сѣла, з, zémĭla-земля, з, íse-їже, ї, ísel-иже, и,
cáco-како, к, lúddie-людїе, л, mustlíte-мзлїте, м, nas-
наша, н, on-онъ, о, rócoi-покой, п, recí-рци, р, eslóuo-
слово, с, tordo-твердо, т, híc-икъ, і (а треба б оукъ), fort-

фертъ, ф, ог-хѣозъ, х, ре(се?)-це, ц, saraué-черкъ, у, sa-ша, ш, hiér-ерь(р), ъ, pellér-еръ, з, hiet-гать, ѣ, iusz-юзъ, ю, hie-юзъ, ж; дві останні назви стоять не над тими буквами, над якими повинні б стояти, а це показує, що автором АВ був скорі не слов'янин.

Ще в 1879 р. В. Ягіч висловив здогад, що ця пам'ятка, судячи по мові написів, повстала на хорватській землі («Archiv» IV.311). Так само й В. Вондрак твердить, що АВ написаний на сербо-хорватській території, а це знати з тих наголосів, що поставлені над латинськими назвами (пор. такі наголоси у Фрейзингенських Уривках). Хорватською зве цю пам'ятку й Б. Цонев, бо тут ъ названо hiet, а це *ie* говорить за хорватську вимову. Звичайно, якогось лінгвістичного значіння пам'ятка не має, але вона цікава, на ряду з Фр. Уривками, своїм способом писати слов'янські слова латинкою.

Література. П. Прейс: О глагольской письменности, „ЖМНПр“ 1843 р. ч. 37 ст. 198-199. — И. Срезневский: Древняя письменность славянская, „ЖМНПр“ 1848 р. т. 59 ст. 53. — В. Григорович: О древней письменности Славянъ, „ЖМНПр“ 1852 р. ч. 73 ст. 160.—П. Шафарик: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр“ 1855 р. ч. 87 ст. 38-39, 52.—И. Ягич: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 135-136. — К. Rešetar: Zum ältesten slavischen Alphabet, „Archiv“ 1914 р. ст. 62-67.—V. Vondrák: О původu Kijeviských Listů, 1904 р. ст. 28.—Б. Цонев: История на българский езикъ, 1919 р. ст. 117, 394.

ЧАСТИНА ДРУГА:

Альбом знімків з пам'яток X—XI віків.

Уважаючи, що жадним друком не передати старо-слов'янської пам'ятки так, як вона єсть в оригіналі, подаю тут Альбом знімків з пам'яток X—XI віків,— тільки фотографії (але пор. вище ст. 17-18) дадуть змогу переконатися й дослідити, які саме були засоби у стародавніх писарів для занесення своїх слів на пергамен і для зазначення того чи іншого відтінку своєї вимови. Вивчення лінгвістичне якої будь пам'ятки старо-слов'янської мови постійно тісно зв'язане з вивченням палеографічним, а тому вважаю, що наші старо-слов'янські хрестоматії власне мусять бути альбомами знімків з давніх рукописів. Роблю в цім відношенні першу спробу в нашій науковій літературі, роблю в переконанні, що тільки з альбому знімків студент чи читач може получить правдивий образ стану старо-слов'янської мови X—XI віків зо всіма її найрізнішими правописними засобами.

Побіч зо знімком подаю старо-слов'янський уривок—коли він глаголицький або мало читкий кирилівський—також і друком, передаючи по можливості все так, як бачимо на знімкові; роблю це тільки для тих, кому тяжко читати відразу з фотографій. Малі технічні засоби друкарні, де друкувалася моя праця, не дали мені змоги подати кирилівську транскрипцію зовсім так, як би хотілося.

Транскрибуючи глаголицькі пам'ятки, я зробив деякі відступлення від загально прийнятого в нас звичаю. Здавна, особливо з праць В. Ягіча міцно втерлася звичка глаголицьке Δ передавати через кири-

лівське **ѣ**. Я не рахую цієї звички раціональною вже хоча б через одне те, що глаголицькому **ѣ** відповідають етимологічно два звуки, **ѣ** та **а** (**а**), які мають в кирилиці ріжну писану форму; на мій погляд, не маємо ніякого права глаголицьке **ѣ**ко транскрибувати на кирилівське **ѣ**ко, коли для того існує відповідніша писана форма **а**ко. Для всіх тих слов'ян, для котрих **а** та **ѣ** не однакові вимовою звуки, для всіх них форма **ѣ**ко зам. **а**ко буде зовсім чужою та штучною¹. Наші східно-слов'янські предки X-XI віків, списуючи з глаголицьких оригіналів, часом дуже добре вправлялися з глаголицьким **ѣ**, передаючи його то через **ѣ**, то через **а**, згідно з своєю живою вимовою; правда, частенько тут, особливо в словах їм мало відомих, вони й плуталися, бо не знали, як правдиво їх вимовляти (прикладів на це вище подав я досить), і власне їхні помилки можуть служити нам дороговказом в справі глаголицької транскрипції. Глаголицькі **кѣакъ**, **мзножанше**, **самарѣнинъ**, **бѣаше**, **идѣаше**, **камѣнъ**, **прѣмо** і т. п. в Маріїнській Євангелії Ягіч транскрибує **кѣѣкъ**, **мзножѣнше**, **самарѣнинъ**, **бѣаше**, **идѣаше**, **камѣнъ**, **прѣмо**, а це спричинилося до того, що їх і подібні слова у східних слов'ян читають з цим **ѣ**, цеб-то **бѣаше** і т. д., а це вже веде до наукового баламутства², бо ж так цих форм в X-XI віках у південних слов'ян, зокрібно у болгар, ніхто не читав. І чи не мудрішими були ті східно-слов'янські писарі XI-го віку, напр. хоча б диякон Григорій, а особливо дяк Іван, які ці слова транскрибували так, як вимовляли: **кѣакъ**, **мзножанше**, **самарѣнинъ**, **бѣаше**, **идѣаше**, **камѣнъ**, **прѣмо** і т. п?

¹ Н. Ułaszyn, напр., в своїй Граматиці 1928 р. ст. 111 попереджає, що таке **ѣ** треба читати за **а**; але чи студент добре орієнтується в цім? Чи не ліпше було передати впрост через **а**ко?

² Серед слов'янських і неслов'янських словістів в теперішній час міцно панує вимова **ѣ** як **е**; це вимова російська, яку поширили серед учених росіяне. Наукові данні не промовляють за те, щоби в пам'ятках, скажемо, XI віку читати обов'язково як **е**; на мій погляд, це **ѣ** треба читати згідно з живою вимовою того чи іншого слов'янського народу, що буде більше відповідати дійсній вимові **ѣ** в XI віці, ніж вимова його як **е**.

І справедливо твердить А. Шахматов, що „діаконъ Григорій несомнібно произносивъ *кнхоу*“¹. В. Вондрак в „Glagolita Clozův“ передає глаголицьке догтодноу через догтоѣноу 106, хоч по-сербському й тепер *достојан*. Передаючи *окацѣниѣ* з Київ. Фрагментів через *окацѣниѣ*, Ягіч тільки затемнює, скажемо, українцеві прочитати це слово так, щоби відразу зрозуміти його значіння: обіцяння. Думаю, що вже цих прикладів вистарчить, щоби довести, що наша звичка транскрибувати глаголицьке *ѣ* через одне *ѣ* не раціональна, бо ж з *ѣ* у нас постійно зв'язана певна окреслена вимова.

Думаю, що найбільше науковим буде позоставити глаголицьке *ѣ* не транскрибованим, щоби не внести якоїсь суб'єктивності в його транскрипцію через *ѣ* чи *а*. Єсть випадки, коли транскрипція *ѣ* чи то через *ѣ*, чи через *а* не легка, заплутана, часом остаточно не вирішена, а тому позоставити тут *ѣ* буде чи не найбільше відповідним. Зоставляючи глаголицьке *ѣ* не транскрибованим, я даю тим самим кожному читати це *ѣ* згідно з своєю живою вимовою і тим самим звертаю на це пильнішу увагу читача. Заводячи *ѣ* до кирилиці, я не вводжу до неї зовсім нового значка, бо ж деякі кирилівські пам'ятки, напр. Савина Книга, добре знають його, правда, в іншій значінні².

Замість кирилівської *ї* Ягіч постійно уживає *и*; я скрізь позоставляю *и*, вважаючи неможливим уводити до кирилиці нову букву на місце відповідної й доброї віковичної *ї*.

---

¹ Граматика Лескина, переклад 1890 р. ст. 164.

² Але там, де носові знакли, напр. у східних слов'ян, *ѣ* Савиної Книги читали як *ѣа*, щоб-то наближували до вимови глаголицького *ѣ*.

Alphab. graecum

cyrillicum

glagoliticum

croaticum

1. Δ a 600 X ^{ch}	1. А a X ^{ch} 600.	1. ⚪ a ⚪ ^{ch} 600.	1. ⚪ a ⚪ ^{ch}
2. Β ^v b 800. Ω ^o	2. Б b Ω ^o 800.	2. ⚫ b ⚫ ^o 700.	2. ⚫ b ⚫ ^o
3. Γ g	3. В v Ц ^c 900.	3. ⚬ v ⚬ ^c 900.	3. ⚬ v ⚬ ^c
4. Δ d	3. Г g Ш ^s	4. ⚭ g ⚭ ^s	4. ⚭ g Ш ^s
5. Ε e	4. Д d Ψ ^{šc}	5. ⚮ d ⚮ ^{šc}	5. ⚮ d Ψ ^{šc}
	5. Ε e Ъ ^{ü(ö)}	6. ⚯ e ⚯ ^{ü(ö)}	6. ⚯ e Ъ ^{ü(ö)}
	Ж z ЪНЫ ^y	7. ⚰ z ⚰ ^y	7. ⚰ z ЪНЫ ^y
6. Σ z	6. Σ z dz Ѣ ^{i e}	8. ⚱ dz ⚱ ^{i e}	8. ⚱ dz Ѣ ^{i e}
7. Ζ z	7. З z Ъ ^ě	9. ⚲ z ⚲ ^{ě ja}	9. ⚲ z Ъ ^{ě ja}
8. Η i / e / ΙΑ ^u	8. Η i ΙΑ ^{ja}	20. ⚳ i ⚳ ^{ě ja}	20. ⚳ i ΙΑ ^{ě ja}
10. Ι i	10. Ι i Ю ^{ju}	40. ⚴ i ⚴ ^{ju}	40. ⚴ i Ю ^{ju}
	Ѓ dz ѣ ^š Ξ ^{ks} 60.	30. ⚵ dz ⚵ ^š	30. ⚵ dz ѣ ^š
20. Κ k 9. Θ th	20. Κ k Θ th 9.	40. ⚶ k ⚶ th	40. ⚶ k Θ th
30. Λ l 400. Υ ^y	30. Λ l Υ ^y 400.	50. ⚷ l ⚷ ^y	50. ⚷ l Υ ^y
40. Μ m	40. Μ m Α ^a	60. ⚸ m ⚸ ^a	60. ⚸ m Α ^a
50. Ν n Α ^a	50. Ν n Α ^a 900.	70. ⚹ n ⚹ ^e	70. ⚹ n Α ^a
70. Ο o	70. Ο o Η ^{ja}	80. ⚺ o ⚺ ^{ja}	80. ⚺ o Η ^{ja}
80. Π p	80. Π p ΙΑ ^{je}	90. ⚻ p ⚻ ^{je}	90. ⚻ p ΙΑ ^{je}
100. Ρ r	100. Ρ r ΙΕ ^{je}	100. ⚼ r ⚼ ^{je}	100. ⚼ r ΙΕ ^{je}
200. Σ s	200. Σ s Ω ^{ot}	200. ⚽ s ⚽ ^s	200. ⚽ s Ω ^{ot}
300. Τ t 90. Ϙ	300. Τ t Ϙ ⁹⁰	300. ⚾ t ⚾ ^t	300. ⚾ t Ϙ ⁹⁰
οϙ u	οϙ u Υ ^{ic} 90.	400. ⚿ u ⚿ ^c 1000.	400. ⚿ u Υ ^{ic} 90.
500. Φ ϕ 700. Ψ ps	500. Φ ϕ Ψ ^{ps} 700.	500. ⚰ ϕ ⚰ ^{ps}	500. ⚰ ϕ Ψ ^{ps} 700.

1. Азбуки: грецька, кирилівська, глаголицька кругла (болгарська) і глаголицька вуглувата (хорватська); цифра коло букви визначає числове її значіння, а латинська літера — її значіння звукове.

НЕ О МУЧНО РОУ ВЪ НАМИ МОРЕ СИСАЪ ЗАДИ
 СЛЮТНИА БЪ КЪ ДАНИИ МОАИ^{ТЬ} КОЛНІ СІВН ДА
 АЪ СІЧЕ ЖЕНА СВА ВЛА СЫ БЪ СІСА СІ ТВОРЬ
 ШОУ ІАКІ ЖЕ СНА ІІН МАНІ ПАДА СЪ ТВОРН ЧЖА
 ВАННІ МННІ ДА АЧ ПР ФА ДДН БЪ СІ УТКА
 БЪ КІ НА БЪ ДЪ ПР ФЖ ДЕН ЗА БЪ СІ ТН П
 А Б А ТН ІА НУ ТЪ СЪ БЪ БЪ СЪ ЖЪ СЪ СЪ ТВОРН ТН
Н БЪ ТЪ СІ СІ Р Ч Н СЪ ТВОРН МЪ СІ П ІО КІ Н ВЪ СІ У СЪ
 ДА СЪ ТЪ СІ Н ПЕР Ф С Т А СЪ КЪ І У А Ж Ш П І Н І У СЪ
 КІ О Н В Н Ж Д А І А Н СЪ КІ Т К І Ж А Н К А В Е П І О У
 КІ А Т Н С І Н Ч І У А І Д Н Е Н БЪ І Ш І К І БЪ СЪ Р І Н А Н Х
 Н СЪ СІ Т Р Н І К П Л А Т Ж Ш Т Ж Д А Н ТЪ І БЪ У А Н К І
 Ш І Н І А Ж Е БЪ СЪ У Н Е Н А В Н Д Ф Б Е СЪ І У М А Д А С І К І
 Г Л A BЪ І М Н Н Е П І М A У A Д О Н І У Р O M Ь Н O У Ф М І
 П І К І A У A І Е Р Д А Ф А І А Г Л A P O Л Ж І О ТЪ П O У Ш П A І
 ТЪ С A P P С І Н І Ц І Н O У Н І П O M O У B O Г O B H K A Ш E
 M I Y C A B A H Д PЪ Ж A B A CЪ P T Ч E M Ь Н СЪ С B A P T I
 M E Д O У X O M Ь ПЪ M A H П P H C H H BЪ BЪ ЖЪ
 БЪ К І К І А M H H

ІУ Д І Н А А Р Ч Н І П І А У A T C O C T A A T P O C A B B E B O A H K A
 P E Д A O C A B H C T H E Ж E BЪ CЪ A P P C A H H P C Y H H H U A B U E
 Ж E C A P H C H H B E Ж TЪ C O T B O P H H A N A T O A Д A H P O H Y C O B A T
Д A H K O B A C H A H H H H O Y T E M H Ч H H O T E H Ж E O Y
 P E C E A T P E P E CЪ K B E Д E B H T A M E П O X O A H
 O Y K A SЪ B H K A H T E B H Ч A Ж E K H H O Y H A T C O A
 B E C E O Y C O Д A H H O Y P E T O BЪ C E M A T P A H E У A H E Д H
 H E Y A Ж E B O K H H H H H A C E B E M O H P O Ж E Ж P
 H E H O K K I A P H H A H P A H O Y P E C H H A H O P H B E

10. Супрасльський Рукопис.
 Варшавської частини л. 64.

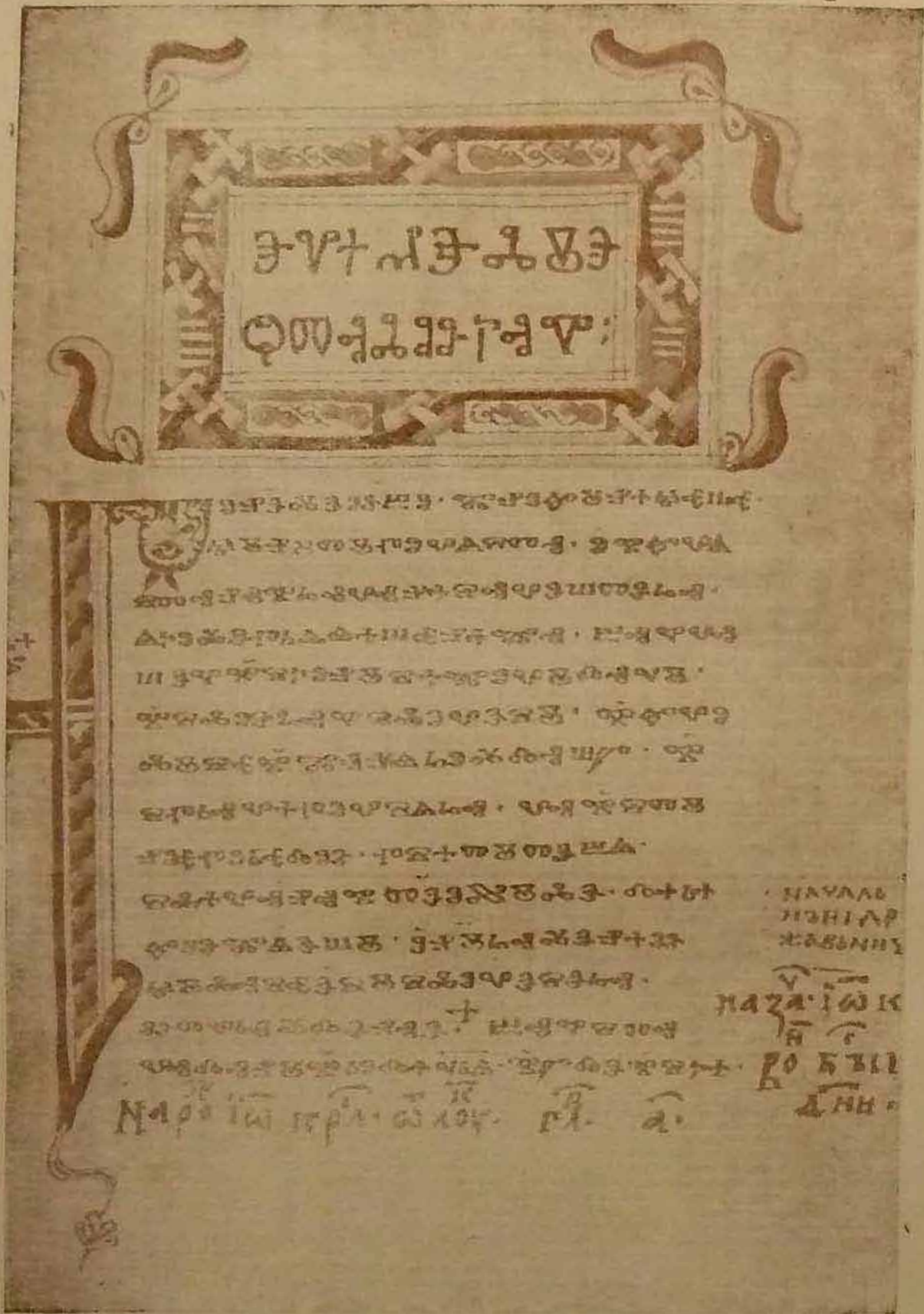

ОТЪ ДАРКЛЕНЪ СКААГО МНОГО ДИКА Б.К. РОДНИЦЕ
АМО БЪДІ БІК. ВЛІК РАШЕНІА. НЕЩФІЛІНІА. ПРА
КОНДА РИПІА. НЕМО ДІА. БІГАТЪ О ПВОКІВЖЕНІ
САЩУТНІ МІТРА ДНІТЪ ДІКІ КЪІВІНІ ДІКІ ДІ
ШІЦЪ ВЛІТЪ. НЕБЪ КІМ ОУЖЪХЪ СТАРЖНИЦІНЬ
ОТЪ БЪХЪ ДІ РАДЪ ВЕЩА ДІА БІК СТЕКОВА БЪШІ ДІА
БЪВОНЕ БО ДЪ СТЕ ВІМЪХЪ ЖЕ. НІМА РОДА, ОБО ДІ
ЛІТЪХЪ. ОМНІХЪ ЖЕ МНОГЪІ ГІ РИМОСАТЪ ПІО
БЖЕЩЕ ЖЕ ТІОУ ПРА БЪНІНІА. ВУДА МІНІ
ОТНІ ЖЕ ТІА РИМО МІ ОУТІНІ ОУТІ ІА ЖЕ ДА
МІ ОУТІ РІУ БІА ПОВА СТЕ МІА СЪШІЦІ ГЕ МІНІ ОУ
ТЪ ВІ РІУЖ. УЩЕ ТА ДІ РІУ КІНІ МІХ. ТА НЕ ДІНІА БІНІ
КІТКЕ ТЪ ПІВ. Б. Д. Д. Д. ІА ЖЕ БЪ СЪ КІТЪ СЪ ПІРО СЪ ТА
ІА Б. Д. Н. Н. Н. М. А. Б. Б. Д. А. Ж. ШІТІНІ МІТЪ ПІО ДІ. Р. О.

11. Супрасльський Рукопис.

Варшавської частини л. 56, долшня частина.

12. Зографська Євангелія, л. 131.

Зографська Євангелія, л. 131.

Євангелія від Луки I 1—5.

ЄВАНГЕЛІЄ
ОТЪ ЛУКЪ:

Понѣже оубо· мнози начаша·
чинити повѣсть· о̄ їзба
стѣхнїхъ кѣ насѣ вештєхъ·
акоже продаша намѣ· вѣкѣхъ
шеі їсконн самовидци·
ї слоугзи словесн· їзбо
лиа ї мьна хождыю· ї
спрѣва по вѣдѣхъ· кѣ їсти
нѣ по радоу· плати тебѣ·
слабѣхнї тѣофиле· да ра
зоумѣши· о̄ нїхъ же наоу
чилѣа єєн словесєхъ·
оутврѣждєнє· вѣстѣ
кѣ дѣни їрода црѣ· їюдєїска·
(їерєі етерѣ іменємъ захарїа).

Зографська Євангелія, л. 296.

Євангелія від Матвія XIII 1—9.

(БѢ ТѢЖДЕ ДНЬ ІШЬ
ДХ ІІС ІЗ ДОМОУ СѢДАШЕ)
ПРИ МОРИ. І СѢВРАШАСѢ КХ НЕ
МОУ НАРОДИ МНОЗИ. І АКО КХ
ЛАЗХ КХ КОРАБЬ СѢДЕ. І БСЬ
НАРОДХ НА ПОМОРИ СТОДШЕ.
І ГЛА ІМХ МНОГО. ПРИТХЧА
МИ ГЛА. СЕ ІЗИДЕ СѢЖИ.
ДА СѢТХ. СѢЖШТЮМОУ.
ОБА ОУБО ПАДОША ПРИ ПЖТИ.
І ПРИДОША ПТИЦА НЕБЕКХНА.
І ПОЗОВАША А. ДРОУГАА ЖЕ
ПАДОША НА КАМЕНИХХ.
АКО НЕ ІМДША ЗЕМЛА МНО
ГХІ. І АБНЕ ПРОЗАБОША.
ЗАНЕ НЕ ІМДШЕ ГЛБИНХІ
ЗЕМЛА. СЛХНЬЦЮ ВХЕНДБХ
ШЮ ПРИСѢДЖ. ЗАНЕ НЕ ІМА
ХХ КОРЕНИА І НЕХХОША. А ДРОУ
ГАА ПАДОША КХ ТРХНИ.
І БЪЗИДЕ ТРХНЕ І ПОДА
КИ Е. ДРОУГАА ЖЕ ПАДОША НА
ЗЕМЛИ ДОБРА. І ДААХХ
ПЛОДХІ. ОКО СХТО. ОКО ШЕ
СТЬДЕСАТХ. ОКО ТР. ІМА
(ІАН ОУШИ СЛХШАТИ ДА СЛХІ
ШИТХ.)

Зографська Євангелія, л. 1476.

Євангелія від Луки V 24—30.

(НЗ да оукѡ
 сте ако власть імаѣхъ єиѣхъ
 чѣкзи· на земли ѡтцпоу)
 штати грѡхзи· рече же ѡбла
 блѣноумоу· тебѡ глѣжъ вѣ
 стани· і вѣззми ложе
 твоє· і иди вѣ доми твої·
 і абы вѣста прѡдѣ ни ми·
 вѣзъми на немъ же лежа
 аше іде вѣ доми твої·
 слава ба· і оужасъ приѣ
 вѣ· і славлѡахъ ба·
 і исплзнишасѡ страхомъ
 глѣжшѣ· ако видѡхомъ
 дивна дѣньє· і по єиѣхъ
 ізиде· і оузърдъ мѣтарѡ·
 іменемъ левѣниѣ· єдѡ
 шѣ на мѣздыниці· і рече
 ємоу іди по мнѡ· і оста
 вѣ вѣ· вѣстакъ вѣ сла
 дѣ єго іде· і єзтвори чрѡ
 жденѣ велико· левѣни
 ємоу· вѣ домоу євоємъ·
 і вѡ народѣ многѣ мѣтарѡ
 і инѡхъ іже вѡахъ єз ни
 мѣ вѣзлежшѣ· і рыпѣ
 (таахъ вѣнижъниці і фа
 рисѡї·)

Зографська Євангелія, л. 225.

Євангелія від Іоана I 1—5.

ЄВАНГЕЛІИ
Є СЪТЪ ІСЪАНА

І҃с҃кони· вѣ́аше
слово· і́ слово
вѣ́аше отъ ба· і́ бѣ́хъ вѣ́
аше слово· се вѣ́ і҃с҃ко
ни отъ ба· къдѣ́ тѣ́
мѣ́ вѣ́шѣ́· і́ вѣ́ж не
го ничѣ́то же не вѣ́истѣ́·
еже вѣ́истѣ́· вѣ́ томѣ́ жи
вотѣ́ вѣ́· і́ животѣ́ вѣ́ сѣ́
тѣ́ чѣ́комѣ́· і́ сѣ́дѣ́тѣ́ вѣ́ тѣ́
(мѣ́ сѣ́титѣ́сѣ́).

роуѣхъ · нъзучасѣ напастнотѣ
стѣхъ · ападеше въ тръни
сесхъ · слѣше^{ша} · ѿтѣ печалнбо
гартѣ · твоимъ · нъ · сласть · мнѣ · нѣ · тн
сѣ · шн · по · та · пла · хъ · тѣ · а · не · до
конь · а · пло · да · т · во · ра · тѣ · а · р · же · на
до · брѣ · зе · ми · сесхъ · гѣ · же · до · б · ро · мъ · з
ср · д · це · мь · н · бл · го · мъ · слѣ · ша · тѣ · сло
во · н · х · ра · на · тѣ · н · л · ло · дъ · т · во · ра · тѣ · z
въ · трѣ · пѣ · нн · с · с · л · а · в · з · г · л · а · сн · і · мь · z
а · і · о · у · шн · слѣ · ша · тн · да · с · л · з · шн · к · тѣ · z
с · с · х · е · р · е · а · ѿ · л · о · у

Взѣно · въ · н · д · н · с · въ · і · ка · пер · з · на · о · умъ · z
с · з · ть · нн · ко · у · же · е · дн · но · м · о · у · ра · в · з · во ·
л · о · ум · н · ра · ше · н · же · ре · в · у · з · ть · н · z · e ·
мо · у · слѣ · ша · в · з · же · і · а · по · с · л · а · т · е · з · н · e ·
мо · у · с · т · а · рь · ца · і · о · д · е · і · с · к · з · і · м · о · л · а · с · а ·
да · прн · ш · з · дь · с · і · е · т · з · ра · ва · e · го · о · нн ·
же · ш · з · д · з · ше · і · e · z · і · e · в · н · а · м · о · л · e · x · ж · і · т · z

ЩЕМО ПЛЖЩЕМОУ. НИГОДОСТОИ
МЗЕСТЪ ЖЕЩЕДАСНЕМОУ ЛЮБИ
ТЪ БО АЗЪ И КЪ НАШЪ И СЪМЪ МНЩЕ
ТЪ РЪЗДАНАШЪ. ІСЖЕНДЪЩЕ СЪМН
МН. ЕЩЕЖЕНЕДАЛЕЧЕСЯЩЕМОМОУ.
ПОСЛАМЪ ММОУ ДРОУГЪ ІА СЪТЪМН
КЪ ГЛАГОМОУ ГИ. НЕДВНЖИСА. ИЖЕ М
БОДОСТОИ НЪДА ПОДЪ КРОВАМОИ БЪ
НИДЕШН. ТЪ МАЖЕ ИИ СЕБЕДОСТОИНА
СТВОРИХЪ ПРИТНИХЪ ТЕБЪ И РЪЦИ
СЛОВОМЪ И ЦЪА ВЪ ТЪ О ТРОИХЪ МОИ. И
БО АЗЪ ЧЛЪКЪ СЛЪ ПОДЪ БЛАДКАМОУ
ЧИ НЕВЪ ИМА А ПОДЪ СОБОЖ БО И НЪ.
И ГЛАГОМОУ ИД. НИДЕТЪ. ИД. РОУГО МД
ПРИДНИ ПРИДЕТЪ ВЪ ХЪ ШАКЪ ЖЕ СЕ
ІС ЧЮД. И СДЕМОУ. И ОБРАЩЬСА ПО НЕ ПЪ
ХОДАЩЮМОУ И РОДОУ РЕЧЕ. А ИИ ГЛА
ВА МЪ ИИ ВЪ ИЗЪ ЛИТОЛНИ КЪ ГЪ РЪЗИ НЕО
БРЪТОКЪ ИИ ВЪ ЗЪ РАЩЪШЕ СДЕ ВЪ ДА МЪ

ДА СЖАДНУТЪ МНРОУ НАДА СПЕТЬСА ИМА
МНРЪ: СЪ МЪ СІ ПОКЛОУЕНЬ. ЧАХЪ МАР
МНРА ЕСТЬ ТУ ИША СТУРЪ

Е ЧЕТЬ АЮБ ДА ДШЖ СВОЖ ПОГОУЕНТЪ
Ж И НЕ НА ВНА ДА ДША СВО СА ВЪ МНРЪ СЕ
МЪ БЗЖ НВОТЪ ВЪ ЧУНЪ МЪ СЪ ХРАНИТЪ
Ж НАЩЕ КТО МНЪ ПО СЛОУЖИТЪ ПО
МНЪ ДА ХОДНТЪ И ИДЕЖЕ СМЪ АЗЪ
ТО УН СЛОУГА ПЛОІ БХДЕТЪ И АЩЕ СЪ
ТО МНЪ СЛОУЖИТЪ ПО ЧЪ

ТЕ ТЪ ІОЦЬ И ЗІН ДІША ПЛОІА ВЪЗ ПАЖ
ТИСА И ЧТО РЕКХО ЧЕС ПІ С ПЛА О ПЪЗГО
Д И НЪ С С А И З С Е П О Р А Д И П Р И Д Ъ Н А Г О Д И
Н Ж С И Ж О Ч Е П Р О С Л А В Н И М А Т В О Е П Р И
Д Е Ж Е Г Л А СЪ СЪ М Ё С Е П R O C Л A B H X И
П А К С І П R O C Л A B Л Я Н А Р О ДЪ Ж Е С Т О
А Т Е Л А З І Ш А ВЪ Г Л А Х Ж Г Р О МЪ БЪ З І С ТЪ
И И Н Г Л А Х Ж А Г П І А Г Л А Е М О У О ТЪ ВЪ
Ш А І С П R O Ч Е Н Е П Л Е РЪ А И С Л А СЪ ГЪ БЪ З І

18. Саввина Книга, л. 1276.

БЗѦНО ВЪСЛѢДЪ ГАНДЪ ПАРОВЪ
МНОЗИ ИИСУСА АВАВОНЪ
ПРЕТРИМЪ ДАНЕМА ВЪ ПТО ПТО
ТЪ ДАСЪ ВЪ ДЕТЪ СЪ РЕЧЕНЕ ПТО
МЪ ИСАИ МЪ ПЪЩЕ МЪ СЕОТРОСЪ
ПЛОТЕГО ЖЕ ИЪ ВОЛНЪ ВЪ ДЪ СЪ ИЪ
ПЛОТНА НЕ МЪ ЖЕ БЛАГО ИЪ ВОЛНЪ ША
МОА ПОЛОЖА ДЪ ХЪ ПЛОТНА И СЪ
И СЪ ДЪ А ТЪ ПТО МЪ ВЪ ЗЕ СЪ ПЪ
НЕ ПРЪ РЕЧЕ ТЪ И НЕ ВЪ ПЪ И ТЪ
НЕ ОУ СЪ ЛЪ ШЪ ПЪ И И ТЪ О ЖЕ М А Р A
С ПЪ Х ТЪ И ХЪ Г Л A C A Г O T P E C T H C A
И Р O У Ш E M I H E П Р E Л O M H TЪ И
П Р E T A B E M I M A З Ш A C A H E O Y T A C H
ТЪ Д O H D E Ж E B E Z B E C T E B H A Л O
Б E Д A Ж C A ДЪ И H A H M A C T O A Z B I C H

Ассеманова Євангелія, л. 141б.

Євангелія від Луки II 22—27.

(вззвращенне моцем)

є҃таго іѡана златооуста. ѿ б (2) септа.

Мѡца єноу и с (28) єтаа ѡца на єфрема суранина.

и л (5) де. Мѡца єноу и з (29) па взвращенна-
моцемз. євномка вонѡ и҃гнатна.

и сж по па к (3).

Мѡца то ф (30). обрѡтєнне чєнзи моцни єтаа кан
лєнта папєжа римска. и сж л (5) поста.

Мѡца то ф а (31) єтоую чютворцю кура іѡана. и а
Мѡца фєка а єтра єтаго мка трифо [ноа.

на. єв ѡ лѡу гла р з і. Рече гь євѡн оучє
єє даух вѡмз. кѡ прѡ тѡж. и сж і лѡу.

Мѡца фєрка в (2) єрѡтєнне гѡ на иє хѡ.

єв ѡ лѡу гла в (3).

Вз оно вззнаєа отрочѡ нєѡ.

Вкз єрѡмз постаєтї и прѡ
дѡ гѡмз. ѡко же єстѡ писано.

вкз закона гїи. ѡко вєдкз мѡдѡ
нєць мѡжьєка полоу развєрзѡтѡ
ложєсна. Єто гїи нарєчєтѡєа.

И дѡти жрѡтѡвѡ по рєчєноуѡу вкз
закона мѡсєѡкѡ. Дѡкѡ кѡгрѡлн
чнѡца. Ан дѡѡ пѡтєнѡца голѡвнѡна.

И вѡ чѡкз вкз иєрѡлѡѡ. Єѡѡу же нѡмѡ
сумєѡнз. И чѡкз сѡ прѡвѡднѡвѡ.

и вѡчѡєтнѡвѡ. чѡѡ оутѡхѡи нѡѡ
вкз. и дѡх єтѡѡи вѡ вкз нѡмз. И
вѡ єѡѡу ѡвѡѡцѡно дѡхѡмз єтѡѡнмз.

нє вѡдѡтї єѡмрѡтї. прѡждє дѡ
жє вѡдѡтѡ хѡ гїѡ. И прѡдє дѡх | (мз вкз црѡѡвѡ).

Асеманова Євангелія, л. 1516.

Євангелія від Матвія X 21–22, XVII 1–7.

(Продастѣ же братѣ брата на смръть и отць члдо
нхтѣ члдо на родителѣ. и оуби [и взета)
хтѣ іа. И бждете ненавиди

ми всѣми имене моего ра
ди. прѣтрьпѣвѣши же. до ко
нѣа спѣенѣ бждетѣ.:

Мѣца авгѣ д гѣаго мѣка еоуѣгна. и нѣ
Мѣца авгѣ е к гѣое прѣобрѣженне д о лоу
.: гѣ наго нѣ хѣ.:. Сѣа о мѣ гла рѣнѣ.:.

Рз онѣ Поіатѣ нѣх петра и и
Іакока іоана брата ёмоу.
и вззведе іа на горѣ взи
сокѣ єдинѣ. И прѣобрази
сѣ прѣдѣ ними. И просѣхтѣ
сѣ лице ёго акѣи слзнице. а рн
зѣ ёго взишѣ вѣлзи ако гна
гѣ. И се ѣкнетелѣ имѣ моиені.
и илѣа сѣ нимѣ глѣа. Отѣва
щѣвѣ же петрѣ рече нѣви. гн до
бро єстѣ. намѣ сѣде взиати. а
ште хощеши да сѣтворимѣ сѣде
три кровзи. тебѣ єдинѣ. и мо
иені єдинѣ. и илѣи єдинѣ. С
диначе же ёмоу глѣю. се ѣбла
кѣ свѣтелѣ ѣсиа іа. и се гла нзѣ
ѣблака глѣ. сѣ єстѣ єнѣ моі вѣ
злюблензіи. того поглуша
ите. И слзшавѣше оученици па дѣ ници. И оубѣ
шѣа сѣло. И | прѣстѣпѣ нѣх прѣкосѣжѣ нѣх

Handwritten text in Church Slavonic script, consisting of approximately 25 lines. The script is a form of Cyrillic used in the Balkans and the Middle East. The text is densely packed and includes several lines with large, decorative initial letters, likely marking the beginning of new sections or verses. The paper shows signs of age, including some staining and wear at the edges.

22. Синайський Требник, л. 10 (Кондакова).

Синайський Требник.

Листок 10, Кондакова

благодатьче. і члюбче. снѣ
раба твоѣ. Възлюбаша се
бе. Дѣокънзимъ възлюбле
нимъ. і пришедша въ стѣжъ
твоѣ цркъвѣ. стѣжнѣ и блгве
ннѣ твоѣ хотѣша приѣти. Дажди
іма вѣрѣ непостѣднѣ. лю
бѣвъ нелицемѣрнѣ. і ако же
далѣ еси стѣжнѣ оученикомъ
твоимъ. і апломъ своимъ.
свои мирѣ. і своѣ любѣвъ. і си
ма подажди хѣ вѣже нашѣ. Даж
іма къд прошеннѣ спсѣнаѣ. і жи
знѣ вѣчнѣж. б. Тѣи бо еси
свѣтъ истиннѣ. і жизнь
вѣчнѣ. і тебѣ слава. и хва
ла въсѣлаемъ. оцю и сноу и . . .
И ПОТО Рече дѣ ПРАВДРО ПРо
савинимъ стѣаго еѣклнѣ. пѣж
Рече ѿ иоѣ. Въ о краѣ възвѣ
нежъ очи свои. на оученики свои.
кѣ. і азъ въ нихъ . . . ищи ж (7) не по па
щѣ. и ако отъчѣте пѣж еѣклнѣ. днѣ
рече днѣконѣтка таже. . . пѣж

Handwritten text in Church Slavonic script, featuring a large decorative initial 'I' on the left side. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines. The script is dense and characteristic of medieval Slavic manuscripts. The paper shows signs of age, including some staining and discoloration.

23. Синайський Требник, л. 49а.

Синайський Требник, л. 49а.

МѢ ПѢ ТРАСОМѢ ЗАУТРА.

Прогонитъ тѣ гѣ трагавице
Пютрзнадъ. Погодънадъ ѿзе.
Хоудооумзнаа. і хоудоси
лаа. Хоудооумзнана и хоу
доварзнана трагавици.
о немъ же заутра свѣтъ да
аша. старѣшннхъ и попове жи
довници. і старьци іудѣисци.
вѣкъ свѣзанъ отъ архіерѣи.
і старецъ іудѣискъ. Въ заут
триннмъ свѣтъ. і прѣда
на пѣтъскоумоу пилатоу. оубо
иса его. і изѣди. Помани ію
дж скарнотъкааго. оубо вѣша
са. і положиша сребро. і въ
звѣшнана. Помани кзни
жннхъ. несѣмѣвшамъ въ
зати. сребра цѣнѣ его. ста
вѣша прѣдъ пилатомъ. і о
вѣзгаемъ естѣ. кзнижъ
ннхъ. і старьци. емоуже пи
(латѣ днѣхъ залю)

БЪ СЪТИ СВОЕ СЪМЪ
 РИТО І : ПРАКЛОНИТЪ
 СЯ І ПАДЕТЪ: ЕГДА ОУДО
 БЛАМЪ БЖДЕТЪ ОУБОГЪИМЪ:—
 РЕЧЕ БО БЪ СЪДЪЩИ СВО
 ЕМЪ ЗАБЪИ БЪ: С
 ТЪКРАТИ АНЦЕ СВОЕ
 ДА НЕ КИДЪТЪ ДО КОНЦА:
 ВОСКЪРЪСЕН ІІ БЖЕ МОН
 ДА БЪЗНЕЕТЪСЯ РЪ
 КА ТКОДЪ: НЕ ЗАБЪДИ
 ОУБОГЪИМЪ ТВОИМЪ ДО КОНЦА:
 ЧЕГО РАДИ ПРОГНАБА НЕУХ
 СЪТКОИ БА: РЕЧЕ БО БЪ СЪХЪХ
 ЦИ СКОИМЪ НЕ БЪЗШТЕТЪ:
 ВЪДИШИ ДАКО ТЪИ БОЛЪЗНЪ І
 ДРОСТЪ СМОТРАЕШИ: ДА
 П . . . . . БЖ . . . . .

ТЕБЕ ОСТАКЛЕНЪ ЕСТЬ НІ
 ШТЕІ: СРОУ ТЪИ БЪДИ
 ПОМОШЪНИКЪ.—
 СЪКОУШИ МЪШЪЦЪХЪ ГРА
 ШЪНАГО І АЖКАБАГО:
 БЪЗШТЕТЪСЯ ГРАХЪ
 ЕГО І НЕ ОБРАЩЕТЪСЯ:—
 ГЪ ЦРЬ БЪ БДЪХЪ І БДЪХЪ БДЪКОУ:
 ПОГЪВНЕТЕ МЪЗЪЦИ О ТЪХЪ ЗЕМЛЯ ЕГО:—
 ЖЕЛАНЪЕ ОУБОГЪИМЪ ОУСЛАХ
 ИША ГЪ: ОУГОТОКАНЪЕ СРЪ
 ДЪЦЮ ІХЪ БЪХЪИМЪ ОУХО ТКОЕ:
 СЪДИ СРОУМОУ Н СЪМЪ
 РЕНОУМОУ. ДА НЕ ПРИЛОЖИ
 ТЪ ПОТОЛИХЪ БЕЛЪУАТИ
 СЯ УЛКОУ НА ЗЕМІ^{СС}
 І ГЪ КОНЕЦЪ ПСАМЪ ДЪХЪ
 На гѣ оупъхъахъ како ре|четь дѣи мон:

ДАДОБЪ ВЪНГДА ПОІДЕ КЪ НЕМОУ ПАТАНЪ
 ПРѢКЪ ЕГДА ВЪНІДЕ КЪ БЕРЪСАВЕІ:
 Н ПОМИЛОУ МІА БЖЕ ПО БЕЛІ
 ЦАІ МИЛОСТІ ТВОЕІ: І ПО МИНО
 ГХІМЪ ЦЕДОТАМЪ ТВОІМЪ
 ОЦАСТІ БЕЗАКОННЬА МОА:
 НАІПАУЕ ОЛИИ МІА ОТЪ БЕЗА
 КОНЕНЬА МОЕГО: І ОТЪ ГРАХА МОЕГО ОУІСТІ МІА:
 ДАКО БЕЗАКОННЬЕ МОЕ АЗЪ ЗНАЮ:
 І ГРАХЪ МОІ ПРАДЪ МНОЮ ЕСТЬ | ВЪІНЪ: —
 ТЕБѢ ЕДИНОМУ СЪГРАШУХЪ: І ЗЪ
 ЛОЕ ПРАДЪ ТОВОЮ СЪТКОРНУХЪ: —
 ДАКО ДА ОПРАВДАНІСІА КЪ СЛОБЕ
 СЕ ТКОИУХЪ: І ПРАПЬРІШИ КЪНЕГЪДА ОУЖДИТІСІА:
 СЕ БО КЪ БЕЗАКОНЕНЪ ЗАУІАТЬ
 БЕЛІ: І КЪ ГРАДОУХЪ РОМІ МІА | МАТИ МОА:
 СЕ БО РАДОУЮ КЪЗЛОУІІАЛЬ БІІ
 БЕЗДЕТІНАА Н ТАНАА ПРАМЪ

ДОУТЪ ТВОЮ ДАКІЛЬ МН БІІ:
 ОУКРОПИ МІА ОГОФОМЪ ОУНЦІЮ
 СІА: ОУІЗІЕШИ МІА ПАУЕ СНАГА | ОУБЛАЖІСІА: —
 СЛОУХОУ МОЕМОУ ДАЕІ РАДОУТЪ
 Н БЕБЕЛЬЕ: ВЪЗРАДОУЮХЪ ТЪ
 СІА КОСТІ СЪМДРЕНІІА:
 СЪТЪКЪРАТИ ЛІЦЕ ТВОЕ ОТЪ ГРА
 ХЪ МОИУХЪ: І БЫСА БЕЗАКОННЬА | МОА ОЦАСТІ: —
 БРАДЦЕ УІСТО СЪЗІЖАІ БЪ МІА
 БЖЕ: І АХЪ ПРАКЪ ОБНОБІ КЪ | ЖТРОБА МОЕІ: —
 НЕ ОТЪКЪРЪСИ МЕНЕ ОТЪ ЛІЦА
 ТВОЕГО: І АХА СЪГАГО ТВОЕГО
 НЕ ОУТЪІМІИ ОТЪ МЕНЕ: —
 ВЪЗДАЖАДЪ МН РАДОУТЪ СПНА
 ТВОЕГО: І АХЪМЪ БЛАДЖІУХЪ
 НЕМЪ: ОУТЪКЪРАДІ МІА: —
 ПАОУУЮ КЪЗАКОННІІА ПЪГТЕ
 МЪ ТВОИМЪ: І НЕУІСТІКІ

Хиландарські Листки, л. 1а.

В дужках текст з XII-го віку, в оригіналі ці місця обірвані

[Ты же по ма]
 лѣ испокѣен. нх не
 оу тѣ брѣмене ѣстх
 снхх захшати. стн
 крщенне тѣх крх
 стнххса самх. да а
 ще снх бжнн крхстн
 са. кхто оуже крх
 щеннѣ неврѣгхн
 благоуѣтоуѣтх.
 крхстн же са не да
 грѣхобхное прнме
 тх оставленне. бе
 згрѣшнхх бо вѣаше.
 нх безгрѣшенх. сн
 крх[стнса да в]лаго
 д [тѣ бжню н] досто
 н[нѣтво подасть]
 крх[штаемымх]
 ако [же нам же] дѣ
 тн [прнхаст]ншаса
 кр[хви н паз]тн. н тх
 прнхл[стнса] тѣхх
 жде. да пхтхноу
 моу его прншестню
 обещннцн вхвхше

н бже[стхнѣнн юго]
 благода[тн прнча]
 стнннцн вхдемх
 да н тѣмь пакхн
 мхн прнхастне прн
 нмемх спсеньнмь
 стое. змнн вѣа
 ше вх водахх по н
 обоу прнемлнн то
 рдана вх оустѣхх
 своххх. понеже оу
 бо подовааше. н гла
 вхн змѣбхн сакроу
 шнтн. схаѣзх вх бо
 дхн схаѣза крѣпхка
 аго да бласть прн
 нмемх настхпатн
 крххоу змнн н ско
 рпнн. не хоудх вѣ
 аше збѣрь нх стра
 шнхх. вѣсь бо коравь
 морхекхн. кожѣ єдн
 нод ховота єго подх
 атн не можааше
 прѣдх ннмь теуааше

Хиландарські Листки, л. 16.

[погыб'каль по]гоубаѣ
 [юшти ехрѣ]тажирла
 прѣдзтееуе жнзнь.
 да кз томоу ехморз
 ть окрзтитзса. да
 спсenni бьен реуе
 мх. кзде тн ехморз
 тн повѣда. кзде тн
 аде стрѣкало. разз
 рѣѣтз же са ехморз
 тзноє стрѣкало крз
 щенемь. кзлазн
 ши во вх бодж еце но
 са грѣхзи. нз благо
 датное призвика
 нне знаменабз
 дшж. не дастз кз
 томоу страшьнзи
 мз пожрзтоу взити
 занемь. мрзтвз
 грѣхзи ехлѣзз. нзла
 знши ожнбленз
 правдож. аще во ех
 образенз взистз по
 добню ехморзти са

мого спса. н вхкрз
 енни ехподобши
 са. или тако же кз бь
 сего мира грѣхзи кз
 сприймз оумрѣтз.
 да оумрзтвнвз грѣ
 ха вхкрзснетз пра
 вздож. тако ѡ тзи
 кзлѣзз вх бодж. н обра
 зымь етеромь вх бо
 дѣ погребенз. тако
 же н онз вх камене.
 вхстааши пакзи вх
 обновленнй жнзни
 ход[а да югда] благо
 [д]ѣт[и ехподобши]
 [са] т[хгда ти бла]сть
 [дасть проти]вж еж
 п[остатьныи]мз ен
 ламз [вратиса].
 тако ж[е во крѣ]ще
 ннй [м дн]ни неку
 шаемз вхистз. не
 тако ѡ прѣжде сего
 одолѣти не можаше.

Хиландарські Листки, л. 2а.

·:·ОУЧЕНІЄ Д· ПРОВОСВѢЩІЯ·:·
 ·:·ЕМЪНІЯ ВЪ НАМѢ ПРѢДАНО·:·
 ·:·О А І ЗАПОВѢДИ И УЧЕНІЕ·:·
 ·:·ОТЪ КЪ КОЛАЕАНСКАГО ПО·:·
 ·:·СЛАВНІА· КЛЮДѢТЕ ЕДА КЪ·:·
 ·:·ТО ВЪІ ЕСТЬ КРАДОВОДАН·:·
 ·:·ПРѢМЪДРОСТНІЖ И ТЪЩЕЖ·:·
 ·:·ЛЕГТНІЖ· ПО ПРѢДАННЮ·:·
 ·:·УЛ҃Ю· ПО СТУХНЕМЪ МІРЪ
 ·:·НЗНМЪ· И ПРОУЕ·:·

ПОДОВНТЪСА ДОБР҃КН
 ДѢТѢАН ЗЛОБА·
 И ПАФБЕЛЪ НЖАН
 ТЕСА ПШЕННЦА
 МЪННМЪ ВЪІТН·
 ОБРАЗМЪ ОУВО КЪ
 ПШЕННЦИ ОУПОДО
 ВЛѢСА ОТЪ ВЪКОУ
 ШЕННА ЖЕ РАМОТРЬ
 ЛНВЪНМН НЗЪОБАН
 УАЕМЪ· И ДНІАКОЛЪ
 ЖЕ ПРѢОБРАЗОВУЕТЪСА
 ВЪ АНГЕЛА СВѢТЪЛА·

НЕ (ДА ВЪЗВРАТИТЬСА)
 ИД(ЕЖЕНВѢ· НЪ ДА ПРѢ)
 ЛЬСТИ· ВЪДЕМЪ (ІАКО)
 ЖЕ ВО И(АКОКАЛЬНО ЖЕ)
 СТОКО СРЪ(ДЪЦЕ СЪТА)
 ЖАВЪ НЕПОКААН(ЬНО)
 КЪ ТОМУ НМАТЪ (И)
 ЗКОЛЕННІЕ· НЪ ДА Р(А)
 БЪНО АЙГЕЛОМЪ ЖИ
 КЖІМАД ПОМРАУЕННІА
 ТЪМОЖ· И НЕВѢРЬ
 СЪВА ГОУВНТЕЛНЪ
 МЪ ОБЛОЖИТЪ ОУСТРО
 ЕННІМЪ· МЪНОЗН
 ВЪЦИ ОБЪУДАТЪ ВЪ
 ОДЕЖДАХЪ ОБЪУАХЪ·
 ОБЪУА ОУВО ОДЕЖДА
 НМЖІЕ НЪ НЕ И ЗЖ
 ВЪІ И НОГЪТИ· НЪ КРО
 ТЪКОЖ ОЛОЖЕНН
 КОЖЕИЖ· И ОБРАЗМЪ
 БЕЗЛОБНВЪІА ПРѢ
 ЛЬЩАЖІЕ· ТЪЛА
 ШТННМЪ НЕУЕСТІА
 ОТЪ ЗЖВЪ ОБЛНБАЖТЪ

ДАШИ
 ПУНУАНИА
 ШЕННИЖАДЪ
 ПУСАДСУБОАИ
 РТАДНИЖДЕМА
 МНБАЛКАОБЦЖМА
 ПЕБЪШЕОУНАДИ
 БЖДЕАДЪМИАНРА
 КААГОРЕБОРНБАДЖА
 БОААИПЪШЕБАБШЕ
 ПОЖРЪТНЕЖДЕМА
 ОБУХОАДТЪБОЖКОА
 БЪРАСЪИЩАКАГОПО
 ЖЛОТЪПОШЪНИГА
 КИМРОАДИЦРЪКЪ
 НАКАЧАТЪСЕГОА
 ДИНЫМЪШЪНЪАОУ
 УИТЪКЪСЪТЪСГОА
 АНПОУИТАНИЖЕО
 УСТУНАЖЛОБЪРЪ
 ОУЪДЪБОЕГОСЕГОСЪ
 СТОИТЪСА ОУУЕНИИ

ДОБРОУЕСТЪНЫИНА
 АШИИБААГЪДАДИ
 ОУУЕНИИПРАКЪБАЕ
 РЪБЕУАБАЛААГЪ
 ПНАТЪНАЕОУИНА
 АТЪБОРНМААБРЕУБА
 ГОУССЪНЪИХЪОУУЕ
 НИИПНАТЪМАЖТЪ
 ОТЪБАКААВПОАЪ
 СЖИКАДЪТИОБЪИПРА
 ВААДОУУЕНИИНАДОБРЪ
 АБАХАДЪБАТНРААИ
 НЕКОТЕРЪНЪСТААКЪ
 ОУСИЪХЪЩБААИЖ
 АДОБАТНАДОБРЪХОУ
 АОВЪИЩЕНЕТТТЪ
 ИЕБЪИЩЕОУБОЕ
 СТУМАРАТАЖАНИ
 ПРАБОБЕРЪНЪИХЪ
 ОУУЕНИИНАКЪУЕНИИ
 ААТЪДОБРЕТЪТАБЪВА
 АШАИКАЩЕМАНО
 ТНЕЖТЪМАДОКО
 ДАШЕИФМААДОФИ
 СЖИТЪШЕЖАЕСЪНИЖ

Хиландарські Листки, л. 26.

(падыма. тѣмъ же т)рѣ
 (кѣ намахъ юсть бж)на
 (благдѣть и о)умъ
 (трѣзвъ и би)дѣши
 (очи да не) и знанья
 (яко) ошеницѣхъ пады
 (ше) некѣдытвомъ
 крѣдыни бждемъ.
 ни вѣка обѣцѣ мѣ
 нѣвѣше оуадени
 бждемъ. ни ангела
 благотворива дѣи
 бола непѣкавѣше
 пожрѣти бждемъ.
 обѣходитъ бо яко мѣ
 вѣ рекѣ. иша кого по
 жьретъ по кзинга
 мѣ. сего ради цркви
 наказаетъ. сего ра
 ди нзинѣшнѣа оу
 унтельства. сего ра
 ди поунтаннѣа. бо
 уѣстнѣа же образъ
 отъ дѣвоѣго сего съ
 стонтѣа. оууеннѣ

двоуестънизи и дѣ
 аннѣа благѣ. да ни
 оууеннѣа правѣа бѣ
 рѣ. безъ дѣлѣа благѣ
 прѣдѣна боу. ни дѣ
 ла творивама безъ бла
 гоуестънѣхъ оууе
 ннѣа прѣдѣна сътъ
 отъ ба. каа бо полѣѣ
 еже кѣдѣти. о вѣѣ пра
 ваа оууеннѣа добрѣ.
 а вѣдѣ дѣати грамѣ
 нѣа котерѣи же пакѣ
 оуспѣхъ цѣломѣ
 дровати добрѣ хоу
 лобати же неуестъ
 нѣа. велико оубо ѣ
 стѣа прѣдѣжнѣа
 правобѣрѣннѣахъ.
 оууеннѣа навѣуеннѣа.
 да трѣбѣ ѣстѣа трѣзѣа
 дѣа. нмѣ же мѣно
 ѣи сътъ крѣво
 дѣшнѣа философн
 еѣи и тѣщѣа лѣстнѣа.

НИИ ДА СЖТХ ТИ СДО
КЕ БЕЕ ПРАЕТАНИ НА
ПАДЪИ СДЖИ СКОМ КРАТРЕ-
МОЛАКА. ДА НА [СЛЗЗАМИ
ПАДЕМИ БЪ(З)ДРАЕТЖ
ТХ. ПЛОДЖИ ТВОРА ПО
КЕА ДНИ. И НЕ БЖДИ МИ
ПОДРАЖАТЕЛЬ СЛА
БОУ И ГРАШНОУ. ГЛЦЮ К
СЕГДА И НЕ ТВОРАЦИО НИ
КОГДА ЖЕ. ОУНЖИЛХ ПРА
ДЪЛОЖЕНЬЕМЪ. СЛА
БХ КОЛЕЖ. НЕ ИМЖИ
ПОКААНЬДНИМЛЪЖИЖЕЧИЕТЖИ
ДЖИ ЖЕ СЕБЕ КСЕГДА [НЕ СЖВА
. . . РАШНА. И БОЖСА СЖДА
БЖДЖРААГО. И ШБА
ТА НЕ ИМЖИ О ГРАСАХЖ
МОЕА СЛАБОСТИ. МО
ЛЖ БЖИ ИИДЧЮ БРАД
МОА. ЕЛИКО ЖЕ КАСХ Е
СЖХ БОИШЬСА БА. И
ТВОРАЩХ КСЕГДА ЕМОУ
ОУГОДНАА. ПОМОЛИ
ТЕСА ЕМОУ ЗА МА ОКАА
НААГО. ДА ПРИДЕТХ НА
МА СТАДЪ ЕГО БЛАГОДА.
ВАШИМИ МЛЪВАМИ. И
СПЕТХ МИ ДШЖ БХ ГО
ДИНЖ ОНЖ. СТРАШНЖ
ИЖ И ВЕЛИКЖИЖ. ЕГДА
ЖЕ ПРНДЕ ГХ. ШДАТИ
ХОТМ КОМОУЖДО ПО ДА
ЛОМЖ ЕГО. СЛАБА Е

МРИТНОУ. БЛАГОУ И
СТРАШНОУ ПРЦТОУ МАДОУ.
ПОДВИГЖШЮМОУ ИАЗКЖ
МОИ БЛАГОДАТЪЖ.
БХЗГЛАСИТИ ГЛЖИ
СЖДЪНЖИЖ. И ПОКААНЬД
И ЛЮБЪВЕ ПАИ СЖЗХ
ДАТИ ДШИ ПРОСЖДШЕ
НЬЕ И СРЦЮ И ОУМЖ ПО
ЛЪСЪНЖ ДА КСАКА
ДША ПОЖЖИ СИ И НАСЛА
ДИКШИСА ИЗБЕДЕТСА
БХ ЖИЗНЬ БДЧЪНЖ
ИЖ. БОУ ЖЕ ПДМОУ СЛА ИИНА:
·X· СЛО ИИЗ, БЛАГО ЕФРЕ ДКО
·X· БХЗВРАЩАЕТСА БХПА
·X· ТХ ЕЖЕ Е . . . ТХ НА ИАЗЧЬ
·X· НАД ДЛА:

ДКО НЕ ПОДОБАЕТХ И
ГРАТИ ДКОЖЕ И ПРАВИЛА СЖХЖ
ГЛЖ И ДКОЖЕ ХОДЖИ [ОЦЬ
СЖ ИДОЛОСЛОУЖИТЕЛЕ
МЪ ИМАТХ ЧАСТЬ.
ДКОЖЕ И БЖЪНЖИ АПОЛ
ГЛЕ. ВАСТЕ ЛИ БРАД
ЛЮБИМАА КАКО БХЗВРА
ЩАЕТСА БХПАТЬ. И
ПАИ ПЕЧЕТЕСА ТВОРИ
ТИ ИАЗЧЬКАА КСА. ПЕ
КЖИСА ПЛХТЬСКЖИМИ
И ГЛОУМАИСА. НЕ ХА ЛИ
СЖКАЖКАХСА ЕСТХ.
ДКО НЕ ЧАИМ СЛОБА БХ
ЗДАТИ БХ ДЕНЬ СЖ

Handwritten text in a South Indian script, likely Grantha or Tamil, with several lines of text. Some words are written in larger, bolder characters, possibly indicating a title or a specific section. The text is densely packed and includes some decorative elements.

Handwritten text in a South Indian script, likely Grantha or Tamil, following the decorative symbol. The text continues in a similar style to the top section.

Handwritten text in a South Indian script, likely Grantha or Tamil, occupying the lower half of the page. The text is arranged in several lines and includes some larger characters.

Handwritten text in a South Indian script, likely Grantha or Tamil, occupying the upper right half of the page. The text is arranged in several lines and includes some larger characters.

Handwritten text in a South Indian script, likely Grantha or Tamil, occupying the lower right half of the page. The text is arranged in several lines and includes some larger characters.

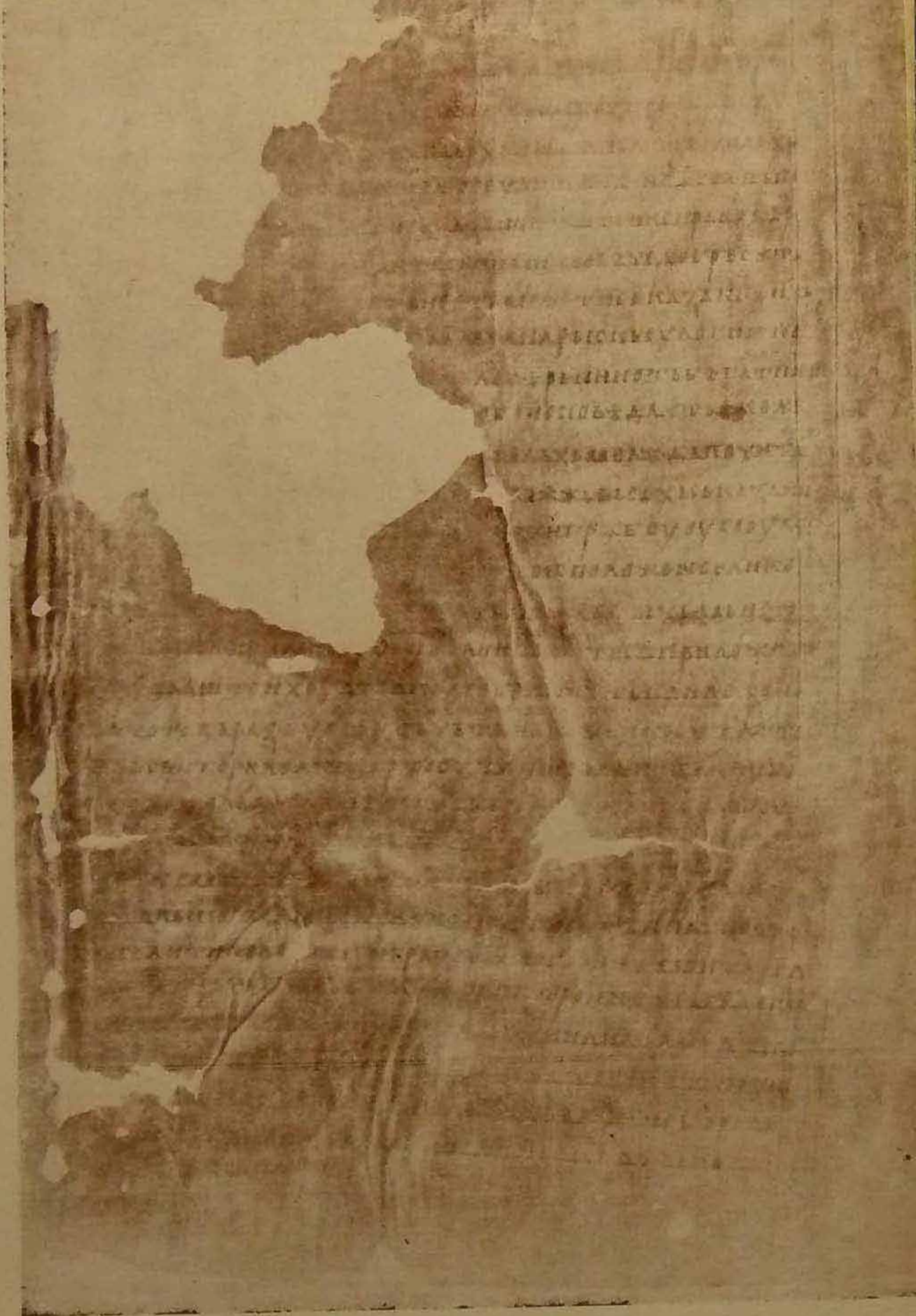

оуѣтѣи а́ко и о́ прѣздына
слобеси́ сло́во възда
да́тъ чѣи въ дѣнь онѣ.
да аще о́ сло́весеу́хъ е́хъ
тѣ еце́каа неослабѣ
на. то о́ да́лау́хъ оубо́ ѡ
како еи́ вѣдѣтъ. и аще
хощеши а́ко на ера́дѣ и зке
сти и́ вѣдѣ е́зпова́дати.
не доволно́ ми вѣде́тъ
брама́. да вѣдѣ е́зпова́
да. безако́ннаа́ да́ла и
вѣщи — въ не́ ма́

а́коже гла́шимъ бра́д
блаже́нааго да́къ псалтирѣ..
доу́имеа́ і к.. збесе́ли
ма́ въ нь въ е́гжѣ не́
ма́ къкра́шенью бо е́
е́тъ прѣзды́никъ и жи
знь е́таа́. въ ни́ же е́а
дае́тъ. благово́лень
іа́мъ бѣе́ тало. там же
ни́а бра́д ѡ́крѣхше́ да
ла тѣ́ннаа. обла́ца
тѣа́ въ о́рѣжѣ́ свѣта.
і ѡ́ни́ады́ кѣ́ау́хъ зъ
ахѣу́хъ ѡ́брѣ́ама́.
и едина́ко молѣ́ е́хвѣ
ца́ма́ вѣтъха́аго
чѣа́. и е́а дѣ́аъ е́го́ свѣ
а́щеа́ въ но́ааго́ а́
дама́. еже е́тъ въ хѣ.
и въ по́ганьскѣи́а́ къ

до́ра́ забвѣ́ше па́и
зѣла́ помина́е́тъ. и о́ [та́же
бра́щѣ́еа́ въ е́пат... па́
прѣ́м. . . е да́ла бе
збо́жнѣхъ е́транъ
ѡ́уди и тра́бованья́ и
сло́веса́. еже е́рамъ е
е́тъ и ѡ́крѣти́ и на е́ра
да́ и зкѣ́сти. ѡ́ веле́зъ
ло́ва не́приа́знина ѡ́ бе
ленѣна́вѣсть до́роу́ и
не́навѣсть чѣа́ ѡ́ нечи
е́таа́го да́а́ како ти и
къи́мъа́до хѣдо́жѣство
ма́... а́пина.....
И хѣо́у зобѣ́щю́ прѣ́хъ і
...по́стола́и.....зи....
же и за́ мно́га ма́ло ча́
ди прѣ́ходѣтъ. а́ да́
во́ла зобѣ́тъ гѣ́ла
ми и пла́съци прѣ́ми
не́приа́знина́ми. то́же
ма́нози е́хвѣра́жѣ́а
на то. чѣ́вѣцъ же вѣ́хъ прѣ
зѣка́е́тъ и гѣ́е. Прѣ
да́те къ ма́а бѣ́и. то на
кто́ иди́и. на́ кто е́а по
дѣ́жиа́. і не́навѣ́дан чѣ́а
да́во́ла. аще́ наре́че
тѣа́ е́зборъ ка́къ то ма́
нози е́хвѣра́жѣ́а. і е́гда
по́ва́е́тъа́ по́стѣ́ иа́и
къда́нье́ то бѣ́и о́у́жа...

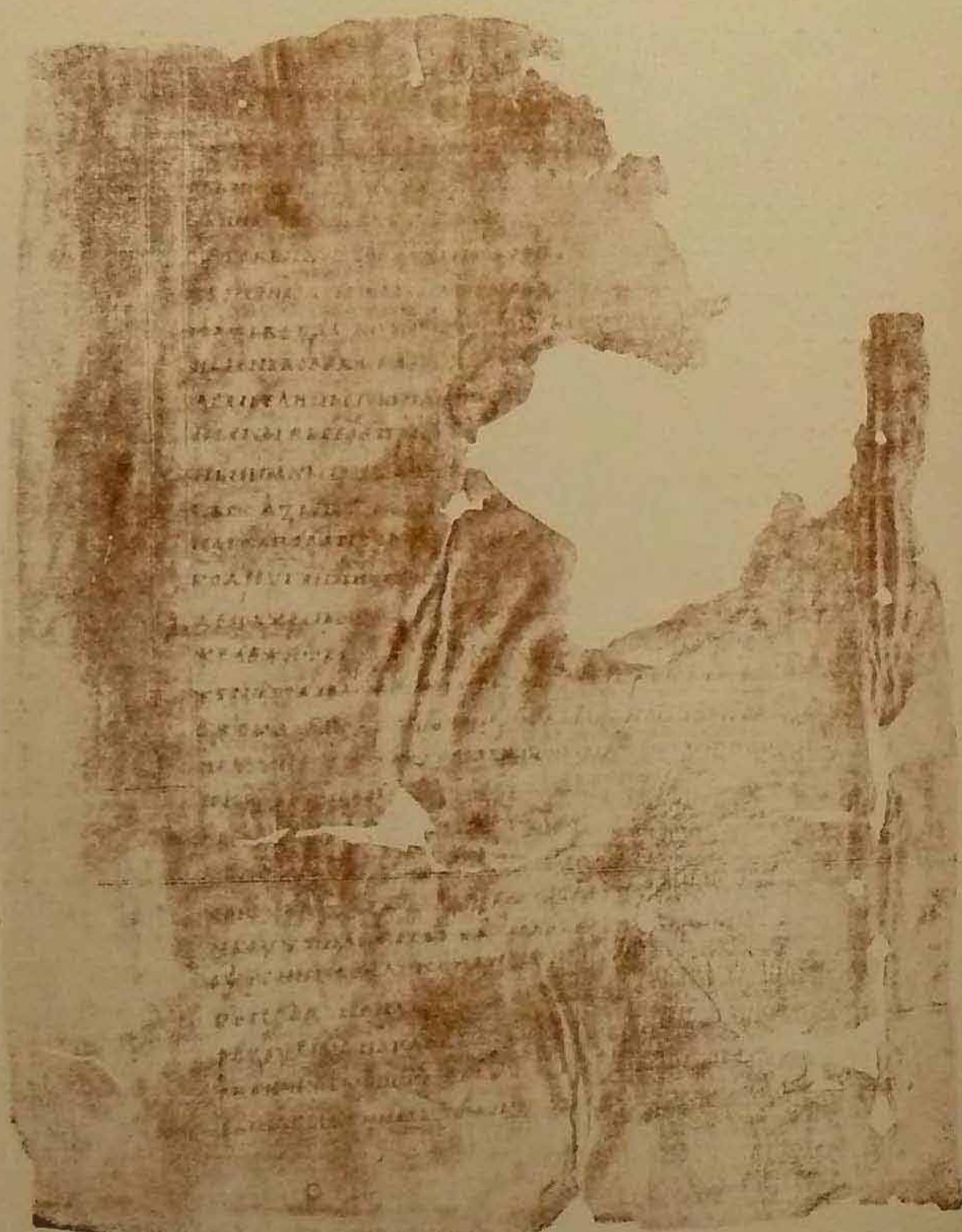

Македонський Листок, ст. 1.

. . . . . ѣж . . . . . (пльти).
. . . . . ѣдн за то ѣжть . . . . . (мь) прѣ
. . . . . же сънабьдѣвьше без крнлоу възде
. . . . . (ле)же и върхъ нашеа пльти възде хъ
. . . . . свѣтоуе се оуангелнне . н еже ѣжть по
. . . . . мжнн съказаннне . аште и неправовѣр
. . . . . аказаннне съ ннмн то овауе добрѣ ѣжть
. . . . . нже ѣжть не отъметати съказаннѣ нхъ
. . . . . лъ александрыскы еулогню по
. . . . . въ зълловѣрннн отъвѣгати ѣс
. . . . . об(о) неповѣдажть . ѣкоже
. . . . . (гла)голахъ молж . да поунта
. . . . . н т(ѣхъ) мжжъ въѣхъ съказанн
. . . . . еноуоумоу н гржвоуоумоу аш
. . . . . (ко) ненствоуе положено еанко
. . . . . бнзхъмьса да быхъмь нето
. . . . . (ко) положннн . уангелнн вѣдштеа приложити
. . . . . (н) . да аште н хоудѣ са кѣде обрѣштеть приложено
. . . . . кто то да разоумѣеть уѣта . н акоже по ноуждн то
. . . . . ть сътворио а не дързостнж нн съмѣнннеми . небо
. . . . . кто же толь дързь ѣжть н забыль (а ако) же (дърз)ноу
. . . . . (при)лагати ннн оунмати слово . . . . . (н) . . . еу
. . . . . томоу оуунтеа . . . . . (ого) . . . (лѣн) . (тѣ)мн ѣж
. . . . . (г)лаголы пола(гань) нствоуемнн . небо ѣжть ны на потрѣ
. . . . . глаголи тн н сло(ве)са . нь разоумь юго да тѣмь нжде са
. . . . . ун гръуьскн н словѣньскы строннѣ тѣмже гла
. . . . . положнхъмь . нжде лн ннн дѣльжае гла
. . . . . погоуба разоумь . то разоума са не отпоуш
. . . . . глагольмь положнхъмь ю . небо рабъ
. . . . . можетъ приено полагаати еанннекъ азъкъ въ ннн

35. Македонський Листок, ст. 2.

Македонський Листок, ст. 2.

прѣ . . . . .
 уа . . . (н) многа . . . . .
 нномъ дзыцѣ краснь то къ друу(з) . . . . .
 сы . н нже къ друузѣмь грьды . то къ . . . . .
 къ нномъ глакнь то къ друузѣ . . . . .
 ко то въ нноумъ дзыцѣ женек(о) . . . . .
 жько нма потамо(г) астриь а словѣ . . . . .
 ка зьвѣзда . н пакы то грьуькы . . . . .
 наена н словѣньк(к) . . . . .
 лемь еаньскы панта та . . . . .
 ньскы бьсе се прнд . . . . .
 ны н пакы панта т(а) . . . . .
 къѣ дзыц(н) небо . . . . .
 ка глагола нь разоу . . . . .
 бо друугонци мжж(ско) . . . . .
 деть женек(ко да п) . . . ше . . . . .
 же лежить грь(уькы) на бел(нк) . . . . .
 женню мало же энцѣхъ глаголь окрѣтаютьсѣ о . . . . .
 ежть . да мы друугонци оставше некое разоумь . . . . .
 положих(ьмь) тьжде можштъ . небонь разоумьна . . . . .
 н пр(ела)гаемь . . . (ск)азанн(а) . . . (пѣу) . . . . .
 . . . . . (оуунть) . . . (кыи) . . . . .
 ть . . . . . (зыкъ глаголъ нь къ) . . . . .
 хоштѣ пать (е) . . . . . (слоко прогла)голати (д) . . . . .
 наоууж нан несѣвѣды словесь . . . (д мь) . н п(ь) . . . . .
 оууеннкь белнкь по не . . . . .
 бо плода не нма ако же м . . . . .
 разоумоу . нь глаго(л) . . . . . (о)бра(ти) . . . . .
 екое нже хоштеть кожы . . . . . (разоу) . . . . .
 сы нагы кынмають н та . . . . . (дожи до слоух) . . . . .

Охридські Листки, л. 1а.

Євангелія від Луки XXIV 19-32.

В дужках текст, якого нема в оригіналі; його взято голівно з Марійської Євангелії.

(п'ркъ снаенз. дѣ)л(омь и словомь. прадх вѣи и вь)
 самі лю(дѣми. і како и прадаша архирен)
 і кзніаши на(ши. на оскжденне сзмрзти. и)
 распш і мзи же надд(емьса ако съ естз)
 хотіаі ѡзбавиті нз(ла. нь і надз вьсами)
 сіми. третѣі съ д(ень иматз дхнесь. отзвели же си взиша.)
 нз і жени етерзи отз насз. оуж(асиша нзи взибзша)
 рано оу гроба. и не обр(тзша талеє его. при)
 дж глїша. ѡ авленіе (аньклѣз бидавзша. іже)
 глїжты і жїва і и(дж єдини отз насз кз)
 гробоу. ѡ обр(тж так(о ако же и жени раша.)
 самого же не вїдаш(а. і тз рече кз нима. С) не)
 разоумнаа и моудь(на сїцемь. вдровати)
 отз вьсаух. дже глш(а п'рци. не тако ли подо)
 бааше пострадаті (х'оу. і вьнити вх слакж)
 евож і наченз отз (могѣа и отз вьсаух пророкз)
 сзказаше іма в(от(з кзнігз. дже)
 вьсаух о немь. і прї(влизншася вь вєсь)
 вь нїже ідашете. (і тз творашеся дале)
 іті. і нжждашете. і (глїжшта. овлази сз нама)
 ако прї вчєра естз(. і праклонилася естз)
 юже день. і вьнїд(є сз нима облєштѣ. і взи)
 стѣ ако вьзлєже с(з нима. прнемз хла)
 вх съ і праломь д(ааше нма. онама же отьра)
 с(а^о очн. і познаете (и. і тз нштезе отз нею)
 і раште кз сєба. не с(рдце ли наю горѣ ба вх наю
 ег)да глїаше кз на(ма на пжти. і ако сзказаше...)

Охридські Листки, л. 16.

Євангелія від Луки XXIV 33-35, Іоана I 35-44.

(ї обрѣтестѣ съвзкоупазшасѣ единого) на десѣте-
 (ї нже бѣахъ ехъ ннми глѣшѣа.) о взи нѣтї
 (нжъ ако вѣста хъ и дѣи)сѣа сїмоу. ї та по
 (бѣдаашете дже вѣ)шѣа. на пѣтї ї ако
 (сѣа позна нма вѣ п)рѣломленїи хлѣбоу ѿ

..... АИ ІС ѿ

(Въ оутран же день пакзи стѣаше ноа)нъ. ї отъ оу-
 ченїкхъ его

(дѣва. ї оузѣра нѣ)а ходѣща. ї глѣ. се
 (агнецъ вѣнн. ї сѣ)зѣшасте ѿ. оба оучѣнкѣ
 (глѣштѣ. ї по нѣсѣа ндет)е. обраць же сѣа нѣхъ.
 (и вѣдѣвхъ д по сѣбѣ н)дѣща. глѣ нма. че
 (со нцѣта. она же рѣет)е емоу. рабви. еже
 (глѣтѣсѣа сѣказѣ)мо оучїтею. кѣде
 (жнѣши. глѣ нма. п)рїдѣта ѿ бїднѣа.
 (прндете же и вѣдѣ)сте кѣд(е) жївѣше.
 (ї прѣвзїсте оу него д)ене тѣ. бѣ же годїна
 (ако дѣвѣтад. бѣ же) андрїа братрхъ сїмо
 (на петра. едннхъ отъ об)ою сѣзѣшѣшюю
 (отъ ноана. ї по немь шѣ)зѣша. обраѣте сѣа прѣ
 (жде брата своего) сїмона. ѿ глѣа емоу
 (обратомхъ меснїѣ) еже естѣ сѣказѣмо
 (хъ. ї прїведе н кѣ) ісѣї кѣзѣрѣвхъ
 (же на нь нѣсѣа рече. тѣи еси) сїмо(нхъ) сїнхъ ѿ
 (нннхъ. тѣи наречешн)сѣа кїда еже сѣказѣтѣ
 (сѣа петрхъ. вѣхъ оутран же день вѣхѣ)тѣа (нѣсѣа нзи)тї
 (вѣхъ галїлѣѣ. ї обраѣте фїлїпа. ї) глѣ(а. емоу нѣсѣа)

Охридські Листки, л. 2а.

Евангелія від Іоана III 30-33, XX 19-26.

НА М(ЬН)И(Т)ИС(А) ГР(АДИ· СЗВЪШЕ НАДЪ КЪ)
 СДМИ ЁМН ЕСТЬ· СЖИ ОТЪ ЗЕМ^лА· ОТЪ ЗЕМ^л(А)
 ЕСТЬ· І ОТЪ ЗЕМ^лА ГЛЕТЪ· ГРІАДЖІ СЪ НБ҃ГЕ· Н(А)
 ДЪ КЪСДМИ ЕСТЬ· ЕЖЕ ВІДА І СЛЪША· СЕ СЪ
 КАДАТЕЛЪСТВОУЕТЪ· І СЪКАДАТЕЛЪСТ^в(А)
 ЕГО· НИКЪТО ЖЕ НЕ ПРІЕМ^лЕТЪ· ПРІЕМЪІ ЕГО
 СЪКАДАТЕЛЪСТВО ЗАПЕЧАТЬЛА· АКО БЪ І
 СТІНЕНЪ ЕСТЬ· ❧

ВЪ НОВѢ НВ^л·:· ДЖЕ ПО ПАСТѢ О НОЯ· ГЛА О І І·:·^с_т

ЖЦІ ПОЗДА ВЪ ТЪ ДЕНЪ· КЪ ЕДИНЪ СЖВОТ(Ъ)
 І ДВЪРЕМЪ ЗАРЕНАМЪ· ІДЕЖЕ БАХЪ ОУЧН^{оц} С(Ъ)
 ВЪРАНИ· ЗА СТРАХЪ ІЮДАЙСКЪ· ПРІДЕ ІС(Ъ)
 І СТА ПОСРАДА· І ГЛА НАМЪ· МІРЪ ВАМЪ· І
 РЕКЪ· ПОКАЗА ІМЪ РЖЦА І НОСА· І РЕБРА СБ(ОА)
 ВЪЗДРАДОВАША ЖЕ СІА ОУЧЕНІ^ц КИДАВЪШЕ ІДА
 РЕЧЕ ІМЪ ПАКЪІ· МИРЪ ВАМЪ· АКО ЖЕ ПОСЛА М(А)
 ОЦЬ· І АЗЪ ПОСЛАМЪ ВЪІ· І СЕ РЕКЪ ДОУНОУ· І ГЛА(А)
 ІМЪ· ПРІЙМАТЕ ДЪХЪ СТЪ· І МЪ ЖЕ ОТПУСТ(И)
 ТЕ ГРАХЪІ· ОТПУСТІАТЪСІА ВАМЪ· І ІМЪ (ЖЕ)
 ДРЖІТЕ ДРЖІАТЪСІА· ТОМА ЖЕ ЕДИНЪ О(ТЪ)
 ОБОУ НА ДЕСІАТЕ· НАРИЦАЕМЪІ ВІЗНЕЦ(Ъ)
 НЕ БА СЪ НІМН· ЕГДА ПРІДЕ ІСЪ· ГЛАХЪ ЖЕ
 ДРОУСІІ ОУЧЕНІЦІ· ВІДАХОМЪ ГДА· ОНЪ ЖЕ (РЕ)
 ЧЕ ІМЪ· АЩЕ НЕ ВІЖАЖ НА РЖКОУ ЕГО ДЗВ(ЪІ ГКО)
 ЗАІНЪІА І ВЪЛОЖЪ ПРЪСТЪ МОЙ ВЪ (А)
 ЗВЪ· ГВОЗДИНЪЖ· І ВЪЛОЖЪ РЖКЪ М(ОЖ)
 ВЪ РЕБРА ЕГО· НЕ И(МЪ ВАРЪІ· І ПО ОСМН)
 (ДЕНЪ) П(А)КЪ(І) БААХЪ ВЪНЪТРЬ ОУЧЕНИЦІ ЕГО)

[The page contains approximately 25 lines of text, which is almost entirely illegible due to extreme fading and bleed-through from the reverse side. The text appears to be a formal document or letter, possibly in a historical or ecclesiastical context, given the reference to 'Ochrid' in the caption. Some faint characters and words are visible, but they do not form a readable message.]

Охридські Листки, л. 26.

Євангелія від Іоана XX 26-31. II 1-9.

Імѣ ми камѣ. помѣ гѣла тома. прінеси
 (п)рѣзѣть твою гѣло. і кѣждѣ рѣца мої. і
 прінесі рѣкѣ твоѣ. і вѣложі бѣ рѣбра моѣ.
 і не вѣді некарѣнѣ. нѣ карѣнѣ. отѣвѣща
 тома. і (р)ече емоу. гѣ мой бѣ мої. гѣла емоу
 і гѣ. ако вѣдѣкѣ ми карѣка. вѣажени
 некарѣвѣшеї. нѣ карѣкавѣшеї. мѣнога
 же і ина знаменіа стѣвори і гѣ. прѣдѣ
 (оу)ченікѣ скоїми. дже не стѣтѣ пѣана.
 (к)ѣ кѣнїгахѣ стѣхѣ. стѣ же пѣана вѣшша.
 (д)а карѣ імете. ако і се естѣ. стѣ вѣжі. да
 карѣоужіе жѣвогѣ карѣчннї імете. вѣ і
 ми его. ѿ

ВѢ П:І НѢ: ВВЛ О НОА | ГЛА І С: >:

(Р)и онѣ. бракѣ вѣшша. вѣ кана галнаї.
 стѣді. н вѣ маті і гѣка тоу. зѣканѣ же вѣ
 стѣ і гѣ. н оученіці его. на бракѣ. і не
 (д)оставшю вѣноу. гѣла мати і гѣка кѣ не
 лоу. вѣна не імѣтѣ. і гѣла і гѣ. чѣто естѣ
 мѣна і тебѣ ^{мо}но. неоу пріде годіна моѣ.
 гѣла мѣти его слоугамѣ. еже аще гѣетѣ вѣ
 (м)ѣ стѣвориѣте. вѣ же тоу вѣдоносѣ камѣ
 (н)ѣ шѣстѣ. н по очіщенію іудѣскоу. лежѣа
 (ц)ѣ вѣмѣстѣащѣ по двѣма. ли по трѣмѣ
 (м)ѣрамѣ. гѣла імѣ і гѣ. наплнїте вѣдо
 (но)сѣ в(о)дѣ. і наплнншѣ іа до вѣрѣха.
 (н гѣла імѣ. почрѣпѣте н)зїна. і прінесѣ(те) (архн-
 триклнновн. і при)наг(іа) ако...

Листки Ундольського, л. 1а.

Євангелія від Матвія XIII 24-30.

КЪ ПОН

·×· ^л ЄВГЕ ^д ѿ ^к МЯ ·:· ГЛА ·:· Р Д ·:· —

Рече гъ · притъуж инъ · подобно естъ
црство нбное · ѹлвоу сѣвѣвшоу
доброє сѣмя · на сѣлѣ своемъ · испашемъ же
ѹлвокомъ · прнде врагъ его и вхсѣлѣ плѣвелъ
погрѣдѣ пшеница и отиде · егда же проза
бе трѣва · и плодъ сѣтвори · тогда и бѣвша плѣ
велъ · пришедше же равн гна рѣша емоу · : · гн не
доброє ли сѣмя сѣлѣхъ еси на сѣлѣ своемъ · Сѣ
ждоу ѹвѣ ѿматъ плѣвелъ · онъ же рече имъ · бр
гъ ѹлвкъ то сѣтвори · Снн же рѣша хоцешн ли
да шедше нзверемъ · онъ же рече нн еда како
вхстрѣжаще плѣвелъ · вхстрѣжете и сѣ нми
пшеницѣ · Сѣтавите коупно рѣти до жа
твѣ · и вх брѣма жатѣлѣ рекъ жателемъ · шед
ше нзверѣте прѣжде плѣвелъ · и сѣжѣте ѣ
вх снопы · ѣко сѣжешн · а пшеницѣ сѣверѣте
вх житъннцѣ мох · и притѣпаше оуѣениц[н]

Листки Ундольського, л. 16.

Євангелія від Матвія XIII 36-43.

рѣша ємоу ГИ скажи наих притхѹж снж . паѣке
лх селхнхлх . ѿвѣщавх же Гь рече кх нн
мх . вхсѣѣвхн доврѹе сѣма ГИХ Ѹлвѹхсѣ
сстх . а село сстх вхсх мнрх . доврѹ же сѣма ен
сстх ГИОКЕ ЦРѢТВНѢ . а паѣкелн сстх ГИОКЕ Н
прнѣзнннн . а врагх вхсѣѣвхн сстх днѣволх .
а жлтѹа конхѹнна кѣка сстх . а жлтеле англї
сстх . ѣко же оубо паѣкелн сѹбражтхса .
огнемх сжнзжтхса . тако вѣдетх кх сѣ
нхѹѣнне кѣка сего . погллетх ГИ англхн сѣ^а .
н сѹберѹтх ѿ конхцѹ землѹа вхса сѹвладхннн .
н тѹорѹцѹа везаконне . н вхбрѹгжтх ѹ вх
пецхх огнхнж . тоу вѣде плаѹх н сѹржжетх
зѹбомх . тодга праведхннн просѹхтѹтхса ѣ
ко н сѹхнхце . вх ЦРѢТВН ОЦѹ МОГО . нмѣлн оу
нн сѹхншатн да сѹхнштх : . ѿ

Мѣ . . . то . . . аї . . . сѹаго мннхн нже сѹ ннмх : н : сї :

септѹбрѣ . . . Мѣ . . . то . . . ГИ . . . оупенне сѹаго

Листки Ундольського, л. 2а.

Покажчик Євангельських читань з 11. XI по 4. XII
(початок його див. на л. 16).

їѡа златоустѣаго : н : к̄ : септѣврѣ :
Мѣ : то : ді : с̄ѣа апла Филппа : н : кз с̄рѣ : с̄ѣа
Мѣ : то : єї : с̄ѣахъ непобѣдзникъ • гюриѡ га
монзи н авнка : н : а̄ : авгоуста : ѿ
Мѣ : то : з̄ї : с̄ѣаго апла ма : н : Сж : е̄ : ѡ ма : ѿ
Мѣ : то : з̄ї : с̄ѣаго гангорнѣ ѡдотворца : н :
: а̄ : сего мѣ : Мѣ : то : н̄ : с̄ѣаго платона н ром
на : н си заповѣдаж камъ : —
Мѣ : то : к̄ : с̄ѣахъ оцъ максимѣна : н : єї :
септѣврѣ : Мѣ : то : ка : кзнесенне с̄ѣа бѣа
: н : н : септѣврѣ : Мѣ : ке : с̄ѣамоу оцѣу на
шемоу каменизтоу : н : Си заповѣдаж кам :
Мѣ : то : кз : с̄ѣаго мака нѣкова переѣнина :
н : н̄ : г̄ : по пастѣ : Мѣ : л̄ : с̄ѣаго апла андрѣ
: н : кз с̄рѣ : с̄ѣаа н̄ :
Мѣ : дѣвѣврѣ : а̄ : днѣ : с̄ѣа прѣрѣа : наоу
: н : кз кторни : з̄ : н̄ : ѡ полоу :
Мѣ : то : д̄ : с̄ѣа мца барварзи н оулиѣина :
• ѿ • Евге : ѡ маръ :

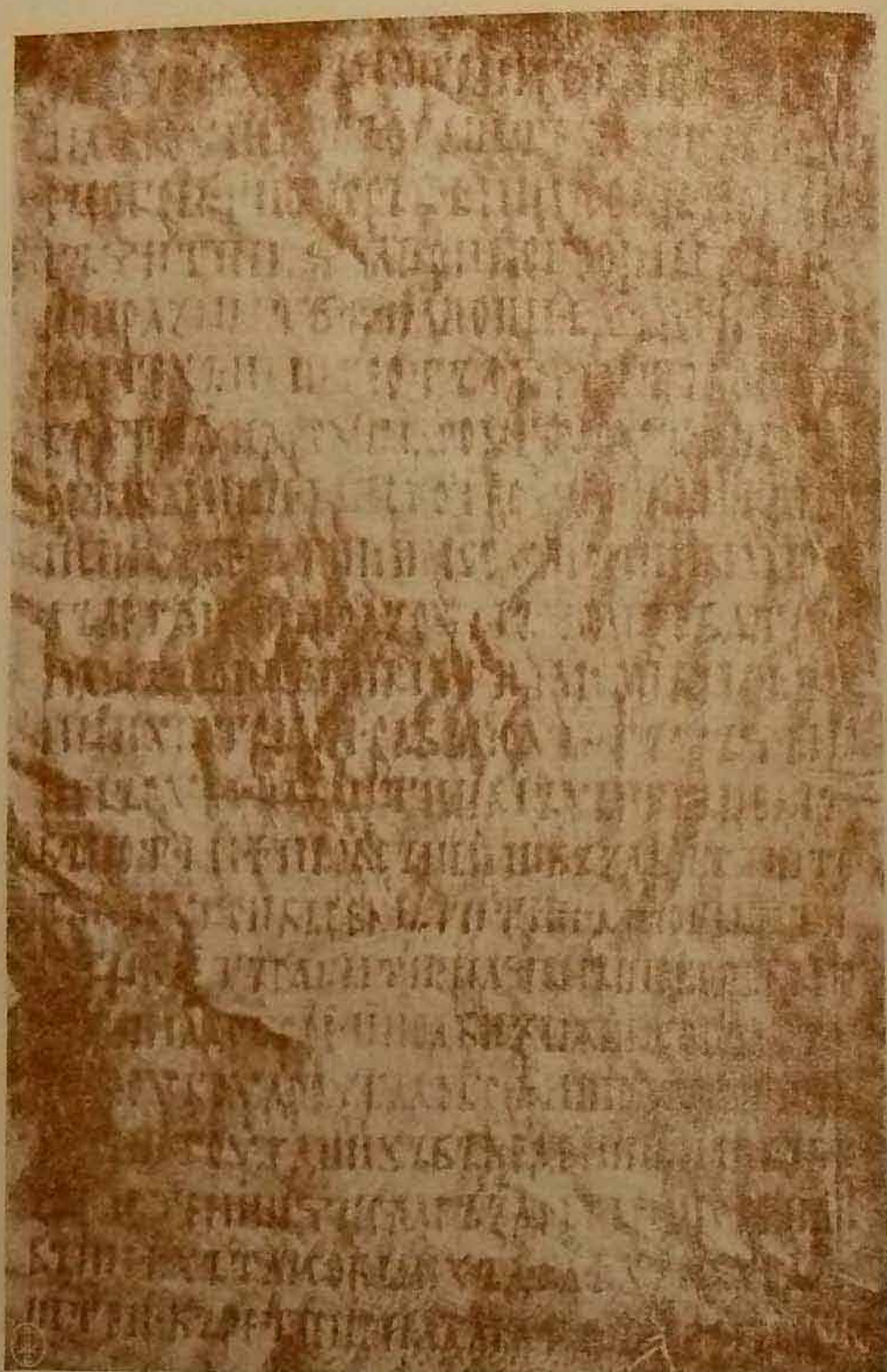

Листки Ундольського, л. 26.

Євангелія від Марка V 24-34.

Р^из[крѣ]ма · [поглѣ]д[ок]аиша іісѹ народѣ многѣ и оугн^и
тахѣ и · и се жена етера въз тоуенне крѣви ·
лѣтъ двѣнаделѣте нмѣишн · и многѡ пострѣ
давзшн · Сѹтъ многѣ браучѣ · ижднѣвшн сво
е възѣ · и ни едином же полхза швѣтъ
шн · иъ пауе въз горе възпадзшн · слѣзшавз
шн ѡ іісѣ · прншедзшн въз народѣ иззадн · прн
коснѣла рнзѣ его · глѣше во тѣко аще прнкоснѣ
ла рнзѣ его спсена възѣ · и авне неакнѣ не то
узникѣ крѣве ела · и разумѣ тѣломѣ тѣко ицѣ
лѣ ѿ рани · авне іісѣ ѡщѡути снаж ишздзшѣ і
з него · и швращѣла въз народѣ глѣше кто прнѣ
снѣла рнзѣхѣ монѣхѣ · глѣхѣ же емоу оученї
ци его · видншн ан народѣ оугнѣтажцѣ тѣ ·
и глѣшн кто прнкоснѣла мзиѣ · и ѡгладаше
ла видѣти · изтворзшѣ се · жена же оубѣвъз
шнѣла · и трепещѣшн прнпаде · вѣдѣишн е възї^о
и прнде въз немѡу · и реуе емоу възѣ истннѣ ·
[онѣ же реу]е ен дшн вѣра твоѣ спсѣтъ тѣ ·

46. Зографські Листки, ст. 1.

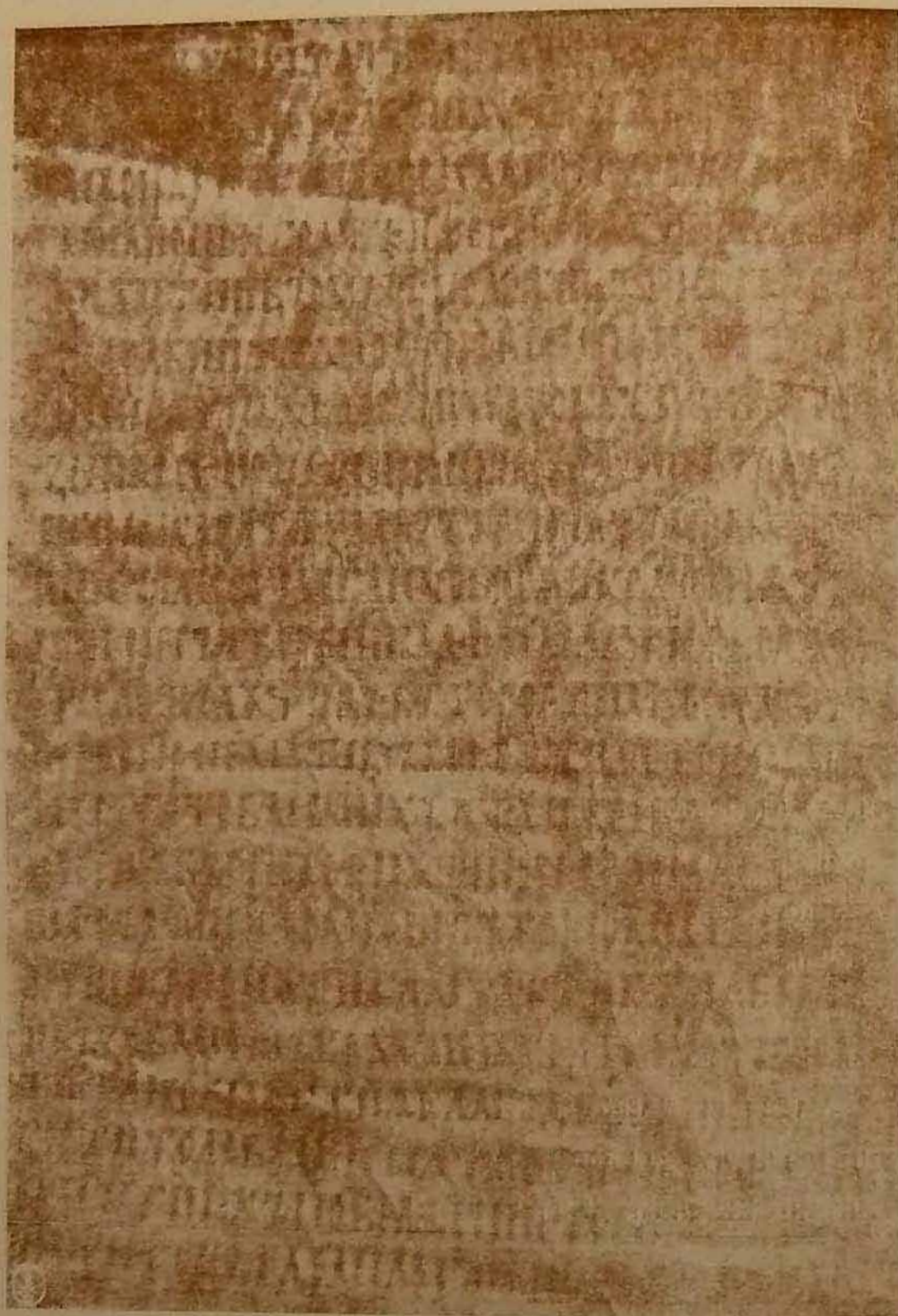

Зографські Листки, ст. 1.

З видання П. Лаврова 1926 р.

разоумѣхомъ ннколи же. мнозѣмъ
пауе оуне естѣ. обьштєвати самѣмъ
сѣ совож. и по скрѣбѣнни семь. и овал
гхунти пєчалѣ. о нного ошѣтнн.
и о празньствѣ. или о ннѣхъ конхъ на
пастєхъ. или же отхажуєтєса отъ
братнѣ. и друга другоу оутѣшати
оставленнн. много же оубо и бьнѣшь
нѣнхъ вєштнн искоушеннѣ. на прѣ
дзлєждштнн разоумъ. пользєвати.
намъ моштн нматн како и бьнѣшь
нѣн хьтрьци. рѣвноуїтѣ тхуно
намъ оумѣжштннамъ хьтрьцємъ.
взпотѣпѣнѣрєдєзньїмн взздєнжштє.
тако оубо и бѣ семь жнтнн. многыштн
сзвыкєтєса бытн. наубнѣше во рѣвно
кати на доброє. и подєнзєжштєса како
же другоу друга добрѣншоу бытн и
ли вз штоуждннхъ взвєдєннн. или вз вз
здрастєннн унєла сѣ^а здрѣжѣннкы. или
вз ннѣхъ такобьнхъ дѣлѣхъ нєходѣ
штєн. вз рєтн нєпадажтѣ [°ва]ує прнхо

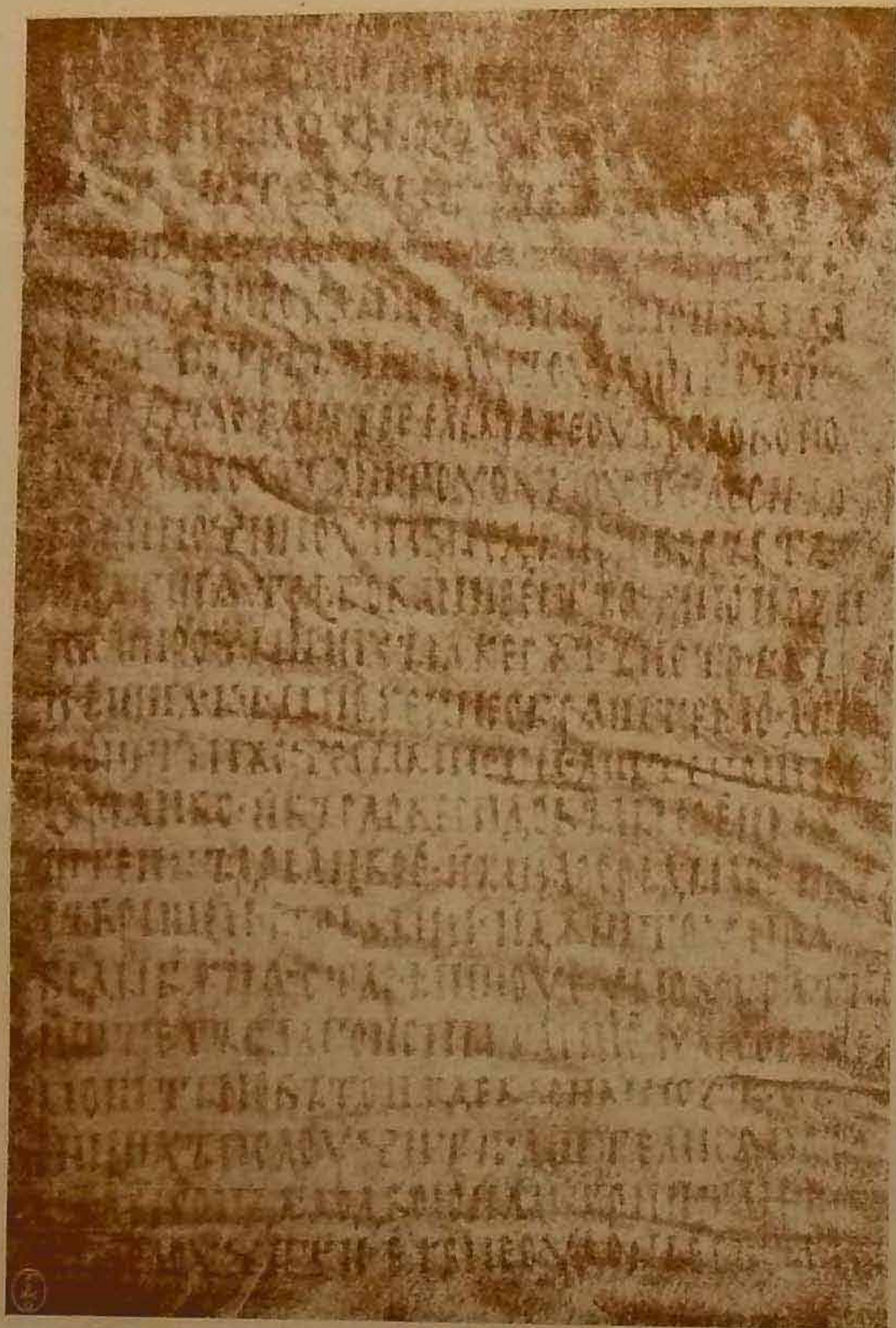
47. Зографські Листки, ст. 3.

Зографські Листки, ст. 3.

(п)оказати. братна гнѣ въ [ззванни]
 гнѣю глѣвшоу. нже створитъ. [во]
 лж оца моего небескаго. тз ѣсть ма[ти]
 моя н оца н братъ. нже не бола бжѣна въ бсе
 [м]ь жити въ оумѣ положивъ. яко же [не]
 [с]дравни трудо [е]нъ въ [го оу]тѣше
 [ныи в] [ы] дѣла [ж] казобати. [н] в[е] [ж]н
 зни бсе трыпѣнне. н млыуанне съ радо
 стнѣ казати. залазъ же п т р в в[е]
 а[ш] з. яко г[а] облуховага н братна уа
 стн. несзтворенна дѣлама бжѣна бола са
 [м]ъ са отзлжунъ. въторое же яко [ен] д[о]сто
 ннѣ прнѣмати сзмѣтъ. достоннын
 мз сзготованынхъ тѣмъ же потрѣбъ
 но ѣсть възпомѣнати н съде апа глѣв
 ша сздѣнствоужште же молнмъ. не въ
 тхште прнати благодѣти бжѣна вамъ
 н въззваномъ братнѣ гнѣн не оукорн
 ти таковыа бжѣна благодѣти ни погоу
 вѣти толь белкыа уасти. неврѣженн
 ѣмъ бжѣнхъ повелѣнн. нъ паѣе послоу
 шати того же апа глѣштѣ. молж вы.

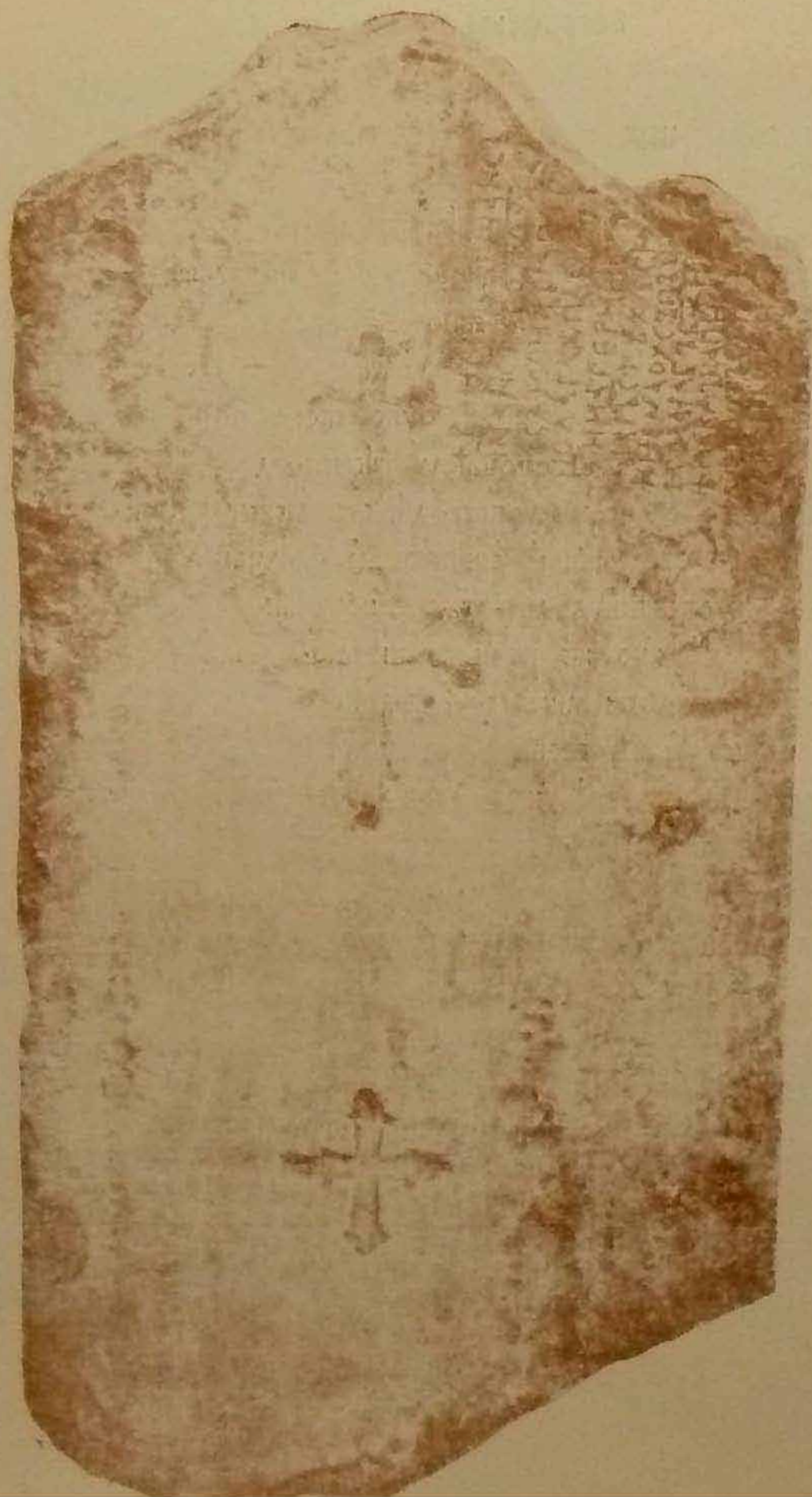
48. Зографські Листки, ст. 4.

Зографські Листки, ст. 4.

азъ изъказаныи о гн. подобно ходити по
 зъканню намъ же позъбається
 о нгт а'фп[о] отъзв'бж[ати] д[о]
 вьен нанъ вк град'б погубити вр вратна
 полазанне оудьное. на много прикажда
 емо. потр'бьн'б намъ оушшиати
 пр'бдзлежаштее. елма же оубо слово по
 каза. яко хоташтоуоумоу т'блесн. до
 бр'б н по унноу на вьсе д'бнетко екета
 клатнед. тр'ббованне естз оуно и азы
 ка. н проуьн'иныхъ таже ештз потр'бь
 н'бнша. в'бдно же н необр'аштено. дшж
 мошт'бнж оуеы многы. аште бо н про
 зор'анво. н вк словесн довзльное намъ
 ште н вздр'анвое. н мнлоер'дьеное. н вк
 езврьшен'б ерьдьцн. иджштоу пра
 вьды в'жн'б стар'кншоуоумоу вратна
 нштетз благоиспытанне како. естз
 мошт'бно вк тон жеде вьен мноз'бхъ
 енцнхъ полоуунти. аште ли ед н ез
 вжде когда. до двою нан трин тац'б
 хъ полоучити. еже не оудовь естз ни

49. Напис царя Самуїла 993 р.

Загальний вигляд гробової плити.

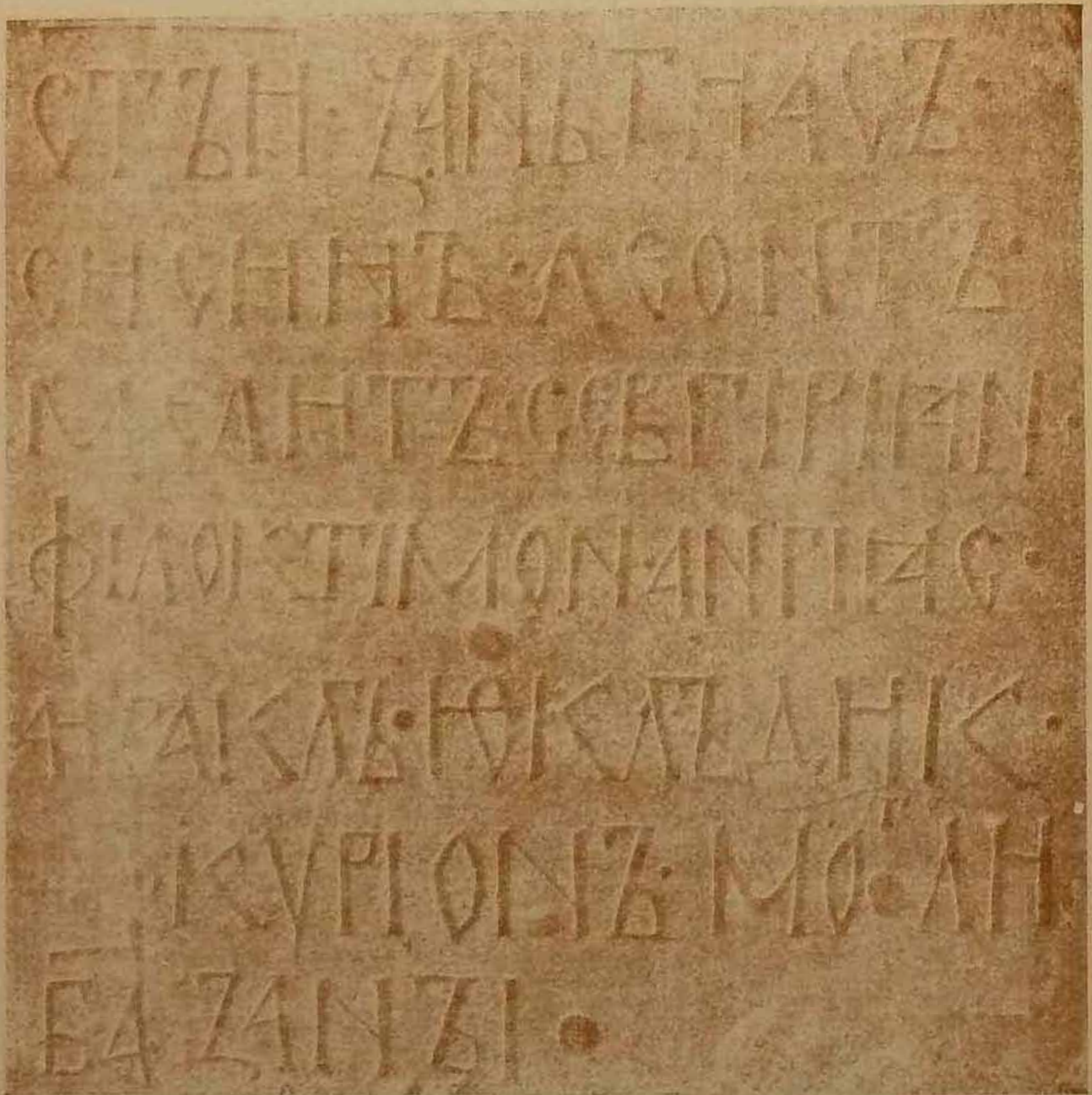

+ ВЪ НМА ѿ ТѢ ЧАНСЪ
 НН АНСТАГО ДОУХА А
 ЗЪСАМОННѢ РАБЪ БЖ
 ПОЛАГАЖ ПАМАТѢ
 Ѹ НМАТЕРИ Н БРАТ
 А КРЪСТЪХЪ СН
 НМЕНА ОУСЪПЪЦ
 І СОЛАРАБЪ БЖ Н
 Ѣ ДАВДАЪ НАПИСА
 А ѢТО ОТЪ СЪТВО
 УЪ: Ф А ННЗ А Н

50. Напис царя Самуїла 993 р. Транскрипція:

+ Вѣ нама ѿтѣца н сѣ
 нна н сѣгаго доуха а
 зѣ самоннѣ рабѣ бж(н)
 полагаж паматѣ (ѿц)
 Ѹ н матери н брат(оу н)
 а крѣстѣхъ снх(х сн)
 имена оусѣпѣш(нхъ н)
 кола рабѣ бжн (рнѣнн)
 Ѣ давдѣ написа(жеса бх)
 а ѣто отъ сѣтво(рениа миро)
 у ѣ: ф а ннздн(кта з.)

51. Темницький папис.

Див. вище ст. 60-61.

52. Іверський глаголицький підпис 982 р.

399 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Vertical decorative column with stylized text or symbols.

Main body of text in a Gothic script, arranged in several columns.

Small text at the bottom of the page, possibly a reference or note.

53. Маріїнська Євангелія, л. 78а.

СВЯТЫЕ СЛОВА ОТЪ ЛЮБЫ: .:—

I 1—32.

ПОНЕЖЕ ОУКО МНОГОИ НАЧАША
 ЧИНИТИ ПОВАСТЬ О ІЗБА
 СТОВАНІУХЪ КЪ НАСЪ ВЕ
 ШТЕУХЪ. АКОЖЕ ПРДАША НА
 МЪ ВЗІВЪШЕН НЕКОНИ САМОВИДЬЦИ
 І СЛОУГЪІ СЛОВЕСЕ. ІЗКОЛЕСА И
 МЪНА ХОЖДЪШЮ НЕПРЪКА ПО ВЪСАУХЪ.
 КЪ ІСТИНЪ ПО РАДЪ ПИСАТИ ТЕБѢ.
 СЛАВЪНЪІ ТЕОФИЛЕ. ДА РАЗОУ
 МЪШИ О НИУХЪ ЖЕ НАОУЧИЛЕСА ЕСИ
 СЛОВЕСЕУХЪ ОУТВЪРЪЖДЕННЕ. .: ІІЗІ
 СЪТЪ КЪ ДЪНИ ПРДА ЦАРА ПЮДЕ
 ИСКА. ІЕРЕН ЕДИНЪ ИМЕНЕМЪ ЗА
 ХАРИА. ОТЪ ЕФИМАРИА АВИАНА
 І ЖЕНА ЕГО ТЪ ДЪШТЕРЪ АРШНЬ.
 І ИМА ЕИ ЕЛИСАБЕТЪ. БДАШЕТЕ ЖЕ
 ОБА ПРАВЕДЪНА ПРДЪ БМЪ. ХОДА
 ШТА КЪ ЗАПОВАДЕУХЪ ВЪСАУХЪ. І О
 ПРАВДАНІИУХЪ ГНИИУХЪ БЕС ПОРОКА.
 И НЕ БА ИМА ЧАДА. ПОНЕЖЕ БА ЕИ
 САБЕТЪ НЕПЛОДЪІ. І ОБА ЗА
 МАТОРАВЪША КЪ ДЪНЕУХЪ СВО
 ИУХЪ БДАШЕТЕ. ВЪІЕТЪ ЖЕ СЛОУ
 ЖАШТОУ ЕМОУ. КЪ ЧИНОУ ЧРДЪІ
 СВОЕІА. ПРДЪ БМЪ. ПО ОБЪІ
 ЧАЮ ИЕРЕНСКОУМОУ. КЛЮЧИСА
 ЕМОУ ПОКАДИТИ КЪШЕДЪШЮ КЪ
 ЦРКВЪ ГНІЖ. І ВЪСЕ МНОЖЕСТВО
 ЛЮДИ БА МОЛІТВЪ ДАІА БЪНА

КЪ ГОДЪ ТЕМЪДНА. ДВИ ЖЕ СЛ ЕМОУ АНГЪ
 ГНЪ СТОИМ ОДЕСНЖИЖ ОЛТАРАД КАДНАЗНА
 ЕГО. І СЪМАТЕСА ЗАХАРНА БИДБЪ. І
 СТРАХЪ НАПАДЕ НА НЪ. РЕЧЕ ЖЕ КЪ НЕМОУ
 АНГЪЛЪ. НЕ КОНСА ЗАХАРНЕ. ЗАНЕ ОУСЛЗИ
 ШАНА ВЪСЕТЪ МОЛИТКА ТВОА. І ЖЕНА
 ТВОА ЕЛЕСАКЕТЬ РОДИГЪ СНЪ ТЕБА. І
 НАРЕЧЕШИ ИМА ЕМОУ НОАНЪ. І БЪДЕТЪ ТЕ
 БА РАДОСТЬ И ВЕСЕЛІЕ. І МНОГОИ РОЖДЪ
 СТКА ЕГО ВЪЗРАДОУЖИТЪСА. БЪДЕ
 ТЪ БО ВЕЛЕН ПРАДЪ ГМЪ. И КИНА И СІКЕ
 РА НЕ ИМАТЪ ПІТІ. І ДУА СЪДАГО ИСПАВ
 НИТЪСА ЕШТЕ И ЧРДКА МАТЕРЕ СКОЕІА.
 І МНОГОИ СІВЪ ИЗЪРАВЪ ОКРАТИ
 ТЪ. КЪ. ГИ БОУ НУХЪ. І ТЪ ПРАДЪИДЕ
 ТЪ ПРАДЪ НИМЪ ДУОМЪ И СИЛОЖ И
 АННОІЖ. ОКРАТИТИ СРЪДЦА ОТЬЦЕ
 МЪ НА ЧАДА. І ПРОТИКЪИЗНА КЪ
 МЪДРОСТЬ ПРАВЕДЪИЗІХЪ. ОУГО
 ТОВАТИ ГКИ ЛЮДИ СЪВРЪШЕНІ.
 І РЕЧЕ ЗАХАРНА КЪ АНГЪОУ. ПО ЧЕСОМОУ
 РАЗОУМАЖ СЕ. АЗЪ БО ЕСМЪ СЪГАРЪ И
 ЖЕНА МОА ЗАМАТОРАДЪИШИ ВЪ ДЪНЕ
 ХЪ СКОУХЪ. І ОТЪВЪШГАНЪ АНГЪЛЪ.
 РЕЧЕ ЕМОУ. АЗЪ ЕСМЪ ГАВРЪЛЪ ПРА
 СТОИМ ПРАДЪ БМЪ. І ПОСЪЛАНЪ
 ЕСМЪ ГЛТИЪ ТЕБА. І БЛАГОВАСТИ
 ТИ ТЕБА. І СЕ БЪДЕШИ МЪЗЧА И НЕ
 МОГЪІ ПРОГЛАГОЛАТИ. ДО НЕГОЖЕ
 ДЪНЕ БЪДЕТЪ СЕ. ЗАНЕ НЕ КАРОВА
 СЛОВЕСМЪ МОИМЪ. ДЖЕ СЪБЪ

... ..

... ..

Handwritten marginal notes in the left margin.

... ..

ДѢТЯ СѢ ВЪ ВРАМА СВОЕ. І ВѢША
ЛЮДЬЕ ЖИДѢЦЕ ЗАХАРІА. І ЧЮ
ЖДАДУ СѢ ЕЖЕ КЪШЕДѢШЕ ТѢ ВЪ ЦРК
КЪКЕ. І ШЕДѢ ЖЕ НЕ МОЖАШЕ ГЛАТИ
КЪ ЛЮДЕМЪ. І РАЗОУМАША ДКО ВИДѢ
НИЕ КИДѢ КЪ ЦРКВИ. І ТѢ БѢ ПОМАКА
ІА ИМЪ. І ПРѢВЪЗІКААНІЕ НАМЪ. І ВЪІ
ЕТѢ ДКО НЕПАЗНИША СѢ ДЕНЬЕ СЛОУЖЬ
ВЪІ ЕГО ИДЕ ВЪ ДОМЪ СКОИ. ПО СИХЪ
ЖЕ ДНЕМЪ ·:· З ·:· ЗАЧАТѢ ЕЛІСАВЕ
ТЬ ЖЕНА ЕГО І ТАДѢШЕ СѢ Л МСЦѢ ГЛѢЖ
ШТИ. ДКО ТАКО СЪТКОРИ МЪНА ГѢ КЪ
ДНИ БѢ НА ЖЕ ПРИЗЪРА ОТЪІАТИ ПО
НОШЕНІЕ МОЕ КЪ ЧЛКЦѢХЪ ·:·

РЪ ШЕСТЪІ ЖЕ МѢСЦѢ ПОСЛААНЪ ВЪІ
СѢТѢ АНЪІЛЪ ГАВЪРИАЛЪ ОТЪ БѢ. ВЪ ГРА
ДѢ ГАЛІЛЕНЕКЪ. ЕМОУ ЖЕ ИМА НАЗА
РЕТѢ. КЪ ДѢБѢ ОБРУЧЕНА МЪЖЕВИ
ЕМОУ ЖЕ ИМА ИОСИФЪ. ОТЪ ДОМОУ ДА
БДКА. І ИМА ДѢБѢ МАРИА. І ВЪІШЕ
ДѢ КЪ НЕИ АНЪІЛЪ РЕЧЕ. РАДОУИ СѢ БЛА
ГОДАТЪНА СѢ СЪ ТОВОИЖ. БЛГЕНА
ТЪІ ВЪ ЖЕНАХЪ. ОНА ЖЕ ВИДѢВЪШИ
СЪМАТЕ СѢ О СЛОВЕИ ЕГО. І ПО
МЪШИДѢШЕ КЪ СЕБѢ КАКОКО СЕ БЪ
ДЕТѢ ЦѢЛОКАНІЕ. І РЕЧЕ ЕИ АНЪІЛЪ
НЕ БОНЕА МАРИЕ. ОКРАТЕ КО БЛАГО
ДАТѢ ОТЪ БѢ. І СЕ ЗАЧЪНЕШИ ВЪ ЧРѢ
БѢ І РОДИШИ СЪНЪ. І НАРЕЧЕШИ ИМА Е
МОУ ИСЪ. СЪ БЪДЕТѢ БЕЛІИ. І СЪНЪ
ВЪІШЕДѢГО НАРЕЧЕТѢ СѢ ·:·

Листки Клоца, л. За.

¹Кольми. свѣшта і свѣтильникзи и ²мѣште. гѣа кого
 штеге. і не знахъ е ³гоже хотѣахъ яти. тольми. іюда
 не мо⁴жаше его прѣдати. аште не би самъ хотѣахъ
⁵і того не можааше зѣрати. его же хотѣаше прѣ⁶дати.
 іво свѣтильникомъ ештемъ | ⁷і свѣштамъ гоанкамъ.
 се ко еказаа | ⁸еванѣагъ рече ако свѣтильникзи | ⁹свѣшта
 ношахъ. і тако его не обрѣтаахъ | ¹⁰сѣтъ. і нюда етоаше
 еъ нимъ. тѣ рекзи. | ¹¹чѣто хоштеге ми дати і еъ
 камъ прѣда¹²ми и. ослани ко имъ оумъ. хотѣ аѣри
 | ¹³скож еаѣ. і хотѣ етворити. да кж | ¹⁴прѣстали.
 отъ зловзи екои. і да | ¹⁵кѣ оубѣди. ако нехъ-
 зможнаа начі | ¹⁶нажтѣ. і потемъ да оубамъ. бештисахъ-
 | ¹⁷ѣжъ его еаѣ. послѣушаи чѣто сѣтъ | ¹⁸еванѣагъ.
 елимавѣше сѣтъ гласъ. | ¹⁹і дѣ бѣсѣтъ. і падѣ на
 земі иці. | ²⁰не могоште елѣшати. нъ наданемъ | ²¹скож
 немонѣтъ намъ показаша. і еаѣ | ²²испоуиришаго гласъ.
 зѣри оуже чкѣю | ²³бѣтѣѣ гѣа. понеже не прѣста іюда-
 о²⁴тѣ того етоуда. ни нюдаі отъ того резоу²⁵льѣ-
 секе прѣдаѣтъ. егда сѣтъ евое еъ | ²⁶творихъ. еаѣ аѣхъ.
 показахъ ако не²⁷взможнаа начінажтѣ. хотѣахъ гнаѣхъ
 | ²⁸ихъ оутолити. не хотѣахъ нъ еште прѣвзи | ²⁹кажтѣ. бѣ
 зловѣ евои. се самъ еа | ³⁰прѣдаѣхъ. се гѣа азъ изина-
 да не оклеѣе | ³¹гажтѣ етери нѣа. гажште почѣто не
 обра³²ти. іюдзи отъ тоа зловзи. почѣто | ³³не етвори
 его доучиша. рѣци ми. како не³⁴докаше етворити доучишъ.
 нѣждеѣ | ³⁵ми колеѣ. аште нѣждеѣ. і тако не би
³⁶доучин вѣахъ. никѣто же ко нѣждеѣ | ³⁷доучин вѣбаѣтъ.
 аште колеѣ. і хо³⁸таннимъ. бѣа показа емоу. могошта
³⁹его. доучиша етворити. аште ми онъ | ⁴⁰не бѣхотѣ-
 приати вѣлѣства. ваи (неповиннихъ. іже не хотѣ послѣушати).

Листки Клоца, л. 10а.

¹(ра)здрушенье. къ немъ же сзморуть мѣни ²тхсѡ взити. а
 животъ ничетъ. конца не | ³ѣмѡ. доврѡ естъ гробъ
 тхштъ. и обѣию | ⁴пожеланью. да мрѣтквѣхъ множестко.
⁵отъквѣта възчнетъ не ѣмѣтѣ. о възкрѣсѣ ⁶шнмъ. ѣ пакзи
 ѣодѡ. да не приметъ | ⁷клеветннѣа бнзи. тхштъ
 естъ бндѣ. ⁸ти гробъ лежаштнхъ. ждобьскъ ѡззи
⁹къ затъбарѡжштъ. ѣодѡ обѡчѡжштъ. | ¹⁰чѣто
 глѣшн. ѡ клеветннѣе. мрѣтквѣа | ¹¹ного не бнднш.
 поклонѣа оубо възкрѣсѣ ¹²шюмоу. бѣждѡ възѣтавѣшааго.
 ѣ ѣд по ¹³знаѣ. мрѣтквѣцѣ нѣ еси продаахъ. жѣкѣ | ¹⁴ти
 ѣ въздаемъ. нѣ не добзѡа еи но(дѡ)омъ. | ¹⁵нѣ ѣ печати
 наагажтѣ на гробъ. ѡ ока(а)нѣ | ¹⁶безоумннѣе. раз-
 дрѡшаѣн болѡзнѣ съ ¹⁷мрѣтннѣа. печати лѣ не раздрѡштѣ.
¹⁸ѣ прогнѡбѣа ада. печати лѣ сѡ бон ¹⁹тѣ. зазнаменѣ гробъ.
 боннѣ поста ²⁰бѣ. остѣпн гробъ. большнмн тѣорнш
 | ²¹ѣсправленье. позорннѣа възкрѣсенью | ²²его. готокаешн.
 сѣбѡдѡтѣа възѣтанью | ²³прѣкѡднш. пропѡбѡдѡтѣа монмъ
 чю ²⁴дѣелмъ. тѣоѡа слѡугѣа готокаешн. прѣ ²⁵дѡтѣ оубо
 братрѣа. бѣднмъ болѡзнѣ грѡ ²⁶внннѣа. бѣднмъ жѣтрокоу
 грѡвоу. ма ²⁷тѣрѣ безьмрѣтнѡ. пождѡамъ бндѣтн | ²⁸хѡ.
 повѡждѣша. възѣтажштѣ нѣз мрѣтквѣ ²⁹хъ. нѣнѡа бѣселн
 прѣстѣжнмъ. къ | ³⁰въкрѣсѣшюмоу бѣсѡ. томоу бо естѣ
³¹слака въ кѣк. аамнѣ :-

³²СТѢПѢНО ЕФИФАНЪ. АРХИЕПИСКОУИА КУПРЪ-
 СКѢ ³³АГО. О ПОГРЕБЕНИ ТѢЛѢ ГНѢ. І БѢ НА-
 ШЕГО ІУ ХѢ. І О І ОСИФѢ. ІЖЕ ОТЪ АРІАРИТѢА. І
 НИКОДИМѢ І О СѢ ³⁵ШИ ГНѢШЕГО ГРОБѢНѢА. І
 ПО СѢНѢСНАЙ МѢЦѢ ДѢВѢ ³⁶НО БЫВѢШЮ.

104 207 У 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Листки Клоца, л. 12а.

1 пакзи гдѣ жизнь. соугоубо розьство. бз² коупа і по
 розьствоу . і сазши бз рачи . | соугоубо розьствоу бешти .
 і бзсплешти чюд(е)са . анѣлаз марні . матери хѣѣ . | рож-
 стко его благоветькока . і аѣлаз | "мари магдалзини .
 порождение его . еже о⁷ тз грока . благоветьствока . нощтзѣх
 | хѣ бз битьдомз раждаеться . і оштзѣх | 9 пакзи бѣ
 еиона . із мрз(т)взихъ поражае¹⁰ тзса . вртзпз іе камене .
 ідеже хѣ пора¹¹ жадаеться . пелензи бз рождзство преемле¹² тз .
 пеленами . і съде повьдеться . змрз¹³ нж рождзся прпштз .
 змрзнѣ і бз погре¹⁴ кенъ . і азгоуи преемлетз . тоу
 іосифз . | 15 безмжжнзи мжжз мариннз . съде іо¹⁶ еифз .
 іже отз аримати . бз битьлами . | 17 бз делі рождзство .
 нз і бз гробз . ако бз | 18 делі маство . прѣки пастхіри
 хѣое каа¹⁹ говаетьствоужтз рождзство . нз і прѣки
 | 20 вьсамз пастхіри . хѣи оученици . благока²¹ стшл хѣое
 із мрзтвзихъ порождение . тоу | 22 радоунеса анѣлаз
 дака н бззпи . съде радоу²³ ітеса велика събат аѣлаз .
 хѣ женамз бз²⁴ ззпѣше . бз прзвое рождзство хѣ . по
 че²⁵ тзирехъ делтхъ . днь вкниде земнзи | 26 іемз бз
 црѣвь . і принесе ако прѣвѣнецъ . дзба грзлчшта боу . нз і
 бз погребенъ | 27 его . еже отз мрзтвзихъ . хѣ по бѣ .
 днз . вьзи²⁸ де бз вкспрѣни іѣх . ждоуже не разлѣ²⁹ чиса .
 бз истиннаа гѣа свлтзимз ако | 30 прзвѣнецъ неистьланенъ .
 із мрзткзи³¹ хѣ . і приведе бѣи . і оію дзба грзлчш³² шта .
 дшѣ і пазтз нашѣ . егоже і прпа³³ тз . ако еуаѣонз
 етерѣ . ветхузи днелмз . | 34 бз ако бз ржда свои . бз своа
 ддра . аште³⁵ ли ватхекзи се . а не варжно слзшши .
 | 36 обличаѣтз та . недкнжнми печати . | 37 господькоумоу
 порождению хѣоу грокоу . | 38 ако во знаменаномз печат-
 томз . давьетъ³⁹ нзимз затвореномз . хѣ отз давзи роднеса .

GLAGOLITE POKAZ KEDKA ZLOUEHA.

Bose golpodi milohtivvi. ot Le bose. tebe ilpovuede.
vuch moi greh. I Lue temu crehtu. I Luetei mari. I Lue
temu michaetu. I uilem erlateem bosem. I huetemu pe-
tru. I uhem zelom bosem. I uhem musenicom bosem. I
luhem zuernicom bosem. I ulem. de vuam praudnim. I uhe
praudnim. I tebe bofirabe. chokubiti. I povueden. u het. moih
greh. I ueru iii. dami ie. nahem Luete. beusi. itise. na on.
huet. pa kise uhtati. nahode. den. I metimi iesi vuot.
po hem. I me timi ie. ot puhtic moih grechou. Bose.
milohtivvi. pri mi moiv. ilpovued. moih grechou. I se.
iehem I tuoril. I la. pot den pongese bib nahu. I uet.
vuuaken. ibih cristen. I se pomngu. ili ne pomngu. Ili.
vuolu. ili ne vuolu. Ili vuede. ili ne vuede. Ili uue praud
nei tote. ili ulsi. Ili tute. ili ha vuhiti. ili v u linahi.
Ili vhimstue. ili ese mi hetom ucho telo. emuse mibi. ne doht
talo. choteti. Ili v poglagolani. ili hpe. ili ne hpe. Ili ese
ielem. ne I pahal. nedela. ni Lueta vuecera. ni mega.
pohra. I. inogamnogoga. ese pro tuu bogu. I pro tuu me.
mi crehtu. Ii edin bose. vuel. caco mi iega potra
ba vuelica. Bose golpodi milohtivvi. tebe Le mil
tuoriv. od. hih potte nih greh. I. odi neh mno Leh.
I. vuensih. I. minsih. I se ielem I tuoril. teh Le tebe
mil tuoriv. I. huetei mari. I. v lem hvetim.

Фрейзингенські Листки, л. 1а.

ГЛАГОЛИТЕ ПО НАС РЪДВИ СЛОВЕСА.

Боже господи милостиви. отче боже. тебѣ исповѣдѣ.
кел мон грѣх. И скетемоу крестоу. И светен марин. И ске
темоу михаѣлоу. И въсем крилатцем божием. И скетемоу пе
троу. И въѣм телом божием. И въѣм моучеником божием.
И въѣм кѣрником божием. И въѣм дѣвам правдинам. И кѣ
правдинам. И тебѣ божи рабе. хокоу. бити. исповѣден.

кѣх. монх
грѣх. И кѣроую. да ми. ю. на сем свѣтѣ. бѣши. ити
же. на он

свѣт. пакн же оустати. на годь ден. Имѣти ми ю. живот
по сем. Имѣти ми ю. отпустик монх грѣхов. Боже
милостиви. прими мою. исповѣд. монх грѣхов. Еже
юсем створила зла. по т ден понѣже вих на си свѣт.
вжражен. и вих крикен. Еже помню. нап не помню. Или
болю. или не болю. Или вѣдѣ. или не вѣдѣ. Или в неправд
нен рогѣ. или оу лжи. Или татѣ. или забисти. нап в
оулаши.

Или в синич(г)тѣк. или еже ми се томоу. хотѣло. емоу
же ми би. не дос

таало. хотѣти. Или в поглаголанн. нап еше. нап не еше.
юсем. не спатаа. недѣла. ни света вечера. ни мѣга [Или еже
поста. И. ниога. многога. еже протик когоу. и протиб мѣ
моу крестоу. Ти един боже. бѣе. како ми юга потре
ба велика. Боже господи милостиви. тебѣ се миа
творю. од. сиу почтених грѣх. И. од ннех мюзех.
И. баших. и мьнших. Еже юсем створила. тѣх. се тебѣ
миа творю. И. светен марин. И. въѣм светім.

E aq̄ hi dicit nas nize
grefil tevuckigemube
firi staroffi neprigem
lioki mikoligese per
fali neimugi nislina
tefelemoki nuuvog
kigemubefiri bone
felavuztubui ne
priuznina uvignar
odfeluubofige potom
nana rodzlo vuelki
firi lperzali boi
do neimoki lbllre
duzemirt lpagibra
tria pomenem ze
darzino uuebofi na
resemle botomu oz

stanem zich mirzeih
del Efesunt dela foto
nina Eferebu tuorum
bratra oclevuetam Efe
tatua Efesozboi Efepulci
ugongenige Eferoti Choi
se lb nepazem nuge pre
Apam Efene nauuzt
nuzce teh del mirzene
pred bosima ozima mo
fete potomu zinzi uvi
diti lzami razumeti
esebese priuzna Zhou
uezi yliza talie aco
se imuigelim tere ne
priuznina uz nenauvi
desse Abofiu uz liubise

Фрейзингенські Листки, л. 2.

Бче ки д'ба наш не съ
грѣшна те в б'бкн юмоу в'к
жити старости не привел
люкн инколи юже пе
чалл не павзі ни лазна
т'класе нмоки нх оу в'к
ки юмоу в'б жити поше
же завистноу взи не
приазинноу вигнан
од слави божию Потом
на народ члов'бчки
страсти и печали пон
до (и) немюки и в(е)зре
доу сьмьрт II пакн бра
триа гоменемсе
да и инюке вожи на
речемсе по'тому оу

танем еих мьрзких
д'ка еже ежт д'блн еото
нина еже т'р'воу творим
братра оклекетам еже
татва еже развон еже пзати
оутошению еже роти кон
же нх не пасем нх ю пре
стопам еже ненавист
ницже т'бух д'бл мьрзене
пр'бд вожима очима мо
жеге по'тому еинци оуки
д'бти II самн разум'кти
еже веше пр'к'к(е) чло
в'бци в лица тацне ако
же и мзи юснм тере не
приазинна оузненаки
д'бше а вожию оузаювнше

61—62. Київські Глаголицькі Листки, лл. 16 і 2а.

З технічних причин на ст. 311—323 подаю і замість і, коли над ним треба вмістити діакритичний знак.

ВЪ ИЪ ДЪШЪ КЛИМЕНТА

Рѣже нзи. лѣта ѡгрозѣща
блаженнаго климента мѣ

ченика твоего і папежа

честыхъ кеселшї: подѣ

зь милостивхї. да ѣго же

честь четивхъ. слабѣ

ѡубо мжчениѣ ѣго насладоуе

мх:: глѣ:: **ИДЪ ОИДЪ**

Роканїѣ гї принесеннїѣ [ДШ.

святї. і ходатаїцю

блаженоумоу климентоу

мжченикоу твоемоу. сїмь

нзи отъ градхъ скверности

нашихъ ѡчисти: глѣ:

ПРѢФАЦІИ: ДО вачьнхї бже.

(Ч)ѣстнаго климента зако

пникѣ і мжченикѣ чѣи

честїѣце. іже ѡутїѣже взи

тї блаженоумоу апѡсто

лоу твоемоу пѣтроу. вх. і

покости подроуцъ. вх, ѣпо

вдѣи ѡученикхъ. вх чѣсти на

мдстїнїкхъ. вх мжчени на

сладїнїкхъ: хлѣ глѣ нашамъ:

НО ВЪСѢДА::

Прѣесе свїатого і прїлдоа

гзиѣ крзке нашїнїи бх

лнтїѣ проїмх гї бже нашъ:

да еже милостиваѡ ѡвѣцѣ

нїѣ носїмх. рѣспотївнѣѡ

їздѣшенїѣ ѡвѣмемх: глѣ:

ВЪ ТЪЗЕ ДШШ ФЕЛИЦ

ТЪИ:

Подѣзь нѣмх проїмх тїѡ

квѣсемоу хїи бже. блаженн

їѡ радї мжченицїѣ твоеїѡ

Фелицїѣ вхкоупнїѣѡ

молигѣѡ: і тоїѣзе радї

зашчїтї нзи: глѣ: **ИДЪ О П Д**

Па слѡужьвзи людиї твоїхъ

милостивхъ прїзрї . . . .

ее нзи честыхъ свїатихъ чѣ

стїмх: створи нзи радо

стїннїѣ. вх вачьнѣмь живот(ѡ)

Київські Глаголицькі Листки, лл. 26 і 3а.

ПО ВЪСЪДЪ:

Схмарьно тѣа молимъ вѣсе
Смогъи вѣже. молитвами свѣа
тзиухъ твоіухъ. і тзи самъ
вѣди. і даръ твои взеси
въ нзи. і брама наше въ
правѣдъ постаки. гмъ:

МѢШЪ НА ВЪСѢ ДѢНІ ВЪ
СВѢДЪ ДѢТЯ О БІДѢЦЪ:

Рѣ іже тварь скѣжъ ве
Памі помілока. і по гна
ка скоемъ. ижеболи въ
пазтитиѣа спасениа ра
ди чловачьска. і вхехо
такъ намъ оутверди грѣ
дѣца наша. і милостижъ
твоіжъ проскати нзи: гмъ:

НАДЪ О ПЛАТЪ МЪ:

Ризъ насъ вѣди іи прои
Мъ тѣа. і молитвѣ нашъ
оугахъниши. да оуправни
(вк)нѣмѣмъ дааѣ своіухъ.
і къ любвѣ даръ съ тѣ
ка приносимъ: гмъ:

ПРѢФАЩІА: ВЪЧЪНЪІ ВѢЖЕ:

Векесекъниѣа твоіа сіази
Проимъ і молимъ. да съ
взишьніми твоіми. до
стоинзи створиши нзи: і
вѣчнѣа твоѣа іхъ же жада
емъ подаѣ намъ милости
вно: хмъ гмъ нашмъ. і мъ

ПО ВЪСЪДЪ:

Прѣсимъ тѣа іи дазъ намъ.
Да свѣтъи твои вхедъ
примѣжце достоини вѣ
демъ очішченіа твоѣго.
і вѣра твоѣа въ насъ да въ
здрастетъ: гмъ нашмъ иѣмъ.

МѢШЪ .Б. О ТОМЪЗЕ:

Прѣсимъ тѣа вѣсемогъи ка
чънзи вѣже. призъри на мо
литвѣ нашъ. і вхнѣ
трѣнаѣ наша очисти. даже
нзи соушиатъ грахъи наши
ми: да милостижъ твоѣ
жъ ізъави нзи: гмъ наши

НАДЪ О ПЛАТЪ МЪ:

Handwritten text in a medieval script, likely Latin or a related language. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect. The ink is dark and the parchment shows signs of age and wear.

Handwritten text in a medieval script, likely Latin or a related language. This section continues the text from the top page, with similar characteristics of ink and parchment. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect.

Київські Глаголицькі Листки, лл. 36 і 4а.

Сы приносѣхъ принесенѣи тѣбѣ
Сїи просимъ тѣя приїми : і
же ѣси благословесствѣхъ
на спасеніе наше : глѣи наши :
ПРАФІЩИД : ДѢ ВДЧЪНЪ БЖЕ :
Ча сѣя тѣбѣ держимъ і мило
Чети твоєиѣ просимъ : при
звквалъ нзи ѣси їи . да непра
ви нзи і очисти : не наші
хъ далъ ради . нхъ ѡбѣта тво
єго ради іже ѣси ѡбѣдалъ
намъ : да кызможемъ доу
шамі і талесѣи і мхисель
мі нашмі . приати запо
бѣди твоєиѣ : іже ѣси поз
валъ кз намъ : хлѣи глѣи на
шимъ . іже велѣи :

ПО ВЪСМДА :

Святѣи твои вхедѣхъ
Сїи іже ѣемъ вхизамі мо
лімъ тѣя . да очиститъ
нзи ѡтхъ грѣхъ нашихъ : і
кз небесѣдѣи любви
прибедетъ нзи : глѣи наш :

МЪША . Р . Ѡ ТОМЪЗЕ :

Проїмъ тѣя кысемохъ і
Вже да ѡкоже ѣемъ скрѣбни
грѣхъи нашмі : милость
іже твоєиѣ ѡтхъ кысѣхъ зк
ли нашихъ очисти нзи :
глѣи . **П**ИДЪ Ѡ ПИДЪТЪМЪ :

Приїми їи просимъ тѣя при
Пносѣхъ сѣ . принесенѣи тѣбѣ .
ізбавленіѣ ради члобѣ
чѣска . і здравіе намъ
дѣзѣ . і доушѣи нашѣи і та
лесѣи очисти . ѡ молибѣи
нашѣи приїми . глѣи : **П**РАФ
ДѢ ВДЧЪНЪ БЖЕ :

При ѣси животъ нашѣи їи ѡ
Тхъ небхитѣи бо кз бхит(не)
схтворилъ нзи єси . і ѡтхъ
пѣдхшѣи вхекрѣси пакзи .
да намъ не достоитъ тѣбѣ
схгрѣшати : твоѣи же сѣ
тхъ кыѣ . небесѣскаѣ і зе
мельскаѣ їи . да тзи самъ
ѡтхъ грѣхъ нашихъ ізбави
нзи : хлѣи глѣи :

Київські Глаголицькі Листки, лл. 46 і 5а.

ПО ВЪСЪДЪ :

Дáзь нáмъ: вьсемогъи вѣе
И да дѣко же нзи еси небесьскъ ѿ
пщѣи насхити азъ : тако же
же і животъ нашъ емо
жъ твоєжъ оутврьди : гмь :

МЪШЪ ГІ: ѿ ТѢМЪЗЕ: .

Царьствѣ нашемъ гї ми
Плодѣжъ твоєжъ призьрї :
і не ѡтздáзь нашего тоу
зімъ . і не ѡврати насъ
въ пáднъ народомъ пога
ньскъимъ : хѣ ради гї на
шего . і же царитъ съ ѡтъ
цемъ і съ свѣтъимъ : .

НАДЪ ѿ ПЛАТЪМЪ:

Рвоа циркзнадъ тврьдъ за
шчїти нзи гї . і же еси
ѡбразъ емъ своємъ ѡупо
добилъ . і же нзи чьсти
мъ нá вальство нашѣ . то
(г)о ради еси нáмъ вачь
ное ѡбѣцанне принегазъ : .
гмь нашѣмъ : .

ПРАФІЦІА . . . .

Да дѣкзиже гѣтъ твоѣа і
Делоужьвзи възлюбленъ
іа . тѣкзиже мзиельми тво
іамъ нзи творимъ . а тзи
самъ гї приено нзи приемаі :
да възможемъ правьдъ
надъ твоа насладобати .
і ѡтъ непридзнінъ дѣлъ
ѡчїстїтїсѣа : хмь гмь нáш
мъ : і мьже величьство : .

ПО ВЪСЪДЪ :

Рвоа свѣтадъ вьсемогъи
вѣе . дже се нзи приемаемъ :
на раздрашенїе . і на ѡчншче
нїе нáмъ вѣдъжъ : а тзи са
мъ помощьжъ твоєжъ ба
чьножъ зашчїти нзи : гмь
МЪШЪ . д . ѿ ТѢМЪЗЕ : .

Проимъ тѣа гї въздѣи
Пгнѣ грьдѣца нашѣа кз тебѣа ѡ
тъ земельскнхъ похот(нї)
да възможемъ хотѣти (не)
веськнмъ твоимъ : .

Київські Глаголицькі Листки, лл. 56 і 6а

(НАДЪ СПЛАТЪ)ЪМЬ.

ДКХИ ЖЕ ДАРЗИ І МАМЪ . ПРАДЪ
ТОБОЖ ЕЖТЪ . І ПРОСИМЪ
ТІА ПРИІА ІА . ДА І НХИ ВЪЗМО
ЖЕМЪ КЪ ВЪЖАЮКЛЕННІ ТВО
ЕМЪ : ГМЬ НАШІМЪ : ПРАФІ
ЦІА . ДВЪ КАЧЫНЪІ ВЪЖЕ : .

ВЪЛОБА НАША НЕ ВЪРЕНІІА ВЪ
ВНАСЪ . НЪ ІЗДРАШЕННЕ КАЧЬ
НОЕ ПРИЕНО НАМЪ БЖДІ . ГІ
НАШЕГО РАДІ : ТЪ БО НХИ ІА
МЪ ОТЪ ТЪМЪНЪХЪ ОТЪБЕ
ДЕ : І ОЧИТІ . І ЗАКЛЕПЕ .
І ДОСТОІНО ІЗБАКІ : ХМЬ
ГМЬ НАШІМЪ : ПОВЪСМДА :

ВЪЖЕДНАДА МОЛІТКА НАША
ВЪОУТВРЪДІ НХИ ГІ КАЧЫНЪІМІ
ТВОІМІ : І ПОДАЪЗЪ НАМЪ ІЗ
ПАЕННЕ ТВОЕ : ГМЬ НАШІМЪ :

МЪША . Ё : О ТОВИЪЗЕ :

(Т)ХИ ГІ ОТЪМІ НХИ ОТЪ ЛЖКАВЪ
ІТКА НАШЕГО . І ТВОЕЖ МІЛО
СТІЖ ОВРАТИ НХИ НА ПРАВЪДУ
ТВОЕЖ : ГМЬ НАШІМЪ : .

НАДЪ СПЛАТЪ МЬ : .

ПРИНЕСЕНЪІ ТЕБА ГІ СЫ ДАРЪ
ІЖЕ ТХИ ЁСІ ДАЛЪ І ІЗТВО
РІЛЪ . ЦІРЪКЪВЕ РАДІ ТВОЕ
ІА . І ЖИВОТА І ПРАСТАКЛЕ
НИА НАШЕГО РАДІ : І ІЗБАСТОУ
ЕМЪ НХИ . ДКО БАЛЪСТВО І
ІТЪ ТЪ ЖИВОТА КАЧЫНАГО :
ГМЬ : ПРАФІЦІА . ДВЪ
КАЧЫНЪІ ВЪЖЕ : .

ПОЛІМЪЕМЪ ІГОУ ХОУ СЪННОУ
ІТВОЕМОУ ГІ НАШЕМОУ . ДА
МІЛОСТЫЖ СВОЕЖ ЗАШЧИ
ТИТЪ НХИ І ІЗПАСЕТЪ : БЕ
Ж НЕГО ЖЕ БО МІЛОСТІ НЕ ВЪ
ЗМОЖЕМЪ НИЧЬСОЖЕ ІЗТВО
РИТІ : ТАМЪ ЖЕ САМОГО
ЕГО РАДІ ДАРЗИ І МІЛОСТЬ
ПРИЕМЛЕМЪ І ВЪ ЛЮБЪВІ
ЖИВЕМЪ : ХМЬ ГМЬ НАШІМЪ

ПОВЪСМДА : .

ВЪЖЕДА ТВОЕГО ГІ НАСЪН
ВЦЕНІ ПРОСИМЪ ТІА : ОТЪ БЪ

сѣхъ противѣщѣхъ на
мъ спаси нзи : гмѣ наши : .

МѢШѢ О МѢЧЕЩЕХЪ :

Млченікѣ твоихъ гї чь
шести чьстїацѣ молимъ тїа
просїаце : да ѡкоже ѡ єї
славоѣ твоєѣ небесьскоу
ѣ ѡутврьдіа : такоже же
ї нзи мїаостїа твоєѣ
прїамї гмѣ : **НАДЪ О ПЛАТМѢ :**

Приноса гї принесенїї тѣва
млченікѣ свїатїихъ ра
ді прїамї : ї молитвами
їхъ ї заповѣдїамї твої
амї прїепамї намъ помоць
твоѣ гмѣ : **И О ВЪСМЪДА :**

Счїстїи нзи гї просїамъ тїа
небесьскїихъ твоихъ ра
ді заповѣдїї : ї ѡутврь
ді нзи да славимъ тїа пра
дѣ свїатїїамї твоїамї
молитвами нашїамї :
гмѣ нашїамѣ : .

**МѢШѢ О ВЪСМЪХЪ НЕБЕ
СЬСКИ**

ХЪ СІЛІАХЪ : Помїамъ : .

Рѣ їже нзи молїтвзи радї
блаженїїмъ бїїамъ ї прїсно
давзїи марїамъ : ї блаженїи
хъ радї ан҃гелѣ твоїхъ . ї
всѣхъ небесьскїихъ сла
хъ : ї апостолѣ . ї мѣче
нїкѣ . ї праводовнїихъ .
ї чьстїихъ давзї . ї всѣхъ
свїатїихъ твоїхъ молї
твамї . прїсно нзи възвѣ
селїамъ єїї : просїамъ тїа
гї . да ѡкоже нзи чьстїамъ
чьстї гї їхъ на всѣмъ днї
мїаостѣ твоєѣ дазь
намъ прїсно насладобатї .
небесьскїїамъ твоїамъ сіази : **[МѢ :**
гмѣ нашїамѣ : **НАДЪ О ПЛАТ**
Пархъ сѣ прїненїи тѣва гї
всѣхъ свїатїихъ небесь
скїихъ сілѣ радї : ї възвѣсѣ
хъ свїатїихъ . твоїхъ радї

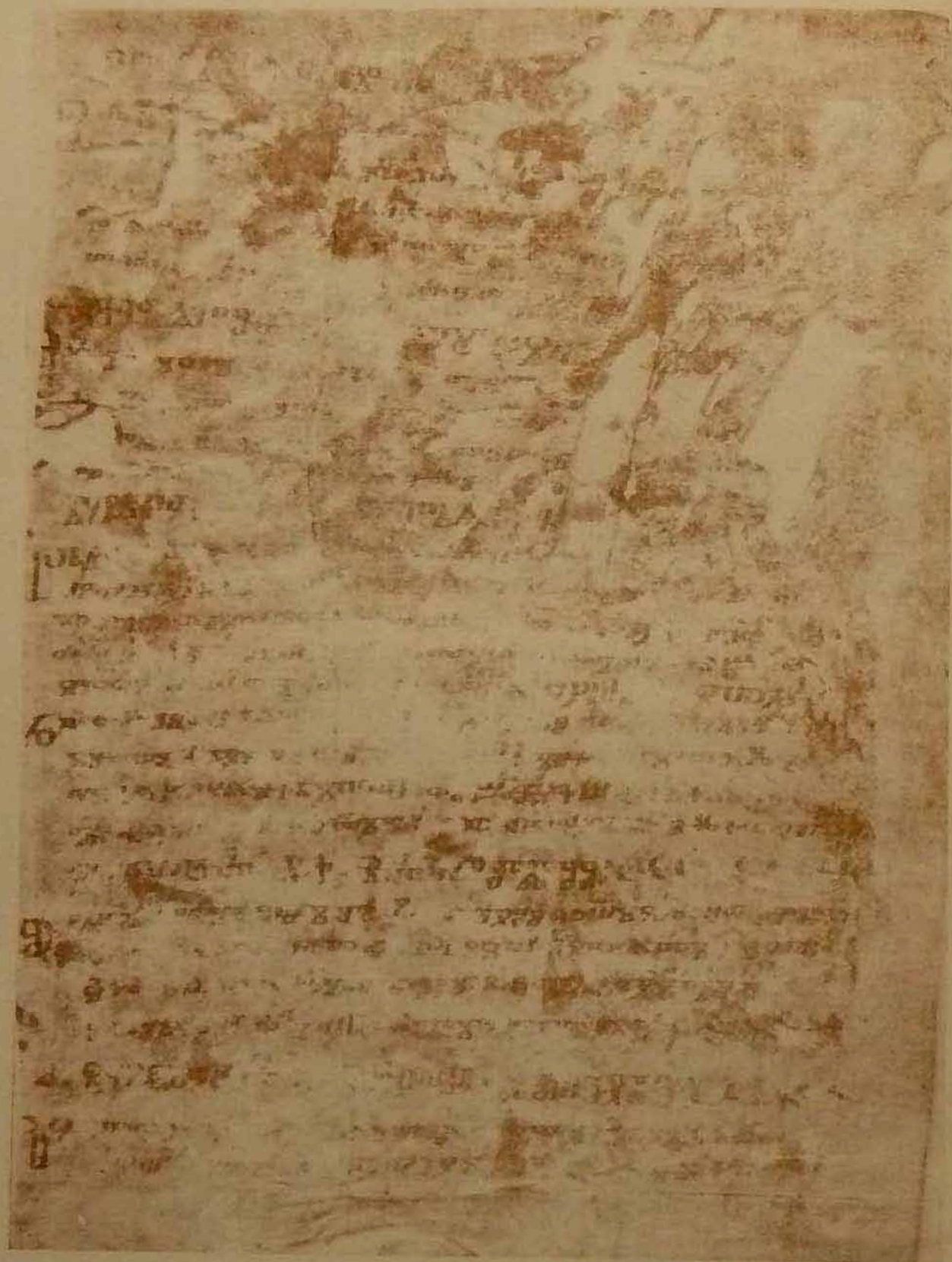
Handwritten text in a medieval script, likely a liturgical or legal document. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect than the rest of the page. The ink is dark and the parchment shows signs of age and wear.

Handwritten text in a medieval script, likely a liturgical or legal document. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect than the rest of the page. The ink is dark and the parchment shows signs of age and wear.

75. Пражські Глаголицькі Листки, л. 1а.

Fragment of a handwritten manuscript in Church Slavonic, featuring several large decorated initials in red and blue ink. The text is written in a medieval Cyrillic script on aged, stained paper. The initials include a large blue 'S' with red flourishes, a red 'D' with blue flourishes, and a blue 'I' with red flourishes. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines, with some lines being partially obscured by the damage to the paper.

Пражські Уривки, л. 16.

дання Н. К. Грунського 1905 року.

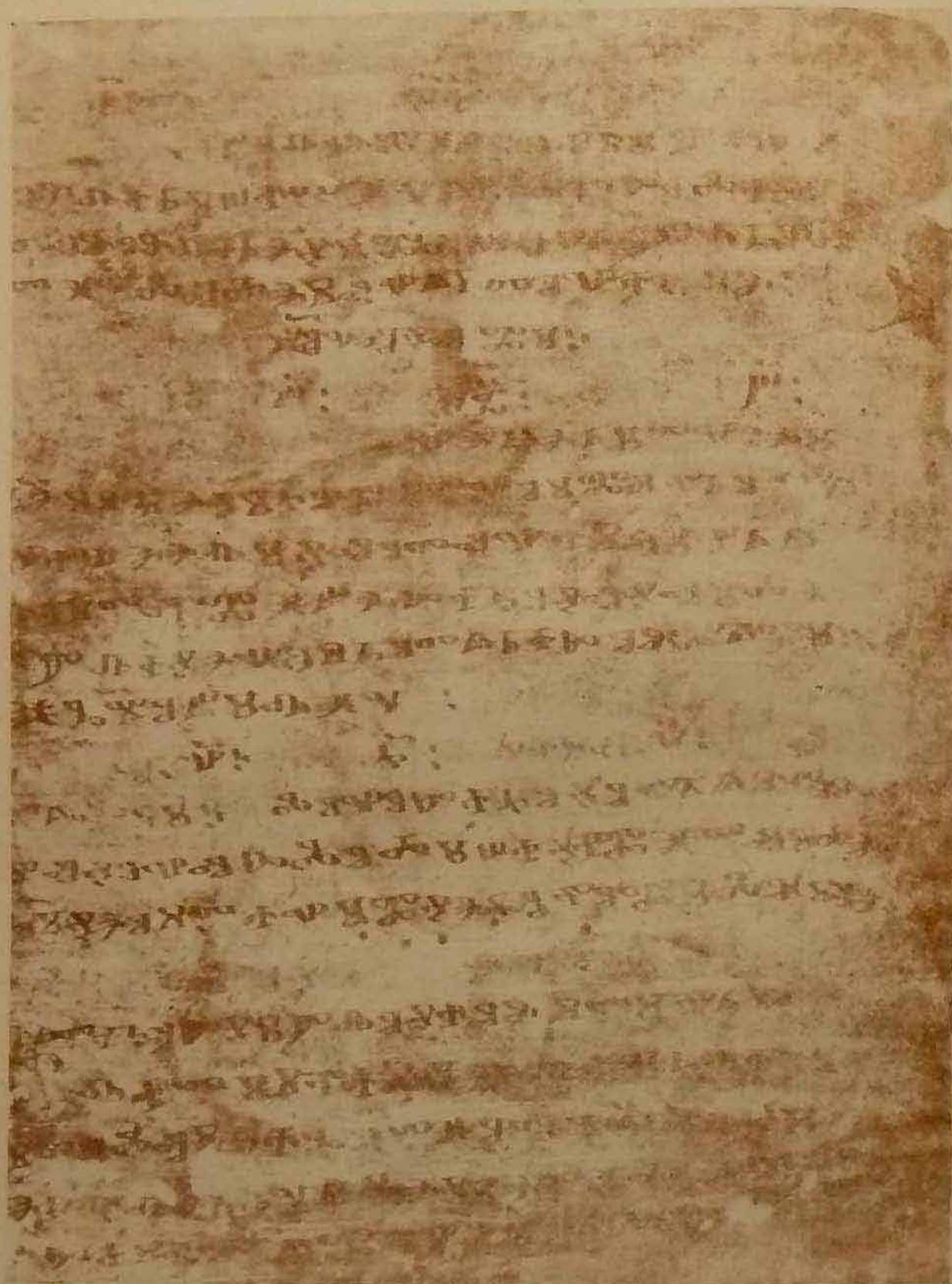
ско їво х̄е възнесеся
проск цѣ к̄шачьскаѣ:
СРЪ: НѦ ПѦНТЪТНОСТИ : .

ПѦНТЪТНОСТНЕ СѢАД ГРАМ
ДАТ : КШИ ПОЧЪТАМЪ ДХЪ
СѢИИ: ПРИДЕ ВО ОУМОУДРАМ
АПѢТОЛЪИ: ЕГО ПРИ
МАМЪ КШИ: І ПОКЛОНИ
МЪСІА: ЕМОУ: . . СРЪТ
ИДЪНЪ: НА РОЗЪКО: ІАИ
АКО КЕТЪХЪИ: І НОБЪИ
ХОДАТАІ: ПРАДЪТЕЧ
Е Х̄ЕХ ТКОЖ: ІАДРОЖ МО
ДАНТВОУ ПЪЗЛИ НАМЪ
ХКАМЪЦИМЪ ТКОЕ ЧЪ
СЪННОЕ: ВЪЖЪТЪННОЕ РО
ЗЪЕТКО: . . СРЪА: АПОСТ
ОЛѦ ПЕТРА: . . . . .

ВЛАСТЬ ОТЪ К̄А ПРИМЪША
СѢАД АПОСТОЛА ПРАМОУД
РАА . ПЕТРЕ КАМЕНИ . КАРЪ
ПАВЛЕ МИРОУ . ОУТВЪРЪЗЕННЕ
ДЪВОНЦЮ СКАГОНОСНАА
РИМЪСКА ПОУКАЛО: СРЪА: НА
ПРАСТАВЕНІЕ: БЦЪА: . . .

ПРАСТАВИСІА ОТЪ ЗЕМІА
НА НЕБЕСА МАТИ БЖІА .

Пражські Уривки, л. 2а.

:• антифонъ: $\bar{b}$:•

$\bar{a}$:• $\bar{m}$: $\bar{h}\bar{a}$:• гласъ $\bar{e}$

Обидоу мѣ аки пш мнози
оударниша тѣ царю за лани
тоу оударенимъ въпрашахъ
тѣ и азъжехъ ка то бахоу:

и б :• $\bar{b}$ ъ $\bar{b}$ нзми:

антифонъ: $\bar{b}$: $\bar{pca}$: $\bar{h}\bar{g}$ гласъ $\bar{b}$:

пѣл : вечери твои

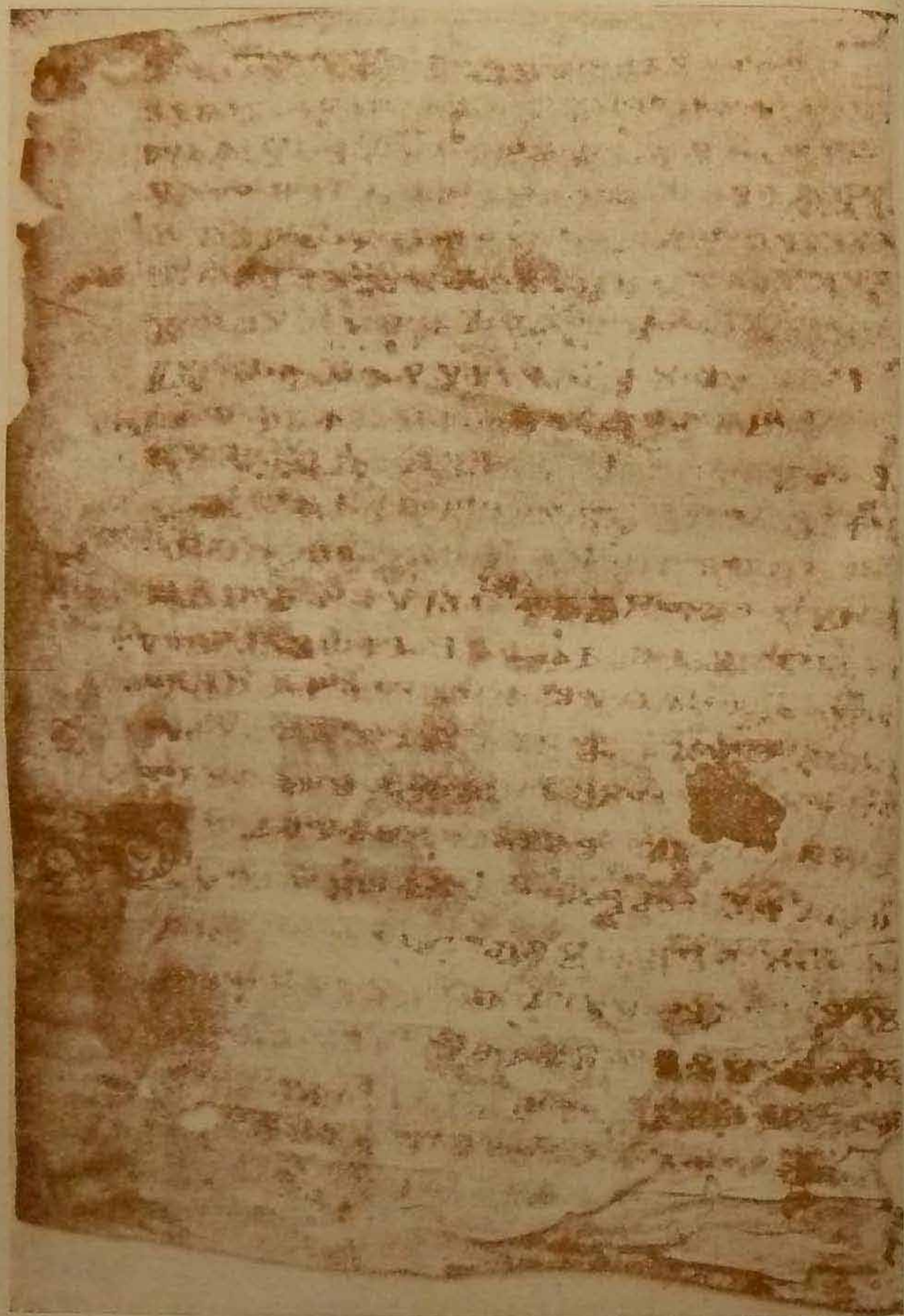
$\bar{x}$ е оученикомъ твоимъ провѣд
ваше единъ отъ васъ и про
дастъ мѣ безаконннхъ же
 $\bar{i}$ юда не въхотѣ разумѣти :•
ж $\bar{g}$ и обидѣц:

фонъ: $\bar{b}$:• $\bar{pca}$:• $\bar{b}$: гласъ: $\bar{z}$: отъ

пѣло и :• Слово законопрѣстоу
пзно възложиша на мѣ тзи же
 $\bar{g}$ и не остави мене нз помилжи нзи
дидлѣна *лазъ* и :•

Каа та кхзни юдо наоустн про
дати спасъ еза лика апо
еголзекаго тѣ отълоучи
еза дара цѣление тѣ лишн
еза еъ онѣми вечерѣвхъ а

Пражські Уривки, л. 26.

трап

отриноуеззи отриноу: еза
онамъ ноза оумхикъ ткои пръ
зрд: ѡ колнка блага непомъ
на ткоа же безхвалнаа ко
ла обличатъ тѣа а того не
мдрное мѣлосрѣди пропока
етхса и велна мѣлости :·

Блаженна: гласъ :· : ꙗ:

Дрѣва ради адамъ радъ възстъ

:· исѣя дрѣвъмъ же крижъ

:· нзмъ разбоиникъ и къ ран

:· възедан ѡ обзъ во възкоу

:· шзъ заповѣдъ прѣстоупи ех

:· творцаго и а друугзи проша

:· тхса ба тѣа исповѣдаше тѣа

:· царога: помѣни мѣа епсе егда

:· придеши възъ царствѣне свое:·

Пворзца законоу отъ оученика

коупиша правѣднаго и

ако безаконникъ и пила

товн на соудишчи погтаки

ша възпѣюще распѣни мѣамъ

ноуо насѣнцишаго сна възъ поу

етзнии мѣамъ же правѣдъ

ШЪ ПРНДЕГО ДННА
ДА ВЪСАКЪ НЖЕ ОУ
БНѢТЬ ВЪ МЪНН
ТЪСА СЛОУЖЪБА
ПРННОСИТИ БОУ
НСИТВОРАТЬ ВА
МЪ. ЯКО НЕ ПОЗНА
ША ОЦА НИ МЕНЕ НЪ
СИ ГЛА АХЪ ВАМЪ.
ДА КЪДА ПРНДЕТЬ
ГОДННА. ПОМННА

ⲟⲧⲩⲙⲁⲧⲉⲁ Ⲅⲗⲁⲥⲏⲟⲩ

ВЪБРѢМЛОНО
 ЗАКОНЬНИКЪ
 НѢКЪИИ ПРИ
 ДЕКЪНІСВИ
 НСКОУШАІА
 НИГЛА ОУЧНТЕ
 ЛЮ КАКА ЗАПОВѢ
 ДЬ БОЛЬШН ВЪ ЗА
 КОНѢ НІС ЖЕРЕУЕ
 КМОУ ВЪЗЛЮБН
 ШН ГЛА БАСКОЮГО
 ВЪСЕМЪ СРДЦЫМЪ
 СВОИМЪ И ВЪСЕМЪ
 ДШЕИ ТВОИИ И
 ВЪСЕМЪ ЧИСЛИИ
 ТВОИИ СИ КЪ
 ПРЪВАН БОЛЬШН

ЗАПОВѢДЬ КЪТО
 РАИЖЕ ПОДОБНА
 СЕН ВЪЗЛЮБНШН
 БЛИЖЬНИА ГОСВО
 ЮГО ТАКО САМЪ СЯ
 КЪ СЕМЪ БОЖЪ ЗАПО
 ВѢДНИИ ВЪСЪ ЗА
 КОНЪ И ПРЪЦН ВИ
 САТЬ СЪБЪРАНО
 МЪ ЖЕ ФАРИСЕИМЪ
 ВЪПРОСИ АНІСЪ
 ГЛА УЪТО СА ВАМЪ
 МЪНИТЪ ОУѢ УИ
 НИ СЪСЪИИ ГЛА
 ША КМОУ ДА БДОВЪ
 ГЛА НИМЪ КАКО ОУ
 БОД БДЪ ДУЪМЪ
 ГЛА ГО НА РИЦАН

ТЬ ГЛІА РЕУЕГЬ
 ГБНМОУМОУ СЪ
 ДНОДЕСНЖЖМЕНЕ
 ДОНЪДЕЖЕПОЛО
 ЖЖБРАГЪТВОА
 ПОДЪНОЖНЮНО
 ГАМАТВОИМА
 АЩЕБОДВДЪ ГАНА
 РИЦАКЪТН КАКО
 ЖМОУКЪСТЪСНЪ Н
 НИКЪТОЖЕНЕМО
 ЖАШЕНМОУОТЪ
 БЪЩАТН СЛОВЕСЕ
 НИ СЪМЪКЪТО
 ОТЪДЫНЕТОГО
 БЪПРОСИТННГО
 КЪТОМОУ
 СЖ·СІ·ПОН·ЕВАН·

О ТЪМАТЪСА ГЛА СНА
РЕУЕГЬ ОУЧЕНИ
 КОМЪСВОИМЪ
 АМИНЪГЛІЖБА
 МЪ НЕМОИМОИДЕ
 ТЪРОДЪСЪ ДЕНЪДЕ
 ЖЕБЪСАБЪДЖТЬ
 НБОНЗЕМЛАМИ
 МОИДЕТЬ АСЛОВЕ
 САМОА НЕМИМО
 ИДЖТЬ АОДЪНИ
 ТОМЪНЛОГОДН
 НЪ·НИКЪТОЖЕНЕ
 БЪЕСТЬ·НИАГЛІ
 НБСЪНИН·ТЪКЪ
 МОЩЬМОИДИНЪ
 ІАКОЖЕБОБЪДЪНИ
 НОНЪКІ·ТАКОБЖ

ТЪЦРСТВННТКО
Н·ДАБЖДЕТЬКО
ЛНТВОИ. ПАКА
НАНБСННАЗЕ
ПЛАН ХЛЪБЪНА
ШЪНАСЪЩЪНЪ
Н·ДАЖДЪНАМЪ
ДЪНЬСЪ НОСТА
ВННАМЪ·ДЛЪ
ГЪНАША·ЯКО
НМЪОСТАВЛН
НМЪ ДЛЪЖЪ
ННКОМЪНАШН
МЪ ННЄВЪВЕ
ДННАСЪВЪНА
ПАСТЪ НЪНЗВА
ВННЪОТЪНЄ
ПРНМЗНН Н

ВѢРОВАША ВЪ
НЮГО... Ж. ВНЕЦВѢ
РОНОСЪНЪА ЗАОУТРА
ПРО·ГЛА·Д·НЗСТЪ·СТН
ЕУЛНЄ·ѠМА·ГЛА·С·С·:

ВѢРОВАША ОНО
КДА ПРНБЛН
ЖНСАНІС ВЪ
НЕРОУСА
ЛНІУЪ Н
ПРНДЕ ВЪ ВН
ФОЛГНІУ КЪГО
РЪ КЛЕОНЪСТЕН†
ГОГДА ПОСЪЛАДЪ

1. С К О Н И Б Ъ Г Л О В О
 2. И С Л О В О Б Ъ О Т Ъ
 3. Б А И Б Ъ Б Ъ
 4. Г Л О В О Д С Е Б Ъ
 И С К О Н И О У
 3. Б А И Т Ъ М Ъ В С А Б И
 Ш А Д И Б Е З Н Е Г О И И
 У Ъ Т О Ж Е Н Е Б Ы С Т Ъ
 4. К Ж Е Б Ы С Т Ъ Т В Ъ Т О
 М Ъ Ж И В О Т Ъ Б Ъ И

Ж И В О Т Ъ Б Ъ С В Ъ Т Ъ
 5. У А О В Ъ К О М Ъ Т Н Е В Ъ
 Т Ъ В Ъ Т Ъ М Ъ С В Ъ Т И
 Т Ъ С А И Т Ъ М А К Г О
 6. Н Е О Б Ъ Т Ъ Т Б Ы С Т Ъ
 У А В К Ъ П О С Ъ А А Н Ъ
 О Т Ъ Б А И М А К М О У
 7. П О А Н Ъ Т Ъ П Р И Д Е
 В Ъ С Ъ В Ъ Д Ъ Т Е Л Ъ
 С Т В О Д А С Ъ В Ъ Д Ъ Т Е

85. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 2.

Зразок шрифту з видання А. Востокова 1843 р. Пор. з № 79.

 С Л А В А Т Е Б Ъ Г Н Ц Р Ю И Б С Ы З И Н Т А К С Е З П О Д О
 2. Б И М А Н А П И С А Т И Т У Л Н Е С Е П О У А Х Ъ Ж Е
 3. П И С А Т И В Х Л Ъ С Ф У Д Д О К О Н Ъ У А
 4. Х Ъ Ё В Ъ Л Ъ Ф З Е Н А П И С А Х Ъ Ж Е С У
 5. Л Н Е С Е Р А В О У В Ж И Ю Н А Р Е У Е П О У С Ж Ц О У
 6. В Ъ К Р Ы Ш Е Н И И Н О С И Ф В А М Н Р Ъ С К З І О С Т Р О
 7. К И Р Ъ Б Л И З О К О У С Я Ц О У Н З А С Л А В О У К Ъ В А

86. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 294.

Запис діякона Григорія.

3 з оу нз аславоу жикъ н аз оу тогда
 3 прѣдръжащюу овѣвластн ноу асвое
 3 гомрослава и братасвоего болодн мнра.
 3 самъ женз аславъ князь правлаа
 3 шестолъ асвоего гомрослава к зѣкѣ.
 3 А братасвоего столъ поржун практи.
 3 блнз коу скоемоу остро мнроу новѣ
 3 городѣ шнога же лѣ дароу нѣзъсѣ
 3 та жавъшоу моу еуланесе наоутѣ
 3 шенне мзнога мз ашамъ крстннн
 3 нска мѣ данемоу гѣбѣ блннестѣ зы
 3 хъ евангелнст х нлоана лѣ еса.
 3 лоукзѣ млар нстѣ хъ раоуцѣ двра
 3 ама нсакѣ нзакѣ ка саломоу
 3 емоу н подроужню его реофа
 3 нѣ нудомзю н подроужнемъ
 3 уадзю сздравдствоунтежемъ
 3 ногалѣ сздръжаще пороученнѣ

3 СКОЕ: АМННЗ:

✠ АЗЪ ГРИГОРИИ ДН

3 ЯКО НАПИСАХЪ ЕУЛНЕСЕ ДА ИЖЕГО
 3 РАЗНѢ СЕГО НАПИШЕ ТО ЖЕ ДВОЗН
 3 ЗАЗДРѢТН МЛНѢ ГРЕШЬНИКОУ
 3 ПОУАХЪ ЖЕ ЛН САТН МЦА СКТѢ
 3 КѢ НАПАМѢ И ЛАРНО НА ДАКО
 3 НЬУА МЦА МАНѢ ВѢ ВІ НАПА
 3 ЕПН ФАНА МОЛЮ ЖЕ БСѢ ХЪ ПИ
 3 УНТАЖЩНХЪ НЕМОЗѢ ТЕКЛА
 3 ТН НЗН СПРАВЛШЕ ПСУНТАНТѢ
 3 ТАКОВО ИСТѢ И ПЛЪ ПАУЛЪ ГЛѢ
 3 ТѢ БЛѢ А НЕКЛЫНѢТЕ
 АМННЗ

87. Остромирова Евангелія 1056-1057 р., л. 294б.

Запис діякона Григорія.

88. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 87.

Мініатюра Євангеліста Луки.

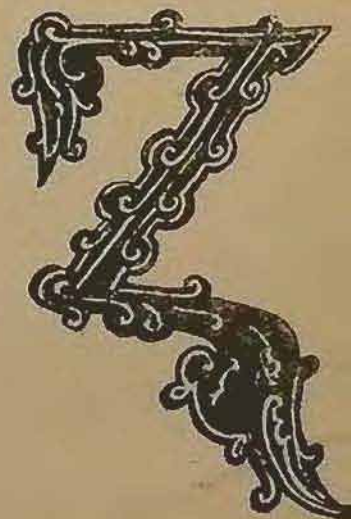
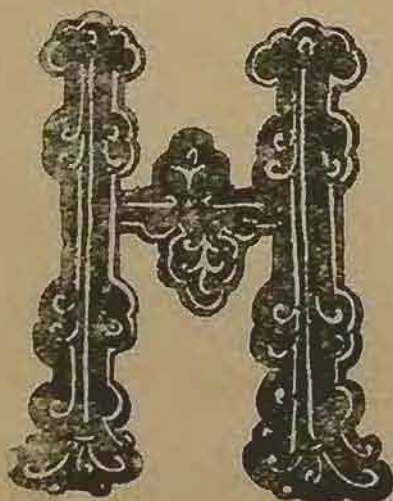
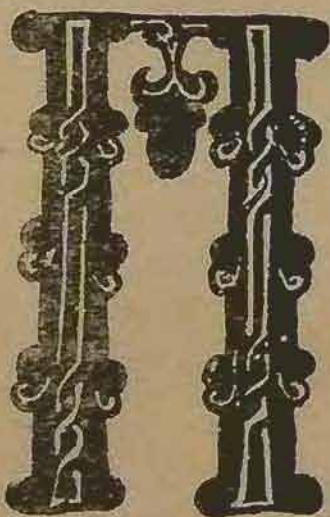
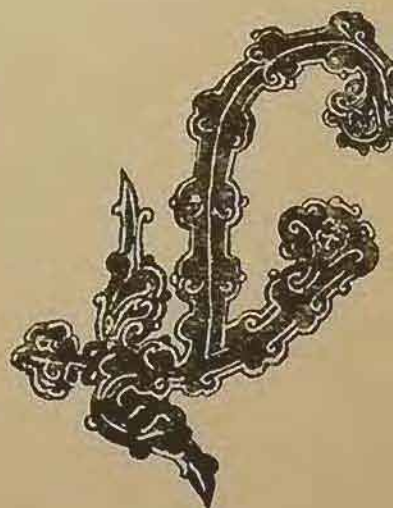
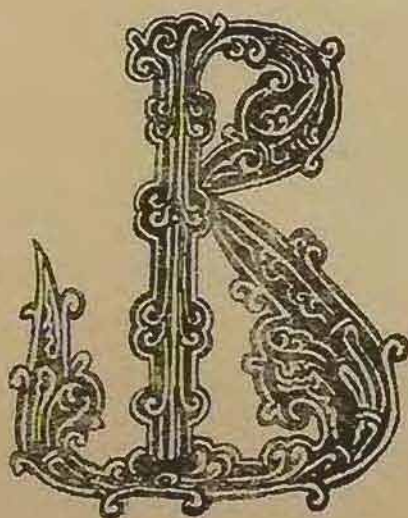

89. Остромирова Євангелія 1056-1057 р., л. 1266.

Мініатюра Євангелиста Марка.

90-98. Ініціали з Остромирової Євангелії 1056-1057 р.
К л. 636, К л. 2666, Р л. 2676, К л. 2696, Р л. 216, С л. 106,
П л. 1416, И л. 2516 і З л. 2556.

СВЯТОСЛАВЪ КНЯЗЬ СЪ СВОИМЪ СЕМЬЕМЪ
 И СЪ СВОИМЪ ДОМНОУМНЫМЪ

И СЪ СВОИМЪ ОЛГЪ ДЪДЪМЪ И СЪ СВОИМЪ КНЯЗЕМЪ СТОСЛАВЪ

57

99. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. І.

Князь Святослав і його сем'я.

БЕЛЫИ НЕЗНАЮЩИИ ЖИВУЮЩИИ СТО
СЛАВЪ БЪЖДЕ АМНЕНАМЪ ЖЛОКЪ Ж
ДОСАДЪ ДИЖЛАНЫ НЪДКА БАВ
ТИ ПОКРОВЕНЫИ РАЗУМЪ БЪ
АЖЕНЫ БЪМНОГО СТЪЗЪ ТЪНЫ ХЪ
СНУЪ КНИГЪ ПРЪМЪ ДРАГО ВАСНА
АКЪ ЗРАТЪ ЖЪ ХЪ ПОВЕЛЪ БЛАГЪ И СКА
ДРОУ ВЪ ДАНО ПРЪМЪ МНОУ БЪ ТВОРН
ЕУМНАКО НАЕВЪ ДАЩАТЪ ЖЕ
РАДЪ ЖАЛЪ БЕГО РАЖЕИ СЫ СЪ ВЪ ДАНО
БОДЪ ЛЕИ А СЪ СЪ АНО ВЪ ТЪ МНО
ГО СЪ БЪ РАВЪ А КИ ВЪ ДА И ТЪ СЪ БЪ
ЛЪ А ТЪ СЪ ЧОБЪ ЦИ БЪ ПРЪМЪ ВЪ СЪ
А КИ СЪ ТЪ ВЪ ДА КИ СЪ И КЪ ОУ ТЪ СЪ
ХЪ И КЪ ДЪ БЕЛА РЪ МНА ВЪ РАКЪ СЪ ТЪ
И НЪ ТЪ СЪ МЫ СЪ ДА ЛЪ ВЪ МНО СЪ А
МЪ МНО БЫ И ТЪ ОЛОМЪ СЪ ЖЕ ВЪ КРОИ ТЪ
ЖЕ ДА И НЕ ПАУЪ НЪ СЪ БО РАДЪ ЛА А ВЪ
РЪ ОУ СЪ ТЪ МЫ И ХЪ БЪ ЖЕ ТЪ ВЪ МЪ ХЪ ЖЕ
И НЪ ВЪ СЪ ВЪ ХЪ И А И ЖЕ И БО И КЪ СЪ
И СЪ ПЪ МЪ СЪ ВЪ МНОУ И МНА ВЪ ТЪ СЪ
ТЪ ВЪ И НЪ ЖЕ ПА МНА И КИ ОУ ВЪ И ПНА И

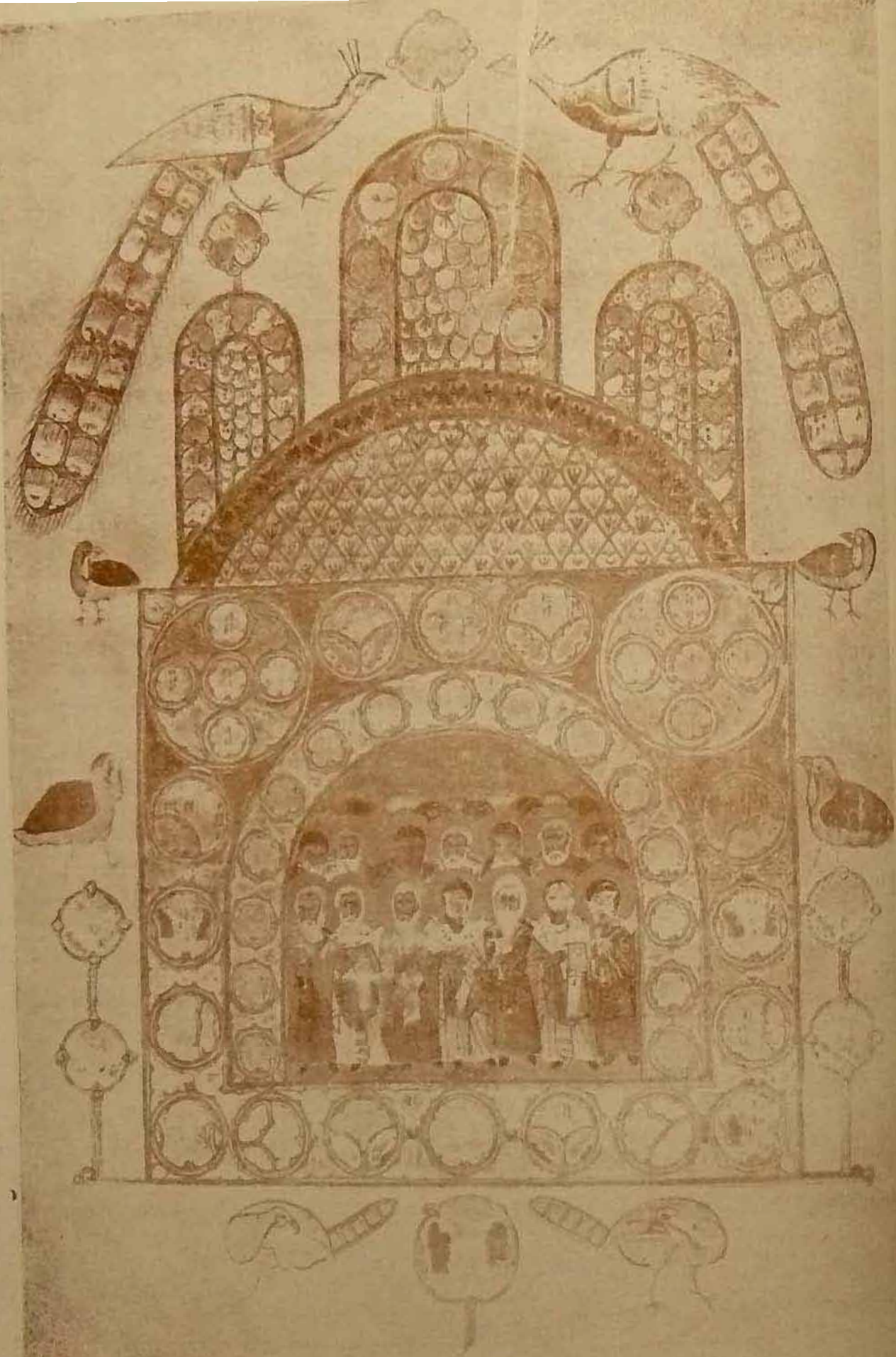

101. Збірник кн. Святослава 1073 р., л. 3.

СЪБОРЪ ОТЪ ДНѢШЬЩИХЪ ТЪЛКОВАНИ
 И ОНЪ АЗЪ ОУМЪ ХЪ СЛОВЕСАХЪ
 УДѢЛАННЪ И АПЛЪ ИКЪ И
 КНИГАХЪ ВЪ РАТЪКЪ СЪЛОЖЕ
 НЫ НА ПАМЯТЬ И НА ГОТОВЪ ОТЪ
 ВЪ ТЪ СТАГО КАСНА НА СТЪ ТОГО
 ОЖЕНА ОУ О НА СТЪ ВЪ МЛАДОУ СЪ
 ТНЕАТСАВНОУЕ

А ИКО ЖЕ ДШЬНЫ И НЕ ДЖ
 ГЪ ИСТЪ СЪ КОЗЪ АНО
 БАНШЕ СЪ ЛЬНЫ ТАТИ
 ОУ СЪ ПАУ СЪ СЪ ЗЛА
 И НЕ СЪ ВЪ СЪ МЪ СЪ
 БЪ СЪ ЛЬ СЪ СЪ КЪ ОУ ТЪ
 МЛУ ПРЪ СТОУ ОУ АЛОУ
 КОУ ОНЕМЪ ЖЕ КЪ РОУ
 ЮГЪ ТО КАКО ХУТЪ А ПР
 РОКЪ НАНА ПЪ ЛЪ ПО СЛОУ
 ШАНЪ КЪ СЪ ВЪ МЪ И
 СЪ МННО СЪ ЛЬ НО ХУТЪ
 ЦНН ХЪ НА СЪ ПЪ КЪ
 ТН КЪ РОВАТНЕ СЪ ЛЪ ПО

СПРЪ ХУДА ПРЪ ОУ ОУ МЛУ
 КЪ СЪ ИКО СЪ ВЪ СЪ
 БАТНА СЪ СЪ ВЪ РНЕ СЪ
 ОПЫТОВАТН И КО СЪ
 АН СЪ КО СЪ СЪ СЪ СЪ
 СЪ СЪ ВЪ НЕ СЪ ТАНЪ БЪ ДЪ
 ТЪ ПРНО СЪ СЪ СЪ СЪ
 БЫТНЕ ДА СЪ ТЪ ПРНО
 ІАКО ЖЕ СЪ СЪ ВЪ ТЪ ВОЛЪ СЪ
 НЪ СЪ ДА ПОУ ТЪ ОУ БОНЕ
 ВЪ СЪ СЪ ШИ ОУ ОУ СЪ НЕ
 ВЪ СЪ СЪ ШИ ДНІАКО СЪ
 И СЪ ПЪ КЪ СЪ ТЪ СЪ ТНЕ СЪ
 СПЪ ТЪ СЪ ШИ КЪ СЪ ОУ СЪ

У О Г Ж Л О П О У Ш Т А І Ж
Ш Т Ж Д Б Н С Т В О У
Ж Т Ъ Н Б С Н Т А І К О
Б О Н Ф А Р О П О К Н К В Л Ъ
С В Н Ж Ъ З Л Ы Н О І Е Н Р Ъ
Т Ъ Н О І Е Н Ж А Б Н О І Е
С Ъ Т В О Р Н Ш А П О С Л А
Б Н К Ъ Ш Ж Б О У В Л А
Д О У Ш Т А І Г О Р А Д Н Б Е
З О У Л Н Я П Р О С Т Р Ъ
І Н В О Н М Ъ П О В Е Л Ъ
Б О П А Г О У Б Н Ъ І Я Р А

Ф А Н А Г Н Е В Н ѿ В ѣ Т Н П Р О Т Н
В О У Н А Н Е С Е М Ы Н У З К Л О У О Т Ъ
В ѣ Т О Л Ъ ѿ М Е К Ы Х Ѣ П Р А В О
В Ѣ Р Ы Н У Х З О Р А З Л У Н Ы Н Ъ
Х З Г Л А Б Н З М А Х Ъ В З П Р О
А Н Т І О Х А У Ъ Т О К З Н А М Е Н І Е С Ъ
В Р Ы Ш Е Н А Х Р Ъ А Н А ѿ В ѣ Т Ъ
ѿ В Р А П Р А В А Н А ѿ Л А Б ѿ Г О У Ъ
С Т Н В А К Р Ъ С Т Ъ І Н З Б О
К Е С Т Ы Н С Т О В Ъ І Н Д О Л Ъ
Х Ѣ З Д Е Л Ъ В Ѣ Л Ъ Г Ъ І Н Д І
Н О У Е Н Н А О В Р О У Ъ С Т Н В Ъ
Н Л Л Н С В Ъ Т А С А : Н С Т Н Ъ

АНАСАБЪ. ЛІ ЗАЩЕ КАКО
ОБЪЗЪКЪ ПРАШАЕШН. ТО
НКЪ ДБОУ. ТО АКЪ ВЪ МЪ
СТЪ. НКЪ ГДА АКЪ БЪГО
ДЪ СЪ ПРАШАТИ ТНІ ЕСТЬ
АШТЕ АНБЕУННЬНОЮ О
БЪЗЪ. ТАКОВЪ ПРАШАЕ
ШН. ТО БЕУННЬНЪ БЪ БЖ
ДЕНЕ ЖЕНЕ БЪ РОБАТИ ПРА
МЪ. НЛННЕШТЕ НЕ ОБРЫ
ДАЕШНСА. ВЪ НЕ БЪ РНН
СЫН. НЩЕШН БО ДА ОБРА
ЩЕШН НЕ БЪ РЖ. НЪ НЕ БЪ
РНІ СЕ НСТО БО Н ПО ПН
САНОУ ОУМОУ. БЪЗЪ ЛЪ
ХИ ТРЖАШОУ НЕ ВЪ ЛЪ ЗЕ
МЖА РОСТЬ. БЪ РОБА БО АБРА
АМЪ БОУ. Н БЪ МЪ ННСА
КЛОУ ВЪ ПРАВЪДОУ. НАР
ГЪ БЖИ НАРЕУЕСА. ДРОУ
ГЪ БЖИ НЕ БЖСКИ НАБРА
АМЪ. Н НАРЕУЕСА НІ ЕСТЬ
АРЖГЪ. ДРЖГЪ ПОСЛОУША
НИ І РАДНЕ ЖИІА. ТЫ ЖЕ
БРАГЪ НЕ БЪ РАЕТЪ БАРАДН.
Н ПРЪ СЛОУШАНИ ІА БЖИ
ІА. ВЪ РОБА ЖЕ АБРААМЪ
БОУ. БЪ РОБА АКЪ ТЪ. АНБ
НЕ БЪ РОБА АКЪ БЫ. ТОГО

БРАЗН. БРАЗН. ННЕ ВЪ
ГАШАЕМОУ. ПО ПН САНОУ
ОУМОУ. ІА КОСОУШТА ІА
ГО ІЕ СТЬ СТВОМЪ СНА БЖИ
ІА. ПОЛОЖЕНИ ЕМЪ НЕЛА
ГОДАТИ ЖНАРНУОУТЬ
ОБЖЕНА. НЗНЖАНТМА
ЗЪ ДАННІЕ. Н ПРН СНОСЖ
ШТА АГОВЪ ОЦН. ПРЪ Ж
ДЕНЕ БЫ БЪША. Н БЫ БЪ
ША АГОУТЪ БЫТИ ІА. НА
РНУОУШЕ ОУТЪ НЕ БЫТИ
ІА. БЫ БЪ. НЕ ТЪ УЪ Ж
ЖЕНА БЪ. Н. АЛЪ ЖОУ
ТЬ. БОУСА ВЪ РАЩА ЖЩЕ.
Н ХОРАТЬ ЗЖЮШТЕ. НЪ
ДХОУ ВЪР ТАЖЦІЕСА НЕ
СТАЖТЬ. ДХА БЖИ ІА. ТДО
СЛОВИТИ НЕХОТАТЬ. ЖЕ
СТО ВЪ ИНОМЪ НЕ ОБРЪ
ЗАНОМЪ СРЦАМЪ. БЖЕСКОУ
ОУМОУ ПНСАНИ ЖСОУПРО
ТН ВЪЩЕСА. УЪТО ЖЕСЖ
ПРОТН БНШАСА. ДОБРТН
СЕН ВЪРЪ. ІЕСІСА ЖЩОУ ОУ
МОУ Н СПОВЪДАНИ ЖОЦЪ.
СНЪ ВЪ СЛОКО Н ДХЪ. НЕ ОУ
ЖЪ СНЪ ННУОУ ЖЪ БЖИ

проукнтамидирънсѣдра
кнѣннцѣленнѣ:

Въжелѣвъпрѣлоудро
стисѣблаоднз аловѣдї
нѣгдасѣтънѣ: прѣлѣ
дростѣбокнаказаннѣ
страхѣгнѣ нѣблѣславе
ннѣвѣранкротостѣ
: лоудростѣнсѣва: *

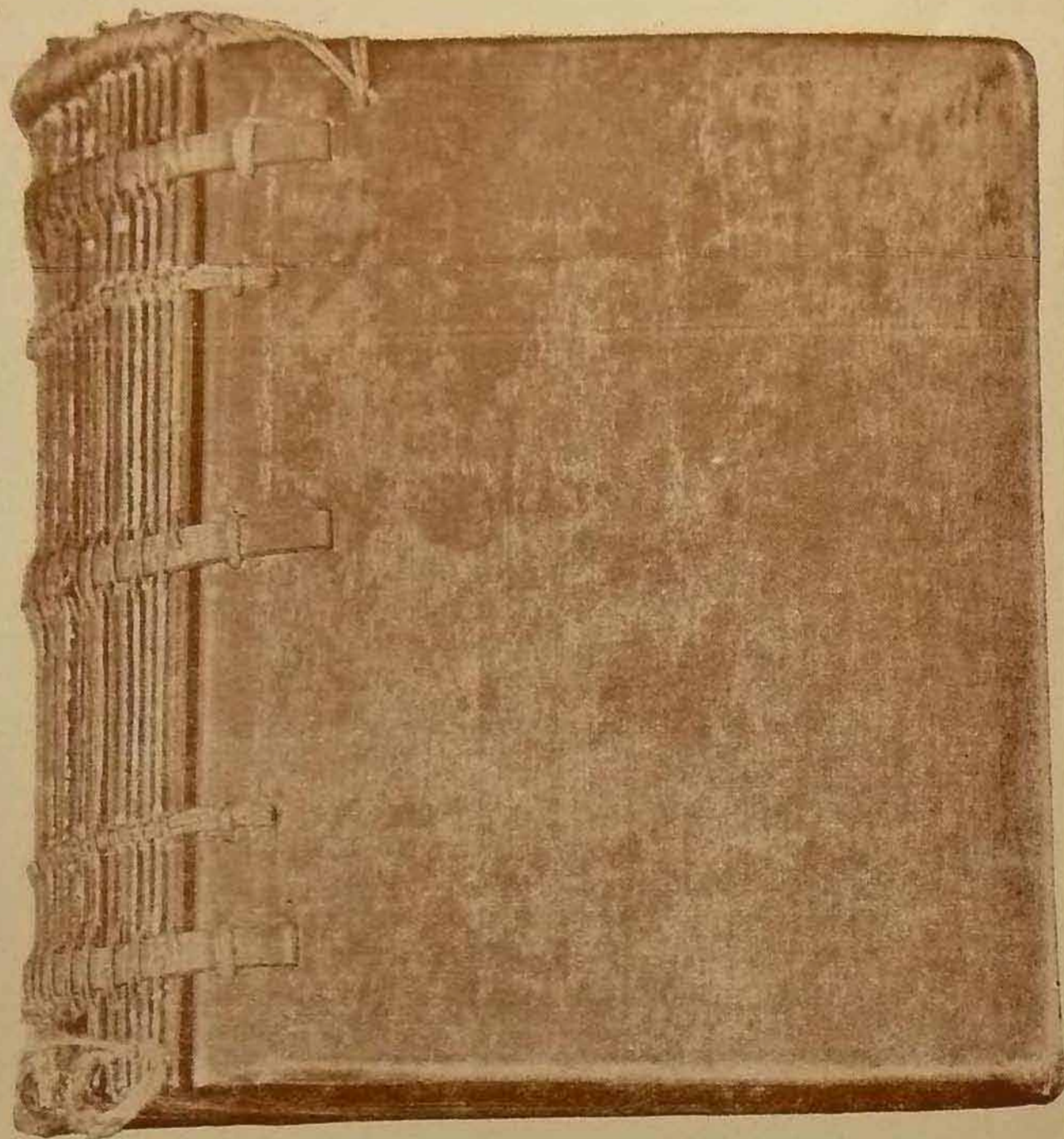

Несѣкрѣвапрѣлоудро
стнѣвоѣна: словѣдѣ
вопозманабѣудѣтъ

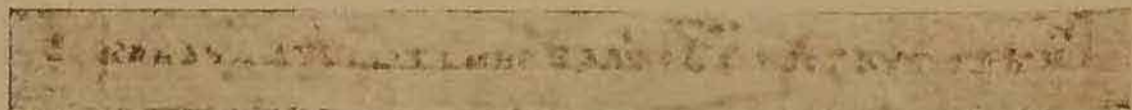

110. Архангельська Євангелія 1092 року.

Загальний вигляд пам'ятки в видавні Рум'янцівського Музею, див. вище ст. 134 і 138.

III. Архангельська Євангелія 1092 р., л. 177.

Рядок з датою пам'ятки, див. вище ст. 133.

Є ВѢА · Ф · ОУТЪ ІОАНА ·

Въ новѣ · стоа · хоу · оу · кр · та · іс · ва · ла · ла ·
 ти · ѿ · го · не · се · тра · ла · тр · іс · го · ла · ри · ша ·
 кле · по · ва · и · ма · ри · я · ма · г · да · ла · ки · ми ·
 іс · же · ви · де · къ · ма · тр · ѣ · но · у · те · ни · ка · го ·
 я · ца · ѿ · го · же · лю · бла · ма · ше · гла · во · те ·
 р · не · во · ѿ · н · же · но · се · си · зъ · т · ко · си · · · · · го ·
 ма · же · гла · во · те · ни · ко · у · се · ла · ти · т · ко · ма ·
 и · ѿ · то · го · ча · са · по · ма · т · зъ · хо · у · те · ни · іс · в ·
 т · въ · сво · м · си · по · се · ла · ви · де · кі · іс · ма · ко ·
 въ · са · о · у · же · съ · в · р · ши · іс · а · а · в · въ · бо · у · де ·
 т · е · а · пи · са · ми · ѿ · гла · жа · до · у · съ · хо · у ·
 а · же · сто · я · ше · и · ѿ · а · н · ѿ · цъ · та · ѿ · ми ·
 же · го · у · бо · у · на · п · ѿ · ла · ми · въ · ше · ѿ · цъ · та ·
 на · гр · ѣ · стъ · въ · зъ · нъ · зъ · ше · пр · ѿ · не · со ·
 ша · іс · хо · у · ст · ма · ѿ · го · не · г · да · же · го · у ·
 во · къ · зъ · ло · цъ · ть · іс · ре · те · съ · в · р · ши · се · а ·
 и · пр · е · з · ко · мь · гла · во · у · пр · е · да · а · хъ · жи ·
 до · ве · же · по · ми · ж · р · па · т · къ · въ · в · а · де ·
 ѿ · та · мо · у · ть · на · кр · ст · ѣ · т · та · ле · за · въ ·
 іс · ху · ст · о · у · б · ѣ · в · ск · ѣ · ли · к · ѣ · д · н · ѣ · то · я ·

ЛЦА СС

И ТА А К РА Д Р И КО М А А
ГО Р Ю И НА К Ъ А НА
КА Т Ъ С Т И НА И С Т О

Е И Н О В А Д Г О Л Е Н О Т Р О В У Л А В И НА
Е У А И Ц И Д О И М А К РА В Ъ Б А С С
Н О В О У С У Л О У А Е Т О У И

Е У А Ш Л О У К Ъ Т

А Н О В О И Р И Д Р И К Ъ М А Х А
С Е У Ф И Е Ъ И Ж К А Ж Е К Т Ъ Б И И
Т А М Ъ И К Е И И Д Е П О В О Р К Ю С
Ю Б О В О М О У К Ъ Д К Ъ С О У К С
С Д Р Ъ И Н К Ъ С Ъ Б А И И
И В А Т А У И Е Т Е Н А А
Ш Д А В О К С И Н Г Ъ И З А И
И Р И И П Р А У Б Е Н О У В Ъ К Ъ И И

115. Архангельська Євангелія 1092 р, л. 123

ЕСТЬ ПРНТЪУЖСНІА ОУПОДОБ
 СЦРТЪНІА КЪ СНОУ ДВАТИ
 ДВЪ ІАЖЕ ПРНІМЪША СВѢТНА
 НІА КЪ СВОІА НЗНДОША ПРОТНВЖ
 ЖЕННХОУ НІА КЪ СТЬ ПАТЪЖЕ БѢ
 АШЕ ѠННХЪ БЖН ІАПАТЪЩА ДРЪ
 БЖА ГАРКО ПРНІМЪША СВѢТНА
 НІА КЪ СВОІА НЕ ВЪЗДАША СЪ СВОІА
 ОЛБА АМЪ ДРЪІА ПРНІАША СЪ СВО
 ІА ОЛБНІА КЪ СЪ ДЪХЪ СЫ СВѢТНА
 НІА КЪ СВОІА ІАЩАЩЮ ЖЕ ЖЕНН
 ХОУ ВЪЗДРЪЛАША СЪ КЪ САНІА ПДА
 ХЪ ПОЛОУНОЩН ЖЕ ВЪ ПЛАБЪ СТЬ
 СЕ ЖЕННХЪ ГРАДЕТЬ НСХОДНТЕ ВЪ
 СЪРЪТЕННІА ІАМОУ ТОГДА ВЪСТА
 ША КЪ СЪ ДЪІА ТЫ НОУ КРАІНІА КЪ
 ТНА НІА КЪ СВОІА АБЖА ГАРЕША
 ПДЪ ДРЪІА МЪ ДАДНТЕ НАМЪ Ѡ ОЛБА

Ѣ ВРЪЛАМО ВЪННАСІСЪ ВЪКА
ИОРЪНАСОУЛЪ ВЪГРАДЪГАЛНАЕ
ИСКЪ ИБВОУТАВЪСЖБРТЫ ИОУ
ЖАСАХЖСАУТЕННИЦНО ТАКОСЪ
КЛАСТНІЖБЕСЛОКОНОГО ИВЪБН
ЛНЦНБЪУЛКЪИМЪІАХЪБЕ
СЫНЪ ИТУНІЪ ИВЪЦЪЛНГЛА
СОМЪВЕЛНІДЪГЛА ОСТАНИ УЪ
ГОНАМЪ ИТЕБЪІСЕНАЗАРАНИИ
ИОНШЕЛЪІЕСИ ПОРОУВНТЪНАСЪ ВЪ
МЪТА КЪТОІСНІТЪІНБЖИИ ИЗА
ПРЕТНІЕМОУІСЪГЛА ПРЪЛАЪТН
И ИЗНАДНІЗНОГО ИИКОРЪІНБЕ
СЪІСРЕДЪ ИЗНАДНІЗНОГО НИКАІС
ЖЕМКОРЪЖАЪНОГО ИБЪІСТЪОУЖАСЪ
НАКЪСЪХЪ ИСЪТАЗААХЖСАДОУГЪ
КЪДОУТОУГЛАЖШЕ УЪТОІСТЪІО
БОСЪ ТАКОБЛАСТНІЖИСНАІЖВЕЛНІ

МІЦА ДОКЪ БРАТЪ

~~СВЯТЫЙ ПИИЩЕ СЛЫШАЕ СЪУШЕ~~

РѢКЪ СЛЫША САНДОШЪ НА
РОДНМОУЗН. НОУГНЪТ
АХОУТЪН. И ЖЕ МАСТЕР
А СЖИИ БЪТОУ ЕННЕ КР
БЪН. АЖТЪ ДЪНА ДЕСА
АЖЕ. ИМНОГО ПРИИГЛЪШН.
ШМОГО БРАТЪ. ИЗДАДЪШ
НЪ СЕСКОЕ ИМЪ ЕННЕ. ИИИЕ
ДАННО ПОЛЪЗЪ О БРЪТЪШН.
ИНЫ АУ ЕКАГОРЕ ПРИШЪДЪШ
И. СЛЫША КЪШНО И СЪ. ПРИ
ИГЛЪШНЪ БНАРОДЪ СЪЗЖ
АЖ ПРИКОСНО САРНЗАХЪ ЕГО.
ГЛЪШЕ БО АКО АЩЕ ВО ПРИКО
СНОУ САРНЗАХЪ ЕГО Е СІ СЕМ
АЖДОУ. И АБЕНЕ НСАК ПАН
СТО. У КРЪБЪ СЪ. ПРАЗОУ МЪ

У БО АКО ОУЕЛЪ ШРАНЫ
НАКНЕ ІС О ЦИ АУ И СЛОУ И
ШЪ ДЪШ ЖЪ ШНЕ. ПО КРА
ЩЕ СЛЫШАРО ДЪ ГЛЪШЕ КЪ.
ТО ПРИКОСНОУ САРНЗАХЪ
МОУХЪ. И ГЛЪШАЕ МОУ ОУ
У ЕННЦЕ ЕГО. КИ ДАМАРО
ДОУ ГНЪТА ДЪШЪ. ТА. ГЛЪШ
И КТО САРНКО СМОУ МН
Е. ПОЗНАШЕ СЛЪ НА ДЪТН
СЪГО РЪШЪ ЖЕ СЕ. ЖЕНА ЖЕ
ОУ БО ДЪШН САНТРЕНЕЩУ
ЦН. КЕ ДОУЩН И ЖЕ БЫ
ЕИИ ПРИИДЕН ПРИПАДЕ
КЪ НЕМОУ. НРЕУ СЕМОУ КЪ.
СЖИСТИНА. ІСРЕУ СЕ И.
АРЪЗАНДЪШН. КЕРАТКО
А С ПСЕ. ТА. И ДН СІ МН РЪМ.

МІЦА ЧТО БЪ ТА СЪ
ИИИЕ ПО МАГО ИИИКА
СЪ ШДОУЖЫ: У

Въстоудіи на мѣстѣ
рабынѣ и народоу
никъ его множество
мо голоудни. ѿ хъ
се жъ дѣла. и ерсема
и по морь дѣтринскан
сидоньскан же приидо
ша по слову шагого. ни
вднѣ сѣ ѿ негоудѣ сѣ
онхъ. неграждѣннхъ
ѿ дѣхъ нечистыхъ. и
цѣлахоу сѣ. и быша ро
днсканше прикасати
сѣ емоу. и косилан же
гонсхождаше. нецѣл
аше къ сѣ. и тѣмъ къ бо
дѣо. и не боинаоу теи
никъ къ егдаше. бла
женнишии яко ба
шо есѣ чурѣне кже

блаженни на блѣщни
ныи. ѿ котн насытатъ
сѣ. блаженни наущен
саныи. ѿ котн смѣетсѣ.
блаженни еждетсѣ гда по
носатъ бытѣци. егда ра
доудатъ ноу коратъ. и
принесѣ и маваше ѿ ко
злоснѣа тѣмъ радн. блѣ
радоудтсѣ бытѣ дѣнѣ
и грагосѣ. се бо мѣзѣ
аша многа есѣ на блѣ сѣхъ.
МѢ А тѣмъ ѿ гда тнѣ
анѣ. еуици сеи гдѣ крабѣ
МѢ А тѣмъ ѿ гда тнѣ
стратнѣи дрѣужиннго. еу
иноктѣмъ крѣпнѣ.
МѢ А тѣмъ ѿ гда тнѣ ѿ фр
рсоу. и патѣтѣтѣ сѣ. еуици
тѣмъ крѣпнѣ. **МѢ** А тѣ

ИЗБАВАЮ	АКТИВУ ГАК
АМНОУ	АМНОУ
ЗБРАМАН	ВНИКЛАТЯ
БЖИДНУБ	АТНАВЖЕПРЕ
АУА	НКОЛЕЗН
АНА	СТЪКЪРЪА
АНА	НКОСЛАВЕН
АНА	ПРОСЛАВН
АНА	НЗБЖПЕР
АНА	БЛЕШЖЕИЛА
АНА	ЖНОСЖПА
АНА	АУА
АНА	САЦИШАКОБО
АНА	АНТЕПОДАВА
АНА	КІТЪНА
АНА	КБМАЖЕД
АНА	АДИ
АНА	ПРАМЖЕГЛА
АНА	НИКОЛЕГДА
АНА	КЪНВАЖПА

КЪ РАДАША И ДУ

~~КА~~

БЕН ПИНЕНСКА

УЖТБЕ КАМЕНЕ

ИМЪ ПОБИТИ

ДЕНЪ И ПАКЪ ІАН

И ДРШН ТАМО

БЪ ШТА ІО + НІ

ЛИНА ДЕСАТЪТО

ДННЪ КСТЕ ВЪДЪ

НИ ДШТ КТО УО

И СЪ ВЪДНЕ НЕШ

КЪ КНІТЪСА ІАКЪ

СЪ ВЪЗМІРА СЕГО

КА ДЪТЪ +

КА ДІ КТО УО ДН

ПЪ ВОШТНЪ

КА ДННЕМЪСА ІА

СЪ ВЪТА НЕТЪОМЕ

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

КА ДЪТЪН СЪКЪ НІО

Б. Е. + А. П. Ж. Д.
К. Т. К. А. М. П. Б. К.
П. О. М. Т. С. И. Н. О. Т. Е.
Б. Н. У. Н. + Т. П. К. Т.
К. О. С. Е. У. Т. П. И. П. А. А. Т.
Т. Е. Б. + О. К. И. + П. К. У.
К. О. Д. А. Т. Н. О. В. О. У. С.
А. Н. Т. У. С. У. Т. В. О. Т. О.
У. Т. Н. И. Е. Л. И. Т. С. А.
Д. А. З. А. П. А. Л. У. Т. А. К. И.
К. Ж. Д. Е. Ч. Е. Н. О. Н. О. Т.
У. Т. Е. И. Н. + М. А. + П. Е. С.
У. Ъ. К. А. А. Т. Е. Р. Д. И. Ж. Е.
К. О. А. Н. Т. Е. Н. А. В. И. Т. Ъ.
Т. Р. О. П. Ъ. Т. О. У. С. Ъ. К. Е.
Р. Ж. Т. А. Г. О. С. А. Н. + А.
Б. И. Е. Ж. Е. П. О. С. К. О. В. К. И.
Д. Н. И. Н. Т. Е. + У. Т. С. А. Н. И.
В. А. Р. Ъ. К. И. Т. Ъ. П. Л. О. У.
Н. А. П. Е. Д. А. С. Т. А. С. Ъ. Е.

Д. Б. У. С. П. А.
Ж. К. И. Е. + И. Г. И. Л. У.
И. К. I. А. Д. В. И. Г. И. Х. Т.
+ И. Т. О. Т. А. С. К. И. Т. У. Е.
У. К. А. В. Л. Е. И. М. И. Н. А.
К. О. В. Е. Ч. У. С. И. Н. А. Т. О. В. А.
И. К. И. Н. + И. П. I. С. А.
У. Т. П. А. Д. У. С. Т. Е. С. А.
В. Ъ. С. А. К. Ъ. А. П. А. У. С. И.
М. С. А. Н. + П. О. У. С. Т. О. В.
И. Ъ. З. Н. А. Т. А. С. Т. У. С. К. А.
А. Т. О. П. А. Д. Ж. И. Т. А. К.
К. Л. А. Ц. Е. У. З. П. Р. Е. К. Р. И. И.
И. Х. Т. С. Т. С. И. А. С. О. Ъ. П. О. Л.
К. О. Ж. К. С. А. Н. К. О. Ж. + И.
П. О. С. Т. А. С. Т. Е. А. Н. Г. У. С. А. З. И.
С. К. О. М. П. Е. Т. А. С. О. В. А. Ъ.
В. Р. А. И. К. О. М. Ъ. Т. Р. Ж. Ъ.
И. Т. И. П. А. Л. + И. С. Ъ. Ъ. С. О. Ж.

АГО БЕСЕЛНІА ПРАДОСТН.
 БНН ЫМНІ ОДАВАКШН.
 ТРУЖЕСЬ ГЖЕЛМН. О
 ДІ ГНАІА ПЪТНІА СЪ
 ТКОРЖ. БЪКА БУЛО НЪ
 БОЛА БЪРБННІ ПОВКОН.
 КОЛІ СЪ СЪЖА ДЪМАША.
 БЕЗАКОННІА МНАШТЕ
 СЖШТЕ. І ЖЕ СЛОУЖИТИ
 КРОМЪ ТВОЕГО ДЪСТА
БЪСКЖІ ЖІ ПРНО КРЪБЪ
 НАКІ СІ ДШЕ МОІА Н
 БЪСКЖІ ЖЕ СЛОУШТА
 І ШІА ПІДЪ СІА КЪ
 БОУ. ІАКОН ПОБЪМЪ
 СІА МОУ. СІ СЕ ПІ КЪ Н
 ДІА МОІ ГОНЪ МОН
ДІ СІА МІА БЪ І СТВІА СЕ
 ОВА ША ЛЪМА.

НЪ РАЗОУМЪ НІА ТА
 ОБЪШТА БІА ТЪ БО НІА
 БАДГЪ. ІАНА ДЕ ЖДА МІ
 МЪТН. НО ТЪ БРЪШУ Н
 ОУНІ ШНІ. І ЖДА ТН
 СІ СЕ ПІА БЪ ЖІА. ІАКЕ
 БЕ СЖА ДЪ НІА ДІА МОУ
 ВЖДОУШТ Ж.

† СКАЗАНИЕ ДІА. ША МІА
 БЪ КО НІ СІА ПІА МЪ КО РЪ
 БО МЪ. ВЪ РАЗОУМЪ.

П СЪ СЪЖДОУШТНІ
 КЪ ВЕШТНІ. ПРОРЕ
 ЧЕНІА МІА ДО
 ЖДАТИ КО НІ ШНІ
 ЗАБЪШТАЮТЬ. ПРІА
 ЖІ ТЪ ЖЕ ПІА ТЪ А ЛЬНО ІА
 ПІСА НІА ВЪ РАЗОУМЪ.
 А РАЗОУМЪ ВЪ ШЕ ОМІ

ЕГО. ИМНРЪ ДА ДА ВЪ
 ДЪННЕГО СЪЖЕНА ДА И
 ВЛАХСНАТА. И ВЪ
 ПИЕЧЪ ПЛАВЪ. ВЪ АН
 КЪ И ПРОВО ВЪ ДЪННІКЪ
 ИСТИНЫ. САДЪ ИСТЬ
 ДНРЪ НАШЪ. И ЖЕ СЪТВО
 РИ ДЪ ИСТЬ О БО ІЕ ДІНЪ
 И СРЪ ДЪ ИЮ ІЖ ПРЪ ГРА
 ДЖ. ЗА ГРА ДЫ РАЗОРН
 ВЪ. И СА МЪ ЖЕ ТЪ. СЪ ГИ
 И ДЪ А ПІ ДЪ РЕ ЧЕ. МО И
 ДНРЪ ДА ІЖ ВА МЪ. МО
 И ДНРЪ ОСТА ВЛА ІЖ ВА
 МЪ. ПРЪ СЪТВО ЖЕ ІЕГО. И
 И СЪ ПРАВ КЕНЪ И ДНРЪ
 ІМЪ. И СЪ ПСЕ ННІ Е ІА ЗЪ
 ІЕ ВЪ ФА ЛМЪ. ПРЪ ДЪ
 О ВЪ ШТА ІЕ ТЪ. ПО ПЕ ЖЕ

ВЪ ИСТЫНУ А ІСЪ. О ВЪ СЪ ТЫ
 И ПРІ ЕНО. О ВЪ ЖЕ НА СЪ
 РА ДН ПРІ НА МЪ. О БО ІЕ
 ПР О Р О Ч Е С Т В О О У К А З А
 І Е Т Ъ. П Р Е Ч Е І А К О С А М Ъ
 И М А Т Ъ І А К О ВЪ ВЪ СЪ ВЪ
 ХЪ В Л А С Т Ъ. П Р І Е М А К Е
 Т Ъ Ж Е І Ж А К О І У А І С Ъ
 О Т Ъ С В О І Е Г О О І І А

О ЖЕ СЪ ДЪ ТЪ В О И
 П Р В І Д А Ж Д Ъ. И П Р А
 В Ъ Д О У Т В О І Ж
 С П О В Н І П Р А
 Д Ц Р Ъ І Е С Т Ъ. И С П Ъ П Р Е
 ВЪ В А І К А ХЪ. Т Е М Ъ
 Ж Е І П Р А І Е Г О. И С П А П Р Е
 В А П Р О Р О Ч Е С Т В О Н А Р І
 Ч Е Т Ъ. Т А К О Ж Е І Л Ъ В А
 І Е Г О. П А Т Р І А Р Х А І А К О

ДОНАКАДЕНЬ ВЪЗНЕ

СЕЛА :

МОЛЮЖЕТА . ОТЪ РАДУ
ОТЪ ТЕБЕ О БРЪСТН .

ТЪ ЖАВО . И НАЛЕЖА

ШТАДЪ БДЪ ПЛАУА

СА . ТВОЮ ТАПОДОШТНА

СЛАДНУСА . И ВЪШН

ИРАТЪННУСА . И ВЪШН

НАСТАВИЛЪ МАКСИ .

ТАКО БЫСТЬ ОУТЪВА

И ИЕДОЕ . СТЪЛЪ КРЪ

ПОСТН . ОТЪ АНЦА ВЪСА

ЖНА :

ТВОЮ ГОИРОУШЕНН

И НАДЪ ВЪСА ИРОУ

УАСТНУСА . И ПОГРЪ

ИНУСА НАДЕЖДА . БЫ

СТЪ БОДННУСА . И СТЪ

ТОГДА ПО АВЛДЪННИКЕ

БЛАГО РАДОШТАМИ

И СВЕДАНТЪ НА МАТЪ

СТУПНИАНО

ТОГДА КОБЛАЖЕШУАКЪ

БЛАГОШНАМАТУША

МАТЪ ЕЖИЖКЪ СЕБЪ

МОШЕ БЛАГОТЪ СЛАВЪ

СЕТНОУ

* СЛАВЪ СЛАВЪ НА ХУ

* НАМЪ ВЪ ДАВНОМЪ

* СЪЖЕНОУШУМЕНЦЕ

* РЪКЪНЪМАКЪ

ВЪНОТЪ СЕГОУШЕНО

БЖЪШЪМАКЪ

БЛАГОТЪ ВЪЖИРАКЪ

ГЪНЪ ЖЖЕТАНИЪ

НУШНОУШЕ СЛАВНИ

МАКОДЪ КЪ СЛАВУ КЪ АНЪ

ГЕ...

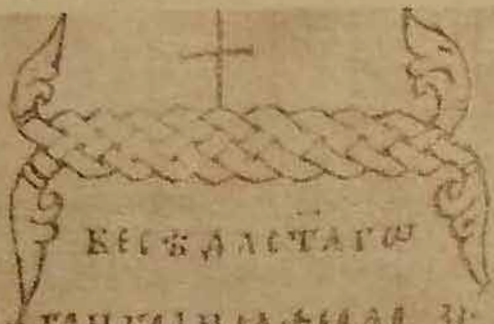

Н СПОВѢСАТЕ ВЪ ПРЯКО
 СТН СРЦА. РАКОЖЕ ПРНШ ВЪРЖЕНН. БЪ БМА СРЦ
 МЪ. Н СПОВѢСА. ТАКО ДРСТОНТЪ. Н ПРАВЕДОУ
 УА КСОУ. Н СПОВѢДАТН С АГВН. С ГА АН А ВУ У ОУ
 СА СОУ ДЪ БА МЪ ПРАВДА Ы ТЫ ТВОЮ ІА. С ГА ДА КО
 Н С П РА К Н ТЪ У А В КЪ СО У А БЪ ЗІ Б ЖНІА. Т О Г Д А
 СЪ В РЪ Ш Е Н О Б Р А Ц Е ТЪ С А Н А Б ЖНЮ. О П РА К ЛЬ
 Н Н А ЧУ В О І А СЪ Х Р А Н Н. Н Б О С Т А В Н М Е Н Е Д О З К Л А .

ВЪ Ы Р Н С А Г А К О М Л Е К О С Р Ц Е Н ХЪ. Ж Н А О М Л О У О У
 С Т Н Ш А Б О С И Р Е Ч У Ъ. О К А М Е Н Е Ш А Б Е ЗЪ Б Р Ъ С Т Е Н Е М .

А ЗЪ ЖЕ ЗАКОНОУ ТВОЕМОУ ПООУЧУХЪ СЯ. А ЗЪ ЖЕ
 ХОЩУ РЕЧЕ К О НЪ Ч А Ч У Н І ХЪ Ж А Р А Д Н П Р И ДЪ .

ВЕСЕЛАСТАГО

ГРИГОРИА БОГОСЛОВА

СЛАВНОУ ДУХУ СВЕАТАМУ

СЛАВНОУ ДУХУ СВЕАТАМУ

ВТОРОЕ СЛОВО
О БЕЛЫХ
ТАИНАХ

КОТОРЫХ КРАСОТА

В ЖИВОБЪИВЪ СЪ

БРЪНИИ РАБО

РЕМЪСЛОВЪ КА

КОЖЕТАРЬСКИ

ВЪСА ВЪ ДИДА

ХЪ РАБОТОУ

ДНЪ ВЪ ШИ

ДА СЛОУЖИТЬ

ТАКОУ СЪС

НОУ НА ПЛАВЪ

СТАИТЬ

ПРОКУШЪ СЛОВОУ

БОГЪ СЛАВЪ БЛА

ДАТИ

АЩЕ ВЪЗДОУЖУТЬ

ТО РАДОУДЪВЪТН

ОТЪ НЕПОСТИЖЪ

ИХЪ ХЪ БЖИИ СЪ

ДЪ ГИБЕЛАЩЮ

И ДАЮЩЮ СЛОВО

И ВОДОУ ДЪ ВЪ

НИЮ ИСАИИ

РОКЪ ДЕТЕ БЖИИ

И ПЛАТАТЬ КЪ

ИЖЕ ДЛАСТН ИИ

ГЛАТЬ ВЪ ДЪ

И ДЪ ХЪ СТАИИ

ТИ:

НЕСТЬ БРАДОБОБИ

СЪЛОТРЕНИИ

АЩЕ ПРЪЖДЕ

ЗЪВАНЪИ ХЪ ВЪ

БН ПОГЛАДЪ И

ПОГОЛОПИЛИ ДЖИ	БЛАГОБЛАГОУБРА
СНАЪНИИИИИИИ	ЗЪИИИИИИИИИИИ
КОРБОГАТЬСТВО	СЛАЩИИИИИИИИИ
БЛАГОУЪИКАИИ	ОПЪИИИИИИИИИИ
ОКИНЪСНТАИИИ	ХЪИИИИИИИИИИИ
ПРИАХЪОТЪОБРА	ТОРСУЕТЪЛЮБА
КАИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ДВУХЪПРИИИИИ	КЪДЪИИИИИИИИИ
ТЪОТЪИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ТИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ТЪИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ЪТИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ВЪТОРЖИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ИИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
БИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
АИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ИИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ТЪИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ИИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ОИИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ
ТОИИИИИИИИИИИ	ЩИИИИИИИИИИИ

ОУСТРОДН

СЖЕУСТРОДН
БЪШАЯНЫ ИБ
ЗДААНЕМЪВЪ
ЗДАТНДЛЪЖЪ
ИНСЛАЪ. ОТЬЕ
СТЪСТЪНАГО
ПОСАЪДОВАНЫ
КА. НОТЬБЖКА
ГОУЗАКОНЕНЬ
КА. ПРЪВОЕОУБО
ЗАЩТА. БЪСТЪ
НЪННЕСЪБЪТЪ.
ТЪМНОУЗЪРЪ
ХОМЪ. ПОТОМЪ
ЖЕНРАЗОУМНЪ
И. СПРЪТЪЕЖЕ
БЪГАНАШЕГОУ
ДА. КОШЕИИЕМЪ
РАЗОУМЪННЕС.
ИЗАССТЕСТЪ
НАЪНЪНЪЛЮ

ЗЪБЕНТРОУДАЪ.
ГОЖЕПРЪТРЕВЕ
БАКАОВЪСКРЪМЛЕ
ННННУЪ. И ПЕТА
ЛЫА. ЖЕНМЖТЪ
ДНЪННОШЪНУЪ
ОЛДН. СДАТТОМЪ
КОЛЬСДЪОУТЪ
КНЕТЪСАИУЪ. И
ДЪЛАЖЪШЕНТРОУ
ЖДАИ. ШЕСА. ОО
ДЕЖДННКОРЪМЪХ
НЕСЪННЕСКАТИИМЪ
ООУМРЪТЪН. КА
КАОУБОДОСТОННАА
БЪЗДААНННАЗДА
СНКА. БЪЗДАТН
МОЖЕМЪНМЪ.
ТЪМЖЕОУБОВСЕ
ГДАПОТЪШНМЪ
СА. ИЖЕНАТЪСТЪ
ИНАСЛОУЖЕМЪЕ.
ИПОКОННДЪСЪ

И Пакъ серебра бо то
не да снѣ блнхъ боу
нѣ прнбѣтѣ къ
не да фдѣ вращнн
скоихъ. **С**кани
астѣ же бо бога
пннхъ блнхъ блн
манне прабѣ да ми
онце гасѣ. **И**стѣ не
пракѣ да лючаю.
же нде хъ водѣ
слѣннцѣмѣ бога
тѣтѣ коураннмоу
секе къ зѣлоковн
го ннорѣкметѣ.
ко гатѣ стѣ котѣ
мѣмѣ зѣлѣмѣ
снаниннорѣкѣтѣ.
мѣннлау ннѣ бл
ростннмѣ ноу дн
не доу зѣ ннтрѣмѣ
ннорѣкѣтѣ. **И**а
ннлѣ такоу ннорѣ

УАИТИМО О ЗЛА
НЕ БОГАТЪ ИМѢЮ
НЪ ИМАШЪ ИИИЕ КЪ
ЗАПРЪШЪ ИИИЕ КЪ
КОМОУДОБАТИ ИИ
ОУИИВАТИ ИА БОГА
ИИИЕ КЪ БЕЗЪ БЕСТИИА
ИИИЕ КЪ ДА КЪ ЦА
ГО ИАШЪ КЪ БСМОКНО
ВЪ ИА СЛАЖДЕННІЕ
БЛАГОДАТИ БОГА
ТИИИИ КЪ ДА КЪ ДО
БРОУ БЛАГОПОДА
ТИИИИ КЪ БЕЗТИИ
ОБЪЩЪ ИИИИИИИ
СЪ ИИИИИИИИИИИИИ
СЕКЕ ОСНОВАНИИ
ДОБРОУ КЪ ОУДОУ
ЩЕИ ^{ДА} ИИИИИИИИИИИ
ЗАБЕУИИИИИИИИИ
ИИИИИИИИИИИИИИИ
САОУИИИИИИИИИИИ
СЪ ИИИИИИИИИИИИИ

БѢДѢ ЧИТЪЮРИСКИѢ ЖЕ СЛОВОМЪ СВѢРНИ. УЖЕ
ДОВѢДИТЕ СЕБѢ ОУЧЕНИИ. ГЛАГОЛУЮЩЕ ПЛ
НИКЪ. ВЪЖЕЗЪ КЪ СЛѢДѢ ПАТРИАРШЕ.
ИВЪННА ВЪ АЗЪЖЕНТЪ. ИИЖЕНЗНАСТА
НЕВРЪЖИТЕСЪ ПРАВОСЛАВНЫЕСТЬ. ИТО
МОУ ПОДОБАИТЬ НАМЪ ВСЕ СЪ ДОБАТИ. СЕЖЕ
РЕУДАЕВЪ ОУСТРАШИЛЪ ПАТРИАРХА. СЪВЪ
ЩА БОЖЕСТВЕННЫЕ ФРЕДАННЕСТЬ ПЛАННИКОУ.
ПОДОБАИТЬ ТОГЪ УАДОМЪ КО СЪ ПАСЛОУША
ТИ МЕНЕ. ИИМУ СЪЖЕНТА ЗАТИ БОЛЕ СЪ
СЪ. ИИПОМЕЖЕНТА ЗАВЕЩИ. ПРЪХОДАЩА
МОСОКЛАНАСТВО. НАДЪ ИАСАН СЛЪНАЩЕ
ДРОТЪ НАБЖИИ. ИАКО СЪСЕМНИЕ АЖЛАДУ
ШАТВОИИ. ИСЕСЪ ТВОРИЮ. ТОГДА ГЛАВЪЖЕ СЪ
ИИИ ФРЕДАНН ПРЪСТОИЩИНЛАЪ БАРС
СЛОВЛЕНЪ ГЪ ПРНЕСЕ СЪТЪ. МОДРЪБА.
ПРНЕСЕНОМЪ ЖЕ ДРЪВОМЪ.
ВЪЖЕГЪЖЕ ПАТРИАРХЪ
ПРЪДЪСТЪПЪМЪ. ГЛАГОЛУЮЩЕ ПЛАННИКЪ
СЪННАН. ИТО СЪУДОУТВОИМОУ ДАВЪНЪ

РЕЧЕ КЪ НЕШОУ ЧЕГО РА
ДНА НА СКОЕГО ПРОВА
НИ БЪУТО ЖЕ ПОЛОЖИ
КЪ С ОУЕТЪН БН БРЪ
КРЪТНИ МЪСТЪ ПОНДЕ
БЛАЖЕНЪН ЖЕ КОИ ДРА
ТЪРЪТЕ НЪ БОЛНХЪ ПРИ
МЕТАТИ СЪВЪДОМОУ ВА
МОЕГО НЛИ ЖИТИ БЪЖИ
ЛИЦНХЪ ГРЪШЪНИКЪ
МОУ ПАТЪРЪТЕ ПОКОРНИ
САИ ЖРИБЪМЪ ДАНЕ А КЪ
ИЗЛОДЪНОУМЪ РЪШИ И
ЛИ БЕСИ СЛЪШАЛЪ ЗА ПО
БЪДИ ЦРА И СТЪНХЪ БО
ЛН РЪНИКОЛНКО ОТЪ МЪ
ЖЪ ДОБРЪНХЪ И ЧОУД
И БНХЪ БЪСТАВНША ИИ
ЕДИНОМОУ КРЪТНИ МЪ
ЖИТИ

КОИ ДРА ТЪРЪТЕ ВЛАЖЕ
И КЪСТЪ МЪЖЪ ИЖЕ ИЕ
ШЪ СТЪРЪБА БЪСЪ БЪТЪ
И СЪСТН БНХЪ ИИ ЛА
ТН РЪШЪНИКЪ ИИ СЪ
ИИ СЪБАДЛИЦНЪ ТЪУКИ

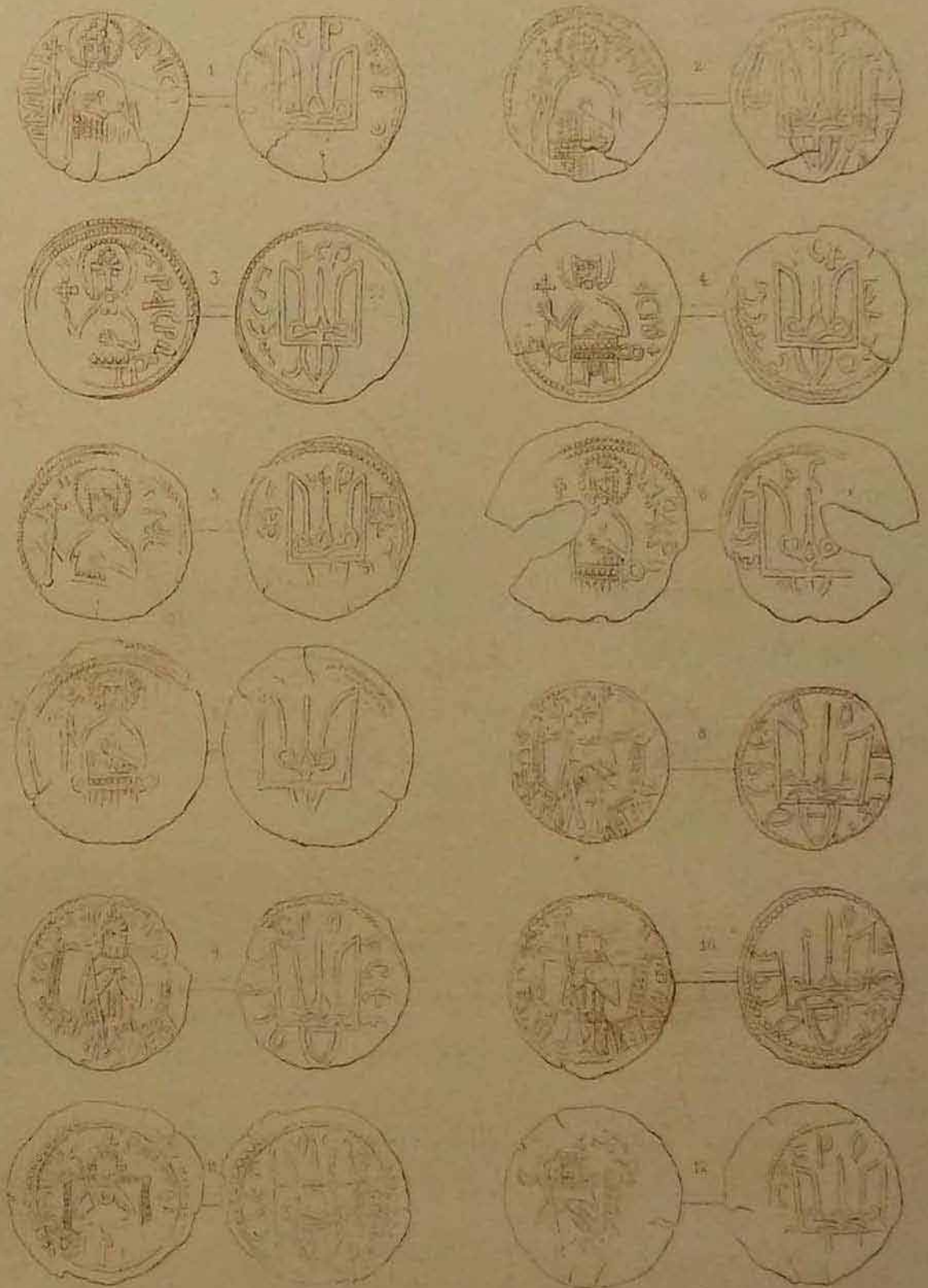

НВЕРКАШАВЪНГРА
 ЖДАНЕ·УШТАДШКОА
 БЪСАИМОЛЪЛЕРТЕЖИ
 ЧН·ГАГОРА·АНКЪНЕДИ
 ЖИВЛАШР·БЪУДУРЪС
 ПРОНЕ·ИД·ЖЕ·ЖИ·СТУ
 НИУ·ПОВЬСАЖ·СНА·ДУ
 14·ЛА·И·ЛА·ЖА·ДШ·Е·Е
 БИ·РА·А·Ш·С·Е·Д·А·М·Е·И·Т·О
 Б·Д·А·А·Ш·Е·В·А·Д·С·А·Н·Е·Д·Е
 Л·Ж·Т·Р·И·И·А·И·Т·И·Ж·Е·А
 НА·СО·Л·Ы·Е·Е·С·Т·Е·Н·Е·Р·Р·О·У
 Ш·О·У·А·Н·Ь·С·Т·О·У·И·Д·О·С·Т·О·У
 А·И·А·С·А·Л·Е·У·К·Н·Е·С·И·А
 Г·О·Р·А·Д·А·Ж·И·Т·И·Е·С·Т·Е
 А·П·А·С·К·О·С·И·Л·Е·С·Т·О·П·О·В·И·Т·И
 У·А·И·П·О·Т·В·И·Т·И·Д·И·И·Т·И·У·
 З·А·Н·С·Е·В·А·Д·Е·С·Т·А·М·Е·
 М·Е·Н·О·И·Д·Е·Ж·С·Т·А·М·Е·
 К·Л·А·С·Т·Ь·И·Р·А·А·Ш·Е·С·Т·А·И
 Б·И·Д·Е·К·Ъ·Ж·И·О·Б·И·Т·И·
 С·Ь·И·У·З·А·Л·И·Е·С·И·
 А·К·Ъ·И·Ж·Е·И·А·И·В·И·
 И·Р·А·У·В·А·И·Т·И·
 Д·И·Т·Е·В·Ъ·

+ ГИ ПОМОГ, И РА СЕ В О Е М У В А С И А Н Т Ж О Р Г И Н Н +
 + У С Е Р А В Е П И Ш Е А И Ш О Н Е Ш И А К Г Е С Е Г А К О В О У Р Е Н О С Л О В И О К У Н И Н Н +
 + А Г О С Л О С Л О С К С А Я Д О П Л Р С О Х И Н О С К П +

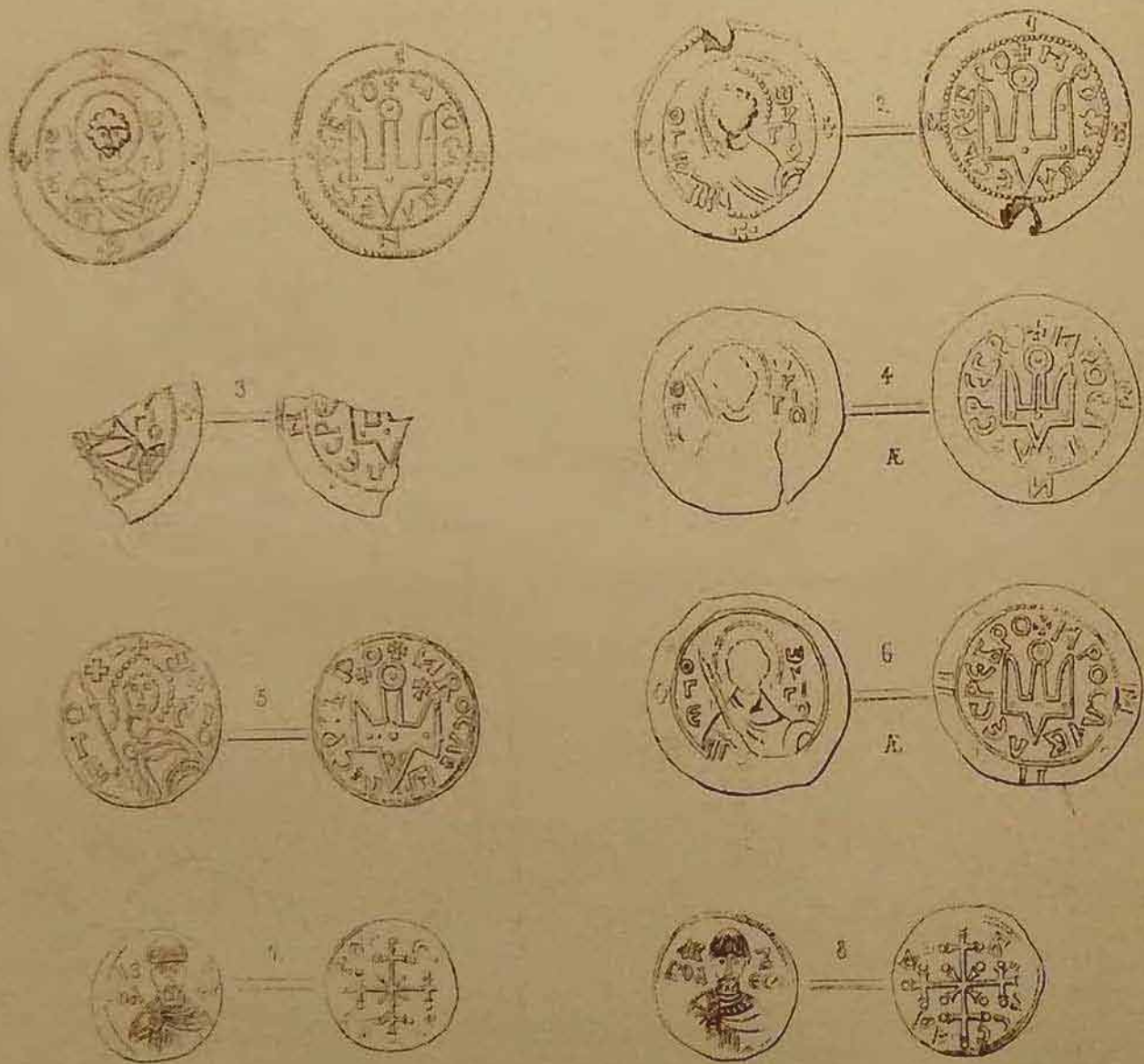
140. Напис на Чернигівській гривні.

141. Монети св. кн. Володимира Великого.

142. Монети кн. Ярослава й Болеслава.

СЛОВО СВЯТЫХ АПОСТОЛ
КЪ РИМЛЯНОМЪ
СВЯТЫХ АПОСТОЛ
ПЕТРА И ПАВЛА
СВЯТЫХ АПОСТОЛ
КЪ РИМЛЯНОМЪ

КОНОВАУТЪ ИЛИ ИЗРОПОЦ ДА ИЗВЕРЖЕНЫ СЪ
ТА ТВОРА

ВЪЗВЕАНУТИ СЯ ВЪ ИСТИННОУ НАКНУТИИ НА
РОЖЕСТВЪ КЪМЪ ТВОРАМЪ И СЪВЪСЪТОБО НА РЪУ
НАМ ДВА ЖЕ ВЪЗЫКАШЕ ТРАКЕДОУТЬ СЪ ЦРВ
НАВЪ ВЪ СЛАВЪ АЪ ЕА И КЪ ДА ДЕНУ ТА ВЪ ЖЫ
НХЪ АША

ДА ПРАЗЪННОУ ЕТЬ ЦРКЫ ИСТА ИСТЪ ТИ НА
ДА ШВЪРЪЗУРЪ СЯ И ТЕБЕ СЕШВЪРЪНЪ МАГО
ЛОУБИ ДА ПРНМОУТЬ УСТА И ОУТРЕ ВЪ ДРА
МЪ ЖИ ДНОУ И ЖЪРЪТВЪ И КАГО

ДА ДУЖНО ВЪ СЯ ДА ДАМЪ ИАКОНОВАТЪ ДА ДА
ИТИ РО ДИ СЯ ШУРЪ СЛАВЪ АВЪ ИИ НА ВРЕ
ДИТЬ СЯ НАКНА КЪ ЖЕРА ДОУРЪТЪ СЯ ТА ИНО
ЖЪ ШАТЪ СЪТЪ ХРАМЪ ШИРОУ ЖЕ СЪТЪ ИИ
САВО БЪ СЪТЪ

ШУРОУ СЕ ПЕРЪ ДЪ БЪ ИНО ДИ НЪ СЪТВО БЕЗНАУ
ДЪ ИТИ ИИ И СЕ ИА ШЕ СЪТЪ ВЪ БДИ НЪ СЪТЪ
ТРОИ УЪ РАКНЕ УЪ СЪТЪ НЕСЪ ПРЪ ВЪ ТРА ИНО ЖИВО
ДА ВЪ СЕ И СЪТЪ ДАНЪ И СЪ СЪ ПИ ПКА АЪ ИА
ИТИ СЯ И ЦЪ БДНЪ БЪ ДЪ И СЪ КЪ РЪ БИ И
ИТИ СЯ ИТИ СЯ ИТИ СЯ ИТИ СЯ ИТИ СЯ ИТИ СЯ

МІАГОСТОМЪ КРАВЪ АДНЬ

СТГО. АПА. АНАНІА ИСТОРОМАНА ПЪВЦА ТРО
НАБЪГЪ. ГЛА. Г. АНАСТЫН. СЪ. ГЛА. Н. ПРАВДРОС

ПРОСВЕЩЕНЫ РАДОУ МУ РАБЪ ЖИМЪ. СІМНИКЪ ІМЪ КЪ
ІСКЪ НЕ ЖЕТКЪ И ЧИНА НА ЗАНАЖИ СЪ ЧЕБЪ. НИ ЧУДАРО
НИ ТЕЛА. СА ОУ РАНА РИЦА МА. ОСА ЧЕНА НА БОЛЕ ЮСАМЪ
НЕ ЧЪ ВОДНО ГРОУ ЗИВЪ. БАГА ТЕ СЕ ЧЕЛЪ НА ОУ СЕМИ
МЪ ДОУ УША А КИМЪ КСН СЕ ЧИ ТИ ТЕЛА ДША МЪ НАШН МЪ
СЕГО РА ДНЬ ПНИ МЪ ТИ МОА НХА БАРЪ ХО.

ИМАГА ГЛА Г. ПО. КРАСОТЪК.

ДРОСВЕЩЕНЫ РАДОУ МУ РАБЪ ЖИМЪ КЪ АНОГО СТРАДАМЪ СТУ
А ЧЕБЪ СЪ ІМЪ КРЪ. НЕ БРЪ МЪ СЪ ТА БЪ ОМОУ ДРОСА ЧЕ СЪ ТЕМЪ
ТЪ ОУ ТЪ СЪ МЪ АНАМИК. КЕСЕДИДИ. НИ РЪ ТОК. ТВОИ СЪ ДЪ
ВАН МЪ ПРАЗДЪНЪ СЪ ТВО. ПРОСА ЧЕНЕ ЧРЕСТА НЪ НОМО
АДСА. БАЖИ НЕ ЧАСТА ДОСКОК. ІСО ТАА. Е. ЧЪ МА ТКО

ВКОВЪ МЪ ТЪ ВАХЪ ТЪ ПЪ ЧА СЪ ТУ ПЪ ЧЕНІКЪ И ПРОСА ЧИ
ХЪ В СЪ ХЪ ПО СЛОУШАИ. ПРИМАИ. РАДЪ ТЪ НАША АНА
НИН. НИ ЧЪ ХЪ ОУ ПРИНОСА ЧЕМО МЪ ОХА ТИ МЪ СЪ ДИ НЪ ВЪ
СТУ ХЪ ПО ЧИ КА ІАН. ІКЪ. ПО. ОУ ЧАСИ НАИ.

ПРОСВЕЩЕНЫ РАДОУ МУ РАБЪ ЖИМЪ СЪ ОУ НЕ ЧЕБЪ ХЪ МОИ.
СЪ ЧИ ТЪ МЪ СЪ НАМИ ІА ТИ. ПРАГО ПРІІЗІКАНИ. ДАЖИ
АН СЛОВЪ ЧЪ СЪ ХА АН ТИ. ЧУТО ЗО СЪ ЧЕ В СЪ ЧЪ А ПЛА.
БО ЗА РИ ЧЪ ІА ДЖУСАИ НЕ ЧРЪ БА ЖЕНАГО. НЕ ТУ ОУ ЧИ
И ЧЕ БОМОУ ЧРОСТИ. И ДА ВЪ ЧИ БЪ А ТЪ ЧЪ. КЛА СТИ ВЪ АНО

ЩАУА ВЪ КЪ СТУ СНА

НАШЕГО ЦАРЯ И НАШЕГО ЦАРИЦЫ

ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ

ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ

ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ

ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ
ВЪ СВОЕ ЦАРСТВЕ И НАШЕ ЦАРИЦЕ

СТНИЦИ ФЕОФАНО

ИЗЪАБЮДИ ИЪ БОУ МАТКАМЫ СКОМНИ
УКОРЩИХЪ УКОЮ ПАМАТЬ СТАЮ КСАКО
ГО ПРЕШЕННА ИУБАКАМПА ПЛЕ ПЕННИ ГАЮ
ТАГО ИПРОТНБЪНЪХЪ СКЪРЪНІ СИСАН
СЪНАКЪ ДЪЩАШЪ ВРЪДА ОУЕФСОФАНО

Б ОБОРЪСТКАЩНЦРКНВЪРНОУМУНА
КРАНЪХЪ НАНОГАНЫ НА ПОВАЖЪ ПОКЕДЪ
ДВОБЦЕ ПОКРЪКАЮЩНЪ ВСУТОКРЪДАКРА
ВНА БЛГО СЛОВЛЕНА НА МТН МОУЖЕНЕН
СКОУСЕНА ГАТВО КТО СНАВЪ СПЕКАЮЩЕ
ТАКАНУАЮМЪ

МІАТО ВЪ ВІСТАХЪ МІНС

ПРОКА ТАРХА ГАНЪ ДРОНИКА ЧРЪ МУЩІТКО
ГЪ ГЛА Н ПО ПРЕМОУДРОСТИ

КЪСТЫ ГА ТРОЦА ВЪКРЪПЪ КОРЮ КЪВРОУ
ЖАШЕСА ВЪРОУ ОУНОШЕСКЪ ГАНЪ ДРО
НИКЪ ПРЪКОЖЕН ПРЪМОУДРЫИ ТАРАХЪ
МНОГОВЪТКОЖЪНУЮ ЛЕСТЪ ДЪРЪ ЖАДОУ
ПОГОУБИША НАЮДИ КЪБЖСТЫ КЪБИЛЮ
БЪКН ПРІВА ЗАШАТЪ МЪ ПОБЕДЪНЫ И ПРК
ИМЪ ШЕЛОУЪСТИ СЪЛНКЪ КСЕЛАДУЪ ЖЕ
СПЛЪТЪНЪНУЪ СНАЪ ИМЪ ПЕВЪРО ПОВЪ
УДНІ ИМЪ МОЛНТЕХА БАУРЪ УОУЧЪВЪ
И ПО ГЛА Д ПО ВЪЗМЕСЪ

снѣжнѣи свѣтъ блостъ мн. екатерина прелюбара
на. раба зрочуши прегрѣшеннма ону. а зъ вѣдѣ съ
люкъ въ юмлащнса въ сѣрѣ боунтворьцо.
юго жера днкръ въскою пролнѣ. . . . .

ГЛА внса одволатн жнѣ. на кѣ сть сть вароднаа е
снпавтѣю. багдасавѣа ѿ срѣца скоего. іе го оцѣ
нцдрнгноу прже вѣрѣ въ кѣ а ко влгѣе то же
н кнѣ нтѣ е съ мѣ па чера зор мѣ ва емѣ. аще
н въ рѣ до обрѣчеса. . . . .

СХ. ДИЩА ТУ. ЖУТЬ КЪ С. СТУА ДИЩА:

С меркорна. н прнвнаго оца наше. о а дурнѣ.
С негромчн ка георгнѣ. сѣ. гла. н. прмдрѣ. . . . .

Жкоіе вода до блнѣ въ ороу жьса. щнтѣ рѣ въ тоу
стна е кнѣ нсноу. на внса прехвалне. н лѣука
е дѣно вѣднѣ е сн. моу жьскы пострадавѣ
н геуе ннѣ съ вѣршн лѣ е сн. ну оуде съ блгдѣ
до щонно прнвалѣ е сн. тѣ мѣ у стѣ ноу ютн
всепрачдѣноу на мѣ. творащѣ славлѣ до
в лѣа во дн н гѣтѣ са. стратѣ рпѣ уе меркоурнѣ.
о молиха вѣ. . . . . ед. а дурнѣ. гла. в. . . . .

стунтн атеуеннѣ по суру оу рѣ шѣ дѣ. беспавтѣ
Днѣ а в ра гѣ строуѣ мнса въ чѣт конѣ. жрѣ пѣ

ОУСТАВНБЕ УБОЖЬНДН ПОТОКЪ. УНСТЪИМЪТЪ УЕ
 НИЕМАТН. И СОУШЕ НАША КЪ АНТЪИ ДА ПЛЕ. БЕЩН
 САБНЪИХЪ СЪБЛАДУНЪ МОЛНМЪСА. ХЪИМОАЖСА.
 ПРЕЛГОУМОУ БОУ НАШЕМОУ.

ОУЖЕ СТРАШЬНОЕ СОУДННЕ. БОУ БОГАТА ДШЕМОА
 ПРОУГОТОКЛАИСА. ПОТЪЩИСА И ПЛОДЪ ПОКАНИ
 ТА ПРИНЕСИ. ТАКОДА ОУКЪ ЖИМОУ КЪИ. ЖИДОУЩА
 ТЕБЪ. ВЪПНОЩНМАТЪ ДМНДПЛАТЪ КОЕГО СЛОКЕСПСА

Б ДН. ОСНШННА РЕУКОУ ПРУСТАА. НАДЪ ВСЕ МНБСА
 НОСАЩАГО. ТОГО БОУ БОУСТАА. ТАКО КЪРАМОЛН.
 МНОЖЬ СТВУЗЪ АЪ МОУХЪ БЕЩИСА И ХЪИХЪО
 ТИНОУДЪОЦЪ СЪНТН. И ПАУЕ НАДЕЖА ДВО
 СПСНМА.

ВЪЛЪ В. Х. Б.

ИТКОРА ПЛАТЬ ХСУ ХОИ ХОУ
ДВАВНИТЕЛЕННИ ГАДЪ ТКА

САД. УА. А ДК НІ.

ВБЕСИ ПОТДАЮ СЛАВОУ БЖИЮ
СЪТ КОРЕННИ КЕРУ КОУКГО ВЪТЪЩА
И ТИТЪРДЕ
ДИ ДНОТЪРНГАИ ТЪТЪ

И КОЩЕНОЩНИ КЪТЪЩАИ ТЪРАДОУМЪ
КЪГОВЪТЪ ВЪТНИИ СЛОВА

ИХЪ КЪН СЛЪЩАТЪ СЪТ СИНХЪ

ВЪКЪСЮ ЗЕМЛЯИ ЧИДОИ СВАЩАНИИ ХЪ

И КЪПОНИ КЪБЪСЪНЪ СЪТ СИНХЪ

КЪСАИ ЧИ ПОВАЖНИ СЪСЪТ

ИГЪМАКЪ СЪНХЪ СЪХУАМОУ ТЪТЪ СЪСЪСЪ

БЪТЪРАДСЮТЪ СЪ СЪСЪПЛАИИ ВЪТЪЩА

И ТУТЪ

БЕЪМАДУАТЪ СЪСЪСЪННИ ХОДЪТЪ

И СЪСЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ

И СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ

И СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ

И СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ

И СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ СЪСЪСЪ

153. Науки Кирила Єрусалимського, л. 1.

И МАМА АУТОТЪТОГОСЪБОУДОУЩЕЮ
СА РЪЦНДНШПРОУЕ ОНЪЖЕРЕУСЪТО
ЖЕОЪХОМЪ ВЪКРОВЪНЕГОПОЖИВЪСМЪ
ВЪАЪЦЕХЪ ОУЖЕБОНАНЪАЪЦЕ
ХЪ ЖИЗНОВАТИЖИЗНЪНЪКЪСЪКА
ЗАИТЪБАГАТИ МНОГОУЖЕПРОЪКОСЛО
ВЪСНЮ ОТИНХЪБЫВАЮМОУ СЕДАВА
ШИНДНМАТЪАДАНЪ ИКОАШТЪОСЛА
БНТЪ БЛАЛО СТЫГОДННЪ ДАРЪ
ЛЪГНЕМЪ ОМЖЦЕСЪВЪДЪТЕЛЪСТВО

ВѢНЪ СЕНТІ. Не оучи пѣ правдѣ твоѣ
стна пѣ моглѣ непобѣдѣ хъ всѣ
сѣдѣзѣ оустѣ твоихъ.
ВѢ ПѢТНЪ ЗЕФѢДННТВОИХЪ НА СЛАДНХЪ СѢ
НАКО ѿ СЕРТѢ БЛѢТѢТѢ.
ВѢ ЗА ПОБѢДАХЪ ТВОИХЪ ПОГЛОУМАТѢ СѢ И
РАЗОУМѢНЪ ПѢТНТВОА.
ВѢ О ПРАВДАНННХЪ ТВОИХЪ И О ЧУДѢ СѢ И НЕ
ЗАБЖАХЪ СЛОВЕСЪ ТВОИХЪ.
ВѢ ЗА ДЖА ЗРАБОУТѢ ВЪ ПЛОУЖЕНІИ ПЛОУЖЕ
ХРАНИХЪ СЛОВЕСА ТВОА.
ОТЪ КРЪЗІ ПОУЧІ ТОН. И РАЗОУМѢННУ Д СЕБѢ
ЗАКОНА ТВОЕГО.
ПОНШЪ ДѢЦѢ СМѢ НА ЗЕМІИ НЕ СЪ КРЪЗІ ПОТѢ
МЕНЕ ЗА ПОБѢДННТВОИХЪ.
ВѢ ЗА ТО БНДШѢ ПЛОУЖЕ СЛАБТН СѢ ДѢ З ТВОИ
И ЛІВ СѢ КЪ ВРѢМА.
ЗА ПРѢТН ЛѢ СѢ ГРѢДІМѢ. ПРѢ РОКАТИ О УК
ЛАНѢНЩЕН СѢ ОТЪ ЗА ПОБѢДННТВОИХЪ.
БНЛТН ОТЪ МЕНЕ ПОМОСЪ И ОУНИЦѢ МЕНЕ СѢ И
КО СѢ ВѢ ДѢННТВОИХЪ ВЪЗНЕСІАХЪ.
И БО СѢ ДѢ КНАЗН НА МА ГЛѢХЪ РАБЪ ЖЕ ТВОИ Г
ДОУМАТѢ ШЕ СѢ ДѢ О ПРѢВѢ ДАНННХЪ ТВОИХЪ.
И БО СѢ БѢ ДѢНННМОЮ ПО ОУЧЕННМОЮ СѢ ТѢ

155. Слуцкий Псавтир.

Звимок (як і № 151) з рукописного знимка, що зберігається в архіві І. Срезневського.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

Додатки.

1. ХРЕСТОМАТІЇ СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Методологічно-бібліографічний огляд.

З того часу, як слов'янська філологія стає правдивою наукою, відтоді й навчання старо-слов'янської мови починає провадитись зовсім науковим методом. Потроху вироблюється переконання, що вчитися старо-слов'янської мови треба не тільки з відповідних граматик, але й з студювання самих пам'яток чи їх добрих видань. Центр ваги вивчення старо-слов'янської мови потроху переходив на самі пам'ятки, а це в кінці скоро doprowadило до потреби мати добрі збірки уривків з старо-слов'янських пам'яток, які стали невідмінною частиною ґрунтового навчання чи вивчення.

Перші хрестоматії старо-слов'янської мови не відповідали усім тим вимогам, які на них покладаємо, а це тому, що в той час такі хрестоматії звичайно ставили собі головно літературні цілі; крім того тоді ще не усталилися й наукові методи видання давних пам'яток. І тільки з того часу, коли хрестоматії поставили собі за ціль тільки вивчення лінгвістичне і коли появилися видання пам'яток, які вже можна звати науковими (хоч і не в сучаснім розумінні), тіль-

ки з того часу появилися й наукові Хрестоматії старо-слов'янської мови.

За останнє півстоліття виробилися вже більш-менш сталі методи видання Хрестоматій старо-слов'янської мови. Головні наукові вимоги в цій справі в теперішній час такі (як і вимоги наукового видання пам'яток взагалі).

1. Уривок, який подаємо, мусить точно, буква в букву й крапка в крапку, відповідати своєму оригіналові. Це найперша вимога, а для досягнення її мусимо проробити все, що вказане далі.

2. В давніх пам'ятках постійно знаходимо т. зв. *scriptura continua*, непереривне письмо, яке прийнято при передруках розділяти, як в сучаснім письмі. Не забуваймо тільки, що в цім випадкові не все в нас науково добре, бо, напр., ми відділюємо прийменника від іменника, тоді як в старім письменстві (пізнішнім) та й в нашій живій вимові такого розділу нема. Не забуваймо ще, що в старо-слов'янськім письмі не рідко бувають випадки, коли замість двох однакових букв поруч писали одну; подібні місця треба відповідно зазначити.

3. Титл не розкривати, бо йнакше втрачається характерна риса давнього правопису; коли ж з якихсь причин титла розкриваємо, то всі добавлені букви треба брати в дужки, чи зазначити іншим якимсь способом.

4. Довгий час при виданнях пам'яток чи уривків з них нехтувано надрядковими значками. Робити так безумовно не науково, бо ж при цьому ми самовільно змінюємо характер давнього правопису. Правда, надрядкових значків в старо-слов'янських текстах Х-ХІ віків не багато, а деякі з них, напр. придиhi, не ставилися послідовно, а це й викликало певну байдужість до них. Але останні досліді цих діакритичних знаків показали, що в деяких випадках вони безумовно мають і фонетичне значіння, зазначаючи, напр., йотацію голосних, зм'ягчення приголосних, пропуск глухих і т. п., чому тепер прийнято в міру можливости зазначати й їх. Кажу в міру можливости, бо жадна друкарня не в силі передати точної форми всіх

надрядкових значків. Тільки в тім випадку, коли єсть відповідний знімок, можна не передавати в друку всіх надрядкових значків.

5. Інтерпункція давня хоч і була примітивна, але все таки своєрідна, а тому ліпше її заховувати й не переходити на сучасну.

6. Жадна друкарня при сучасних технічних засобах не в силі передати давньої форми буков, бо ця форма, особливо в глаголиці, в кожній пам'ятці різна. Кожна старо-слов'янська (взагалі—рукописна) пам'ятка має так багато цікавих графічних особливостей в формах буков, надрядкових знаків та інтерпункції, що їх жадний друк не передасть, а між тим часом ці особливості міцно зв'язані або з старо-слов'янським правописом, або навіть і з фонетикою. Ось через це в останній час лінгвістичне вивчення пам'яток зв'язується з палеографічним, а все це веде нас до того, що мусимо мати для вивчення не тільки самі уривки старо-слов'янських текстів, але обов'язково й фотографічні знімки з них. Лише знімок, і то добрий перший знімок з самого оригіналу може заступити нам сам оригінал і показати правдивий стан старо-слов'янського писання та правопису. Ось усе це каже нам про те, що при теперішньому стані науки важніше давати збір відповідних знімків, ніж збір самих уривків, часом переданих дуже далеко від оригіналу (але пор. сказане вище на ст. 17).

7. Коли даємо якийсь уривок з пам'ятки, мусимо перевірити його чи то з оригіналу (це найліпше), чи то бодай з доброго знімка (але з оригіналу). Покладатися навіть на найліпші видання не можна, бо, як показали рецензії на добрі наукові видання, навіть в них знаходяться невільні помилки, часом досить численні (пор., напр., рецензію Н. Каринського на працю В. Щепкина про Савину Книгу або рецензії на Хрестоматію Вондрака 1925 року).

8. Друкуючи пам'ятку, варто додержуватися рядків її; коли з якихсь причин того не робиться, обов'язково зазначити рискою / кінець рядка; це важно з погляду палеографічного й лінгвістичного, бо в кінці

рядка писарі дуже часто відступають від загально прийнятих правил.

Оце ті вимоги, які сьогодні ставимо науковій Хрестоматії старо-слов'янської мови, як ставимо їх і виданням самих пам'яток. Крім цього, зроблю ще такі зауваження.

1. Принято глаголицький текст передавати кирилицею, бо вона більше знана; для наукових цілей не була б тут зайвою і транскрипція латинкою, тільки вона не зовсім відповідна для цієї цілі¹. Правила транскрипції глаголицьких текстів на кирилицю закріпив і розповсюдив Ягіч в своїм виданні Зографської Євангелії в 1879 р. Ягіч запровадив глаголицьке Δ скрізь передавати через Ѣ , напр. Ѣко , що трудно вважати за добре. Замість її Ягіч запровадив нову літеру ѣ , що теж не було вдачним (див. про це вище ст. 214-216). Форми друкарської глаголиці запровадив Шафарик, взявши за зразок письмо Ассеманієвої Євангелії (див. далі на ст. 398 зразок цього шрифту).

2. В деяких Хрестоматіях, особливо до Євангельських текстів, часом приводяться варіанти з інших подібних текстів; звичайно ці варіанти більше потрібні не для лінгвістичного вивчення, а для вивчення самого тексту.

3. Як при виданні цілих текстів, так і при виданні уривків з них прийнято подавати й грецький чи латинський оригінали, коли це пам'ятка перекладна; звичайно, це має значіння головно для вивчення самого тексту, і тільки побічно—для лінгвістичних цілей.

4. При Хрестоматіях часто подається старо-слов'янський словник; безумовно потрібна річ, але ліпше додавати словника не тільки для поданих уривків, але як самостійне ціле, як то зробив, скажемо, Вондрак.

5. Лише за останній час в Хрестоматіях стали давати трохи більше відомостей про самі пам'ятки, бо часто тут обмежуються двома-п'ятьма рядками. Але коли хочемо заохотити читача чи студента до самої пам'ятки, треба його познайомити з нею більш-менш докладно; без цього пропадає для них та величезна

¹ Пор. ще думку Лося в „Slavia“ 1922 р. т. I ст. 410.

праця й методологічний досвід словіств, які зроблено за останні сто років на надзвичайно цікавому полі вивчення старо-слов'янських пам'яток.

Коротенько спинюся тепер на тих збірках уривків старо-слов'янської мови, які ми мали й маємо за останнє століття.

Збірки зразків церковно-слов'янської мови розпочалися у слов'янських народів досить рано,—розпочав їх чи не першим відомий російський історик літератури Н. І. Грець; це були його „Образцы Славянскаго и Русскаго языковъ разныхъ временъ“, тільки вийшли вони не окремим виданням, але в додатку до його „Опытъ краткой исторіи Русской литературы“ ст. 349-383, 1822 р. Першим, хто випустив ц.-сл. хрестоматію окремим виданням, був Ів. С. Пенинський; його „Славянская хрестоматія или избранная мѣста изъ произведеній древняго отечественнаго нарѣчія“, Спб. 1828 р., з примітками та словником, користалася великим успіхом і широко вживалася по середніх школах, чому мала багато видань; так, в 1840 р. вийшло 5-те дуже перероблене видання, VII+427 ст.; а в 1859 р. було вже 7-е видання її під зміненою назвою: Славянская хрестоматія или памятники отечественной письменности отъ XI-го до XVII-го вѣка, XI+223 ст. Користалася успіхом також подібна праця А. Д. Галахова: Историческая хрестоматія Церковно-Славянскаго и Русскаго языка, т. I, М. 1848 р. LXI+591 ст., мала 4 видання. Усі ці хрестоматії ще не ставили собі головним завданням вивчення мови,—вони подавали зразки для історії літератури.

Такого самого характеру були й ті хрестоматії, що стали появлятися у інших слов'янських народів. Так, Pavel Josef Šafařík в 1853 р. випустив в Празі дуже цінну книжку: Památky hlaholského písemnictví, LX+100 ст. Хрестоматія починається надзвичайно цінним вступом—науковим трактатом про походження глаголиці та про глаголицьку літературу, а на ст. 43-54 дано уривки з таких глаголицьких пам'яток X-XI віків: Ассем. Єв. ст. 43-47, Мар. Єв. 47-50, з тої ж Єванг. листки А. Михановича 50-52 і

скаго и древно-русскаго языковъ, Москва, 1861 р., ст. 1632+VIII. Правда, для вивчення старо-слов'янської мови ця багата хрестоматія дає ще мало, бо тут маємо уривки тільки з таких пам'яток: 1. Остромирова Євангелія ст. 1-30. 2. Євгенієв Псавтир 30-34. 3. Збірник Святослава 1073 р. 261-288. 4. Збірник Святослава 1076 р. 289-305. 5. Супрасльський Рукопис 305-316. 6. Життя св. Кондрата 317-320. 7. Слова Григорія Богослова 321-332. При кінці кожної пам'ятки подано докладні лінгвістичні пояснення. Видано уривки дуже старанно, №№ 2.3.4.6 з самих оригіналів, а № 1.5.7 з ліпших тодішніх видань. Глаголицькі пам'ятки Буслаїв оминув зовсім¹.

Із східно-слов'янських учених над вивченням старо-слов'янських пам'яток найбільше попрацював І. Срезневський, який дав три великі збірники цих пам'яток: 1. Древніє глаголическіє памятники, 1866 р. 2. Древніє славянскіє памятники юсоваго письма, 1868 р. і 3. Свѣдѣнія и замѣтки, 1867-1881 р. (повні заголовки книжок див. вище на ст. 14 і 16; уміщені тут пам'ятки див. в літературі окремих пам'яток). Це були надзвичайно цінні збірники, в яких малі пам'ятки передруковані повністю, а з великих дано більші уривки; ці видання дуже полегчували справу вивчення пам'яток XI-го віку, бо давали всі необхідні про них відомості, а то й самі пам'ятки в цілмі змісті. Сьогодні ці збірники не задовольняють нас, бо Срезневський часом не ставив собі завданням дати найвірніший текст, в його виданнях не мало різних недокладностей, а тому покладатися на ці видання при наукових працях тепер уже не можна.

Кращою шкільною хрестоматією, призначеною для вивчення спеціально старо-слов'янської мови, була праця В. Ягіча: *Specimina linguae palaeoslovenicae*, edidit V. Jagić. Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. Спб. 1882 р. 148 ст.²

¹ Рец. в „Извѣстія“ 1861 р. т. X ст. 55-56.

² Рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1883 р. ч. 228 ст. 333-336; А. Brückner в „Archiv“ 1882 р. т. VI ст. 598-599.

Зміст Хрестоматії такий: на ст. 1-2 подано азбуку глаголицьку й кирилівську з зазначенням цифрового значіння букв. Усі пам'ятки поділено на дві групи: I. Глаголическіє пам'ятники 3-33 і II. Кирилловськіє пам'ятники 35-66. Глаголицькі уривки (Євангелія Зографська 5-9, Марїнська 9-13, Ассеманова 13-17, Уривки Клоца 18-26, Македонський Лист 27-29, Синайський Требник 29-30, Київські Уривки 30-33) подано глаголицею без кирилівської транскрипції; до Євангелій додано варіанти. З кирилівських пам'яток тут уміщено: Євангелія Сави 37-48, Листок Ундольського 48-29, Купріянові Уривки 50-51, Слуцький Псавтир 52-56, Минея Супрасльська 57-63 та Уривок Хиландарський 64-66. По цьому дано „Приложенія“ ст. 67-111, а саме: Образцы правописанія русскаго: Євангелія Остромирова 69-73, Турівські Листки 73-76, Євгенієв Псавтир 76-78, Збірник Святослава 1073 р. 78-83, Успінський Збірник XII в. 83-93; Образцы правописанія сербскаго: Євангелія Симеонова 94-96, Кормча 1262 р. 96-101, Збірник Михановича 102-111. В кінці Словник до поданих текстів ст. 113-147 з поясненням грецьким та латинським. Для свого часу Хрестоматія Ягіча відіграла дуже корисну роль і її вживано аж до недавнього часу; пам'ятки видрукувано дуже старанно, з найменшим числом помилок; шкода тільки, що Ягіч розмір уривка не пристосував пропорційно до його значіння. В теперішній час ця Хрестоматія не задовольняє всіх наукових вимог, найперше через те, що Ягіч для своєї Хрестоматії взяв матеріял не з самих оригіналів, але переважно з тодішніх друкованих видань. Він не додержувався знаків надрядкових, напр. в Київських Листках зовсім їх не подав; пороскривав титла; дав сучасну Інтерпункцію. Вадою Хрестоматії треба рахувати й брак кирилівської транскрипції при глаголицьких уривках та відсутність будь яких знімків. Замітки про окремі пам'ятки подав Ягіч лише де-не-де. Такого важливого пам'ятника старо-слов'янської мови, як Остромирова Євангелія, Ягіч не допускає до канону старо-слов'янських пам'яток і уривки з нього подає лише в додатках, як зразок „русскаго правописанія“.

Texte, які подав А. Leskien при своїй праці: Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 1886 р. вид. 2-е, 1898 р. вид. 3-ге, ст. 159-248, мають уривки з пам'яток: Євангелія Зографська 161-192, Марлінська 193-198, Ассеманієва 199-205, Синайський Псавтир 206-212, Синайський Євхологійон 213-218, Клоців Збірник 219-223, Супрасльська Минея 224-244 і Євангелія Сави 245-248. З глаголицьких пам'яток тільки Єв. Ассеманієву подано глаголицею, все інше кирилицею. В кінці кожного уривка подано лінгвістичні замітки, але дуже скупі. До уривків з Клоцового Збірника та Минеї Супрасльської дано грецький текст. В кінці на ст. 249-334 добрий старослов'янсько-німецький словник. Як бачимо, текстів подано занадто мало і переважно глаголицькі; Остромирову Євангелію до канону не допущено. Про самі пам'ятки відомості зовсім малі (в граматиці, ст. III-IV). Титла скрізь розкрито, діакритичних знаків дуже мало, а в деяких уривках і зовсім нема.

Образці древняго церковнославянського язика по глаголическимъ и кирилловскимъ памятникамъ. Литографировано съ разрѣшенія Совѣта Варшавскаго Университета подъ редакціей проф. Е. Карскаго. Варшава. 189^{1/8}. Подано тут пам'ятки глаголицькі ст. 3-39 та кирилівські 29-80; ці останні поділено так: „Памятники кирилловскіе“ — тут старші пам'ятки, а потім дано „ізводи“, а саме: Кирилловскіе памятники русскаго извода, болгарскаго і сербскаго. Усі пам'ятки подано з друкованих видань без всяких пояснень до них. Глаголицькі пам'ятники дано лише в кирилівській транскрипції. Спроба проф. Є. Карського подати зразки старо-слов'янських пам'яток літографією (писано рукою) заслуговує повної уваги й наслідування, бо такий спосіб друку дає повну можливість зазначення всіх палеографічних рис пам'ятки, чого не можна зробити в жадному разі при допомозі звичайної друкарської техніки. Багато уривків (чи може всі?) писано рукою самого проф. Є. Карського.

Dr. Erich Berneker: Slavische Chrestomathie mit Glossaren, Strassburg, 1902 р. Хрестоматія

Бернекера має матеріал для вивчення всіх слов'янських мов, разом з тим на ст. 3-28 подано старо-слов'янські уривки з 9 пам'яток під назвою: *Altkirchenslavisch (Altbulgarisch)*; тут маємо: 1. Євангелія Зографська, 2. Марлінська, 3. Ассеманієва, 4. Синайський Псавтир, 5. Требник, 6. Клоцв Збірник, 7. Київські Фрагменти; з Кирилівських: 8. Минея Супрасльська і 9. Євангелія Сави. В кінці, на ст. 39-64 дано старо-слов'янсько-німецького Словника. Уривки коротенькі, з коротесенькими замітками до кожної пам'ятки. До Клоцового Збірника дано паралельний грецький текст, а до Київських Фрагментів — латинський. В Хрестоматії Бернекера знаходимо загально прийняту класифікацію старо-слов'янських пам'яток; він їх ділить так: 1. *Altkirchenslavisch (Altbulgarisch)*, і подає зазначені 9 уривків, 2. *Bulgarisch Kirchenslavisch (Mittelbulgarisch)*, 3. *Serbisch-Kirchenslavisch* і 4. *Russisch-Kirchenslavisch* (подаються уривки з Остромирової Євангелії). Цей самий поділ знаходимо пізніше в Хрестоматії Вондрака 1910 р. Старо-слов'янські уривки не займають тут багато місця, бо Бернекер дає хрестоматію загально-слов'янську.

Николай Каринській: Хрестоматія по древне-церковно-славянському и русскому языкамъ. Часть первая. Древнѣйшіе памятники. Съ приложеніемъ словаря, 19 автотипичныхъ снимковъ съ древне-церковно-славянскихъ рукописей и двухъ таблицъ, содержащихъ снимки съ буквъ глаголическаго Зографскаго Євангелія и мелкаго почерка Остромирова Євангелія. Изданіе второе. Спб. 1911 р. XII+215 ст.+19 знімків з пам'яток. Видання I-е—1904 р. Зміст книжки такий: 1. Напис Самуїла ст. 1, 2. З Зограф. Єв. 2, 3. З Савиної Книги 10, 4. З Ассеманової Євангелії 17, 5. Листи Ундольського 25, 6. З Синайського Псавтиря 28, 7. З Синайського Требника 33, 8. Хиландарські Листки 37, 9. З Супрасльського Рукопису 43, 10. З Клоцового Збірника 55, 11. З Марлінської Євангелії 68, 12. Київські Листки 77, 13. З Остромирової Євангелії 86, 14. Паралельний текст Матв. XXVI 26-47 з Євангелій Зогр., Сави, Остром. і Мар. 98, 15. Азбучна Молитва Костянтина Болгарського 104, 16. По-

хвала царю Симеону 1073 р. 106, 17. Купріянівські Листки 107, 18. З нотного Кондакаря XII в. 109, 19. Порфір'івський Лист 111, 20. З Буслаївського Стихираря 112, 21. З Турівської Євангелії 114, 22. З XIII Слів Григорія Богослова XI в. 118, 23. Зо Збірника Святослава 1073 р. 125, 24. Із Збірника Святослава 1076 р., 25. З служебних Миней 1095-1097 р. 149, 26. З Вуканової Євангелії 156, 27. З Мирославової Євангелії 163, 28. Із Сліпченського Апостола 170, 29. Із Погоди́нського Псавтиря 178, 30. Із Збірника 1348 р., сказаніе Хороброго про письмена 184, 31. Життя св. Мефодія з Успінського Збірника XII в. 188. Словник 199-215 з російськими та грецькими поясненнями. Хрестоматія Каринського найповніща й найцінніща із усіх відомих хрестоматій. Більшість уривків автор подав з оригіналів, а саме №№ 2.3.5.7.9.11-15.17-20.22. 24.26.28-30, всього 19 уривків; з фотографічних знімків подано 9 уривків, №№ 1.4.6.8.12.16.21.23.27, і тільки №№ 10.25.31 подано з найліпших видань. Про кожний пам'ятник на початку подано коротенькі відомості, а до тексту скрізь дається цінні палеографічні пояснення. До №№ 8-10.22-24 додано грецький паралельний текст, а до № 12—латинський. Надрядкові значки подано в можливій точності. З мінусів цієї праці зазначу несистематичність в класифікації поданих уривків, чи скоріще — відсутність всякої класифікації, — уривки йдуть один за одним без жадної системи. До мінусів книжки, яко підручника, відношу й те, що знімки подано не з різних пам'яток, а лише з п'ятьох: 4 з Порфір'івських Листів, 12 з Зографської Євангелії і тільки по одному на Супрасльський Рукопис та Остромирову Євангелію; № 17 ліпше б умістити в якімсь іншим виданні. Отже автор зовсім не додержав теї цілі, для якої додав ці знімки, — «чтобы дать возможность учащимся ознакомиться съ палеографическимъ характеромъ древне-церковно-славянскихъ кирилловскихъ (лише 2 знімки) и глаголическихъ рукописей»¹.

¹ Див. замітку Н. К. Грунського в „Сборникъ“ 1907 р. т. 83 № 3 ст. 8.

Проф. Н. К. Грунскій: Древне-церковно-славянські тексти. Пособіє при практическихъ занятіяхъ, ст. 1-37, „Ученія Записки Юрьевскаго Университета“, Юр'ів, 1910 р. кн. 9 ст. 1-37. Тут подано: 1. Київські Глаголицькі Листки (повністю), 2. Пражські Уривки, 3. Євангелія Охридська, 4. Зографська, 5. Савина Книга, 6. Клоців Збірник, 7. Марлінська Євангелія, 8. Супрасльський Рукопис, 9. Синайський Псавтир і 10. Фрейзингенські Уривки. Ніяких пояснень; значки надрядкові єсть, поскільки дозволяли друкарські засоби. В 2-м виданні праці автора: Лекції по древне-церковно-славянському языку, Юр'ів, 1914 р. на кінці книжки подано: „Снимки съ др.-ц.-славян. памятниковъ и объяснит. тексты“. На початку дається таблиця глаголиці й кирилиці, потім таблиці Біляєва та Ягіча про повстання глаголиці, а далі йдуть знімки з старо-слов'янських пам'яток: 1. Київські Листки (цілі, 7 знімків), 2. Євангелія Зографська (лл. 224б. 225.133б.134), 3. л. 10а Клоц. Збірника, 4. л. 149б Ассем. Єв., 5. л. 17б Синайського Требника, 6. л. 31 Синайського Псавтиря, 7. Марлінська Євангелія, 8. Пражські Уривки, 9. Савина Книга (лл. 142.74.74б), 10. Хиландарські Листки, 11. л. 239б. Остромирової Євангелії, 12. Листки Ундольського, 13. Супрасльський Рукопис і 14. Фрейзингенські Уривки (всі) і др. По знімках йдуть: „Обяснит. тексты“, де дано: 1. Київські Глаголицькі Листки (цілі) і в уривках: 2. Євангелія Зографська, 3. Клоців Збірник, 4. Євангелія Марлінська і 5. Фрейзингенські Уривки (цілі). Знімки видано не добре.

V. V o n d r á k: Kirchenslavische Chrestomathie, Göttingen, 1910 р. IV+232 ст. Повнотою поданих уривків та науковою їх обробленістю Хрестоматія Вондрака не менше цінна, як і Хрестоматія Каринського. Напочатку передмова, вступ та таблиця азбук глаголицької болгарської й хорватської та кирилицької з їх числовим значінням та вимовою. Самих уривків подано багатенько, при чому їх поділено так: А. Старо-церковно-слов'янські, а. глаголицькі: Євангелії Зографська, Марлінська, Асеманова, Охридська, Синайський Псавтир, Синайський Требник, Клоців Збір-

ник, Македонський Лист і Київські Уривки; усі ці уривки видрукувано глаголицею ст. 15-16; із цих же пам'яток (крім Євангелії Охридської й Македонського Листка) на ст. 16-72 подано уривки і в кирилівській транскрипції; в. кирилівські: Савина Книга, Супрасльський Кодекс, Фрагменти Ундольського, Листки Хиландарські і Псавтир Слуцький. В. Болгарсько-церковно-слов'янські, а. глаголицькі в кирилівській транскрипції ст. 112-115, в. кирилівські. Д. Русько-церковно-слов'янські: Євангелія Остромирова, Турівська, Архангельська, Мстиславова, Галицька, Добрилова, Реймська і др. ст. 136-176. Е. Чесько-церковно-слов'янські: Пражські Листки 177-178. На ст. 179-229 докладний старо-слов'янсько-німецький словник, який охоплює не тільки поданий в уривках матеріял, але взагалі словник до Євангельського тексту. Перед кожною пам'яткою коротенькі відомості про неї з найважливішою літературою. При багатьох текстах, особливо євангельських, дано вар'янти та різні пояснення. Із усіх існуючих хрестоматій, Хрестоматія Вондрака, як і подібна книжка Каринського, подає найбільше матеріялу, поданого зовсім науково. Але науковою класифікацією поданого матеріялу праця Вондрака значно перевищує книжку Каринського. Великий і докладний словник (51 сторінка петиту в три стовпці) дає змогу розуміти не тільки подані уривки, але взагалі ц. сл. тексти. До мінусів книжки треба віднести відсутність знімків з текстів, що не дає можливості читачеві познайомитися з правдивим станом правописним та палеографічним теї чи іншої пам'ятки. Хибою видання вважаю також уживання титли одної форми в цілій книзі, — в формі простої лінії —, бо ж такої форми пам'ятки майже не знають.

Вондрак (за Бернекером) попильнував розподілити пам'ятки вже в певній системі, хоч, правда, з його розподілом погодитися трудно. Так, Вондрак відніс до першої групи — *Altkirchenslavisch* — усі пам'ятки старо-слов'янського канону, розбивши їх лише на дві традиційні групи: пам'ятки глаголицькі та кирилівські. З цього канону він рішуче викинув усі пам'ятки східно-слов'янських редакцій XI-го віку. І ли-

№№ 3.5.8.9.11.12.13, або з фотографічних знімків №№ 1.4-7 чи з самого рукописного оригіналу, № 2 і 10. В текстах додержано титла, але їх скрізь пояснено долі, що я не вважаю за зручне, бо саме це заняло в книжці дуже багато місця; чи не простіше було дати азбучний спис усіх скорочень? До Київського Міссалу подано текст латинський, а до Збірника Клоцового та до Хиландарських Листів—грецький.

А. П. Георгієвскій: Старославянскій языкъ. Тексты и палеографическія таблицы старославянскаго языка. Приложение къ «Ученыя Записки историческо-филологическаго факультета государственнаго Дальневосточнаго Университета», т. II в. I, Владивосток, 1920 р., 41 ст. Знаю цю працю тільки з рецензії J. K. в „Slavia“ 1925 р. т. III ст. 180. Тут дано декільки знімків з старо-слов'янських пам'яток, а також їх кирилівську транскрипцію.

А. Кримський: Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв., при його й Ол. Шахматова праці: „Нариси з історії української мови“, Київ, 1924 р. Тут дано уривки з головніших українських пам'яток: 1. Збірник 1073 р. ст. 142-146, 2. Збірник 1076 р. ст. 147-148 і 3. Казання Гр. Богослова ст. 148-149; на жаль з інших пам'яток уривків не дано; до текстів дано цінні примітки.

Dr. V. Vondrák: Církevněslovanská chrestomatie. V. Brně, 1925 р. ст. 303. Це друге видання, трохи перероблене, німецької Хрестоматії автора з 1910 р., — поширений вступ, поширено замітки до окремих пам'яток, додано деякі середньо-болгарські тексти; доповнено й Словника. Цікаво, що автор, незадоволений зо свого колишнього поділу, дає нову класифікацію пам'яток, а саме: найдавніші пам'ятки зве вже не *altbulgarisch*, але „*cyrillomethodějský*“; всі інші пам'ятки—*romethodějský*—ділить так, як і в виданні 1910 р. Ще в першій виданні Вондрак пильнував наблизити форму друкованих глаголицьких букв до форми рукописних пам'яток, а власне до найстарішої форми Київських Глаголицьких Листків; в другім виданні цю спробу Вондрак продовжив, і дав нові форми для друкованих глаголицьких букв А, Б, З, А,

н, т, ш, з, зі; ѡ, ж, ѡ, ѡ і др. Що до самих текстів, то критика вказала досить багато друкарських недоглядів та помилок. Див. рецензії: Jozef Kutz в „Listy Filologicke“ 1926 р. т. 53 кн. I ст. 50-56; С. Кульбакинъ в „Slavia“ 1926 р. т. IV кн. 4 ст. 769-772.

Stanisław Słoński: Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich), «Lwowska Biblioteka Sławistyczna» т. I, Львів, 1926 р. друкарня «Наукового Товариства ім. Шевченка»; VI+ 151 ст. По передмові подаються уривки з таких пам'яток: I. Кодекс Зографський ст. 1-6, II. Маріїнський 6-13, III. Сави 13-17, IV. Ассемані 17-19, V. Рівнобіжний текст з кодексів: Зографського, Маріїнського, Сави та Ассеманієвого, Єв. Іоана XVII 1-12, Іо XI 1-45 ст. 20-29, VI. Синайський Псавтир 30-34, VII. Син. Моли-товник 35-39, VIII. Київські Фрагменти 40-47, IX. Фрагменти Клоца 48-52, X. Кодекс Супрасльський 52-78, XI. Рівнобіжний текст з Фрагментів Клоца та з Супрасльського Кодексу (Слово св. Єпифанія) 80-94. В кінці добрий докладний старо-слов'янсько-польський словник 95-149. Київські Фрагменти видано тут повністю, а №№ X-XI з текстом грецьким. Перед текстом знаходимо коротенькі, але змістовні відомості про пам'ятки з головною літературою. В Хрестоматії подано уривки лише з важніших старо-слов'янських пам'яток; кидається в вічі відсутність Остромирової Євангелії. Уривки, які подає автор, взято з найліпших сучасних видань; шкода тільки, що до них не додано хоч трохи знімків; це особливо тому, що технічні умови друку не дали змоги авторові додержати усіх надрядкових значків. В Словнику автор зовсім не подає слів, що починаються на *s*, а тому пише *з'кло*, *зк'зда*, *зк'брь*, *змиа*, тоді як ці слова аж до сьогодні пишуться з *s*. Не можна вважати за добру рису й того, що в Словнику скрізь зам. *рь*, *ль* подано *рз*, *лз*. Рец. С. Кульбакина в „Slavia“ 1927 р. т. V кн. 4 ст. 782-784,—рецензент вказав коректурні недогляди й помилки в надрукованих текстах.

Prof. J. Ogijenko: Wzory pism cyrylicyckych X-XVII w.w. Seminarjum Paleografji cyrylickiej Studjum

Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1927 р. Тут подано знімки з кирилівською транскрипцією їх з таких старо-слов'янських пам'яток: 1. Київські Фрагменти, 2. Євангелія Зографська, 3. Напис Самуїла 993 р., 4. Євангелія Остромирова, 5. Збірник Святослава 1073 р., 6. Саввина Книга, 7. Супрасльський Рукопис, 8. Євангелія Архангельська 1092 р. і 9. Казання Григорія Богослова. Рецензії: Prof. Leon Białkowski, «Ziemia Lubelska» 1927 р. № 283 від 16.X.1927 р. Prof. Leon Białkowski, „Kurjer Poznański“ № 595 від 30. XII. 1927 р. Prof. K. Chodynicki, «Ateneum Wileńskie» 1927 р. річн. IV кн. 2 ст. 225-227.

Е. Ф. Карский: Славянская кирилловская палеография, Спб. 1928 р. В кінці книжки, на ст. 323-331 подано кирилівські уривки: А. Древняя церковно-славянская рецензия, а саме: 1. Супрасльський рукопис 323-326, 2. Саввина Книга 326-329, 3. Листки Ундольського 329-330, 4. Хиландарські Листки 330-331; 1-й та 4-й видрукувано зо знімків, а 2 і 3 з оригіналу; в кінці подано й знімки, див. №№ 1-4. По можливості додержано всі надрядкові значки.

Henryk Ułaszyn: Język starocerkiewnosłowiański, Lwów, 1928 р. На ст. 101-121 вміщено уривки з Євангелій Зографської та Марлінської, поділені на дві групи: teksty normalizowane i nienormalizowane. Для чого „нормалізувати“ тексти, коли їх з таким правописом не існує? Вистарчить нормалізувати лише сам словник. Чому не „нормалізовано“ значків діакритичних? (їх автор відкинув зовсім). Сама «нормалізація» не скрізь витримує критику. На ст. 122-149 словничок з польським перекладом слів, в яким багатенько різних недокладностей. Напр. подає аронь, благодѣть, карава, геона, норданъ, небесекъ, фор(з)фира і т. п., і зовсім не дає ааронь, благодать, каравва, геенна, нєрданъ, небеснъ, порфира і т. п. Непослідовно даються форми: олзтарь, фор(з)фира, норданъ і т. п.; дається кєгарь, від нього прикметник кєсарокъ, а кєсарекъ нема. Пише ѣ в словах андрѣа (ніби лише це „нормалізована“ форма для N¹), мосѣй (монсѣй, -ий зовсім нема), фарисѣй, але галилея, нєрєй і т. п. Дає форму кзнига, тоді як ця

форма відома тільки з кінця XIV-го віку, давнина знає лише кзнигы. По л, н пише ю (чому?), але помзшленые і т. п. Редуковане и зазначає через ѡ: ѡбѣ, иродѣ-нада і т. п. Зазначає ј півколом над и: мой, оубийца, обзѣудѣ і т. п., тоді як це ознака значно пізніших текстів. Дає тільки лкати, слова лкати нема. Слово гзѣѣль перекладено лише marnotrawstwo і т. п.

2. СЛОВНИКИ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

Нарис церковно-слов'янської лексикографії.

І.

Старо-болгарська мова, що у всіх православних слов'ян стала мовою церкви, не була скрізь однаково зрозумілою,—для південних слов'ян вона була значно більше живою, ніж для слов'ян східних, для котрих вона вже в X віці мала багатенько незрозумілих слів. З бігом часу ця незрозумілість церковно-слов'янської мови—особливо у слов'ян східних—ставала все більшою, аж поки не дійшло до того, що частенько навіть менш освічене духовенство перестало розуміти її.

В XVI-м віці серед українського народу справа розуміння церковно-слов'янської мови стала більш актуальною, як у інших православних народів. Реформаційні ідеї, що досталися до Польщі, запанували також і серед українського народу і викликали тут, як і в других народів, літературу на живій народній мові. Повстав великий рух за введення живої української мови до церкви, результатом чого за самий тільки XVI-й вік появилось багато перекладів св. Письма на українську мову. У цей же час почали голосно скаржитись, що церковно-слов'янська мова застаріла, що загал народній її не розумів. Більше того, це відбилосся навіть і на відношенні до самої Церкви: „Широкий и великославний языкъ Славенскій—скаржився найбільший мовознавець та богослов свого часу Пам-

во Беринда—трудности словъ до вырозумѣня темныхъ многи в собѣ маеть, зачимъ и самаа церковъ рос-сѣйская многим власним сыном своим в огиду при-ходит“¹.

Усе це й спонукало українське духовенство ре-ально боронити свою церковну мову, для чого в пер-шу чергу треба було скласти якийсь підручний слов-ник церковної мови для широкого загалу. Першого такого Словника й склав професор братських шкіл українець Лаврін Зизаній (Кукіль),—це був відомий його *Лексис Сірѣчь Реченія Вскрѣтцѣ Скрѣнны*. Й *из словѣскаго ꙗзыка на простѣи Рѣскій Діалѣтъ Исто-кованы*, видрукуваний у Вильні в 1596 році. Словник маленький,—всього 34 листи, подано 1061 слово, го-ловно з найчастіше вживаних; пояснення слів дано живою тогочасною українською мовою. Хоч „Лексис“ Зизанія призначався як підручник для братських шкіл, але він скоро поширився серед читаючої люд-ности та духовенства. Його навіть переписувано; так, при одному з примірників Остріжської Біблії 1581 ро-ку знаходиться „Лексис съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто“², який повстав на основі Словника Зи-занія.

Але Словник Зизанія був занадто малим, пояс-нень давав дуже мало, а тому не міг задовольняти всіх потреб в зв'язку з підупалим знанням церковної мови,—потрібний був словник повніщий, з ліпшими поясненнями. Такий словник і дав відомий мовозна-вець свого часу Памво Беринда; це був *Лєзі-кѣнъ славенорѣскій ѿ ѿменъ Тлзкованіе*, що вийшов з дру-карні Києво-Печерської Лаври в 1627 році 11 серпня. Це вже великий, добре уложений словник на 475 шпальт, має 4980 слів; пояснення церковно-слов'ян-ських слів даються українською мовою. Ось цей слов-ник П. Беринди на довгий час став останнім словом лексикографічної науки і зробився підручною книж-кою для кожного, хто вчився церковно-слов'янської

¹ Передмова до Лексикона 1627 року.

² Його видрукував арх. Амфілохій в „Чтенія“, М., 1884 р. кн. II.

мови; в 1653 р. його передруковано в Кутеїнськiм ма-
настирi. Словник тiшився великою повагою i скоро
поширився по всiх слов'янських землях¹, був пере-
кладений навіть на румунську мову², багато раз пе-
реписувався; він між iншим став основою для «Сино-
німа Славеноросская», — рукописного словника XVII
вiку, 185 л³. Поскiльки Словник Беринди був поши-
рений i високо цiнився, вказує хоча б те, що навіть
ще в 1815 р. проф. московського унiверситету Р. Тим-
ковський жалкував, що „сiя прекрасная книга (Слов-
ник Беринди) такъ рано уже забыта у насъ. При
всѣхъ своихъ недостаткахъ она драгоцѣнна для лю-
бителя Славянскаго языка, и во многихъ случаяхъ
подаеть ему единственную помощь“. Тимковський ба-
жав, щоби хто-небудь склав новий церковно-слов'ян-
ський словник або хоча б „дополнилъ и издалъ вновь
лексиконъ Беринды“⁴.

Реальні потреби своєрiдного церковного життя
викликали серед українського народу появу ще одно-
го роду словникiв, — це церковно-слов'янські словники
з польським поясненням. Перший такий словник ви-
друкуваний був в Супраслi при книзi „Собраніе при-
падковъ“ в 1722 році: Лезиконъ Сирѣчь Словеникъ Сла-
вѣнскій, имѣющъ въ себѣ Словеса перѣже Славѣнскіа Извѣс-
ныа, по семже Полскіа. Бiгопотрѣбный къ выразѣнію
Словѣз славенскихъ, Окрѣтающихъ къ книгамъ Црковныхъ.
В передмовi читаємо цiкаве свiдоцтво про велике по-
ниження знання церковно-слов'янської мови серед са-
мого духовенства: «Съ неисчетною болестію сердца и
язвою оутробы неоудобъ исцѣлнок изобрѣли (довіда-
лися) искусителіе или экзаминаторове поставляемыхъ
въ іерейство людей, яко сотный іерей едва славенскій
разумѣеть языкъ, невѣдая, что чтеть въ Божествен-

¹ Яцимирскій: Описаніе южно-слав. и русск рукописей
заграничныхъ библиотекъ, „Сборникъ“ т. 98 ст. 489; Погорь-
ловъ: Сборники и лексиконы, ст. 99.

² Див. про це працю Чебана.

³ Видав П. Житецький в додатку до „Очеркъ литератур-
ной исторіи малорусскаго нарѣчiя“, Київ, 1889 р.

⁴ С. Вулицъ: Очеркъ исторіи языкованiя в Россіи, Спб.
1904 р. ст. 955.

ной Службѣ. Цей словник поширився по західно-українських землях і був двічі передрукований в Почаєві під тею саме назвою в додатку до „Богословія нравоучителная“ 1751 і 1756 р. Відомий навіть польсько-церковно-слов'янський словник: *Лексиконъ сирѣчь синонима, имѣюща къ себѣ слова перьшиє полекѣа азбѣчница* потім же *славенскія*, склав його проповідник ієроманах Варковицького (на Волині) бернардинського монастиря Зарудницький в 1745 році.

Про давні словники див. Іван Огієнко: *Огляд українського язикознавства*, „Записки НТШ“ у Львові т. 79, тут і вся потрібна література. Крім того: Іван Брик: *Польсько-славянський словник Зарудницького*, іб. т. 133. З. М. Веселовська: *Мова „Лексікону“ Памви Беринди*, „Записки іст.-філ. відділу“, Київ, 1927 р. т. XIII ст. 311-339. И. Ширскій: *Очеркъ древнихъ славяно-русскихъ словарей*, „Филолог. Записки“ 1869 р. кн. I ст. 1-16.—Б. Грінченко: *Огляд української лексикографії*, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч.“, Львів, т. 66.

II.

Півтора віку панував Лексикон П. Беринди у всіх слов'янських народів, тішучись загальною заслуженою повагою і не маючи собі жадного конкурента. Знання церковно-слов'янської мови проте падало невпинно, а тому потреба в відповідному словнику все зростала та більшала. Але надалі провід в студіюванні церковно-слов'янської лексикографії виходить з рук українських учених,—бо Україна політично злилася з Росією,—і переходить до вчених російських, з якими пізніше досить поважно конкурує маленький слов'янський народ, словінці, в особі свого великого вченого Миклошича.

Першу спробу поважного церковно-слов'янського словника в новий час дав протоієрей московської архангельської катедри П. А. Алексѣевъ (1727-1801),—це була його праця: „*Церковный словарь, или истолкованіе реченій славенскихъ древнихъ, такожъ иноязычныхъ, безъ перевода положенныхъ въ св. Писаніи и въ древнихъ церковныхъ книгахъ*“, в 5 частинах, 1773-1776 р. Це була велика праця—80 друкованих аркушів, має 20,000 пояснених слів. Олексів

вибрав слова головно з Біблії, дав пояснення тільки малозрозумілих слів; тримався ще старого погляду на словник як на енциклопедію, і тому часом давав дуже широкі пояснення для таких слів, яким би й не місце в словнику. Словник Олексієва в свій час користався великою науковою повагою і був дуже поширеним, чому витримав аж 4 видання: друге в 1794 р., третє в 1815-1816 р. (посмертне) і четверте в 1817-1819 рр.; останнє видання переробили й доповнили Д. і П. Соколови.

В 1784 р. вийшов «Краткой Словарь Славенской» ієродіякона Євгенія Болховитинова, 127+42 ст., але потреби в доброму словнику не задовольнив він; серед церковно-слов'янських слів тут поміщено навіть такі, як українські брудю, друкую і т. п.

У цей час береться й Петроградська Академія Наук за складання словника, що поставлено їй першим завданням. У той час ще не розрізняли російської мови від церковно-слов'янської, тому до академічного словника підбирали також і матеріял церковно-слов'янський; по 11 роках пильної праці нарешті появився „Словарь Академіи Російской“, 1789-1794 р., 6 частин; словник мав 43,257 слів, серед них дуже багато церковно-слов'янських, правда, спочатку не в азбучнім порядку, а в вигляді таблиць; друге видання, доповнене (має вже 51,388 слів) появилось в 1806-1822 роках, вже в порядку азбучнім. Цим академічним словником покладений був міцний ґрунт для всіх дальших лексикологічних праць. Це була перша зовсім наукова лексикографічна праця нового часу.

Менші словники, мало вдалі, написали в цей час: А. С. Шишковъ: „Опытъ славенскаго словаря“ 1815-1819 рр., давав багато цитат з пам'яток. У цей же час вперше появляється словник і на заході,—це був Словник Йос. Добровського при його Institutiones 1822 року; словник не азбучний, але по корнях слів, на 158 стор. Цього словника Добровського добре переробив і упорядкував В. Копитар (вже з азбучним порядком) і під назвою „Vocabularium Linguae slavorum“ видав його в додатку до своєї праці: „Glagolita Clozianus“ 1836 р. ст. 67-86. Словник А.

Петрова: Опытъ Словаря древнихъ славянскихъ словъ и рѣченій, М. 1831 р., більшого наукового значіння не мав.

Значним кроком вперед в церковно-слов'янській лексикографії був словник члена Петроградської Академії Наук Петра Соколова (1766-1836): Общій церковно-славяно-россійскій словарь или Собрание реченій какъ отечественныхъ такъ и иностранныхъ, въ Церковно-Славянскомъ и Россійскомъ нарѣчіяхъ употребляемыхъ, каковы суть: названія Богословскія, Философскія, Математическія, къ Естественной Исторіи принадлежащія, Юридическія, Военныя, относящіяся до торговли, художествъ, ремесель и проч. По порученію Комитета Устройства Учебныхъ Заведеній составленное П.. С.... Спб., 1834 р., ч. I-II. Словник складений головно на підставі словників академічних, має більше 63,000 слів, серед них багато церковно-слов'янських. Але всі ці словники не мали ще на оці одного завдання і постійно змішували мову церковно-слов'янську з російською.

У цей час розпочинає свою цінну лексикографічну працю відомий словіст словінець Франц Міклошич (1813-1891), випускаючи в 1845 році звісну працю: *Radices linguae slovenicae veteris dialecti*, Липськ, 8^о, VI+141 ст. Це був для свого часу надзвичайно корисний науковий словник, складений на основі давніх пам'яток, яко останнє слово науки. Словник оперував вже виключно з мовою церковно-слов'янською і мав на оці головно практичні потреби, але слова подає не в азбучнім порядку слів, що утруднює цю практичну ціль; пояснення слів даються грецькою й латинською мовою. Часто приводяться порівняння слов'янських слів зо словами мов індо-європейських, особливо з санскритом¹. Треба сказати, що з цього часу й аж до наших днів провід в вивченні старо-слов'янської чи взагалі церковно-слов'янської лексикографії на заході, почасти й на сході, спочиває переваж-

¹ Рецензії: П. Шафарика в „*ČSM*“ 1845 р. ст. 505-508; И. Срезневскій в „*Извѣстія*“ 1852 р. ст. 19-20.

но в руках Міклошича, бо його праці стають загально поширеними підручними книжками.

Але пальму первенства по складанню церковно-слов'янського Словника взяла таки знову Російська Академія Наук. В 1841 році заснований був Другий відділ (російської мови й літератури) Академії, і він відразу приступив до складання нового словника, який і вийшов в 1847 році під назвою: «Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, составленный вторымъ отдѣленіемъ Имп. Академіи Наукъ», Спб., 4 томи. Це був величезний науковий здобуток,—словар мав 250 друкованих аркушів і більше 115000 слів, з них добра четвертина церковно-слов'янських, виписаних з багатьох давніх пам'яток. Редагував Словника головно А. Х. Востоков, а це вже само промовляло за його велику цінність. На довгий час цей академічний словник став правдивим останнім словом науки для цілого слов'янства.

Під впливом академічного словника перероблює свої *Radices* і Міклошич, і випускає в 1850 р. під новою назвою: *Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti*, Відень, 4°, XIV+204 ст. Це була праця, призначена тільки самій церковно-слов'янській мові, і в цій її цінність, тоді як академічний словник на $\frac{3}{4}$ був словником російським. Міклошич склав свою працю не на основі чужих словників, але головно по давніх джерелах, для чого опрацював 30 рукописів (з них 4 з XI віку, 1 з XII в., 1 з XIII в. і 8 з XIV в.) і 22 стародруки,—річ зовсім небуденна для того часу. До словника увійшло коло 16,000 слів, цеб-то більше, як в інших словниках. Слова подаються звичайно так, як вони знаходяться в оригіналі, цеб-то без зміни правопису. Для свого часу це була найцінніша підручна книга, що голосно підкреслив Срезневський: „Словарь г. Миклошича будетъ драгоцѣнною ручною книгою для всѣхъ, занимающихся Старославянскимъ языкомъ“. Це твердження Срезневського стало пророчим, бо словник Міклошича—особливо в другім виданні—безконкурентно запанував на всіх слов'янських землях яко необхідна підручна книга при всіх лексикографічних працях. З головніших промахів пра-

ці можна підкреслити такі: цитати у Міклошича звичайно глухі, цеб-то не зазначається сторінки джерела, а це не дає змоги перевірити її. Джерела свої Міклошич використав тільки частинно, а не до кінця. На слова не подає прикладів. Слова пояснює грецьким і латинським словом, але дуже часто Міклошич подає цей переклад від себе, а не з порівняння з оригіналом, з якого перекладено церковно-слов'янський текст. При словах частенько нема ніяких цитат¹.

Патріярх східно-слов'янської філології, Ол. Востоков увесь час працював над складанням церковно-слов'янського словника; вже його Словник до Остромирової Євангелії при виданні 1843 року надовго став підручною книгою при вивченні старо-слов'янської мови. Працю над складанням церковно-слов'янського словника Востоков задумав так широко, що був би не закінчив її за свого життя, як то пізніше сталося з Срезневським; але приятелі, що добре знали стан зробленого і часто користувалися ним, уговорили Востокова випустити працю так, якою вона була на той час, і в р. 1858-м вийшов перший том її: „Словарь церковно-славянскаго языка“, 255 ст.; другий том вийшов в 1861 р., 295 ст.² Востоков перший поставився дуже поважно до питання про джерела для словника і спинився тільки на рукописах; для своєї книги він опрацював більше як 130 рукописів, з них 8 з XI-го віку, 10 з в. XII-го, 18 з в. XIII, 15 з в. XIV, 30 з в. XV, 30 з в. XVI, решта з віку XVII-го, при чому Востоков точно зазначає, звідки він бере те чи інше слово, чим словник його значно перевищує словник Міклошича. Поспішаючи закінчити словника, Востоков взяв дуже багато слів, яких йому бракувало в його матеріялах, з словника Мікло-

¹ Рецензія Срезневського та Востокова в „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 20-23. На жаль, автор і в 2-м виданні своєї праці не виправив цих хиб.

² Словник друкувався перше в „Матеріали для сисваря и грамматики“.

шича. Востоков подав величезний матеріал і його словник був найціннішим для свого часу¹.

У цей самий час не припиняв своєї дуже корисної лексикографічної праці й постійний щасливий конкурент східно-слов'янських словіств Франц Міклошич, увесь час збираючи матеріали для повного словника церковно-слов'янської мови. Міклошич робив так само, як і Востоков,—зібрав матеріал з найрізніших джерел XI-XVII віків, і нарешті в 1862-1865 р. праця показала в світ під назвою: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Відень, XXII+1171 ст. в два стовпці на кожній. Тут подано величезний матеріал з усіх церковно-слов'янських рецензій, використано все, що було на той час видрукованим (в тім числі і словник Востокова) як з літератури духовної так і світської. Словник був значно повнішим від словника Востокова, а тому відразу став найпершою підручною книжкою при вивченні церковно-слов'янської мови і такою позостається аж до наших часів. На жаль тільки, в словнику позосталися всі ті недостатки, які були в 1-м виданні його 1850 р.; не мало глухих цитат (але вже дуже багато й повних зазначень) і їх нема змоги перевірити; багатьох пам'яток Міклошич таки не використав, а те, що використав, часом брав не з найліпших видань. Брак ширших пояснень та повної цитації постійно кидається в вічі. Під цим оглядом,—під оглядом методологічним та науковим—Словник Востокова безумовно був вищим від нового словника Міклошича. Критика постійно вказує, що між заголовком Міклошичевого словника — *Lexicon palaeoslovenicum*—та його змістом велика різниця, бо це головне словник з пам'яток XII-XVII віків, а не словник справді „старо-слов'янський“. Це дійсно так, але я не погодився б з таким вузьким розумінням виразу „старо-слов'янський“ в стосунку до словника, який у нас постійно намагаються запровадити. Справді, слов-

¹ Змістовну рецензію на цей словник дав І. Срезневський в „Ученія Записки второго отдѣленія Имп. Академіи Наукъ“ 1858 р. кн. IV ст. XXXI-XLIII; в першій частині цієї рецензії, ст. XIX-XXXI розповідається про словники до Востокова.

ник з пам'яток тільки XI-го віку, а до того тільки з пам'яток старо-болгарських, ніколи не дасть нам повного й правдивого образу старо-слов'янського словництва вже хоча б через саме те, що таких пам'яток маємо дуже мало; більшість старо-слов'янської літератури, що повстала в IX-XI віках, дійшла до нас в відписах головню XII-XV віків; при списуваннях змінювався правопис, але дуже мало змінювали словника. При такому стані справи лексикографічні старослов'янські праці дійсно мусять охоплювати джерела не тільки XI віку, але й віків дальших; справа тільки в тому, що для такої праці треба вибрати лише ті відписи, яких оригінали повстали ще в X-XI віках.

Шістьдесят літ користають вже всі словісти з Міклошичевого словника, яко з найкращої підручної книжки. Року 1922-го словника цього перевидано фотодруком, а це знову на десятки років зробить Lexicon Міклошича необхідною книжкою кожного словіста.

Ціле життя своє працював над складанням словника і другий стовп східно-слов'янських словістів—І. Срезневський, тільки працював він майже виключно нав джерелами східно-слов'янськими, бо мав замір дати словника давньо-руської мови; над збиранням потрібного матеріялу працював не тільки сам Срезневський, але й багато з його учнів. Ще в 1866 році почав був Срезневський друкувати свої матеріяли, але друк припинив, мильно переконавшись, ніби праця не скінчена: така праця ніколи не буває скінченою. На жаль, Срезневський не пішов слідами Міклошича та Востокова—дати бодай те, що зібрано, а про доповнення дбати в дальших виданнях,—а тому за життя свого він так і не переконався, що праця його скінчена. І тільки через десять років по смерті автора приступили до друку його справді грандіозної праці, яка почала виходити окремими випусками з 1890 р¹. і друкувалася аж 22 роки; це були: „Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ“, т. I 1893 р. IX+48 ст.+1420

---

¹ Рецензію на 1-й випуск див. в „ЖМНПр“ 1890 р. ч. 271 ст. 424-425.

шпальт А-К; т. II 1902 р. 15 ст. + 1802 шпальті, Л-П, I т. III 1909 р. 1684 шпальті, Р. С. Доповнення 1912 р. 272 шпальті. Грандіозність проробленої праці показує вже сам покажчик використаних джерел, що має в I т. 48 ст., в II 15 ст. і в Доповненнях 13 ст., разом 76 ст. дрібного друку in f°. Хоч це словник давньо-руської (східно-слов'янської) мови, проте в нім знаходимо величезне число й слів церковно-слов'янських. І кожне слово подається тут в цілм реченні, часто з багатьох віків, так що постійно автор дає нам закінчену історію кожного слова; додаймо до цього, що в Словнику повно етимологічних вказівок; при кожнім реченні найповніша цитата, звідки його взято. Усе це робить Словник Срезневського в розумінні методологічним та науковим без порівняння вищим і ціннішим від словника Міклошича. На довгі десятки літ „Матеріали“ Срезневського позостануться працею безконкурентною. Лише великі розміри праці не дають їй змогу стати загально поширеною підручною книжкою.

В 1899 році появилася ще один словник, автором якого був А. В. Старчевскій: „Словарь древняго славянскаго языка, составленный по Остромировому Евангелію, Ф. Міклошичу, А. Х. Востокову и І. С. Кочетову“, Спб., II + 946 ст. in 8°, видання А. С. Суворина; як пояснює автор в передмові, „словарь представляет сводъ всѣхъ словарей древне-русскаго и церковно-славянскаго языка, изданныхъ по настоящее время“. З наукового погляду в словнику не все добре.

З мого коротенького огляду церковно-слов'янської лексикографії можна легко переконатися, що на сьогоднішній день ми не маємо такого словника, який цілком задовольняв би наші наукові й практичні потреби. Словник Міклошича, що й тепер найбільше поширений, вийшов в 1862-1865 р., цеб-то тоді, коли ще не було добрих видань окремих старо-слов'янських пам'яток XI-го віку, та й самих цих видань було тоді дуже мало; усе цінніше появилася пізніше, цеб-то, словник Міклошича базується не на найціннішій матеріалі. Високоцінний словник Срезневського ставить собі інші цілі — дати словника східно-слов'янського,

чому пам'ятки давньо-болгарські були йому не цікаві. Ось через це справа видання такого словника старочи церковно-слов'янського, який охопив би увесь відомий нам матеріял і був би складений, як каже останнє слово науки, справа ця стала знову пекучою, бо словником Міклошича користуємося тільки з мусу. Усі останні роки свого життя славний словіст чеський В. Вондрак (1859-1925) працював над вивченням старо-слов'янських пам'яток, деякі з них дуже добре видав, написав про них глибокі досліді, в яких багато займався й лексикальними старо-слов'янськими питаннями. Вондрак готував нового, повного церковно-слов'янського словника, якого мав намір видати приблизно по тій методі, як видано „Матеріали“ Срезневського; понад 6,000 слів він вже був докладно приготував; але смерть поклала кінець цій такій необхідній праці. Як довідуємося¹, Бернський університет ще в 1925 р. доручив проф. М. Вайнгарту закінчити працю Вондрака, який тепер і працює над старо-слов'янським словником. Крім цього, проф. Варшавського університету С. Слонський готує до друку старо-слов'янський словник по всіх старо-болгарських (і тих, що належать до „канону“ ст.-слов'янського) пам'ятках X-XI віків. На мою думку, задовольнити всі вимоги сучасної наукової лексикографії одна особа не в стані: сучасний церковно-слов'янський словник, коли хоче бути збудованим бездоганно науковим методом, мусить бути працею збірною, лише при одній редакції. Розміри такого словника, судячи вже по словнику Срезневського, кажуть про те, що піднятися на таку працю може тільки матеріяльно сильна установа, найкраще—одна з слов'янських Академій Наук.

При лексикографічних працях часто потрібні нам т. зв. церковно-слов'янські симфонії чи конкорданції на св. Письмо. Із старших праць зазначу: Ан-

¹ Див. статтю: Miloš Weingart: O slovníku jazyka staroslověnského. Prolegomena, див. «Symbolis grammaticis in honorem Ioannis Rozwadowski, Краків, 1927 р., ст. 227-245, т. II.

тлохъ Кантемиръ: Симфонія на Псалмы, 1727 р. Ильинскій: Симфонія на Четвероевангелле и Дѣянїя, було три видднї в 1737, 1761 і 1821 рр. С. Богдановъ: Симфонія на посланїя и Апокалипсисъ, видання 1737 і 1821 рр. Кн. Барятинская: Симфонія или Согласіе на Новый Завѣтъ, видання 1874 і 1882 рр. Єсть ще Симфонїі на окремі книги Старого Завіту, але Симфонїі на цілий Старий Завіт ще не маємо. Короткий слов'яно-грецький словник до Псавтиря дає В. Срезневський в праці: Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. II ст. 63-88. Усі ці праці тепер мало вживані, бо їх заступили новіші видання Петра Гильтебрандта, а саме: Справочный и объяснительный Словарь къ Новому Завѣту¹, 1882-1885 р. XX+2446 ст. в дві шпальті кожна, і: Справочный и объяснительный Словарь къ Псалтыри, Спб. 1898 р. V+549 ст., при тїм на ст. 451-549 вміщено греко-слов'янсько-латинський словник до Псавтиря. Словники Гильтебрандта дають повну можність розшукати в Новім Завіті чи в Псавтиру те або інше потрібне слово і цілком відповідають своїм завданням. Звичайно, Гильтебрандт подає слова в сучасній церковно слов'янській формі, а не в формі давній.

Про старо-слов'янські словнички при Хрестоматїях Ягіча 1882 р., Бернекера 1902 р., Каринського 1904 і 1911 р., Вондрака 1910 і 1925 р., Кульбакина 1911 р., Слонського 1926 р. і Улашина 1928 р. див. вище при опису цих Хрестоматїй.

III.

Лексикографічні праці для вивчення окремих пам'яток X-XI віків ішли в нас разом з вивченням цих пам'яток. Звичайно бувало так, що автор, який досліджував якусь пам'ятку, разом з тим давав і словник до цієї пам'ятки; нечасто бувало, що при цьому робився й докладний лексикальний аналіз, частіше ж

¹ Рец. Л. Ст. в „ЖМНПр“ 1882 р. ч. 224 ст. 151-158.

давався впрост голий покажчик слів. Окремих глибоких лексикальних праць, поза деякими дуже малими винятками, над пам'ятками X-XI віків ще не маємо.

Фрейзингенським Уривкам поталанило найбільше, бо дуже доброго словника до них склав ще Востоков в 1827 р.¹; тут багато пояснень, часом дуже докладних (словника цього передруковано в «Филолог. Набл.» 1865 р. ст. 29-71). Вондрак в своїй праці 1896 р. про ФУ дав повного покажчика слів, з латинським їх перекладом, але без широких пояснень. Так само рано був складений і словник до Уривків Клоца, бо ще в 1836 р. при виданні В. Копитара; але повного наукового словника до Уривків Клоца дав тільки Вондрак при своїм виданні пам'ятки 1893 р. ст. 97-124, з грецьким або латинським перекладом слів, з зазначенням усіх форм слова. В 1883 р. при виданні Марлінської Євангелії на ст. 477-607 дав повного словника до пам'ятки В. Ягіч: тут усі без винятку слова з греко-латинським їх перекладом, скрізь зазначено місце слова в виданні (школа, що не в пам'ятці!); крім цього, на ст. 463-474 дано добрий аналіз лексикальний. Ця праця Ягіча стала зразковою в слов'янській лексикографії, бо на ній взоруються всі інші подібні словники. Напр., так само склав повного словника до Саввиної Книги проф. В. Щепкин при своїм виданні пам'ятки 1903 р. ст. 152-235, а також С. Север'янов до Синайського Псавтиря при виданні 1922 р., ст. 1-214 (179-392).

На жаль, зовсім ще не маємо повних словників до Зографської й Ассеманової Євангелії, Супрасльського Рукопису та до Синайського Требника, цеб-то до дуже важливих великих пам'яток XI-го віку.

Малим пам'яткам, Уривкам чи Листкам, поталанило без порівняння більше, як пам'яткам великим, — вони й досліджені глибше і всі мають добрі словники (виключаючи Слуцького Псавтиря, бо оригінал його загублений). Так, при виданні Хиландарських

¹ Повну назву праці, де видруковано Словника, див. в літературі при відповідних пам'ятках.

Листків Кульбакина 1901 р. ст. 25-34 маємо повного словника; в праці Вондрака: О рѣчѣ 1904 р. на ст. 94-104 дано повного словника до Київських Листків (на жаль, без перекладу хоча б латинського), а на ст. 105-110 до Листків Пражських (вже з грецьким поясненням). Є. Карський дав повного словника до Листків Ундольського при своїм виданні 1904 р. ст. 37-41, з грецьким перекладом слів. Г. А. Ільїнський видав три пам'ятки XI-го віку, і при кожнім виданні дав і повного словника: Македонського Кирилівського Листка в 1906 р. ст. 25-28, Македонського Глаголицького (Рильського) Листка 1909 р. ст. 25-30 і Охридські Листки 1915 р. ст. 26-31. При виданні Зографських Листків 1926 р. ст. 14-20 П. Лавров дав доброго словника часом з докладними поясненнями.

Зовсім в оплаканім стані знаходиться лексикографія східно-слов'янських пам'яток XI-го віку, переважаюча частина котрих, як ми бачили, належить до української редакції. Тут лексикальних праць надзвичайно мало¹. Так, до Остромирової Євангелії дав словника ще А. Востоков при своїм виданні 1843 р. ст. 39-315, але словник цей зовсім не повний—бракує багатьох слів, а часом в словнику знаходимо не те, що в оригіналі. Така незмірно цінна для історії української мови пам'ятка, як Казання Григорія Богослова, не має ще порядного наукового видання, бо видання Будиловича 1875 р. має багато недокладностей; Будилович в своїй праці 1871 р. ст. 70-125 дав словника до пам'ятки, але слова розподілив по частинах мови, а не в порядку алфавита, а до того й самі слова подано в основній формі, а не так, як в оригіналі. Маємо також недокладного словника до Пандектів Антіоха в працях Архим. Амфілохія 1863 і 1880 р. І. Срезневський в своїх „Свѣдѣнія и замѣтки“ № 83 в 1879 р.

---

¹ Може тепер Всеукраїнська Академія Наук подбає в першу чергу про наукові видання цих найдавніших пам'яток української мови та про їх докладне вивчення. Нехай ця моя праця стане до того щасливою пригадкою!

ст. 99-110 подав словника цікавіших слів з Синайського Патерика, в порівнянні з грецьким оригіналом. Найбільше поталанило Чудівському Псавтиреві, бо його видавець В. Погорілов при виданні 1910 р. ст. 227-273 додав докладний грецько-слов'янський словник і крім того в тім же році окремою книжкою випустив повного словника до пам'ятки, III+245 ст., з відповідними грецькими словами до слів слов'янських. Коли до всього цього додамо, що в своїй статті з 1924 р. ст. 312-318 Каминський дав повного словничка до Купріянівських Листків, то це буде все, що маємо з лексикографії східно-слов'янських пам'яток XI-го віку.

Такі незмірно великої ціни пам'ятки, як Збірники 1073 та 1076 р. або Євангелія Архангельська, чи Минеї 1095-1097 рр. і багато інших—ніяких словників ще не мають.

3. ЗБІРНИКИ ЗНИМКІВ

з старо-слов'янських пам'яток X-XI віків.

Подаю тут спис видань, в котрих знаходимо різні знимки з давніх слов'янських рукописів. На жаль, ми ще не маємо якоїсь повної збірки знімків з усіх пам'яток X-XI-го віку,—моя збірка буде тільки першою спробою такого Альбому знімків з старо-слов'янських пам'яток; звичайно ж по всіх збірках знімків з пам'яток XI в. маємо дуже мало. Збірки знімків з одної якоїсь пам'ятки XI-го віку подано вище в літературі про ці пам'ятки¹.

1. А. Н. О л е н и н ъ: Письмо къ гр. А. И. Мушину-Пушкину. О камнѣ Тмутороканскомѣ. Спб. 1806 р. Есть знімок зо Збірника 1076 р. (див. вище ст. 130).—
2. И. П. С а х а р о в ъ: Славянорусскіе рукописи. Вип. I, Спб. 1839 р. 32 стор. —
3. М. П. П о г о д и н ъ:

¹ Подаю, звичайно, лише головніше. На жаль, деяких збірок не вдалося мені дістати для опису.

Образцы славянскаго древлеписанія, 1840-1841 р., два випуски, 44 знимки праці Тромонина.—4. Матеріали для исторіи письменъ восточныхъ, греческихъ, римскихъ и славянскихъ. М. 1855 р. Тут знимки з 15 рукописів Моск. Синодальної бібліотеки, які зібрав Ф. Буслаїв, знимки дуже гарні (але кращі, як в оригінал!).—5. Савва, єпископъ Можайскій: Палеографическіе снимки съ греческихъ и славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библиотеки VI-XVII вѣка, М. 1863 р. Тут дано: лл. 129 і 2636 Зб. 1073 р. табл. 20; в Доповненнях: л. 2, 127 і 16 Мінеї 1096 р. табл. 2; лл. 446, 896 і 1716 Мінеї 1097 р. табл. 3; л. 246, 98 і 124 Кондакаря № 1206 табл. 4. Знимки виконані дуже добре (але вони лпші від оригіналів!).—6. И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго письма и языка, Спб. 1866 р., в додатку альбом знімків. Див. видання 2-е 1898 р.—7. В. Срезневскій: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. Тут добрі знимки з Євгенового Псавтиря табл. I, л. 1-й Чудівського Псавтиря т. II, л. 247 Толстовського Псавтиря т. III і звідти ж два уривки і азбука т. IV.—8. Вл. Стасовъ: Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени. Спб. 1887 р. Тут умщено орнаменти (заставки, ініціали, мініатюри) з таких рукописів X-XI віку: Савина Книга на л. 1, Супр. Рукоп. л. 1, Пандекти Антіоха л. 42, Збірник 1073 р. л. 42-43, Збірник 1076 р. л. 42, Остром. Єв. л. 50, Маріін. Єв. л. 107, Зогр. Єв. л. 107, Асем. Єв. л. 107. 108, Євгенів Псавтир л. 108, Клоців Збірник л. 108, Синайський Пс. л. 108, Син. Тр. л. 108 і Пражські Уривки л. 108.—9. «Энциклопедическій Словарь» Брокгауза, 1897 р., півт. 44, в слові „Палеографія“ на окремім листі уривки по 5 рядків в нат. вел. із Остр. Єв. та Зб. 1073 р.—10. И. И. Срезневскій: Древніе памятники русскаго письма и языка X-XIV вѣковъ. Снимки съ памятниковъ. Видання друге, Спб. 1898 р. Тут маємо 13 уривків: л. 294 Остр. Єв. табл. 1, Запис на Тмурок. камні т. 2, Зб. 1073 р. (4 уривки на 4 фігурі зодяків) т. 2, Зб. 1076 р. (уривки лл. 1026, 118, 2756 і 276) т. 3, Мінеї 1096 і 1097 р. т. 4,

Путятина Минея т. 5, Уривок з Життя Кондрата т. 6, уривок з Життя Теклі т. 6, л. 2386 Пандекта Антіюха т. 7. Дуже добре виконані знімки в натур. вел.; нема знімків з Казань Гр. Богослова, які були при 1-м вид. 1866 р.; всі інші знімки були й у виданні 1866 р. — 11. Е. О. Карскій: Очеркъ славянской кирилловской палеографіи, Варшава, 1901 р.; тут багато знімків, див. їх в „Образцы“ 1912 р. — 12. П. Н. Полевой: Исторія русской словесности, Спб. 1900 р. В томі I добрі знімки: Турів. Єв. ст. 42, ст. 1 Остромир. Єв. 48-49, мініатюра ап. Луки 52-53, Стихирар ст. 54-55, мініатюри із Зб. 1073 р. 160-161, Минея 1096 р. ст. 180. — 13. Н. П. Кондаковъ: Зооморфическіе инициалы греческихъ и глаголическихъ рукописей X-XI ст. в библиотекѣ Синайскаго монастыря, Спб. 1903 р., видання „ОЛДП“ № 121. Тут на табл. VII і VIII вміщено 1 заставочку і 20 ініціалів з Синайського Требника, в фарбах. — 14. Я. Б. Шницеръ: Иллюстрированная Всеобщая Исторія Письменъ, Спб. 1903 р. Тут маємо: лл. 26 і 3а Київ. Гл. Уривків ст. 200, Остр. Єв. ст. 210, Напис 993 р. ст. 217 і 219, знімки дуже добрі. — 15. А. И. Соболевскій: Новый Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ русскихъ рукописей XI-XVIII в. Спб. 1906 р. На табл. 1 знімок з Арханг. Єв. — 16. И. С. Бѣляевъ: Практическій курсъ изученія древней русской скорописи, М. 1097 р. На ст. 79 знімок з Зб. 1073 року. — 17. А. И. Соболевскій: Славяно-русская палеографія, вид. 2-е, Спб. 1908 р. В додатках: Арханг. Єв. табл. 1 і Казання Гр. Богослова табл. 2. — 18. Н. Каринскій: Образцы глаголицы. 25 автотипическихъ снимковъ. Спб. 1908 р. Тут дуже добрі знімки: л. 224б Зогр. Єв. табл. 1, л. 225 Зогр. Єв. т. 2, л. 43б Зогр. Єв. т. 3, л. 141б Ассем. Єв. т. 4, лл. 64б-65 Син. Пс. т. 5, л. 10 Син. Требн. т. 7, 1 ст. Макед. Лист. т. 9, л. 10 Клоц. Збірн. т. 10, л. 78 Мар. Єв. т. 11, л. 1 Київ. Глаг. Листків т. 12. Знімки дуже добрі, нат. величини. — 19. И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, Спб. 1911 р. Тут добрі знімки: Київ. Гл. Лист. табл. I № 1^а і 1^б, Пражські Уривки т. I № 2^а і 2^б, Клоц. Зб. т. II № 3^а і 3^б, Ассем. Єв.

т. II № 4, Зоґр. Єв. т. II № 5^а і III № 5^б 5^в, Мар. Єв. т. III № 6^а і 6^б, Мак. Л. т. IV № 7, 1 ст. Київ. Гл. Л. т. V № 10, Син. Пс. т. VI № 11, Син. Тр. т. VI № 12^а і 12^б, Охридська Єв. т. VII № 13, вставні листки до Зоґр. Єв. т. VII № 14, Abecedarium Vulgaricum т. VII № 16.—20. Н. Каринскій: Хрестоматія по древне-церковно-славянському и русському язикамъ, ч. I, вид. 2, Спб. 1911 р., в додатку дані добрі знимки з Порфир'ївських Листків (Син. Тр.) табл. 1-4. лл. 28-316.153.1536.225.2256 на табл. 5-16, Супр. Рук. т. 18 і л. 140 Остр. Єв., натур. величини.—21. Е. О. Карскій: Образцы Славянскаго Кирилловскаго Письма съ X по XVIII вѣкъ, вид. 3, Варшава, 1912 р. Тут маємо: Напис 993 р. ст. 3, л. 1а з Лист. Унд. ст. 4, л. 16 з Лист. Унд. ст. 5, Супр. Рук. ст. 6, Хил. Л. ст. 7, л. 50 Сав. Кн. ст. 8, Життя Кондрата ст. 9, л. 13в Остр. Єв. ст. 10, л. 294б ст. 11, л. 51 Зб. 1073 р. ст. 11, лл. 10г і 61а ЗбІрн. 1073 р. ст. 12, л. 114б. Зб. 1076 р., л. 56б Минеї 1095 р. ст. 14, л. 79б Минеї 1096 р. ст. 14, ст. 8б Рейм. Єв. ст. 15, л. 53б і 54 Стихираря ст. 16, л. 24б Кондакаря № 1206 ст. 17. Частина знимків зменшена, частина в натур. величину. — 22. Палеографіческіє снимки съ нѣкоторыхъ греческихъ, латинскихъ и славянскихъ рукописей Имп. Публичной Библіотеки, Спб. 1914 р. Дуже гарні знимки: Остр. Єв. табл. VIII, Зб. 1076 р. т. IX.—23. Н. К. Грунскій: Снимки съ др.-ц.-слав. памятниковъ, 1914 р. На жаль, знимки видрукувано на невідповіднім папері, чому вийшли вони не скрізь добре. Див. вище ст. 404. — 24. П. А. Лавровъ: Палеографическое обозрѣніе Кирилловскаго письма, Спб. 1915 р., див. „Энциклопедія Славянской Филологіи“, вип. 4. Тут маємо знимки чи то цілих сторінок, чи частіще лише уривки з них: Зоґр. Єв. (кирил. частина) ст. 7. 73-79, Ассем. Єв. 10, Іверський акт 982 р. ст. 13, Супр. Рукоп. 15.33.34.35.37. 39.40 № 37. Напис 993 р. ст. 24, Сав. Кн. 30.31.32.— 25. П. А. Лавровъ: Альбомъ снимковъ съ юго-славянскихъ рукописей болгарскаго и сербскаго письма, Спб. 1916 р. Тут дуже гарні знимки в натур. величину: л. 49б Сав. Кн. табл. 1, л. 34 Супр. Рук. т. 2,

л. 1 Хил. Л. т. 3, лл. 16 і 2 Л. Унд. т. 4, л. 26 Ку-
 прянів. Листків т. 5.—26. Б. Цоневъ: История на
 българский езикъ, т. I, София, 1919 р. Тут дано зним-
 ки: Київ. Гл. Л. ст. 142, Праж. Л. 144, Зоґр. Єв.
 166, Клоц. Зб. 169, Мар. Єв. 171, Син. Тр. 173, Син.
 Пс. 175, Асем. Єв. 177, Мак. Л. Гл. 179, Напис 993 р.
 182.—27. В. Щепкинъ: Учебникъ русской палео-
 графіи, М. 1920 р.; тут маємо: заставки й ініціали
 Сав. Кн. ст. 52, ініціали Синайського Требника ст.
 52, Напис 993 р. 96.—28. Н. М. Каринский: Образ-
 цы письма древнейшего периода истории русской
 книги. 68 фототипических снимков с древне-русских
 памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах.
 Ленинград, 1925 р. Надзвичайно цінне видання in f^o,
 бо всі знимки зроблено з ориґіналів в натур. величи-
 ну. Тут дано: лл. 2 228.22г.23а.196.96.127а.267г.153в.
 140б.11а.141г.116. Остр. Єв. на табл. 1-4; лл. 263в.г.
 86а.38.38в.109а.62г.119г.122г 3б. 1073 р. т. 5-8; лл. 115б.
 185.229.109.109б.110. 113б.102б.65.260. 123.30. 120б 3б.
 1076 р. т. 9-10; лл. 123.70.24б Арх. Єв. 1092 р. т. 11;.
 лл. 172.6б Минеї 1095 р. т. 12; лл. 34.110.16 Минеї
 1096 р. т. 13.14; лл. 37б.171б Минеї 1097 р. т. 14;
 Купр. Листки т. 15; лл. 1.270б.8б.135 Наук Кирила
 Єрусал. т. 16.17; лл. 1в.г.2а.б.8в.30в.г.212г.73в.310а.б.
 212г Панд. Ант. т. 18-20; Життя Кондр. т. 21; лл.
 22б.90б.21б Син. Пат. т. 22; л. 304 Казань Гр. Бог.
 т. 23; Пс. Бичкова т. 23; л. 79 Пс. Чудів. т. 24; л. 6
 Євг. Пс. т. 25; Життя Теклі т. 26; Турів. Єв. т. 27;
 лл. 152-163 доповнень до Сав. Кн. т. 27; Путятина
 Минея т. 28. Частина знімків з цілої сторінки, бага-
 то лише в уривках, але всі в натур. величину. Ви-
 дання розміром в великий лист.—29. I. Ogijenko:
 Wzory pism cyrylickich X-XVII ww. Warszawa, 1927 р.
 Тут дано знимки з відчитанням: л. 1б. Київ. Гл. Л.
 табл. № 7, л. 147б Зоґр. Єв. № 8, Напис 993 р. № 10,
 л. 49 в Остр. Єв. № 11, л. 123 в Остр. Єв. № 12, л.
 129 Зб. 1073 р. № 13, л. 50 Сав. Кн. № 14, л. 5в
 Супр. Рук. (Варш. частини) № 15, л. 69б Архан. Єв.
 № 16, Каз. Гр. Бог. № 17, л. 24б Кондакаря № 18.
 В виданні 2-м 1928 р. (знимки на окремих листах)
 до цих знімків додано: Клоц. Зб. № 9, монети кн.

Володимира № 11, Тмутороканський напис № 12, Макед. Кир. Ур. № 16.—30. I. Ogijenko: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u słowian. Album zdjęć. Warszawa, 1927 р. До тих знімків, які перераховано в попередній моїй праці обох видань, тут додано: Пражські Уривки № 24 і Фрейзинг. Уривки № 50.—31. Е. Θ. Карській: Славянская кирилловская Палеография, Ленинград, 1928 р. Знімки ті самі, що й в „Образцы“ 1912 р., тільки видані ліпше; додано на ст. 137 і 139 мініатюри зо Зб. 1073 р. та на ст. 380-381 два знімки з Пандектів Антіоха.

Знімки з пам'яток XI-го віку, подані в моїм Альбомі вище на ст. 217-392, взято головно з кращих видань цих пам'яток. Подаю тут джерела, звідки взято кожний знімок в моїм Альбомі; цифра визначає № знімку, а цифра в дужках визначає працю з зазначених в цім розділі, звідки взято знімок. № 1—праця студ. С. Тучемського, № 2-4 з «Четыре критико-палеографическія статьи» В. Ягіча; №№ 5-10 з оригіналу, 11 з видання 1904 р. Север'янова, 12 і 14 з видання Ягіча 1879 р., 13 (20 № 8), 15 (19 табл. III), 16 (25 № 1), 17 з „Разсужденіе“ Щепкина 1901 р., 18 і 19 з видання його ж 1903 р., 20 (18 № 4), 21 з вид. Вайса 1924 р., 22 (18 № 7), 23 (19 табл. VI № 12а), 24-25 з вид. Север'янова 1922 р., 26-27 (18 № 5), 28-29 і 31 з вид. Кульбакина 1900 р., 30 (25 № 3), 32 і 33 з вид. Ільїнського 1909 р., 34 і 35 з вид. його ж 1906 р., 36 (24 ст. 27), 37, 39-41 з вид. Ільїнського, 38 (19 табл. VII № 16), 42-45 з вид. Карського 1904 р., 46-48 з вид. Лаврова, 49 і 50 з вид. Успенського 1890 р., 51 з вид. Стояновича, 52 (24 ст. 13), 53-55 з вид. ОЛДП 1880 р., 56-58 з вид. Вондрака 1893 р., 59 і 60 з вид. його ж 1896 р., 61-74 з вид. Ягіча 1890 р., 75-78 з вид. Грунського, 79 і 84 (28), 80-83, 86-98 з вид. Савинкова 1883 р., 85 з вид. Востокова 1843 р., 99-105 з вид. ОЛДП 1880 р., 106 (21 ст. 13), 107 (28 табл. 9), 108-109 (10), 110-115 з вид. Рум'янцівського Музею 1912 р., 116-117 з вид. Гильтебрандта 1868 р., 118-119 з вид. Leger 1899 р., 120-123 з вид. Каминського 1924 р., 124-125 з вид. Погорілова 1910 р., 126 (28 табл. 24), 127

(28 табл. 25), 128-129 з праці В. Срезневського 1877 р., 130 (28 табл. 23), 131 (17 табл. 2), 132 (31 ст. 380), 133 (28 табл. 19), 134 (28 табл. 22), 135 (10), 136 (28 табл. 21), 137 (28 табл. 26), 138 і 140 з палеографії Срезневського 1885 р. 139 (10), 141-142 з вид. Толстого 1882 р. табл. 8 і 13, 143 і 145-147 з вид. Ягіча 1886 р., 144 і 148 (5 табл. II, III), 149 (28 табл. 28), 150 (5 табл. IV), 152 (28 табл. 23), 153 (28 табл. 16), 154 (28 табл. 17), 151 і 155 зо знімків з рукописної збірки І. Срезневського. Повні назви видань див. в літературі при відповідних пам'ятках.

Знімки в моїм Альбомі переважно в натуральну величину, крім №№ 5-10, 20, 30, 32-35, 49-50, 51, 56-59, 75-79, 81-83, 85-89, 99-104, 110, 120-125, 128, 131, 136-138, 140 і 149, які трохи зменшено (вимір оригіналу див. в описах окремих пам'яток).

4. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СЛОВНИК.

В своїм Словнику подаю слова не тільки для вищеподаних в Альбомі уривків, але взагалі найчастіше вживані старо-слов'янські слова переважно з текстів XI в. і дуже рідко з віку XII-го. Таким чином Словник мій має самотійну цілість. Слова подаю звичайно в основній старо-слов'янській формі — N¹ або в діейменнику; дальші форми подаю лише тоді, коли вони з граматичного боку варті зазначення.

Для того, щоби рівняти подані тексти з якоюсь «нормальною» формою, я дбав, щоби мій Словник одночасно був і правописним старо-слов'янським словником; для цього я вніс до Словника також найчастіше вживані слова, що мають в собі ж, ѡ, з, ѡ, ꙗ і др., взагалі важливі з правописного погляду, хоч і зрозумілі й без пояснення; ось тому мій Словник буде спробою й правописного старо-слов'янського словника.

При правописних варіантах я тримаюсь таких правил: 1. В N¹ в закінченні -ьца пишу на кінці ѡ, а не з, бо так частіше і в пам'ятках. 2. Пишу шт зам,

щ, хоч старо-слов'янські пам'ятки часто мають і щ; більшість ст.-сл. словників звичайно подають шт, хоч Востоков, Вондрак і др. в своїх Словниках дають щ. 3. При сполученні глухого з плавним пишу глухий по плавнім (порядок старо-слов'янський) і вживаю ь чи з згідно з більш поширеною вимовою. 4. По р, л пишу чк в формах *tert, *telt. 5. На початку слова чи складу (по голосній) пишу ює (а не є чи є); такий правопис до певної міри умовний, бо пам'ятки тут послідовності дуже часто не знають; по приголосних не пишу ює, бо й в пам'ятках маємо його не часто. 6. В ст.-сл. пам'ятках панує зазначення зредукованого і через и (а не через ь), чому й я вживаю тут и: абиює. 7. Пишу покаання і т. п., цеб-то подаю йотовані форми, хоч в пам'ятках не рідкі й форми нейотовані: покаання і т. п. 8. Пишу кран, конна і т. п., цеб-то зазначаю зредуковане і чи ј через и (а не й), як бачимо то постійно в пам'ятках X-XI віків. 9. Прикметники подаю в короткій формі, як то в нас загально прийнято, хоч чи не час би вже перейти на повну форму, бо ж стан ст.-сл. текстів не промовляє за те, щоби подавати тільки коротку форму. 10. В прикметниках пишу суфікс -ѣн-; в східно-слов'янських пам'ятках панує тут -ан-. 11. В старо-слов'янському правопису була звичка (але не постійна) ставити в чужих словах між двома приголосними з або паерик¹; звичка ця була дуже індивідуальною й суб'єктивною, а тому я частіше її не дотримуюсь.

Старо-болгарська мова, попадаючи, яко мова церковно-слов'янська, до інших слов'янських народів, була в них, звичайно, не зовсім зрозумілою, — багатьох окремих слів там напевне не розуміли. Ось через це вже в пам'ятках XI-го віку маємо багато варіантів, бо писарі, переписуючи церковно-слов'янські тексти, дуже часто незрозумілі слова заміняли зрозумілими; цих варіантів так багато, що здається, вже в XI-м віці всі трудніші старо-болгарські слова були замінені словами зрозумілими¹. Варіанти ці (для одного й того

¹ В Entstehungsgeschichte 1913 р. Ясіч подає дуже багато цих варіантів; багато їх і по інших працях, присвячених давнім перекладам, див. т. II цієї праці ст. 116-121.

грецького слова) — наочний свідок, що вже в XI віці багато дбали, щоби церковна мова була мовою зрозумілою. До словника свого я вніс також не мало цих варіантів (зазначаючи їх значком -), щоби вже тим подати давній переклад незрозумілого слова.

Граматичні скорочення: N називний відмінок, nominativis; G родовий, genetivus; D давальний, dativus; A причинний, accusativus; V кличний, vocativus; Ab орудний, ablativus; L місцевий, locativus. Цифра вгорі коло відмінку визначає число: 1 — одинина, 2 — двійня і 3 — множина; отже формула G³ визначає родовий множини, genetivus pluralis. Pr — час теперішній, praesens; Ft — час будучий, futurum; Imprt — приказовий спосіб, imperativus; Ao — аорист, aoristum.

Буква в дужках визначає правописний варіант.

Скорочення старо-слов'янських пам'яток: МЄ — Маріїнська Євангелія, АсЄ — Ассеманова, ОЄ — Остромирова.

Правописні варіанти зазначаю дужками; напр. ал(лз)кати, андрє(ѣ)н визначає, що по пам'ятках маємо алкати й алзкати, андрєн і андрѣн і т. п.

а

а початкове часом буває замість га і навпаки

а а, і, але.

абнє зараз, уже; абнє МЄ

аблань-аблань яблоня

аблзко-аблзко яблоко

абка отець

абити-абити

абленнє-абленнє

аборз-аборз

абраамз-абраамз

абѣ-абѣ явно

агньць-агньць ягня

агна-агна, G¹-те

агода-агода

адз пекло

аерз-бзздоууз повітря [ний

аернз-бзздоушнз повітря-

азз-газз я

лицє-ганцє яйце

ако-пако як

акриди-пржзи саранча

акровстнга-необрѣзаниє

акрогоннє-жгзльнз кутовий

акротомз-негѣкомз камзкз

акзи-пако як, ніби, неначе

алабастрз-стзкланнца начиння з алебастру

ал(з)гоун алое

ал(лз)дни N¹-ладни лодка

ал(лз)кати, ал(лз)уж-постити-лакати, голодувати

ал(лз)каннє-поштєннє-постз-

ал(з)уьба голодування

а(га)лобнца-неплодзи

ал(лз)уьба піст, голодування

ал(лз)уьбьнз, ал(з)уьнз голод-
ний
аминз *αμην* -бзистинж-прако,
рідко аминь поправді, прав-
анагностз читець [диво
анадема-проклатз прокляття
ангелз - аггелз - в'бст'ьникз -кри-
латьць
андре(ѳ,и)и-андре(ѳ,и)и
андрупатз-нам'бст'ьникз
апостолнкз папа
апостолз - погзланьникз - сзлз,
АсЄ погзланзін
ароматз-благовоьна масть па-
архи-стар'ѳишина [хощї
архїєре(ѳ)и - стар'ѳишина - ст.
жрьуьскз-прьвогваштеникз
архисинагогз-стар'ѳишинасзбо-
ра голова синагоги
архитектонз - др'ѳкод'ѳла бу-
дївничий
архитриклнз-стар'ѳишина пи-
роу
асарин-п'ѳназь дрібна монета
асфалтз-смола
афедронз-проходз
ац'ѳ хоч, дарма що
аште коли, як що; МЄ шште
аштерз-шштерз ящурка
ашют'ь-безоума - вьсоує-тоуне
марно, даремно, дарма

Б

бавити Зб 1073 р. бути
баг(гз)р'ѳница червона одежа,
порфира
багр'ѳнз червоний
балли-врауь лікар
балстко-врауьство лікування,
лікарство
банга купіль

без-, дуже рідко безз
беззаконїє безправ'я
беззаконьникз злочинець
беззаконьнз безправний
безв'бст'ьнз невідомий
бездзна безодня
безмзвнїє-мззуанїє спокїй
безнауальнз безпочатковий,
вїчний
безоумїє нерозум, безглуз-
дя, глупство
безоумьнз-несмзїсьнз-неразоу-
мьнз
безуадьнз-бештадьнз бездїт-
ний
беззлюбивз невинний, прав-
безпогага незамужня [дивий
бесрамнїє безсоромнїсть
бестоудьнз - бесрама безсором-
бесуньнз безладний [ний
бесуньстко безладнїсть
бесу(бешт)нєльнз незмірний
бес'ѳда розмова, промова, мо-
ва, місце сидїння
бес'ѳдовати розмовляти
бештадьнз див. безуадьнз
би, бимь, оптатив від бзїти
бисьрз перли
бити, би(ь)ж бити
бнубь батїг
благо добро
благоволнїє ласка
благоволити-благонзколити
бути задоволеним, добре
зичити, уподобати
благовр'ѳменьнз вигідний, до-
гїдний, корисний
благов'бстїє-їєвангелїє
благов'бстити-пропов'бдати
голосити слово Боже, по-
давати добру звїстку

благоговѣннє - dobroговѣннє
 послух, страх, побожнїсть
 благода(ѣ)ть χάρις gratia, лас-
 ка, ласка Божа, дар Духа
 св., любов, милость
 благодатнѣ повний ласки
 благодѣтель добротинець
 благодѣти добро чинити
 благодѣть старіще, молодше
 благодать
 благодѣлоути забажати, по-
 годитися, прийняти за добре
 благолѣпнє-красота
 благообразнє уroda, гожїсть
 благообразнѣ уродливий, го-
 благоподатнѣ щедрий [жий
 благословенѣ похвалений, про-
 славлений
 благословестити-благословити
 хвалити, славити, почина-
 ти
 благослов(л)еннє благословен-
 благостѣни N¹ доброта [ня
 доброта доброта
 благотворити чинити добро
 благоуѣтнє побожнїсть
 благоуханнє-доброуханнє па-
 хошї
 благѣ-добрѣ милосердний
 блаженѣ щасливий
 блажити хвалити, прослав-
 ляти
 блазнити спокушати, зводи-
 ти, обманювати
 ближнѣ, ближнїи близький,
 приятель, кожна людина
 близ(ь)нѣць близьокѣ
 близ(ь) з G близько, коло
 близкѣ близький, кривний
 блисцаннє блеск [штѣ
 блисцати, -сцїж-блїштати, блї-

блѣгарскѣ болгарський
 блѣха блоха
 блѣвати, блѣж блѣвати
 блѣдѣ блїдий
 блѣскѣ блеск, блиск
 блѣдо-миса миска
 блѣсти, блѣдѣ-хрїстити-нази-
 рати стерегти, наглядати,
 оберїгати
 блѣднѣ блудливий, неправ-
 дивий
 блѣдѣ помилка, брехня, не-
 правда
 блѣсти, блѣдѣ помилятися
 блѣдити помилятися, блу-
 дити, порочно жити
 блѣднє блукання
 бо бо, ставиться в реченнї на
 2-м мїсцї
 богатити збагачуватися
 богатытѣко багатство
 богѣ, L¹ боѣ, N³ бош
 богѣни N¹ богиня
 божѣтѣко, божѣтѣнѣ
 колнн бїльший, боле бїльше
 боль м. р. бїль
 больнѣ хорий
 болѣзнѣ-недѣжѣ хороба
 болѣти хорувати
 болѣннѣ боярин
 боѣти, боѣж колоти
 боѣзнѣ-страхѣ
 брада борода
 брадѣ N¹, G¹ -оѣ соїрка
 бракѣ-бракѣ весїлля
 бранѣ-ратѣ боротьба, вїйна
 брати, братѣ бороти, воювати
 братрннѣ браттѣ
 братрѣ-братѣ
 брашно-пшѣта-гдѣ-ѣдѣ їжа,
 їда, борошно

бридкѣ терпкий, гіркий
 брѣзь брова
 брѣзо-ікоро-іждо швидко
 брѣзз скорий, швидкий
 брѣзало penicillus, щіточка,
 пензлик
 брѣзати витирати, чистити
 брѣбно колода, брус
 брѣннє-глина-калѣ грязь, бо-
 брѣгъ берегъ [лото
 брѣма, G¹ -іне тягар
 боудити, боудѣж будити
 боуєсть глупота
 боуи-жроднєз-жродз неро-
 зумний, дурний, смілий
 боуєство-жродьство глупота
 боукзи N¹, G¹ -кѣзе -кѣнигзи-
 письменна-писаннє
 бѣдрити-бѣждѣж осмілятися
 бѣдрѣ бадьорий [спаннє
 бѣдѣннє пильнування, не-
 бѣдѣти, бѣждѣж пильнувати,
 не спати
 бѣуєла-п(з)уєла пчола [ство
 бѣіліє трава, зілля, лікар-
 бѣіти бути, бѣістѣ(ь) був, бѣѣ,
 бѣѣше був, була, було
 бѣітнє буття, існування
 бѣрати, бѣрѣж [ти, намовляти
 бѣдити, бѣждѣж переконува-
 бѣѣжати, бѣѣжж бігти
 бѣѣлз білий
 бѣѣство-бѣѣжѣство бігство
 бѣѣсз-демонз [в собі біса
 бѣѣснѣз навіжений, хто має
 бѣѣ-біша conditionalis від
 бѣіти

к

ка N² A², кама D² Ab², каю G²
 кан-кани вітки [L²

капа фарба [чужак
 каркарѣ - страньникѣ-иноземць
 карити опереджати, прихо-
 дити раніше, карити
 карѣ-знон спека, смола, сто-
 вашѣ ваш [рожіннє
 кѣдро-тишина добра година,
 кѣли-кѣликѣ великий [погода
 кѣликолѣпнє пишнєсть, велич-
 нєсть [вий
 кѣликолѣпанѣ пишний, чудо-
 кѣликѣдѣнѣ Великденѣ, паска,
 кѣлиуакѣ величний [свято
 кѣлиуєствнє величнєсть
 кѣлиуєство величнєсть
 кѣлѣбѣдѣж верблюд
 кѣлѣлѣпота-красота
 кѣлѣми-сѣло дуже
 кѣлѣти наказати
 кѣпрѣ свиня
 кѣрига ланцуг, пута
 кѣрѣта-засокѣ запора, засов
 кѣселнє радєсть, утіха
 кѣстн кѣдѣж, кѣстн кѣзѣж
 кѣтѣхъ старий, давній
 кѣтѣшати старіти
 кѣуєрѣж вечір
 кѣуєрѣга вечеря
 кѣуєрѣгати вечеряти
 кѣшѣть рѣч, справа
 кѣндѣннє видіннє, привід
 кѣндѣти бачити, кѣждѣ побач
 кѣнна причина, вина
 кѣннарь виняр [садок
 кѣнноградѣ-лоза виноградник,
 кѣнѣтн, кѣшѣж висіти, місти-
 тисѣ

кѣтити-обѣтити-кѣселитисѣ
 жити, проживати, гостити
 кѣти, кѣнѣж плести
 кѣлага вільготѣ, вохкєсть

бладати володіти
 блазика-кназь-кожда пан
 блазичувати-власть влада
 блазичань сильний, владний
 бласть влада, сила
 власф(к)имисати-хоуловати-
 хоулити богохулити, блюз-
 нити [ство
 власф(к)имина-хоула блюзнір-
 клазь волос, N³ класзі коси,
 волосся
 власфница-крфтиште одежда
 власфнз волосяний
 блаунти волочити, тягти
 клзна хвиля
 клзнениє хвилювання [вати
 клзхувати ворожити, чару-
 клзхкз-уародфй ворожбит, ча-
 рівник, V¹ клзшве, N³ клзски
 клз(з)кз вовк
 клфшти, клфкж волокни
 кодити, кожда
 кожда-блазика-кназь прово-
 дир, керовник
 кои, коинз вояк, козак
 колз віл
 колна воля, бажання, свобода;
 колеж добровільно
 конна пахощі
 кракин горобець
 крагз ворог
 крапа ворона
 крапа ворота
 кратарь-дкьрьникз-кратьникз
 кратити вернути
 кратз ворот, шия
 крауь-балин лікар
 краштати вертати
 крѣба, крѣкиє верба, вітка
 крѣь ж. р. віровка, ужівка
 крѣьта вік, зріст

крѣьтоградарь садівник
 крѣьтоградз-садз-ран
 крѣьтл(з)пх-пштера печера, сад
 крѣьтфти вертати
 крѣьхоу зверху, вгорі
 крѣьхз верх
 крѣьдити шкодити
 крѣьдз шкода, зло
 крѣьдлнз шкідливий, хорий
 крѣьма, G¹-мене-лѣьто-годз час
 крѣьтиште м'шок, одежда, = кла-
 сфница
 крѣьшти, крагж кидати
 крѣьшти, крахж молотити
 кторьникз ввторок [ти
 кзрфити вкинути, кзвргнж-
 кзвкторьникз-кторьникз
 кздборитиса-кзкелитиса
 кзждема(ф)ниє бажання
 кзждемати бажати [ти
 кзждемфти-кзсчотфти баж-
 кзжшти, кзжгж запалити
 кззбранити заборонити
 кззбраньникз оборонець
 кззбраньнз побідоносний
 кззбоудити збудити
 кззкелити звеселити
 кззкелити, дж вивести, звести
 кззкратитиса вернутися
 кззкратитениє повернення
 кззкфстити-повфдфти-кзка-
 зати оповісти
 кззгласити-кзззвати закри-
 чати, промовити
 кззгласз виголошення
 кзздати-отздати віддати, від-
 платити, Imprt кзздаждз
 кзздаманіє відплата
 кзздебгнжти кззздати-кзтбо-
 рити збудувати, подвигну-
 ти, підняти

взздродокати́са звеселитися,
 вззрасти вирости [зрадіти
 вззрастѣ зріст, вік
 вззрадіати заплакати
 вззражання стримання,
 уміркованність
 вззраѣмати задрімати
 взздоух повітря
 взздоушанъ повітряний
 взздахання зітхання [ся
 вззиграти радіти, веселити-
 вззискати - нскати - испзітати
 шукати, взяти
 вззити зійти
 вззлакати-вззалкати зголод-
 ніти, захотіти їсти
 вззлешти, вззлежати напів-
 лежати при столі по схід-
 ному звичаю, засісти
 вззлнати лити
 вззложити зложити
 вззлѣсти-вззити увійти
 вззлюбити полюбити
 вззлюбленіє любов
 вззлюбленъ укоханий, милий
 вззможанъ-моштѣнъ можли-
 вий
 вззмошти могти, зміцніти
 вззмѣтити хвилювати, під-
 бурювати [стання
 вззмѣштеніє-движеніє пов-
 вззмѣздіє відплата, пімста
 вззненавидѣти зненавидіти
 вззнести-вззвзішити-вззати
 вззнестиса підвестися, пи-
 вззношеніє жертва [шатися
 вззньзити, -жж встромити,
 надіти
 взззваніє покликання [ти
 взззпити-взззвати закрича-
 взззаритиса-разгнѣватиса

вззвѣти глянути, подиви-
 тися
 вззати, вззъмж молодше
 слово, старіще приіати
 вззспрѣ-прѣвзішанъ-горѣ най-
 вззнетинж поправді [вищий
 вззратѣцѣ коротко
 вззкоупѣ разом
 вззкоушти попробувати
 вззлѣсти, вззлзити болга-
 ризм: увійти; звичайно
 вззнити
 вззнитіє влиття, жертва
 вззметати вкидати [хувати
 вззмѣнити поставити, зара-
 вззнауалѣ-нсконн-нспрѣванпо-
 взне(ь)гда коли, як [чатку
 взнезла(за)пѣ несподівано
 вззнитѣ увійти
 вззноушити оузізшати почу-
 ти, вислухати
 взнъ поза, геть, назовні
 вз(ь)нѣ назовні, знадвору
 взнати, взнммати слухати,
 чути, Imprt взнъмѣмъ по-
 слухаймо, уважаймо
 взнжтрѣ всередині
 взнжтрѣждоу назовні
 взпити, -питати, -пнжкричати,
 кликати, голосити
 взплзтитиса втілитися, при-
 няти тіло
 взплзштеніє втілення
 взплъ-ззваніє крик, вереск
 взпрашати, взпрошти питати
 взпрогъ питання
 взразоумѣти зрозуміти
 взрѣгнитиса усталитися, уо-
 взселитиса-взнити [рнітиса
 взсклицати кричати
 взскорѣ скоро

взскриліє-подолзкз край, по-
ли, подолок

взскрзмленіє годування

взскрсьеніє - взстаниє, взскрѣ-
сити підняти, оживити

взскрсьнжти-взстати [лення

взскрѣшениє підняття, ожив-

взскжж-научто нащо, для

чого, чого, чому [за

взслѣдз-слѣдз-сзззди слідом

взслѣпати-взходити скакати

взспита(ѣ)ти вихозати, ви-

годувати

взсплакати заплакати

взсплескати плескати, розго-

лосити

взспоминаніє згадування

взсприяти-вззати прийняти

взспѣти заспівати

взспать назад, навспак

взстокз схід, взстоуьнз схід-

взстрепетати задріжати [ний

взстрзгнжти вирвати, витяг-

ти

взстжга або взстжгзи-ремень

взшь воша

взи А³ вас

взи - из-

взинж-взиннж-взинж-присно за-

взиспрнз горішний, небесний

взисьнз високий, небесний

взига-шига шия

вздока вдова

взрѣти кипіти

взсе(ь)гда повсякчасно, завше

взседржитель всемогучий

взсемогзи всемогучий

взсежжгаємага цілопалення

взсеуьстнз високошановний

взсь, G¹ взен село

взсь, взса(а), взсе увесь

взсьде скрізь

взса(а)кз-взсь всякий, кожний

взсауьскз всякий, ріжний

взсждоу(ѣ) скрізь

взуєра вчора

вѣ N² ви

вѣдати, вѣмь знати

вѣдѣти відати, знати

вѣніє вітки, галузки

вѣкз вік [тиса

вѣнитиса-цѣнитиса - продам-

вѣно віно, посаг, придане

вѣнць вінець

вѣрвати-ѣти вѣрж

вѣрьникз довірений

вѣрьнз вірний

вѣсть вістка

вѣтвь вітка

вѣтрь вітер

вѣтрьнз вітряний

вѣ(и)тыкз казковий, вѣ(и)-

тыкзи казково

вѣуьнз вічний

вѣштаниє проповідь

вѣяти віяти

в'їта-в'їткѣ-в'їтвїє-листвїє
 казати, кажж в'язати [вїтка
 казнити в'язнути
 банжити в'язнути
 баштин-болни більший
 вузон-урьвеница тонка тка-
 нина, одежа

Г

гадити гудити, ганьбити
 галиле(ѣ)искъ галилейський
 галиле(ѣ)га, галиле(ѣ)ганинъ
 геє(о)на-єзеро гораште-єзеро
 гигантѣ-исполнѣ [огньою
 глака голова, розділ
 глакнзна-наутѣкъ розділ, по-
 чаток, головна річ
 глаголѣти-решти-повѣдати-вѣ-
 сѣдовати говорити
 глаголемзи на прїзвище
 глаголѣ слово
 гладѣ голод
 гладѣкъ гладкий, рівний
 главити,-шж виголошувати.
 гласѣ голос [кричати
 глашати-звѣати
 глаумитисѣ, глаумленїє
 гажбокъ глибокий
 гнѣти,-тж тиснути
 гнити, гниж гнити
 гноушатисѣ бридитисѣ
 гнѣвѣ, гнѣвѣнѣ
 гнѣзданти,-жаж кублитисѣ
 гнѣздо кубло
 гобьсе(о)вати примножати
 гобьснїє багатство, врожай
 гобьсѣ(ѣ) багатий, рясний,
 гойний, родючий [ний
 говѣннѣ побожний, достой-
 говѣннїє побожність, піст
 говѣти постити

година-уасѣ, годѣ
 голотѣ-ледѣ
 голжѣ голуб
 гонѣзити визволяти
 гонѣць гїнець
 горѣзнѣ майстерний, мис-
 горе-лютѣ ох! [тецький
 горни, горши гїрше
 гороушнѣ горчичний
 горѣкъ гїркий
 горьница-кѣтѣ-храмѣ
 горѣ догори, горї, уверх
 господа-гостиница
 господарь господар
 господинѣ пан
 господини N¹ панї
 господѣ пан, Бог
 господнѣ господнїй
 гостѣ гїстѣ [дувати
 градити-зѣдати городити, бу-
 градѣ-мѣсто город
 градѣць городок
 гражданинѣ горожанин
 грамота-кзницьна премж-
 гре(о)внште могила [дротѣ
 грѣти, греж грѣти
 гробѣ яма, могила, грїб
 грозѣ гроно
 грѣвѣ горб
 грѣдотѣ пиха
 грѣдѣ пишний, чванькува-
 грѣдзїни N¹ пиха [тий
 грѣ(ѣ,о)знѣ виноград, гроно
 грѣлиушѣ горличинѣ
 грѣло горло
 грѣнѣуарь гончар
 грѣтанѣ горло, гортанка
 грѣсти, грѣзж грїзти
 грѣмѣти грѣмїти
 грѣуѣкъ грецький
 грѣхѣ, G¹ грѣхѣ I грѣхѣкъ

грѣшникъ, грѣшнъ
 грѣсти, дж-ити-ходити
 грѣхъ нечемний, злий
 гоубитель згубник
 гоумно-токъ тік, клуня
 гзнати, женж гнати
 гзнжти гнути
 гзвнжти гинути
 гзкѣ(є)ль погібиль
 гжаба губа [ка
 гжгзникъ-нѣмъ-зайкликъ заї-
 гжми cithara, інструмент до
 гжсти, гжаж грати [гри
 гжсь гуска

Д

да щоби, нехай, аби
 да аште коли, як
 даєзи щоби
 давидъ і давидъ
 дабыць хто дає
 даждь-дан
 далече далеко
 даръ подарок
 дати, даць, даєи, даєть, да-
 давати давати [даєть
 двисати, -саж чи -жж, двиг-
 нжти рушити, рухати
 дворъ двір
 дверь, G¹ N² N³ двери двери
 дверьникъ-вратарь
 девелъ грубий
 деватъ дев'ятий
 девать дев'ять
 демонъ-бѣєз
 дес(сь)ница права рука, пра-
 деснъ правий [виця
 десатина десята частина
 десатъ десятий
 десатъкъ десяток
 десать десять

дибни дикий
 дивитиса-уоудитиса дивува-
 дико, G¹ дибесе [тиса
 дивнъ-уюднъ дивний
 динарь-пѣнась монета
 динаколъ-непрназнъ
 динаконьство виголошення
 діякона, діяконат
 динакъ-динаконъ
 длань долоня
 длзгодньствіє довгий вік
 длзгъ довгий, борг, вина,
 гріх
 длзжнникъ боржник, винува-
 тець, провинник
 добль хоробрий, міцний
 добро-добрѣ adverb. добре
 докольнъ вистарчаючий, за-
 доволений, великий
 доколѣ доволі, досить
 докльѣти вистарчати, хва-
 тати, докльѣєтъ досить
 дондеже старша форма-донь-
 деже молодша, поки
 долица мамка
 доити годувати дитину
 доколѣ поки, доки
 доконьвати докінчити
 долоу-низоу долі, внизу
 домовитъ господарний
 дондеже - донелѣже-даже до-
 дондеже поки, аж поки
 догаждати-оукарати
 догажденіє - оукореніє - оуко-
 достоннъ вартий [ризна
 достонтъ варто, треба, на-
 лежить
 достонаніє - уаєть-наслѣдніє-
 имѣніє спадщина, дідизна
 досіти досить
 драгъ дорогий

дрекле-прѣѣ-прѣждедавніше,
встаровину, колись
дреканъ давній
дрюгонде в іншій місці [зом
другонци часом, іншим ра-
дружина товариш, супутник,
товариство, військо
дрька дрова
дрьжака-крѣпость влада, міць,
сила, володіння
дрьжаликъ державний, побід-
дрьжати держати [ний
дрьзати - надѣятиса сміти,
бути відважним чи смілим,
сподіватися
дрьзость відвага, смілість
дрьколь м. р., N³ дрьколіє-
посоухъ-жьзлъ дрюк, кий
дрѣво, G¹ дрѣвесе дерево
дрѣводѣла столяр, будівни-
чий, тесля
дрѣвѣнъ дерев'яний
дрѣмати, дрѣмлю
дрьзга ліс [ний, смутний
дрьгалъ-дрьгалъ - оунзіалъ сум-
дрьхлоу бзти-оунзікати-тоу-
жити
доухъ, V¹ доуше, N³ доуши
доуша душа [ний
доушкьнъ, доушнъ душев-
дзка, дзвѣ два, дві
дзваш(ж)адзі два рази
дзвонца двійця
дзждь дощ, дзжданти
дзно дно
дзка дошка
дзхнжти дихнути
дзшти, G¹ дзштере дочка
днєкьнъ дневний
днь день, G¹ днє, N³ днєнє
днєнє сьогодні [і днєнє

днєнєнъ сьогоднішній
дѣрати, дѣрж дерти
дѣка-дѣкам дѣва
дѣвѣство дѣвство, дѣвѣствьнъ
дѣистковати чинити
дѣлатель робітник
дѣлати робити [нок
дѣло, G¹ дѣлесе справа, учи-
дѣльма-дѣла-ради з G¹: че-
рез, зза, ради; ставиться
по слові, до якого стосу-
ється
дѣльница робітня, частина
дѣте(ѣ)ль ж. р., роблячий,
справа
дѣти, дѣж чи дѣждж, кла-
дѣтскъ дитячий [сти, подіти
дѣта дитя, N³ дѣти
дѣяти діяти, робити, чинити
дѣт(тє)лъ дятел
дѣрава-лжгъ дѣрова
дѣвз дуб, дѣвнъ
дѣжти, дѣжж дуги, дму

є, ю

є—слова на є - див. під ю-
ю A¹ с. р. воно
юв(v)ангеліє-благоеѣстіє
ювре(ѣ)н жид, ювре(ѣ)нскъ жи-
югда коли, як [дівський
югиптѣннъ, югуп(п)тз
юда коли, щоби, аби, як би
не, чи ж, щоби ні
юда како-да не когда щоб ко-
юдинако ще [ли не
юдинаує до того, ще, тільки
юдиноуадз єдинорідний
юдинож одного разу
юди(ь)нъ один, сам
юдзка насилу, ледве

ієже N¹ с. р. котре, яке
ієза ні
ієзеро озеро
ієи так, певне, на правду
іє(о)ле(ѣ)и м. р. олія, олива
ієлико скільки, як багато
ієликъ який, котрий
ієлиш(ж)ьдзі скільки раз [те
ієльма наскільки, коли, через
ієнгастриментъ-прорицаали отъ
ЖТРОБЪІ
ієпенднтъ-срауница-одежда
ієпистолига-поганиннє лист
ієсьма, ієси, ієтъ(ь) є [натура
ієтътътво-родъ природа, ество,
ієтътътъвънъ природний
ієтеръ - нѣкзій - ієдинъ - инъ
нѣкзтъоякийсь, певен, один,
хтось [би, покоління
ієфимерна денна черга служ-
ієд, ієопига-моурьскага земля
ієште ще

ж

жалъ-грокъ горе, журба, туга
жезлъ-посохъ палка, кий
желаннє-хотѣннє-похоть ба-
жання, пожадливість
желати-жадати бажати
желѣзнъ (а не желѣзынъ) за-
желѣзо залізо [пізний
желѣннє-плауъ
желѣти - плакатнє плакати,
сумувати, бажати
жина жінка
женухъ-нєкѣтъникъ молодий
женьскъ жіночий
жестокъин упертий [лий
житокъ суворий, закам'яні-
житосръдъ закам'янілого сер-
ця

жишти, же(ь)гж, Imprt жьси
палити
живодакъць життядавецъ
живонозьць, - ънъ життяно-
сець, життядавецъ
животъ життя старіший ви-
раз, молодший жизнь
животънъ життєвий
жидокнъ-іуде(ѣ)и
жизнь-животъ життя
жилиште-селєннє-обитєль
житель, жити, жнєж
житнє-животъ-жизнь
житникъ життєвий
житъница клуня, стодола
жънъ жорна, G¹ жънъ
жъдъ жердка
жъ(ъ)тъва жертва
жъ(ъ)тъвникъ жертвеник
ж(жь)рьць-ієре(ѣ)и жрець, іє-
жрѣбни жеребок [рей
жрѣба, G¹ -тє, жрѣбць лоша
ж(жь)рѣти, жърж з D: прино-
сити жертву, істи
жъдати, жи(ь)дъ з G чекати
жъзлъ-панца посох, кий [ка
жюпєлз-гѣра-камъгорашть сїр-
жадати, жаждъ прагнути,
бажати, дуже хотіти
жажда прагнення, бажання
жало жапо
жатка жнива, жатєль жнець
жатн, жьмж чавити
жати, жьж жати

з

з часто пишеться на по-
чатку цих слів: зкѣзда,
зкѣздати, зкѣрь, змиє,
злакъ, злауънъ, злзъ, зми
і в словах, що походять

від них, але частіше ці слова починаються з з, де й див. іх.

с'їло-кїльми дуже, занадто;
до с'їла зовсім

З

закладити заблудити
закидьникъ заздрїсний
закитъ заздрїсть
закїса-опона заслона
закїтъ-заповїдь-законъ-по-
кїлїннїє-зарокъ-закїштаниє
закїштати наказати, пере-
дати

заграда загорода, перешко-
заградити-затїкнїти [да
заграждєннїє загорода

зажєшти запалити
зазнаменати зазначити, по-
класти знака

зазрїбнїє підозріння, запе-
речєння, закид

зазрїбїти судити, гудити, за-
видувати, ганити

занмодакїць позичальник

займъ позичка, борг

закленїти-затворити замкну-
ти, Ао з' закленїє

заколєннїє-с'їуєннїє

законоположити закон дати

законопрїстїпникъ - беза-
конїникъ

законъ-огїзули-нравъ право,
завїт, віра, св. Письмо

законїникъ - кїнижнїникъ зна-
вєць законів Божих і свїць-
ких, священник, законо-
учитель, чернець

залазъ небезпека

заматорїти-застарїтися зі-
старїти, бути старшого віку
замждити-замедїлити загая-
ти

занє-понежє-нїмжє бо, через
западъ захїд [те що
запєчатїлїти - знаменати за-
значити

заповїдати наказати
заповїдь приказання, наказ
запрїтити заборонити
запоустїбнїє спустошення,
руїна, непорядок

запати заважити [помогти
застїпити оборонити, до-
затворити, затварити зачи-
нити [гий день, завтра
заоутра дуже рано, на дру-
заоушати бити

заоушеннїє-оударєннїє биття
зауало-зауатїкъ початок
зауати, зауїнїх почати, по-
нести [свято зачаття

зауатиє початок, зачаття,
заштитїникъ оборонець

заїти, займї-занати-кї за-
заїць заєць [имї дати

з(с)виздати свистїти

звїнїти дзвонити

з(с)кїзда зоря

з(с)кїрь м. р. звїр

земльєкъ-земїнъ, земний, люд-
земліа-єтрапа [ський

земьєкъ земний

зїждитєль - творїць будївни-
зїзаннїє-плїкєлъ бур'ян [чий

злакъ-с'їно-трава

злато золото

злауїнїх зелений, свїжий,
квітнучий, багатий, пожи-

злауї жовч [точний

з(с)минь, з(с)мина змія
змурна-змурна пахуча смола
знаємъ відомий, знайомий
знаменати-запечатлѣти (мо-
лодше слово) робити зна-
ка, зазначати, ціхувати
знамениє знак, прикмета
зобати, зоблж дзобати, їсти
зо(а)рьнъ світлий
зракъ-видѣннє вид
зрно зерно
зрьцало зерцало
зъбати, зокж кликати
зъло эле, погань, гидота
зълока злість, лютість
зълодѣи злочинець
зълз-лжквз-пронзиркз
зълѣ эле, недобре
зъданняє будування, будинок
зъдатель будівничий
зъдати, зиждж творити, бу-
дувати
зърѣти-видѣти бачити
зѣло див. сѣло
зѣница зріниця, чоловічок
зъвнжти рости, сходити
зать зять
зъкз зуб

и

и А¹ м. р. його
иго бо
игемонъ-коєвода намісник
иго-гарьмъ ярмо
играти грати
игоуменъ-старѣшина
игъла голка
ндеже де
идололатръ-идоложрьць
идолз-коумиръ
иє(о)рданъ Йордан

иєре(ѣ)и-жрьць-свѣштеникз
иєроусалимъ Єрусалим
иждичи, иждинж пережити,
иже що, котрий [витратити
из-, дуже рідко изз
избавитель спаситель
избавити звільнити, охоро-
нити, врятувати
избавленнє спасіння, вибав-
лення, визволення
избиєннє вимордування
изборз вибір
избъити позбутися
избърати, берж избрати
изкратити-иззати викидати
изкрати вивести [вибір
изволеннє воля, бажання,
изволити захотіти, забажа-
ти, дозволити
извѣствованнє упевнення
извѣствованъ-извѣстнъ відо-
мий [упевняти
извѣсткати сповіщати,
извѣстнє правдиво, доклад-
но, точнісінько [прощення
извѣтъ причіпка, причина,
изгнати, иждинж вигнати
издалеує(а) здалека
издати видати
издрѣшениє відпущення,
изити вийти [визволення
излазити-кз-иєходити вихо-
дити
излиха більше, сильніше
излѣсти вийти
измзинга-оумзинга [силювати
измъждати виснажувати, зне-
изоблачати розкривати, ви-
свідчати
израдынъ що виходить з ря-
ду: особливий, добрий

нзоумлатиса тратити розум
 нзоштати розповідати
 нзати забрати, звільнити
 нкона-образъ
 нкономъ-домоустроитель
 или або, чи
 имати, юмаѣ мати, брати
 иматиса-одежа
 имѣже-зане бо, через те що
 имѣннє-наслѣднє
 имѣти мати
 има, G¹ имене, въ има на
 честь, на славу, именемъ Ab¹
 на ім'я
 инако йначе, іншим спосо-
 ннауѣ-юдинауѣ [бом
 индиктъ окрес часу в 15 ро-
 ків; решта, яка получається
 від поділу числа років
 від Сотворення Світу на 15.
 ино(ъ)гда колись, раз
 иногдаю разом, в той час,
 раптом
 иноземць-странникъ-барбаръ
 инокогъ peregrinatio, подо-
 рж, чужина
 инорогъ-юдинорогъ [нецтво
 иноуѣтко самотність, чер-
 иноуадъ-юдиноуадъ - юдино-
 роднъ
 инъ-юдинъ інший, один
 инъде в іншій місці
 инъдѣ в другій місці
 иподинакъ іподіакон
 ипокритъ-лицемѣръ-лицедѣи
 облудник
 исканнє шукання, питання
 искати, иштѣ і искѣ-впраша-
 ти шукати, питати; искати
 доуши чигати на життя,
 бажати смерти

искони-кзнауалѣ-изнауала-ис-
 прѣка напочатку, вдавнину,
 спрежде віку
 исконнъ первовічний
 исконьуакати, -са кінчатися,
 гинути, наповняти
 искръ, искрънъ - ближннъ - по-
 дроугъ близький [бувати
 искоусити спокусити, випро-
 искоушениє-напастъ-искоусъ
 исплзнити-наплзнити[спокуса
 исплзнитиса-сѣзѣитиса випов-
 нитися, збутися
 исплзнъ повний
 исповѣдати-възвѣстити ви-
 знавати, відкривати
 исповѣдъ визнання, сповідь,
 каяття
 исповѣдникъ визнавець
 исправити поправити
 исправленнє направа
 испрѣка перше, відпочатку
 испоускати випускати
 истина правда [вірний
 истиннъ правдивий, дійсний,
 истокъ-истиннъ
 истоуѣникъ джерело
 истъ-истокъ
 истъѣа хата
 истапати-испытати випиту-
 вати, видобувати, мучити
 исоусъ, исоусъ спаситель, най-
 частіще Іс
 исходити виходити
 исходъ вихід
 исц(иц)ѣленнє сцілення
 исц(иц)ѣлнти сцілити, уздо-
 ровити [ти, припинитися
 исакижти-исхунжти висохну-
 ити, идж йти

иштадиє-рождєніє-отродіє-
породъ зародок, заплід
июде(к)и, - скъ-жидовинъ-жи-
довьскъ

июде(к)и Юдея
иакккъ, иакккъ

к

кагролиунштъ горличиня
кадильнъ кадильний
кадити, - ждъ кадити [валах
каженикъ-ієвноухъ скопецъ,
казаніє наука, казань
казати навчати
казити, кажъ псувати
како як
каккъ який, що за
камо куди
камъі камінь, G¹ камене, A¹
камъікъ камінь [камень
камънъ кам'яний
канонъ-правило
капъ ж. р. образ, малюнок
каркана карнавка, скринька
касатиса дотикатися
катапетазма-опона-завъса-по-
кадънъ каяття [накица
кедръ-смрѣуіє-тисіє
кентоурнонъ-сътъникъ
кесаръ цсар
кикотъ-ковъуегъ
кни(нъ)съ податок [деньць
кладъсь - истоуьникъ - стоу-
клати, колъ колоти
клевѣта брехня
клевѣтати, - штъ брехати
клевѣтъникъ брехун
клеврѣтъ - дроугъ - подроугъ -
рабъ-слоуга
клевѣти, - плъ-знаменати
клонити хилити

клогнъ-хромъ кривий
клюунимъ зручний, годящий,
придатний [ключитися
клюунитиса трапитися, при-
квѣтъ-горница-храмъ-кровъ
клатка прокляття, присяга
клати, кльнъ клясти [ня
ковъ ж. р. чарування, гадан-
коварство-хъитрогъ-льгъ-лж-
кавѣтко
ковати, ковъ і коуж кувати
ковъ-крамола-льгъ підступ,
ковъ ж. р. путо [лукавство
ковъуегъ - кивотъ - скрина-скри-
ко(ъ)гда коли [ница
кодрантъ-цатъ дрібна монета
кожа шкіра
кождо див. кждо
козынштъ козля
козылъ козел
козыла козля, G¹ козылатъ
кокотъ півень
кокошь-коурца курка
колесница віз
коли як що, коли
колиждо незмінний при-
кметник, щовживається при
займенниках або прислів-
никах в значінні *би ні*; нже
колиждо хто б ні
колико скільки
коликъ який великий
коло колесо, G¹ колесе
коль див. колнкъ
кольми наскільки
колѣбати-двигнѣти
колѣно-плѣма покоління, рід,
колада коляда [нарід
комъканіє причастя
комъкати причащатися
конъ, конъ початок, кінець

конь м. р. кінь, V¹ коню
 коньць кінєць, край; вь коньць
 зовсім, доконьца назавше
 коньчатица-оумрѣти
 коньчина-коньць смерть
 копауь-копауьма-бинарь
 копнє спис
 корабль-ладни-ал(лз)дни
 коринтьць-влзхкз-чародѣи
 корєнь корінь
 коснжтиса доторкнутися
 кото(є)ра сварка
 кото(є)рз який
 кошь-кошница кошіль
 крадокодити грабити
 крамола-кокз-льсть бунт, ко-
 лотнеча [ноє
 краниєко мѣсто - лзбоко-лзбь-
 краснз гарний
 кратз, кратзи раз
 кратзкз короткий
 крикз невірний, несправед-
 крижь-крьстз [ливий
 кри(зи)латьць ангел
 кринз-цвѣтз сельнз-цвѣтьць
 лілія, квітка
 крокз - стрѣха-скинина - кжшта-
 храмз покрівля, дах, хата
 кромѣ з С, крім, поза
 кромѣшнз зовнішній
 кротогть лагідність, тихість
 кротзкз тихий, лагідний
 кроупница кришка
 крзьь кров
 крзмити-питати годувати
 крзмуні стерник
 крзха кришка
 крзти, крзж ховати
 крститель хреститель
 крстити хрестити
 крстз хрест

крштєннє хрещення
 крѣпль кріпкий
 крѣпость-сила-дрьжава мїць
 крѣпзкз кріпкий
 кржгз кругь
 коумирз-демонз ідол
 коупно-взкоупѣ разом
 коурз-пѣтель півень
 коусити, коушж пробувати,
 спокушати
 коустодина-вои сторожа
 кзгда і когда, рідко когда
 кзде де [коли
 кз(о)ждо кожний
 кззнь-лжкавьтєко-хзтрость-ко
 варьтєко-льсть
 кзнигзуні-кзнижьникз-законь-
 никз вчений в св. Письмі
 кзнигзи-боукзки-писаниє бук-
 ва, лист, писання, книга,
 св. письмо; вживається
 тільки у множині кзнигзи і
 лише з кінця XIV в. маємо
 кзнига чи книга
 кзназь, V¹ кзнаже князь
 кзсьнѣти-мѣдити баритися,
 кзто хто [гайтися
 кзчомуу понад те, більше,
 ще, вперід
 кзин, каа, коє який, яка, яке
 кзпѣти кипіти
 кзи(се)лз кислий
 кзиснжти киснути
 кжпина куц терновий
 кжпѣль купання, купіль
 кжшта-скинині-крокз-храмз
 квпарисз-смрѣуь

л

ладни N¹ лодка-корабль
 лазарь-лазорь

лапати-лауж-ал(з)кати
лакхть лікоть
ланита щока
легеонз військова частина
лепта дрібна монета
лешти, лагж лягти
ли чи
ликанз-джерака
ликз хор, збір
листвіє листя
лити, лиж лити
литостратонз-кам'єнз помостз
личурґна-слоужба-слоуженіє
лихва-єз приплodomь процент,
прибуток, приріст
лихотзкз достаток, багатство
лице обличча, пр'єдз лицемз-
пр'єдз-пр'єдз нимз
лицед'єн-лицем'єрз-ипокритз
лише більше
лишеніє недостаток
лигати, лиж лити
лобззаниє цілування
лобззати, лобзжж-ц'єлокати
ловитва-ловз ловлення, вло-
ви
ловць охотник, мисливець
ложе-одрз постіль, логовись-
ко
ложено-оутрока, звичайно у
множині ложена нутро, утро-
ба; разкызати ложина пер-
ложити класти [шороджений
лоза-розга-кннградз
лоно груди, пазуха
лопатикз заїка
лоуна-м'єсаць
лоуца промінь
лзєз лоб
лзгати брехати
лзжа-лзжз ж. р. неправда

лзживз неправдивий
лєкз лев
лєгзкз легкий
лєгзуаіє-отзрадн'є
лєнз льон
лєн'єнз льняний
лєстикз-лжкєз [вати
лєтити-єзєлазнити обманю-
лєть обмана, лукавство
л'єкз лівий
л'єть можна, повинно
л'єкзи-нако
л'єникз лінивий
л'єпо подобає, пристойно
л'єпота-красота
л'єпз вродливий, гарний
л'єчн, л'єзж лізти
л'єто-єр'єма рік
л'єха грядка, борозна
любо або

любод'єн-єлждьникз
любод'єнєткєвати-єлждзєтєво
рити-єлждити-люєзи д'єяти
любод'єннє-єлждз-пр'єлюєзи-
любод'єйство
люєзи любов, G¹ люєзєє, A¹
люєзєє, люєзи єткєорити-пр'є-
люєнє люєде [люєзи д'єяти
люєєкз люєєкий
лют'є дуже, сильно
лжгз-джерака
лжка підступ, обман, берег
лжкєз злий, підступний
лжкєзін злий, зло, диявол

м

магдалзнін Магдалина
маломощь - єдєднз вбогий,
мал'є насилу [немічний
мамона багатство [кроупа
манна-кроупз пышннєнз-

мати, G ¹ матере, A ¹ матерь	мошть сила
мат, ѱ, ε(ѳ)н Матвій	моштьано-взможно можливо
медвѣдѣ медвѣдь	моштанъ сильный
медъ мѣд, мед	мошьна-пира торба
межда межа	мракъ морок, темрява
междуу мѣж	мръзнѣти мерзнути
мене G ¹ A ¹ від азъ	мръзость-огнѣшненіе-омръзѣ-
мести, метѣж мести, кидати	ніе погань, гідота
метати, метайѣж кидати	мръзакъ гідкий, мерзений
ме(ѳ)уѣ меч, мѣч	мръзѣти-похулити робити
меуѣникъ-воинъ-оуѣѣкатель	кому гідке
ми-мѣнѣ мені D ¹ від азъ	мръкнѣти темніти, тьмитися
милогръдніе-милость	мръткость мертвість
милогръдѣ-милогрътнѣж	мръткъ мертвий
милогръдѣни милосердя	мръткъць мертвець
милость ласка, милість	мръцати миготіти
мимонти-минѣти проходити,	мръѣжа-некодѣ волок
переходити	м(мѣ)рѣти, мѣрѣж вмірати
мирѣж спокій, свѣт; в розумін-	моудити див. мѣдити
ні mundus давнішній ви-	моуринѣж ефіоп
раз вѣсь мирѣж, молодший мирѣж	мѣкати, мѣкнѣти переходити
мирѣжкѣ по-свѣтському	мѣногаш(ж)ѣдѣ багато раз
миса-блюдо миска	мѣногострѣпѣтанѣж трудний
младенць-отрокѣж-дѣтѣ	мѣногѣж багато, мѣножає бѣль-
младѣж молодий	мѣножити збѣльшувати [ше
мѣзѣ-мѣтежѣж крик, шум, роз-	мѣножицеѣж - мѣногажѣдѣ ба-
мѣзніи блискавка [мова	гато раз [кѣлькѣсть
мѣзѣати мовчати	мѣножѣство багато, велика
мѣѣко молоко	мѣноѣж мною, Ab ¹ від азъ
мѣѣсти, мѣѣж доити	мѣнѣ мені, D ¹ від азъ
мѣѣти, мѣѣж молоти	мѣхѣж мох
мозѣж мѣзок [сеи	мѣѣати кидати, гнати
моисѣи(ѳ, ε)н-моуѣи(ѳ, ε)н Мои-	мѣислѣти думати
моль-тѣлѣ-урѣкѣ	мѣиль думка [имѣць
мольѣа молитва	мѣитарѣж - мѣитѣникѣж - мѣздо-
монастѣрѣж і дуже часто ма-	мѣити, мѣиѣж мити
настѣрѣж від візант. <i>μοναστήριον</i>	мѣитѣница - мѣздѣница мѣсце
морѣжкѣ морѣжкий [рѣчѣ	збору податкѣв, таможня
мошѣти, могѣж могѣти, не мо-	мѣишь миша
си не смѣй	мѣишьѣа плече, сила
мошѣти, G ¹ мошѣти останки	мѣгла темнота

мѣдлити зволікати
 мѣзда-даръ нагорода
 мѣнии меншии [кувати
 мѣнити, мѣнѣти думати, мѣр-
 мѣстити мстити
 мѣсть пѣмста
 мѣ(ѣ)уъ меч, мѣч
 мѣша-слоужьба missa
 мѣдѣнъ мідний
 мѣра мѣра
 мѣрило мѣра
 мѣрити мѣряти
 мѣсто - градъ місце, гѣрод
 кмѣсто замість
 мѣсаць місяць
 ма мене, А¹ від азъ
 макъкъ м'ягкий
 маго м'ясо
 масти, матѣ колоти, хвилю-
 мата м'ята [вати
 матѣжь хвилювання, бунт
 мати, мѣнѣ м'яти
 мѣ(оу)дити-кѣснѣти-мѣдлити
 гаятися, баритися, проволі-
 мѣдрити, мѣдрѣж [кати
 мѣдрѣсть мудрѣсть, розум
 мѣдръ мудрий
 мѣдрѣткѣвати мудрувати
 мѣ(оу)дѣнъ повільний
 мѣжь муж, чоловік
 мѣжьскъ чоловічий
 мѣжьтѣко мужнѣсть, вдвага
 мѣка мука
 мѣченикъ мученик
 мѣчитѣль мучитель
 мѣчити мучити
 мѣро-благоконѣнага масть

Н

назѣкнѣти привикнути
 назѣчѣніє наука, знання

нагота голѣсть
 нагъ голий
 назарѣнинъ з Назарету
 назирати-блюсти доглядати
 назнаменати зазначити, вка-
 зати
 наипауѣ особливо, більше
 наказаніє - поочѣніє наука,
 приказ, кара
 наказати навчити, приказа-
 ти, покарати
 налацати, налашти - напраз-
 ти, напашти натягувати
 нама D² Ab² від азъ [гius
 намѣстѣникъ заступник, віса-
 напастъ спокуса, небезпека
 напичати нагодувати
 напизнати наповнити
 напразати натягувати
 нарешти-прозѣвати назвати
 нарицаємъ званий
 нарицати називати
 народъ нарѣд
 нароучитъ відомий, певний
 насладитисѣ втѣшитисѣ, за-
 довольнитисѣ
 наслажденіє насолода
 наслѣдиє жереб, доля, спад-
 щина, майно
 наслѣдити, наслѣдовати одер-
 жати в спадщину
 наставити навести, навчити
 наставѣникъ учитель
 настѣпати топтати
 насѣтитисѣ вдовольнитисѣ
 насѣщѣнъ ἐπιούσιος потрібний,
 щоденний, сьогоднішній,
 завтрашній, Зѣ настѣощѣть,
 Мѣ настѣвѣшаго дѣне, в ін-
 ших придѣщини - достоннѣ
 ѣстѣтѣкоу

на троути-напитати нагодувати
 наоустити намовити, нараяти
 нафта-сфра [ти
 науало початок
 науати, науаиѣ начинати,
 науатъкъ-науало [почати
 нашъ наш
 наю нас G² L² від азъ
 небеськъ-небесънъ небесний
 небо небо, G¹ небесе
 не бо бо не
 небонъ бо
 небрѣженіє недбальство
 небрѣшти, - гж давне слово,
 молодше не радити недбати,
 неколіє неволя [нехтувати
 небрѣженъ непошкоджений
 некъзможнъ неможливий
 некѣдѣство незнання
 некѣдѣніє незнання, несвідомість,
 помилка
 некѣрѣство безвір'я
 некѣста молода
 негодувати, - доуѣ обурюватися,
 гніватися
 недалеує недалеко
 недвижимъ нерухомий
 недовѣдомъ таємний
 неджгъ-колѣзнъ хвороба
 неджживъ хоробливий
 неджжнъ хорий
 недѣла перший день тижня,
 нежели ніж, як [тиждень
 неизреуѣнъ невимовний
 неистлѣнъ нетлінний, безсмертний
 нештобъ шалений, скажений
 несутънъ безмірний, незлічений
 [годящий
 некаючимъ непожиточний, не-

некоюно-непрѣстанно
 нелицемѣрнъ правдивий
 неплодъ - пловица неплодна,
 G¹ неплодъке
 неплоднъ неплодний [щення
 непогоненіє безкарність, про
 не постижимъ, - жнъ невідомий,
 незбагнений
 непостъднъ бездоганний, не
 непрадъна вагітна [осудний
 непригазні(ь)нъ диявольський,
 лукавий, злий
 непригазнъ-лжквъ-дигаболъ-сатана
 зло, ворожнеча
 непрѣбрѣдомъ безконечний
 непрѣбидомъ непрохідний, безконечний
 непремѣннъ незмінний
 непрѣстанно неперестанно
 нештѣканиє-вина причина
 нештѣкати-мзислити-мьнѣти
 помзшлати думати, міркувати
 не радити див. небрѣшти [вати
 неъкъѣда безліч, сила
 неъзмзисльнъ-неразоумнъ
 неумтнвъ грішний
 неумтніє нечестя
 низоу-долоу
 низкъ низький
 нико(з)гда ніколи
 николиже ніколи
 никъто ніхто [падати ниць
 ницати, ниуж нахилятися,
 ници-ниць ниць
 ниуъсоже нічого
 ниуъто ніщо, G¹ ниуъсо
 ништѣ-оубогъ убогий
 новорасль-отрасль нова вітка
 ногъть ніготь
 ножъ ніж [ч
 ноштѣ ніч, Ab¹ ноштиѣ вно-

нз але
 нзи А¹ нас [цей час
 нзин'к тепер, саме тепер, в
 нзин'кшнз, - шнни теперішній
 н'ккзто хтось
 н'ккзи - єдинз - инз - їтерз
 н'кмз німий [якийсь
 н'бемь не єсмь, я не, н'беть
 н'буьто дещо [не є
 нж(оу)диги, - га неволити, бу-
 ти приневоленим
 нждьма(и) силою, силоміць
 нж(оу)жда необхідність, при-
 нж(оу)ждьнз необхідний [мус
 нж, ж ії, А¹ від га

о

ока обидва
 окує але, однако, крім того
 обнда кривда, образа
 обидьликз напасник
 обид'бти, - ждз кривдити
 обинокатиса, не обиноужса
 явно, сміло, відважно
 обитати-витати жити, пере-
 обит'бль-жилиште [бувати
 облакз хмара
 область - власть влада, мож-
 ність, округа; молодше сло-
 облауєніє одяг [во власть
 облауити одягти
 облаштити, облагж оточити
 облувати робити що відомим,
 винуватити
 облуєніє виказування, ви-
 облишиє зайвина [криття
 облокзизати цюлувати
 обл'бшти, обл'бкж зодягти
 обрадованіє радість
 образз образ, мара [нутися
 обратити, - га навернути, обер-

обрзідатиса соромитися
 окр'бсти, окр'бтж - обраштж
 окр'бтиніє знайдення [знайти
 окржчина заручена
 окржувь обруч
 обоувь-сапогз-ур'бкніє обув'я
 обзати-обати, обьмж обни-
 мати, охопити
 обз'уан звичай
 обз'уанз звичайний
 обьштєвати зноситися, спо-
 обьштє спільний [лучати
 обьштєникз - приуштєникз
 спільник [ство
 обьштна зносини, товари-
 об'бтованіє-об'бтз обіцяння,
 обітниця [цяти
 об'бштати, об'бштєвати обі-
 об'бштєніє обіцяння, обітни-
 окз, ока, око той, цей [ця
 овьсз овес
 овьца вівця
 овьувь овечий
 овьуа ягня, G¹ овьуате
 огласити, - шж проголосити,
 навчити, готовити до при-
 няття християнства;
 оглашєніє наука оглашєним
 оглашєникз книга оглашєній
 оглашєнз хто готується до
 приняття християнства;
 оглашєнин-єжштин кз пока-
 нин
 огнь вогонь, гарячка
 огнанз огняний
 огнжєніє-омрз'бкніє
 ограсти, - дж ходити докко-
 ла; G¹ лата огр'аджца Київ.
 Гл. Л.—що року
 одежда вбрання, одежа
 одєждатиса-облауатиса

отзв'кштати відповідати
 отзгзнати відігнати
 отзданиє нагорода, кінець,
 отздати віддати [прощання
 отзінжда зо всіх боків; зов-
 сім, дуже
 отзкровеннє-явленнє
 отзкрзити-явити
 отзкждоу звідки
 отзл'ккз-останккз
 отзме(к)тати, -са відкидати,
 відмовляти, -ся
 отзмьштениє пімста
 отзнем(к) з того часу як,
 отзнж(ю)доу звідки [коли
 отзнждь зовсім [Фрейз. Ур.
 отзпоустикз відпущення, у
 отзпоустити-отзавити
 отзпоуштениє-проштениє
 отзпоуштеница - поуштеница
 розвідка
 отзрада втіха, відрада
 отзраднз відрадний, радіс-
 ний, легкий
 отзрадн'кіє-лг'зуаіє
 отзрзуеннє зречення, присуд
 отзрштити відповідати, відмо-
 вити, -са відріктися
 отзрновкнз-отзкржнз
 отзринжти відкинути
 отзр'кшати відв'язувати
 отзсм'к-отзнзн'к від цього
 часу, відтепер, звідсі
 отзждоу звідсі
 отзтол'к, отзтждоу звідти
 отзтргнжти відірвати
 отзуатиса тратити надію
 отзштетити покидати, ка-
 рати
 отіати, отати, отимж від-
 отаць батько [няти

оц'тз оцет, оц'т'фнз оцото-
 вий
 оц'кстити-милостивимз кзити
 очистити, бути милости-
 вим; форма з ц (а не у)
 звичайна в ст.-сл. пам'ят-
 ках [милування
 оц'кштениє очищення, по-
 оуєкз-ошнєк хвіст, кінець
 оштоутити почути
 ошоуж ліворуч

п

павеуєрнє час, близький до
 вечера, служба
 паволока покривало
 пагоуба погибіль, зло
 пажить-паствнн-жирз випас,
 левада
 пакзі-єштє знову, ще
 палица-жззлз палка, кий
 памать пам'ять
 папєжь папа
 паракантз-оут'кшитєль св. Дух
 параскеугн-патзкз п'ятниця
 пасти, падж впасти
 пасти, пасж пасти, стерегти
 пастз'р'ь-пастоухз
 пасха-паска паска, Великдень
 паує-боле більше, ліпше
 пажкз павук
 пелена покривало
 пелзінз(ь) полинь
 пепелз-попелз
 петра-камзі
 пєуаль журба, туга
 пєуать знак, печатка
 пештиса пеклуватися, тур-
 пешть піч [буватися
 пиво-питнє пиття
 пира-мошна-м'к'уз торба

помакати, поманѣти махати,
 подавати знак рукою, ки-
 помагати помагати [вати
 помиловати змилюватися
 помилюи змилуйся
 помощти помогти
 помощтьникъ помічник
 помрауєннє затміння
 помзшленнє-мзсль думка
 помзшлати думати
 помьнѣ(и)ти пам'ятати
 помѣ(а)нѣти згадати
 понедѣльникъ понеділок
 поне-понеже-зане-имже бо, че-
 рез те що
 поносити - оукорити гудити,
 ганьбити [зневага
 поношєннє-оукоризна ганьба,
 понтьскъ пилатъ зам. понтий
 пилатъ
 понѣ хоча б, щонайменше
 поньавица кусок полотна
 понѣдити примусити, нака-
 попірати топтати [зати
 попоуштати потурати
 попоуштєннє допуст, поту-
 попъ піп [рання
 попрыште міра довжини =
 1000 кроків
 поразити-оубити-оударити
 порода парѣдєисос-ран
 породьскъ-ранскъ
 породжєннє породіння
 порокъ вада, хиба, грїх, грїш-
 не життя
 порфира-багзрѣница
 порьвновати суперничати, на-
 слїдувати
 поржєннє доручення
 полагати виходити заміж
 поємь потім, після того

послабити попустити, поту-
 рати, пільгувати
 послабленнє полегкість, піль-
 га, потурання
 послоухъ-сзвѣдѣтьє свїдок
 послоушаннє слухняність
 послоушати слухати,-ся, зго-
 джуватися [свїдчення
 послоушьєтко-сзвѣдѣтьєтко
 послоушьєтєковати - сзвѣдѣ-
 тєльєтєковати свїдчити
 послѣдованнє порядок
 послѣдовати йти за, йти слї-
 посоухъ-жьззъ палка [дом за
 пограмитиса-постзїдитиса по-
 соромитися, стидатися
 погрѣдѣ посеред [ставлення
 поставленнє посвячення,
 погтити здержуватися, по-
 погзланнє лист [стити
 погзлати післати
 погѣтити навістити, згля-
 нутися, допомогти
 потаплати топити
 потомь потім [причащатися
 потрѣбити вигубити, їсти,
 потзцатиса попильнувати,
 поуєтзїни пуца [поспішити
 поууєннє-наказаннє наука,
 поууина безодня [казань
 поууитиса з D навчитися з G
 похотъ-желаннє-хотѣннє по-
 жадливість [ти, забажати
 похотѣти захотїти, зазіха-
 похочєннє докір
 похочєлити-оукарати осудити,
 огудити, зневажати
 похочєннє насмішка
 похочєнати смїятися
 похѣтити схопити, забрати,
 почитаннє читання [вкрасти

поурпати брати [хувати
поуь(н)сти прочитати, пора-
поуьсть пошана
поуьто чому, чого, нащо
поуати почати
поати взяти [чий
правокѣрьнѣ правдиво вірую-
правость-правьда правда, спра-
ведливість
правьдникѣ праведник
правьднѣ - правьднѣ правди-
вий, справедливий
прагѣ поріг
праздникѣ свято [святковий
празднѣ порожній, вільний,
праотьць прабатько, патри-
праунѣнѣ-гнилѣ гнилий [яرخ
праухѣ порох [ти
праштати прощати, визволя-
пренти-минути
прѣзѣтѣкѣ прибуток
пригвождѣнѣ прибитий
пригвоздити,-ждѣ прибити
пригласити-призѣкати покли-
кати
призракѣ-прикидѣннѣ привид,
призѣкати закликати [мара
призѣканиѣ заклик
призѣрѣти - взимати змилу-
ватися, зглянутися
примати приймати
приключитисѣ - прилоучитисѣ
трапитисѣ
прикоснѣтисѣ доторкнутисѣ
приле(ѣ)жаннѣ пильність, ува-
га [клуватися, доторкатисѣ
приле(ѣ)жати пильнувати, пі-
прилогѣ додаток [питисѣ
прилоучитисѣ-лоучитисѣ тра-
прильпѣти приліпнути

примѣтати приєднати, при-
кидати [влятисѣ
приницати нахилятисѣ, вди-
приносѣ, приношеннѣ прино-
шеннѣ, жертва
приобрѣсти добути
приобштити прилучити
присканѣти зав'язнути
прискрѣбнѣ смутний, сумний
присно завсѣди, постійно
приснодѣка завшедѣва
присносѣштѣ вічний
приснѣ постійний, близький,
крѣвний [настати
приспѣти поспіти, прибути,
присѣтити-посѣтити відвіда-
ти, змилуватися [відання
присѣштѣннѣ-посѣштѣннѣ від-
притѣшти прийти
прити прийти
притѣуа байка, приклад
притѣкати приходити
притѣжаннѣ набування, май-
но, дохід, користь
притѣжати набувати
приуѣтѣ причт
приуѣстѣннѣ-достѣганнѣ-наслѣ-
днѣ учасництво, приєднан-
ня, насліддя, причастя
приуѣститисѣ-наслѣдити бу-
ти учасником, приєднати-
ся, прийняти св. Дари
приуѣстѣникѣ - наслѣдѣникѣ -
обшѣтникѣ учасник, при-
часник, наслідник
приуѣстѣнѣ причетний
приязнѣ дружба, відданність
приятель друг
пригати любити, опікуватися
прижати, примѣ старше сло-

во, молодше вззати при-
 приїттиє прийяття [няти
 приїттиєз кого приймають,
 прийемний
 прокогти,-дж проколоти
 прозв'їтти - провид'їти стати
 видючим
 прозакати, прозакнїти рости
 прокз решта
 прокзи інший, дальший; и
 прокоє і так далі
 промзшлїнїє турбування, опі-
 кування, піклування
 прозв'їркз-звзл-лжквз лука-
 вий, хитрий [рість
 прозв'їрїтко - лжквїтко хит-
 прозв'їрїтти,-жж проколоти
 пропов'їдатель проповідник
 пропов'їдати розповідати
 пропати, пропнїж - распати
 расп'яти [рокування
 прорїзїнїє вїщування, про
 прорїштї сказати, вїщувати
 пророуїкз пророчий
 пророуїтко пророцтво
 просв'їт'їти,-свїштїж засяти
 просв'їтити засвїтити, запа-
 лити, просвїтити
 просв'їштїнїє освїтлення,
 проснїати засяти [світ, освіта
 просв'їтитиє заплакати
 прошти стїймо (будьмо) просто
 пространїти розповсюджува-
 пространїж широкий [ти
 простр'їтти,-стїрїж простягти,
 витягнути
 простїнїи простота, прощен-
 противлїнїє непослух [ня
 протнїєз, протнїєж(оу) з D про-
 ти, напроти [покірний
 протнїєз супротивний, не-

процвїсти,-цвїтїж, процвїта-
 ти
 проуни інший, позосталий,
 проуїє решта
 прошенїє прохання
 прквз перший [давнїше
 пркв'їє-пр'їжде-дрєкє колись,
 пркв'їнїє - прквороднїє пер-
 пркв'їтї палець [ший син
 пркв'їтї порох, зотлїнїя
 пркв'їж ж. р., № прквїи груди
 пр'їкв'їкати перебувати, бути
 пр'їкв'їтитиє обернутися
 пр'їкв'їзнїати вихвалїти
 пр'їкв'їспрнїє дуже високий
 пр'їкв'їград перешкода, загорода
 пр'їкв'їрїшнїє - св'їрїшнїє
 прогріх
 пр'їданїє переказ, зрада
 пр'їдатель зрадник
 пр'їдати передати, видати,
 зрадїти
 пр'їдрагї найдорожчий
 пр'їдрїжати володїти, керу-
 пр'їдїє перед [вати
 пр'їдїєв'їштати пророкувати
 пр'їдїєтити попереджати, йти
 перед
 пр'їдїєтїтїи стояти перед,
 бути першим
 пр'їдїєтїє предтеча
 пр'їдїєтїє границя
 пр'їжде-пркв'їє перше, давнї-
 ше, пр'їжде даже перше нїж
 пр'їзорїкз - грдїє чванько,
 хвалько
 пр'їзорїтко-грдїєстї-грдїєтїи
 ни гордування, пїха, чван-
 лївїєстїє [ваннїя
 пр'їзв'їрїнїє-грдїєнїи горду-

- прѣзрѣти знехтувати, не
 звернути уваги
 прѣйти-минѣти перейти
 прѣклонити, - ся нахилити,
 вклонитися
 прѣкословнє суперечка
 прѣлипати перелити
 прѣложеннє зміна, переміна
 прѣломити переломити
 прѣломленнє переломлення
 прѣльстити, -штж звабити
 прѣльсть-льсть зваблювання,
 примана, лукавство
 прѣльштениє зваблювання
 прѣлюбєзі - любодѣяннє - любо-
 дѣиство перелюбство; прѣ-
 створити-любодѣяти-блждѣ
 дѣяти перелюбствувати
 прѣмзкнѣти замовчати
 прѣмждрость мудрість
 прѣбогндѣти кривдити, по-
 горджувати
 прѣображеннє прийняття дру-
 гого вигляду, переміна,
 спас [гляд
 прѣобразитисѣ змінити ви-
 прѣпитати-прѣкормити про-
 годувати
 прѣподобьнз преподобний
 прѣполовнєннє середина, по-
 ловина [могти
 прѣпърѣти - побѣдити пере-
 прѣрштити заперечувати, сва-
 ритися
 прѣслоушаннє непослух
 прѣставитисѣ змінитися, пе-
 рейти, померти
 прѣставленнє смерть
 прѣстати перестати
 прѣстолз-столз престіл
 прѣстогати знаходитися, бу-
 ти близько
 прѣтрьпѣти пере,-витерпіти
 прѣфлциѣ праefatio вступ,
 передмова; частина літур-
 гії перед евхаристичним
 каноном
 прѣуистѣ найчистіший
 прѣштати загрожувати, пе-
 рестерігати, карати
 прѣштениє загроза, заборо-
 прямо-противѣ [на, кара
 прѣмь прямо, правдиво
 прѣсти, прѣдѣ прѣсти
 прѣштити, прѣгж напругати
 прѣжгло-сѣть сїтка
 прѣжгз-акридѣ саранча
 псаломз-пѣснь псалма
 псалтзи(и)рь ж. і м. р. пѣсньни-
 ца-пѣсньникѣць
 п(пъ)уела пчола
 пѣтєньць пташеня
 пѣтица птах
 пѣтити допитувати, питати
 пєнь пєнь
 пѣпърь перець
 пѣрати, пѣрж топтати, прати
 пѣрѣннє сперечання, диспут
 пѣрѣтисѣ сперечатися, дис-
 путувати, сваритися
 пѣрѣ, прѣ-распѣрѣ сварка, спе-
 речання
 пѣ(и)сати, пишж писати
 пѣстрити, пѣштрѣж робити
 пѣстрим
 пѣстрѣ плямистий, пѣстрий,
 пѣсз пес, собака [рябий
 пѣхати пхати
 пѣшеница пшениця
 пѣштєканиє думка
 пѣштєкати думати

п'бгованиє догляд, опіка
 п'бговати піклуватися
 п'бгота проказа
 п'бготикъ-прокаженъ
 п'бннє співання
 п'бналь-д'нарь дрібна монета
 п'бснословць псалмист
 п'бснь пісня
 п'бстовати виховувати
 п'бстоунъ вихователь
 п'бсзкъ пісок
 п'бсзунъ піщаний
 п'бтелъ-п'бталъ-коуръ півень
 п'бти, пож співати
 п'бтнє співання, пісня
 п'бтлоглашннє співання пів-
 п'бшь піший [нів, ранок
 падь ж. р. п'ядь
 пасть кулак
 пата п'ята
 пати, пьнж тягнути
 патикогтнє п'ятидесятниця,
 Свято св. Духа
 патъ п'ятий
 патъкъ п'ятниця
 патъ п'ять
 патъдесатъ п'ятьдесят
 патъниця п'ятниця
 патъно знак
 патъсзтъ п'ятьсот
 пжто путо
 пжть м. р. дорога, путь, N³
 пжуина вир, безодня [пжтнє

Р

работа неволя, рабство
 работати-служити бути не-
 вільником, працювати
 работити,-штж неволити
 ракъ невільник, слуга
 ракъини невільниця, слуга

ракви учитель
 ракънъ рівний
 ради через, зза; ставиться
 по йменнику в G
 радошти радощі
 радьма-ради
 разарати руйнувати
 разбрьзати відчиняти
 разв'б крім
 раздражати-разгн'бкати
 раздр'бшати розв'язувати,
 визволяти, прощати
 раздр'бшннє розв'язання,
 відпущення, прощення
 разлнчъ рїжно
 разлнчънъ рїжний
 разоумъ розум, значіння, зміст
 разоумънъ розумний
 разоум'бти розуміти
 рака-опльванъ
 рака ковчег, грїб
 рамо-плшть плече
 распьра-пьра сварка
 распати расп'яти
 распждити розігнати
 распжтнє роздорїжжа, вули-
 расти рости [ця
 растрьзати розірвати
 расх'зтити-разграбннє
 расх'зштннє-разграбленнє
 ратитиса-брань сзтворити-боє
 вати ворогувати
 ратоборць ворог
 рать-брань вїсько, вїйна
 ратьникъ вояк
 ратьнъ вїськовий
 рауїннє любов, пожадливість
 рауїтель люблячий, прихиль-
 ник, опікун
 рауїтельнъ пильний

раунти любити, хотіти, зі-
зволюти, опікуватися
рекло слово
ремень ремінь
реть пильність, суперництво
реуєніє слово, мова
решти, рекж говорити, каза-
ти, мовити, Ао З¹ реує ска-
зав, Imprt рьци скажи;
рекжше цеб-то [одежа
риза-одежда-одѣяніє верхня
рованіє-дарованіє дарунок
рогъ ріг, сила
родитель батько, N³ родителі
родити, ждж породити
родъ рід, нарід
рождіє-розга-кѣга-лоза вітка
рождьтєко народження
рота клятва, присяга
ротитиса клястися, божити-
роумѣнъ рум'яний [ся
роуно шерсть
роути, рекж ревити
рзкати, рзкж рвати
рздѣтиса червоніти
рзжати іржати, ревіти
рзжъ жито
рзпзтаниє нарікання
рзпзтати нарікати [лення
рзпзтъ нарікання, незадово-
рзпзтъникъ хто нарікає, не-
рзтъ рот [задоволений
рзібарь-рзібиткъ рибак
рзіданіє плач, голосіння
рзідати гірко плакати
рзиканіє рикання
рзити, рзиж рити
рзкъникъ задрісний
рзкъногть задрість
рѣдзкъ рідкий
рѣзонманіє лихварство

рѣзонмаць лихвар
рѣзъ процент
рѣка річка
рѣсногта-истина правда
рѣснотиванъ - истинанъ прав-
дивий, дійсний, реальний
рѣуъ слово, мова, оповідан-
ня, бесіда
рѣшити розв'язувати
рютти, рекж ревити
радъ ряд, порядок, договір,
по радоу по порядку
радъникъ простолюдин
ржгатиса насміхатися
ржка рука
ржколатъ і ржковатъ оберемок

с

сдз-врьтоградъ-ран рослина,
дерево, садок
самовидць свідок [сан
сановитъ поважний, хто має
санъ звання, посада, висо-
сань-змін [кий стан
сапогъ-урѣкніє-окоуць чобіт
сатрапъ-коєкода-кзнась
свекръзі свекруха, С¹ свекръзе
свирати-пискати свистіти, Гра-
ти на дудці
свирѣль-пишталь
свигати розвиднятися
свокода воля
свокодъ вільний
скон свій, кз кон ги до себе
сбнжти розвиднятися
свѣтѣтиса сіяти, світитися
свѣтильникъ свічник, лампа
свѣтозарнъ блискучий
свѣтъ світло
свѣтъль світлий
свѣшта свічка

свѣтити свѣтити
 свѣтъ свѣтъ
 свѣщеникъ свѣщеникъ
 се ось, ото, оце
 себе себе, къ себѣ про себе
 седмица сім, тиждень
 седмъ сьомий
 седмь сім
 селениѣ-жилиште оселя
 великъ такий великий
 село-нива поле
 село-селениѣ оселя
 сельнъ-польскъ пільний
 семидалъ-крупна пшеничѣна
 сентябрь вересень
 сентянъ останній, надзвичай-
 сьукъ бурак [ний
 си-себѣ D¹ собі
 си, сина, сиѣ цей, ця, це
 сикеръ-твореноѣ вино - оловина
 оп'яняючий напиток
 сила сила, мѣць, насильство,
 грамат.—наголос, вимова
 сиръ сирота
 сирѣчь цеб-то, чи
 сице-тако так
 сицевъ-таковъ такий
 сици такий
 скандѣ(а)лъ - скелазнъ сітка,
 скарѣднѣ мерзота [спокуса
 скарѣдовати-гноушатиа бри-
 дитися, скупитися
 скарѣдъ мерзкий, безсором-
 сквозѣ через [ний
 скверна нечѣсть, мерзота, грѣх
 сквернавъ нечистий
 скверность-скверна
 скинниа-сѣнь-храмъ шатро, осе-
 склазь назва монети [ля
 коньбуаниѣ - коньбуина - коньць
 кѣнець, смерть

скорпиа скорпион
 скриница скринька [ток
 скръбѣ-пеуаль журба, туга сму-
 скръбнъ-пеуальнъ смутний
 скръбѣти-пеуалитиса сумува-
 скръжѣтати скреготати [вати
 скръжѣтъ скрегіт
 скждость бѣднѣсть, недостача
 скжднъ бѣдний, марний, нуж-
 денний
 скждѣ(е,ь)ль-глина *keramos* че-
 репок, глиняний посуд
 скждѣ(е,ь)льникъ гончар, гли-
 няний посуд
 скжпость скупѣсть
 скжпъ скупий
 ску(н)м(м)нъ-льнушѣть моло-
 сладкъ солодкий [дий лев
 сланъ солоний
 сластѣ солодошѣ, смак, насо-
 слоко, G¹ слокесе [лода
 слокѣнинъ слов'янин
 слокѣнскъ слов'янскый
 слоужити-ракотати [неволя
 слоужѣа служѣння, рабство,
 слоути, слокж зватися, сла-
 витися
 слоутнѣ чутка, слава
 слоушати чути, слухати,-ся
 слзньце сонце
 слзшати чути, слухати
 слза слзоа [позад
 слѣдъ-вслѣдъ-слзадн слѣдом,
 слѣ(ь)пати тѣкти
 слѣпъ, слѣпць слѣпий
 с(з)мн(в)рна смирна, пахуча
 смола для кадѣння
 смн(ь)патиса, смѣжса смѣятися
 смокзі, G¹ смокжѣ-смокж(о)бни-
 ца фігове дерево
 смотрити дивитися, бачити

смердѣти смердіти
 смрѣуа-смрѣуь-кедръ, N³ смрѣ-
 смѣгъ, смѣжънъ [униє
 смъха невістка
 сопѣти, сопѣ, сопѣти,- плах
 грати на дудці
 сопѣць сопільник, дудар
 сопѣль сопілка, дудка [катель
 сотона *satanas* сатана [оусѣ-
 спекоуляторъ-коинъ-меуьникъ-
 спира - мзножьство коинъ вѣй-
 ськова частина = третина
 когорти
 спзѣти - тоуне - соує-взсоує -
 взтъште надаремно
 спѣти спѣти
 спѣдъ начиння, міра сипкого
 срамитиса-постзідѣтиса соро-
 митиса
 срамъ-срамота сором, срамынѣ-
 стоудьнѣ соромно
 срамажьнъ сором'язливий
 срауица-одежда сорочка
 срьдце сердце
 с(з)рѣ(ѣ)бро серебро
 срьда середина, середа
 срьѣти стрічати
 стадина - попарште стадія,
 міра довжини [збір
 стадо-паства череда, гурт,
 старѣшина старший, пер-
 стенаніє стогін [ший
 стенати стогнати
 степень ступнь
 страдати,-ждж терпіти
 стража сторожа
 страна сторона, земля
 странънъ чужий
 страстотръпць мученик
 страсть мука, хвороба, тер-
 піння, горе

страстьнъ хворий, терплячий
 стратнигъ-воевода начальник
 стрижникъпострижений,свя-
 щенник
 стришти, стригж стригти
 строити будувати
 стропъ дах
 строупъ рана
 строуга струмок
 стръпътънъ - лжккъ тяжкий,
 кривий, лукавий [нути
 стръмнитиса пориватиса, праг-
 стръмленіє поривання, нахил
 стръмоглавъ сторч, стрімголов
 стрѣкало жало
 стрѣкати колоти, жалити
 стрѣшти, стрѣгж стерегти
 стоуденъ холодний
 стоудень ж. р. холод
 стоуденьць - кладаць - истоуь-
 никъ джерело, криниця
 стоудъ-стзідъ-срамъ стид, со-
 ром [кий
 стоудьнъ безсоромний, брид-
 стъ(ь)гна площа, широка ву-
 лиця
 стьбель стебель, N³ стьбеліє-
 стьгно бедро [тростіє
 стьса-пжтъ стежка
 стьклѣница шклянка
 стьлати, стьлж стелити
 стѣнь тінъ
 стжпати ступати, йти
 соугоуѣти подвоювати
 соугоуѣ(ь) вдвое [ний
 соугоуѣз(ь) подвоєний, подвій-
 соударь-оуѣроуѣз покривало
 соудьба суд, приговір, доля
 соує надаремно
 соуєглокиє пустомовність
 соуєта марнота

сзнити зійти
 сзнуувз розпустний
 сзнувати нахилитися, груз-
 нути, падати [любство
 сзнуувство розпуста, пере-
 сзнуудьнз кінний, сидячи
 на коні
 сзнуузынкз - коньникз верхі-
 сзнз сон [вещь
 сзньмиште - сзбориште збори,
 синагога, школа
 сзньмз-сзборз-сзньмиште
 сзнѣдати-поѣсти їсти, руй-
 сзнѣдъ-падъ їда [нувати
 сзнѣсти-їсти з'їсти
 сзнати, сзнимж зняти
 сзобразнз подібний
 сзпачати зберігати, пильну-
 вати, стерегти, визволяти
 сзпасеніє спасіння
 сзпачь спасіння, спаситель
 сзпачнз спасений, пожиточ-
 сзпачи, сзплю спати [ний
 сзподобити - достонна сзтко-
 сзпона перешкода [рити
 сзпрѣстольнз одновладний,
 рівний по владі
 сзродникз родич
 сзрѣсти, сзраштж, сзрѣтати
 спіткати
 сзрѣтєннє зустріч, стрічення
 сзсати, ссж ссати
 сзстонаннє сталість, непохит-
 ність, лад
 сзсждз посуд, начиння
 сзтворєннє творєння
 сзтворити учинити, зробити
 сзто сто, G³ сзтз
 сзторнцєж сто раз
 сзтрѣбити знищити, похо-
 вати, відправити службу

сзтьникз сотник
 сзтажаннє майно [ти
 сзтажати добувати, придба-
 сзталатиса-кзпрашати змага-
 тиса, мїрятиса, спєречатиса
 сзтжжати утискати, мучити
 сзхнжти сохнути
 сзхранити зберегти
 сзхєтати-сзхєсти з'єднати
 сзин суций
 сь, си, се цей, ця, це
 сьдє тут
 сѣверз північ
 сѣдалиште сидіння, престіл
 сѣдѣти сидіти
 сѣмо сюди
 сѣма, G¹ сѣмене-плема сім'я
 сѣно сіно
 сѣнь ж. р. тїнь, шатро
 сѣсти, садж сісти
 сѣшти, сѣкж сікти
 сА А¹ себе
 сАгати сягати
 сАкнжти висохнути
 сАтз-рєчє Рг З¹ від сАти го-
 ворить, каже
 сж(о)бота субота
 сжди суддя
 сждити судити, постановля-
 сждиште місце суду, суд [ти
 сждоу тут
 сждз суд, правда, осуджен-
 ня, приговір, устава, кара,
 сждьнз судний [смерть
 сжмынѣннє сумнів
 сжмынѣтиса сумніватися, бо-
 сжпостатз ворог [ятиса
 сжпржгз пара запряжених
 волів, чоловік і жінка

сжпърь-сжпърьникъ - сжпозтатъ
сжсѣдъ сусід [противник
сжтъ(ъ) sunt суть
сжубць сучок

Т

тажде потім
тан-отан таємно
танба таємниця
танньстко таємниця
тако-такожде - сице так, так
таковъ такий [само
такъин такий
талантъ велика монета, ко-
ло 750 доларів
таль заложник
тамо там
татъ злодій
татъба крадіж
тауан-тауби-хоуждє гірший
таує потім, так
танати танути
тварь - сзъданиє створіння,
твореніє-тварь [мир
творити-дѣлати чинити, ро-
бити [джувати
тврьднати зміцняти, підтвер-
тврьдостъ фортеця, оборона
тврьдъ міцний
тврьдзіна тюрма
тврьдъ небо, міць, фортеця,
тебе G¹ A¹ тебе [тюрма
тебѣ, ти D¹ тобі [лярський
тектоновъ-дрѣводѣлинъ сто-
тектонъ - дрѣводѣла столяр,
телѣга віз [будівничий
тела теля, G¹ телате
те(ь)миганъ дуріара ладан, па-
хуча смола для кадіння
тенето сітка, пастка

тепениє-биєниє биття
терекиндъ терпентинове де-
теремъ палац [рево
тетн(тепсти), тепж-бити бити,
ударяти; пор. укр. тьопа-
ти-бити [пергамену
тетрадъ зшиток з 4 аркушів
тетрарухъ - четвъртокласъникъ
теуєниє течія, життя
тешти, текж тікти, бігти
ти, тебѣ D¹ тобі
тиара митра
тинаболото, грязь, мул, твань
тиснє-кедръ
тисовъ кедровий [сяча
тиса(ж)шта-тзиса(ж)шта ти-
титла, титлаъ-дзштица напис,
знак скорочення
тишина тиша, спокій
тлзкати стукати, пхати
тлзкованіє пояснення
тлзковати вияснювати
тлзтъ товстий
тлѣшти, тлзкж стукати
тогда-тзгда тоді
тожде те само, і
толи потім, і, та
только стільки, так багато
толнкъ такий великий
тольма(и) так, стільки
тонжти топитися
тоуєниє виткання
тоуило кадовб, в яким ви-
чавлюється виноград, топ-
трака-трѣва-злакъ [чило
трапеза стіл, обід, їжа, жер-
тівник [ти, боятися
трепетати трястися, дрижа-
трепетъ дрижання
третин третій
тривліє-голило солянка

тридцать тридцять
 триє три
 тризна боротьба, задушні по-
 триш(ж)ьдзі три рази [минки
 троудз праця, турбота, мука,
 горе
 троуждати досаждати, доку-
 троупз мертве тіло [чати
 троути, тробж годувати
 трзгнжти тягнути, рвати
 трзгз-трзжице площа, ринок
 трзжннкз торговець
 трзгть, трзгтнє-стзблнє тро-
 стина, комиш, очеретина
 трззати рвати
 трьннє терен
 трьнокз-трьн'кнз терновий
 трьп'кннє терпіння
 трьп'кти терпіти
 тр'бжа-жр'тжа жертва
 тр'бжкати домагатися, по-
 трібувати [твенник
 тр'бжннкз-жр'тжкннкз жер-
 тр'бж'к потрібно, треба
 тр'бжа-трава-с'бно
 тр'бжкз тверезий
 тр'бти, тр'ж терти
 трагакнца лихорадка
 трагти, трагж трясти
 тржа труба
 трждз хвороба
 тржгз землетрус
 тоу-тамо тут, там
 тоуждеплеменьникз-иноплемень-
 никз чужинець
 тоужде-уюжде чужий
 тоужде там-тут саме
 тоукз товщ, сало
 тоулз ковчан, сагайдак
 тоуне дурно, даремно [ний
 тоууьнз товстий, ситий, пов-

тз, та, то, той; кз томуу
 до того, при цім, наперід
 тзжде той самий
 тзкати, тзкж ткати, пхати
 тзкзмо-тзунж тільки, лише
 тзнзкз тонкий
 тзпзтати топтати
 тзпзтз тупотіння
 тзхорь тхір
 тзунж - тзкзмо; не тзунж,
 но не тільки, але
 тзуька крапка
 тзунз рівний [ревність
 тзштаниє поспіх, пильність,
 тзштатиса поспішати, пиль-
 нувати
 тзштиславнє чванливість
 тзштгта марнота
 тзштнкз пильний
 тзштз порожній, маловар-
 тзштзно пильно [тий, худий
 тзи-тзи-тз, та-та, тоє-то
 той, та, те
 тзкз гарбуз, G¹ тзкзке
 тзгс(ж)шта-тгс(ж)шта ти-
 сяча
 тзи(и)с(ж)уьннкз тисячник
 тззонментз одного імени,
 одноіменний [іменний
 тззонменьнз - тззьнз одно-
 тьлнти псути, нищити
 тьльнз-тьл'кннз земний, тлн-
 ний [зотління
 тл'кннє-расзипаннє погибіль,
 тьл'кти - расзипати гнисти,
 псуватися, гинути
 тьлг-урькь-моль тлннз, рос-
 ть(з)ма темрява [пуста
 тьмигнз-тьмигнз
 тьмннца в'язниця
 тьмнз темний

тѣсть тєстѣ
 тѣшѣ тєщѣ
 тѣ(ѣ)лєснѣ тїлєснїй
 тѣло тїло, G¹ тѣлєсє
 тѣмѣжє а тому, отож
 тѣмѣ тїм'я, G¹ тѣмєнє
 тѣскѣ точило
 тѣснѣ тїснїй (не тѣснѣ)
 та А¹ тєбє
 тагати тѣгнути
 тагота тѣгар
 тажа позов, судовѣ справа
 тажатиє землероб, робїтник
 тажѣкѣ тѣжкїй
 тѣсати,-жѣ питати, вимагати,
 винуватити, судитисѣ
 тѣти, тѣнѣ рубати, сїкти
 тѣга сум, журба
 тѣдоу, тѣдѣ звїдти
 тѣжити сумувати
 тѣпѣ тупїй
 тѣуѣ хмара, дощ
 тѣмпанѣ-ѣжєнѣ

оу

оу вжє, нє оу щє нє
 оубалокати-оукрауєкати вилїкувати
 оубинѣца вбївєць [хвалѣти
 оублажити ущасливити, ви-
 оубо а, жє, тож, бо
 оубогѣ-ништѣ убогїй, маловартий,
 недостойнїй
 оубожѣство бїднїсть [кривало
 оуброуѣ хустка, рушник, по-
 оугнѣтати тиснути, чавити
 оугобѣжнїє урожайнїсть, родючїсть
 оугобѣжити,-жѣ вродити, на-
 годувати, наповнити

оугобѣжитисѣ бути врожайним,
 дати добрий врожай
 оугодити,-жѣ догодити
 оугоднїкѣ слугѣ, праведнїк
 оуготокати-приготовати
 оудєвѣлѣвати змїцнѣти
 оудоблати перємагати, осилувати,
 запанувати
 оудокрѣнїє прикрасѣ, красѣ
 оудобѣ легко
 оудобѣє легчє, лїпшє
 оудолѣкти - прѣмошти перємогти
 оудѣ-юдѣ члєн, частинѣ тїлѣ
 оуєдїннѣ самотнїй
 оужатисѣ страхатисѣ, лякатисѣ,
 дивуватисѣ
 оужѣкѣ жѣх, перєляк
 оужѣснѣ жѣхливїй
 оужє вжє
 оузрѣти-оукїдѣти побачити
 оуказати показати [ти
 оукарѣти-поуоуанти-догаждати
 докорѣти
 оукорїзна-догажднїє докїр
 оукраи край, границѣ
 оукраина пограниччѣ, чужина,
 землѣ [нїй
 оукраинѣ-оукраиннѣ погранич-
 оукраиннїкѣ-оукраиннїнѣ по-
 граничнїк
 оукропѣ окрїп
 оукроуѣ кришка, кусок
 оукрїтисѣ сховатисѣ
 оулоуїти знайти, досягти
 оумалнїє зменшеннѣ
 оумалнѣ тихїй, спокїйнїй
 оумалѣти зменшѣти
 оумилнїє скруха, росчуленнїсть,
 тугѣ [ленїй
 оумилнѣ бїдолашнїй, росчу-

оумиланти умилостивити
 оумръткнїє смерть
 оумрѣти, оумрѣ вмерти, оуми-
 оумз розум [рати вмирати
 оумьнз розумовий, розумний,
 оунє-лоуує лїпше [духовний
 оунни, оуньши краший, лїпший
 оуниун(ь)женнїє приниження
 оуниун(ь)жити принизити,
 зневажити, гордувати
 оуногть юногть молодїсть
 оунзїкати-драхлуу бзїти - тж-
 жити сумувати
 оунзїлз сумний, зажурений
 оунзїннїє-тжга сум, журба
 оуньць-юньцьтеля, бик[дївання
 оупзканиє-надежда надїя, спо-
 оупзкати-надѣятиса сподїва-
 оу(вз)селената мир, свїт [тися
 оуєлзїшати почути, вислухати
 оуєма(з,ь) шкїра
 оуємарь кушнїр
 оуємась див. єзмѣсь
 оуємѣнз шкїряний
 оуєннїє шкїра
 оуєннїѣнз шкїряний
 оуєпѣхз користь, поспїх
 оуєтнїє вхїд, гїрло
 оуєтити, оуштж намовляти
 оуєтроєннїє стан, порядок,
 склад [тися
 оуєтрьмитиса кинутиса, пода-
 оуєтьна, N² оуєтьнѣ уста, гу-
 оуєнжти заснути, вмерти [би
 оуєзпннїє сон, засипання,
 смерть, свято смерти
 оуєзпзїши померлий
 оуєзїрѣтиса зсїстиса (обер-
 нутиса в сир), поблїти
 оуєѣкнжти відсїкти, відруба-
 оуєжмьнитиса сумнїватиса [ти

оутанти-єзкрзїти [шувати
 оуткарати робити, прикра-
 оуткврдити змїцнити
 оуткврьженнїє-крѣпость мїць,
 грунт, опора
 оутолнти задовольнити
 оутрнїє свїтанок
 оутро ранок
 оутрь ранком
 оутрьнекати-рано прихождати
 поспїшати, прагнути
 оутѣшеннїє-оутѣха
 оутѣшитель св. Дух, порадник
 оутагнжти досягти, успїти
 оухо, G¹ оушєє, N² оуши
 оууєннїє наука [но приняти
 оуурѣдити гостити, гостин-
 оуурѣженнїє приняття, го-
 щення, гостина [тина
 оууєстнїє-уєсть уєсть, час-
 оуштєдрити-помилувати
 оуштєннїє побудження
 оуїадрити-оуєкорити

Ф

фарисє(ѣ)и фарисєй, «вїдо-
 кремлений»
 филозофїа-прѣмждрость-хзїт-
 филозофѣ-прѣмждрѣ [рость
 фрьтѣ назва букви ф

Х

халжга-ограда-оплотѣ тин, ву-
 лиця
 хартїна пергамен, шкїра для
 писання, лист
 хвратѣ хворост, сухе галуз-
 хитонз-риза туника [зя
 хлакѣ холостий, не жонатий
 хламида-одежда
 хлзмѣ пагїрок

хл'бкз хліб
 хл'бкна дім, мешкання
 хлабь водоспад, потік
 хл'пачи-просити
 хоботъ хвіст, хобот [ник
 ходатаи заступник, посеред-
 ходатаистковати заступати-
 ся, просити
 ходити, хождж ходити
 хоть бажання, люба жінка,
 коханка
 хот'бніє - похоть воля, ба-
 жання, намір, ціль
 хот'бти, хоштж бажати
 храбзрз хоробрий, вояка
 храмина-домз-храмъ дім, цер-
 ква, мешкання
 храненніє охорона, сторожа
 хранитель охоронитель, за-
 ступник, сторож
 хранити стерегти, зберігати
 хризма-муро-масть пахощі
 христосъ-помазанъ-помазаникъ
 помазанець, Месія
 хромъ кривий, кулявий
 хр'бьтз-плешти(а) хребет [ний
 хоудзмалий, слабий, злий, бід-
 хоула блюзнірство, зневага
 святого
 хоулити, хоуловати ганити,
 зневажати святе
 хоульнъ блюзнірський
 хъжа хата
 хътити, -штж хватати
 хътрити, -штрж обманювати,
 придумувати [мудрість
 хътростъ штука, знання,
 хътрз мудрий, мистецький,
 учений [мудрець
 хътръць мистець, творець,

хъштениє- грабленіє грабу-
 вання
 хъшт'никъ-грабитель хижак
 х'брз назва букви х
 хждогъ-хътрз
 хждожьтко-хътростъ

ц

царь цар [влада, сила
 царьтвнїє-царьтко царство,
 цвилити плакати, квилити
 цвисти, цвѣтж цвісти
 цв'бтоносьнага нед'блa вербна
 цв'бтз квітка
 црьковнъ церковний
 црькнъ, циркнъ церковний
 црькз церква, храм, збір ві-
 руючих, віра, С¹ црьквѣ, А¹
 ц'бдити, -ждж цідити [црькови
 ц'блити, иц'блати уздоровля-
 ти
 ц'блованіє вітання, поздо-
 ровлення, поцілунок
 ц'бловати вітати, здоровити,
 цюлувати
 ц'бломждриє розсудливість,
 чистість, тверезість
 ц'бломждрвати бути розсуд-
 ливим, чистим, тверезим
 ц'бломждрз розсудливий, чис-
 тий, тверезий
 ц'блз здоровий, щирий, чис-
 ц'бна, ц'бнити [тий
 ц'бп'бн'бти сознути, дерев'я-
 ніти
 ц'б(є,ь)сарити царствувати
 ц'б(є,ь)сарь-царь, ц'б(є,ь)сарєвъ
 ц'б(є,ь)сарьтвнїє-царьтвнїє
 ц'б(є,ь)сарьтко царство, цар-
 ська влада, царство небесне

ц'к(є,ь)сарыткочати царству-
вати
ц'кста-дворъ - п'ять-рап'ятніє
дорога, вулиця
ц'кстило жертвенник
ц'кстити, ц'кштж чистити
ц'ата-кодрант' дрібна монета

У

уарок'никъ чарівник, ворож-
уарод'и чарівник [бит
уазъ-година час
уазць минута, хвиля
уаша начиння для плинно-
го, напиток, потир для св.
Дарів
уанніє чекання, сподіван-
ня, надія
уанати чекати, сподіватися
уелеснъ головний
уело чоло, лоб; уеломь бити
вклонятися, скаржитися
уеладинъ слуга, раб
уеладь раби, слуги
уепь ланцюг
уе(ь)со чого, уе(ь)со ради для
уета полк, громада [чого
уетверница чвірка, уетверницеж
чотири рази
уетвертьокластьковати володі-
ти четвертиною
уетвертьокластьникъ управи-
тель четвертини
уетвертькъ четвер
уетверть четвертий
уетзіре чотири
уешоута луска
уи хиба, чи, або
уии чий
уинити робити, готовити

уинок'никъ-уинитель прави-
тель [ний
уинок'нъ чиновний, пристой-
уинонаумліє хор анголів, гро-
мада
уинъ порядок, устрій, поса-
да, сан, збори, хор анголів
уиньно в порядку
уисминит' числовий
уисма лічба, число, рахунок
уи(ь)сти, уйтж рахувати, чи-
тати, шанувати [вість
уистина щирість, правди-
уи(ь)ститель священнослужи-
тель
уи(ь)стительство духівництво
улок'кколюбіє народолоб-
ство, милосердя
улок'кколюбнъ милостивий
улок'кколюбьствіє, - стко на-
родолобство, милосердя
улок'кколюбьткочати бутими-
лостивим
улок'кколюбць народоло-
бець, милостивий
улок'ккооугодіє підлещуван-
ня, приподоблення людям
ў(уе)лок'ккъ людина
улок'кць - улок'кцькъ люд-
улок'кцьткочати людство [ський
ульнъ човен
ульнъ частина тіла
урькленъ червоний
урьвь м. р. червяк
урьмьнъ червоний
урынло чорнило
урыноризць-урьнць чернець
урьнъ чорний
урь(к)пати брати, наливати
урьта нарізка, зазубринка,

риса, знак [спальня
 урѣтогъ палац, двірець,
 урѣкниє-гапогъ - обоувъ-ганда-
 лиа черевик, чобіт
 урѣкко черево, живіт, сере-
 дина, нутро, утроба
 урѣквнъ черевний
 урѣкда черга, переміна, ко-
 лія, череда
 урѣдити гостити, годувати
 урѣждениє - пиръ - гоштиніє
 урѣпина черепок [банкет
 урѣсла поясниця, боки
 урѣсти, урѣтж різати
 урѣскъ через
 урѣкти, урѣпж черпати
 уоу(ю)внѣко орган чуття
 уоувѣтко почуття
 уоу(ю)днѣга-днѣтнѣа, уоу-
 (ю)ждатнѣа дивуватися
 уоу(ю)до диво, G¹ уоудесе
 уоу(ю)додѣистковати - уоу(ю)-
 дотворити робити чуда
 уоу(ю)днъ-днѣнъ славний
 уоу(ю)ждъ чужий
 уоу(ю)ти чути
 уѣстити, уѣштж шанувати
 уѣсть пошана
 уѣтънъ - драгъ шанований,
 дорогий, святий
 уѣтніє читання
 уѣтити шанувати
 уѣто що, G¹ уѣсо старіща
 форма 1 уѣсо молодша
 уѣтъць читальник
 ую- див. уоу- [покоління
 уадо дитя (син чи дочка),
 уадолюкнъ дітолюбєць
 уадороднѣ дітородження
 уадъ люде, діти, нарід
 уадѣце дитятко

уѣстити, уѣштж учащати,
 часто робити
 уѣтѣтнѣсний, густий, частий
 уѣть-оуѣстиє частина, до-
 ля, земля, майно, наслід-
 ство
 уѣшта гущавина, густий ліс

ш

шаръ фарба, масть
 шаръуни маляр
 шатърь шатро
 шелома пагірок
 шѣтъ шостий, шѣтъ шість
 шѣтъдѣсатъ шістьдѣсят
 шѣтъ на дѣлатѣ шістьнадцать
 шѣтъѣзтъ шістьсот
 шипъкъ рожа
 шнрокъ широкий
 шити, шнж шити
 шина шия
 шлѣмъ шолом
 штѣдрити, штѣдрж-штѣдрова-
 ти бути милостивим
 штѣдрота - штѣдротѣ-многѣрь-
 днѣ-многѣть милість, мило-
 сердя
 штѣдръ-многѣрьдъ - многѣтнѣз
 штитъ-оръжнѣ щит
 штоудъ-гнгантъ-исполнъ ве-
 ликан, велет [жий
 штоудъ-штоуждъ чужак, чу-
 штоуднѣє милосердя [лість
 штѣдѣннѣ береження, ми-
 штѣдѣти берегти, милува-
 шоу(ю)нлвнй [ти, скупитися
 шоу(ю)нца-лѣвнѣца лѣва рука,
 шульга
 шоу(ю)мъ галас, гук, крик
 шоу(ю)мѣти кричати, гала-
 сувати

шьдз йдучи, шьлз йшов
 шьпзтаниє шептання [рювати
 шьпзтати шептати, нагово-
 шьпзтз шепотіння, наговір
 шьпзтаникз шептун, пліткар,
 заушник
 шьсткниє рух, ходіння [вати
 шьстковати йти, подорожу-
 шатаниє пиха, відважність,
 рух [ставати, пишатися
 шататиса хвилюватися, пов-

ь

ь буває в цих закінченнях:
 -ьскз, -ьсткниє, -ьстко, -ьстко
 ванніє, -ьстковати, -ьць

ѣ

ѣ в кирилівських пам'ятках
 буває частенько замість я
 ѣдати їсти
 ѣдінніє їда, їжа
 ѣдль-сзнѣдль-брашьно їда, їжа
 ѣсти, ѣмь їсти, їм
 ѣхати їхати

ю

ю початкове часто буває за-
 мість оу і навпаки
 югз південь, полудня
 юдз-оудз член
 южыкз південний
 юница теличка
 юность молодість
 юнота юнак
 юноша юнак, парубок
 юнз молодий
 юныць-оуныць теля
 юродз-оуродз
 юродыткво-оуродыткво
 ютро-оутро ранок

я

я на початку слова частень-
 ко буває замість а і навпаки
 яєніє МЄ -аєніє
 ябланы-абланы яблоня
 яблзко-аблзко яблуко
 явнти-показати
 явлєніє появлення
 явѣ явно, відкрито
 ягныць-агныць ягня
 ягна ягня, G¹ ягнате
 ядати їсти
 ядєніє їда, їжа
 ядовитз отруйний
 ядрило вітрило, парус
 ядро, N³ ядра нідра, гли-
 бина, утроба
 ядз отрута
 ядъ ж. р. -брашьно-пишта їда,
 язка-рана-строупз [їжа
 язкина нора
 язвити ранити
 язз-азз я
 яице-лице яйце
 яко-акзы як, ніби, неначе, щоб,
 якоже як [аби
 якорь котва, котвиця
 ямо-амо куди, яможе-колижде
 куди ні
 яригз-врѣтиште груба одіж
 ярина-кызна вовна
 яритиса гніватися
 ярость-гнѣкз лютість
 ярз-лютз сердитий, весняний
 яръмз-нго ярмо
 яєнз (не яєнз) ясний, чистий
 яєти, яамь, яєи їсти, [мрт
 яєтрабь ястреб [наждь
 яште-аште коли, якщо

іа

іа А³ ж. р. іх
 іадро-скоро-бръзо швидко
 іадрописець-скорописець-бръзо-
 іадротъ швидкість [писець
 іадръ швидкий, готовий
 іадр'к-жадр'к-клизъ з С коло
 іадр'куадинъ слуга, раб
 іадр'куадзінн служниця, ра-
 биня [хвороба, біль
 іаз(s)а-іаз(s)а-недѣжъ рана,
 іазетворнъ що приносить
 хворобу, біль
 іаззікокол'єзніє- іаззікокр'є-
 дніє балакучість
 іаззікъ-страна-поганинъ язык,
 нарід, плім'я, мова, чужак
 іаззіуьникъ іновірець, чужак,
 поганець
 іаззіуьнъ - іаззіуькъ нехре-
 щений, іновірний, чужий,
 іаз'єстнкъ хворий [балакучий
 іати, имѣ взяти, схопити;
 іати к'єрж-к'єрокати
 іатніє схоплення, полон
 іатро, N³ іатра печінка
 іатрзі братова, G¹ іатрзке, А¹
 іатъникъ в'язень [іатрзкъ
 іауаніє охкання, стогін [ти
 іауати, іауж охкати, стогна-
 іауьмзі ячмінь, G¹ іауьмене,
 А¹ іауьмень
 іауьнъ-іауьн'єнъ яшний

ж

ж та ж початкові часом вжи-
 ваються один замість од-
 жборзкъ міра сипкого [ного
 жвозъ межигір'я, долина
 жгъз, жгъзъ вугол

жгль, N³ жглиє вугілля
 жгльникъ, жгльникъ вугло-
 вий камінь, фундамент
 жгльнъ вугловий
 жгринъ угрин, венгерець
 жда, ждица вудка
 ждолиє-ждоль(ъ)-іждоль-полга-
 на долина, яр, балка
 ждоу, іждоу де
 ждр'к-іадр'к коло
 жже-іжже - жжиште-жжъ-вернга
 віровка, уживка
 жжика - іжжика-жжикъ-єждодь-
 никъ родич
 жжиуьнъ рідний
 жжиуьстко споріднення
 жжъникъ в'язень
 жжъниця в'язниця
 жза, N³ жззі - іжззі - оокзі
 жзлиште в'язниця [кандали
 жзити тиснути, мучити
 жзъз, жзъзъ вузел, пучок
 жззкъ-т'єнъ вузький
 жзъникъ в'язень
 жзъниця в'язниця
 жкотъ кіготь, пазур, котвиця
 жроднкъ придуркуватий
 жродовати-жродьстковати бу-
 ти придуркуватим [блазень
 жродъ - боун придуркуватий,
 жродьнъ дурний, придурку-
 ватий
 жродьстко глупота, придур-
 жробницяколотнеча [куватість
 жсз вуси, борода
 жс'єниця гусінь [ний, слабий
 жтлз-жтлзъ дірявий, пірва-
 жтрока-іжтрока - ур'єко сере-
 дина, живіт, думки
 жтра всередині

жтрянъ серединний, внутріш- ній	ж А' ж. р. її від га v
жтраннкъ середина	v(rv)покритъ-ипокритъ ὑποκριτής
жтрьждоу-жтрьждоу з сере- жтзка качка [дини]	vпостась - състакъ - ипостась ὑπόστασις постать
жханіє нюх	vгопъ ὄσσωπος пахуча рослиина,
жхати нюхати	з якої віток робили кропило

5. РІВНОБІЖНІ ТЕКСТИ З ЄВАНГЕЛІЙ X—XI ВІКІВ.

В текстах глаголицьких скрізь полишено Δ, що визначає ђ або њ, див. вище ст. 214—216. Цього ж значка Δ уживається в кирилівській Савиній Євангелії замість Δ, див. ст. 25.

І. Молитва Господня.

Євангелія від Матвія VI 9—13.

Зографська Євангелія, л. 96:

1 **Щ**че нашъ. іже еси на небесехъ. да ститъся іма
2 твое. да придетъ црѣствіе твое. да бждетъ волѡ
3 твоѡ. ако на нбси і на землн. хлѡбъ нашъ насто-
4 яшт.... даждь намъ днесъ. і отъпоусти намъ длѡгзи
5 наш(ѡ). ако і мзи отъпоуштаемъ длѡжъникомъ на-
6 шимъ. і не бжеди насъ бж напастъ. нз ізбави нзи
7 отъ неприѡзни. ако твое естъ црѣствіе. і сила і
8 слава бж бак(зи) аминь: *Видання В. Ягіча ст. 5.*

Маріїнська Євангелія:

1 **Щ**тьче нашъ иже си на нбсхъ да стѣтся нма
2 твое. да придетъ црѣствіе твое. да бодетъ волѡ
3 твоѡ. ако на нбси и на земли. хлѡбъ нашъ на-
4 ставъшааго днене. даждь намъ дзнесъ і отъпости намъ
5 длѡгзи нашѡ. ако и мзи отъпоуштаемъ длѡжъникомъ
6 нашимъ. і не бжеди насъ бж напастъ. нз избави

7 НИІ ОТЪ НЕПРИАЗНИ. ДКО ТВОЕ ЕСТЬ ЦРЬСТВІЕ. І СИЛА
8 И СЛАВА БЪ БЪКЫ АМИНЬ. *Видання В. Ягіча ст. 15.*

Ассеманова Евангелія:

1 ОТЬЧЕ НАШЪ. ІЖЕ ЕСІ НА НЕБЕСІ. ДА СВАТІТЬСЯ ІМЯ
2 ТВОЕ. ДА ПРІДЕТЬ ЦРЬСТВО ТВОЕ. ДА БЪДЕТ БОЛА
3 ТВОА ДКО НА НЕБЕСІ И НА ЗЕМІ. ХЛѢБЪ НАШЪ НАСЖЩЬНИ
4 ДАЖДЪ НАМЪ ДНЕС. И ОСТАВІ НАМЪ ДЛЪГЪІ НАША
5 ДКО И МЪІ ОСТАВЛЯЕМЪ ДЛЪЖЬНИКОМЪ НАШИМЪ. И НЕ
6 БЪБЕДИ НАСЪ БЪ НЕКОУШЕНІЕ. НО ИЗБАВИ НИІ ОТЪ ЛЖ-
7 КАБААГО. ДКО ТВОЕ ЕСТЬ ЦРЬСТВО И СИЛА И СЛАВА БЪ
8 БЪКЪІ. АМИНЪ. *Видання Чрншича ст. 88.*

Савина Евангелія, л. 72б:

1 ОУЕ НАШЪ ІЖЕ ЕСІ НА НБСХЪ. ДА СТНТЬСЯ ІМА
2 ТВОЕ. ДА ПРІДЕТЬ ЦРЬСТВІЕ ТВОЕ. ДА БЪДЕТЬ БОЛА
3 ТВОА. ІАКО НА НБСІ И ЗЕМІ. ХЛѢБЪ НАШЪ НА-
4 СТАВХШАГО ДНЕ. ДАЖДЪ НАМЪ ДНЬСЪ И ОСТАВІ НАМЪ
5 ДЛЪГЪІ НАША. ІАКО И МЪІ ОСТАВЛЯЕМЪ ДЛЪЖЬНИКОМЪ
6 НАШИМЪ. И НЕ БЪБЕДИ НАСЪ БЪ НАПАСТЬ. НЪ ІЗБА-
7 ВИ НАСЪ ОТЪ НЕПРИАЗНИ. ІАКО ТВОЕ ЕСТЬ ЦРЬСТВІЕ. И
8 СИЛА И СЛАВА. БЪ БЪКЪІ АМИНЪ:— *Видання В. Щеп-
кина ст. 58.*

Остромирова Ев., л. 123:

1 ОУЕ НАШЪ ІЖЕ ЕСІ НА НБСХЪ. ДА СТНТЬСЯ ІМА
2 ТВОЕ ДА ПРІДЕТЬ ЦРЬСТВІЕ ТВОЕ. ДА БЪДЕТЬ БОЛА
3 ТВОА. ІАКА НА НБСІ И НА ЗЕМІ ХЛѢБЪ НАШЪ НА-
4 СЖЩЬНИ. ДАЖДЪ НАМЪ ДНЬСЪ И ОСТАВІ НАМЪ. ДЛЪГЪІ
5 НАША. ІАКО И МЪІ ОСТАВЛЯЕМЪ ДЛЪЖЬНИКОМЪ НАШИМЪ
6 И НЕ БЪБЕДИ НАСЪ БЪ НАПАСТЬ НЪ ИЗБАВИ НИІ ОТЪ
7 НЕПРИАЗНИ ІАКО ТВОЕ ЕСТЬ ЦРЬСТВІЕ И СИЛА И СЛАВА
8 БЪ БЪКЪІ АМИНЪ:— *Видання І. Савинкова 1883 р.*

Архангельська Єв., л. 76:

¹ **ВѢ** нашъ нже еси на нѣсѹхъ. да стѣнѣса нма
² твою. да прѣдетъ црѣтѣнѣ твою. да боудеть бола
³ твою. ака на нѣсѣн н на земаи. хлѣбъ нашъ на
⁴ соущьнзи днѣ. дан намъ днѣ. н остави намъ дзл-
⁵ гзи нашѣ. яко н мзи оставлѣемъ дзлѣнникомъ на
⁶ шимъ. н не взбедн насъ въ напастъ. нх нзбави нзи
⁷ ѿ неприазни. яко твою юеть црѣтко. н слаа н
⁸ слава оца н сѣна н стго дха въ вѣкзи аминъ. *Ви-
дання Рум'яницьького Музея.*

2. Молитва Симеонова.

Євангелія від Луки II 29 — 32.

Зографська Євангелія, л. 1386:

¹ **Н**зиѣа поустиши раба твоего владзико. по глаоу
² твоемоу съ миромъ. адо видаете очи мои спѣнѣ
³ твою. еже еси оуготовалъ прѣдъ лицемъ въсѣхъ лю-
⁴ ди. свѣтъ въ окрѣченѣ ѡззикъ. і слава люди тво-
⁵ ихъ ѿнѣ. *Видання В. Ягича ст. 84—85.*

Маріїнська Євангелія, л. 82—626:

¹ **Н**зина отзпоустиши раба твоего владко. по глаоу
² твоемоу съ миромъ. адо видаете очи мои съпасе-
³ ннѣ твою. еже еси оуготовалъ прѣдъ лицемъ въсѣхъ
⁴ людин. свѣтъ въ окрѣченѣ ѡззикъ. н слава людин
⁵ твоихъ ѿнѣ. *Видання В. Ягича ст. 199.*

Ассеманова Євангелія:

¹ **Н**зина отзпоустиши раба твоего владзико. по гла-
² голоу твоемоу съ миромъ. адо видаете очи мои
³ съпасеннѣ твою. еже еси оуготовалъ прѣдъ лицемъ

⁴ ВЪДХУ ЛЮДИ ТВОИХЪ. СВѢТЪ БЪ ОТЪКРОВЕННІЕ ІАЪЗЫКЪ.
⁵ И СЛАБЪ ЛЮДИ ТВОИХЪ ИЗРАИЛА. *Видання Чрничча*
ст. 159.

Савина Евангелія, л. 139—139б.

¹ Изинѣ отъпоущаѣши раба твоего вѣко. по глахъ тво-
² емоу съ миромъ. яко видѣстѣ оун мой спенне твоѣ-
³ еже еси оуготовалъ предъ лицемъ вѣхъхъ людинъ.
⁴ свѣтъхъ въ отъкрывенне ѡзыкомъ. и слаба людинъ тво-
⁵ ихъ излѣю. *Видання Щепкина ст. 13б.*

Остромирова Евангелія, л. 264г:

¹ Изинѣ отъпоустнши раба твоего вѣко. по глаоу тво-
² емоу съ миромъ яко видѣсте оун мой спенне
³ твоѣ еже еси оуготовалъ предъ лицемъ вѣхъхъ
⁴ людинъ свѣтъхъ во окривенне ѡзыкомъ. и слаба лю-
⁵ динъ твоихъ излѣа. *Видання І. Савинкова 1883 р.*

Архангельська Евангелія, л. 156б:

¹ Изинѣ ѡпоущаѣши раба твоего вѣко по глаоу тво-
² емоу съ миромъ. яко видѣста оун мой спенне
³ твоѣ. еже еси оуготовалъ предъ лицемъ вѣхъхъ
⁴ людинъ. свѣтъхъ въ ѡкривенне ѡзыкъ. и слабоу лю-
⁵ динъ твоихъ нлѣа. *Видання Рум'янцівського Музея.*

Реймська Евангелія, ст 11:

¹ Нынѣ поустиши раба твоего вѣко. по глахъ твоѣ-
² моу съ миромъ. ако видѣсте оун мой спенне твоѣ.
³ еже еси оуготовалъ. прѣ лицемъ вѣхъхъ людинъ.
⁴ свѣтъ въ отъкривенне ѡзыкъ. и въ слабоу людинъ
⁵ твоихъ излѣа. *Видання L. Leger.*

3. Заповіти блаженства.

Евангелія від Матвія V 3—12.

Зографська Евангелія, л. 4б—5:

¹ Блажени ништни дѣхомъ. ако тахъ естѣ цѣло нѣскоѣ:

2 БЛАЖЕНИ ПЛАЧУЩІИ. АКО ТИ ОУТАШАШЬСЯ: БЛАЖЕНИ
3 КРОТЦІИ. АКО ТИ НАСЛАДЯШЬСЯ ЗЕМЛЯЖ. БЛАЖЕНИ АЛЧ-
4 ШТІИ І ЖАЖДАШТІИ ПРАВДИ РАДИ. АКО ТИ НАСЧИ-
5 ТАШЬСЯ: БЛАЖЕНИ МНОГОТІБИИ. АКО ТИ ПОМИЛОВАНИ
6 БУДЯШЬСЯ: БЛАЖЕНИ ЧІСТІ СРДЦЕМЬ. АКО ТИ БОГА ОУЗЬ-
7 РАШЬСЯ: БЛАЖЕНИ СЪМИРАЮЩІИ. АКО ТИ СНОБЕ БОЖІИ
8 НАРЕКАШЬСЯ: БЛАЖЕНИ ІЗГЪНАНИ ПРАВДИ РАДИ. АКО
9 ТАХЪ ЕСТЬ ЦРЬСТВО НЕБЪКОЕ: БЛАЖЕНИ ЕСТЬ ЕГДА ПОНО-
10 САШЬСЯ ВАМЪ. І ИЖДЕЮШЬСЯ ВЪСІ. І РЕКАЮШЬСЯ. ВЪСАКЪ ЗЪЛЪ
11 ГЛАГОЛА НА ВЪСІ. АЖАШЬТЕ МЕНЕ РАДИ: РАДОУЙТЕСЯ І БЕ-
12 СЕЛИТЕСЯ. АКО МЪЗДА ВАША МНОГА ЕСТЬ НА НЕБЕСЕХЪ:
Видання Ягича ст. 2—3.

Ассеманова Евангелія:

1 БЛАЖЕНИ НИЩІИ ДУХОМЪ. АКО ТАХЪ ЕСТЬ ЦРЬСТВО НЕ-
2 БЕЗЪНОЕ. БЛАЖЕНИ ПЛАЧУЩІИ. АКО ТИ ОУТАШАШЬСЯ.
3 БЛАЖЕНИ КРОТЦІИ. АКО ТИ НАСЛАДЯШЬСЯ ЗЕМЛЯЖ. БЛАЖЕНИ
4 АЛЧУЩІИ И ЖАЖДАЮЩІИ ПРАВДИ. АКО ТИ НАСЧИТАШЬСЯ.
5 БЛАЖЕНИ МНОГОТІБИИ. АКО ТИ ПОМИЛОВАНИ БУДЯШЬСЯ. БЛА-
6 ЖЕНИ ЧІСТІ СРДЦЕМЪ. АКО ТИ БОГА ОУЗЬРАШЬСЯ. БЛАЖЕНИ
7 СЪМИРАЮЩІИ. АКО ТИ СНОБЕ БОЖІИ НАРЕКАШЬСЯ. БЛАЖЕНИ
8 ИЗГЪНАНИ ПРАВДИ РАДИ. АКО ТА(ХЪ) ЕСТЬ ЦРЬСТВО
9 НЕБЕСЬНОЕ. БЛАЖЕНИ ЕСТЬ ЕГДА ПОНЕСАШЬСЯ ВАМЪ ЧЛОВАЦИ.
10 И ИЖДЕЮШЬСЯ ВЪСІ. И РЕКАЮШЬСЯ ВЪСЬ ЗЪЛЪ ГЛАГОЛА НА ВЪСІ
11 АЖАШЬТЕ МЕНЕ РАДИ. РАДОУЙТЕСЯ И БЕСЕЛИТЕ. АКО
12 МЪЗДА ВАША МНОГА ЕСТЬ НА НЕБЕСЕХЪ. *Видання Черни-
чица ст. 127.*

Савина Евангелія, л. 125—1256:

1 БЛАЖЕННИ НИЩІИ ДУХОМЪ. ЯКО ТЪХЪ ЕСТЬ ЦРЬСТВЕНІЕ НЕ-
2 БЪКОЕ. БЛАЖЕННИ ПЛАЧУЩІИ. ЯКО ТИ ОУТЪШАШЬСЯ. БЛА-
3 ЖЕННИ КРОТЦІИ. ЯКО ТИ НАСЛАДЯШЬСЯ ЗЕМЛЯЖ. БЛАЖЕННИ

4 алыжцеи. ꙗже жажцеи. правды ꙗко ти насытатъ-
5 ед. блаженни милостивни. ꙗко ти помиловани бждѣтъ.
6 блаженни чистни срдцемъ. ꙗко ти ба оузырѣ блаженни
7 смирѣцеи. ꙗко ти гнобе бжнн нарежѣтъ ед. блаженни
8 изгнани правды ради. ꙗко тѣхъ естъ црствне
9 нбскоѣ. блаженн естѣгда поносѣтъ вамъ. ꙗже
10 нждѣтъ бзи. ꙗже рекѣтъ вамъ. какъ злѣз глѣз. на бзи
11 азъ же мене ради. радуйтедѣ ꙗже веселитедѣ. ако
12 мзда ваша многа естъ на нбсехъ. *Видання Щеп-
кина ст. 119.*

Остромирова Евангелія, л. 212а.б.в:

1 Блаженн. нищни дхъмъ. ꙗко тѣхъ естъ црство
2 нбсноѣ Блаженн. плачущиисѣ. ꙗко ти оутѣшатъ-
3 сѣ Блаженн кротцини. ꙗко ти наследѣдѣтъ землѣ
4 Блаженн. алыжцен жаждѣцен правды. ꙗко ти на-
5 сытатъсѣ Блаженн. милостивни. ꙗко ти помиловани
6 бждѣтъ Блаженн. чистни срдцьмъ. ꙗко ти ба
7 оузырѣтъ Блаженн. смирѣцен. ꙗко ти гнобе бжнн
8 нарежѣтъсѣ Блаженн. изгнани правды ради. ꙗко
9 тѣхъ естъ црствне нбсноѣ Блаженн естѣ. ꙗгда
10 поносѣтъ вамъ. ꙗже нждѣтъ. ꙗже рекѣтъ. какъ злѣз
11 глѣз на бзи азъ же мене ради Радуйтедѣ ꙗже весел-
12 тедѣ. ꙗко мзда ваша. многа естъ на нбсехъ : .
Видання I. Савинкова 1883 р.

Реймска Евангелія, ст. 27—28:

1 Блаженн нищни дхъмъ. ако тѣхъ естъ црство
2 нбсноѣ блаженн плачущиисѣ. ако ти оутѣшатъсѣ.
3 блаженни кротцини ако ти наследѣдѣтъ землоу. бла-
4 женн алыжци и жаждѣцен правды ради ако ти
5 насытатъсѣ: блаженн милостивни ако ти помиловани бж-

⁶ доуть· блаженн ѹнетни срѣцѣмь· ако ти вѣ оузърѣтъ·
⁷ блаженн съмирѣщннѣмь· ако ти гнѣбе вѣжнн наре-
⁸ коуть· а· блаженн правѣдѣи радн· ако тѣхъ єсть
⁹ црѣтво нѣбное· блаженн єсте· югда оукорѣтъ бы н
¹⁰ їжденоуть· н рекоуть бысакъ зѣль гѣль· на бы льжж-
¹¹ ще мене радн· радоунтѣсѣмь н бєсєлнтѣсѣмь· ако мѣзда
¹² камьного єсть на нѣбѣхъ :· Видання L. Leger.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДОПОВНЕННЯ.

Чорна цифра визначає сторінку, до якої дається доповнення. **22.** И. И. Срезневскій: Извѣстіе о глаголическомъ четвероевангеліи Зографскаго монастыря, „Извѣстія“ 1855 р. т. IV ст. 368-377. **26.** Ол. Колесса: Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р., на ст. 18 пише: „По моїй думці, можна такі вислови Савиної Книги, як прахнѣнъ зам. изгниль, зѣль *zapros*, обидѣливъ зам. неправѣднѣнъ, особливо ж господа зам. гостиниця пояснити лише тоді, коли признаємо, що сей пам'ятник написаний в західній частині Підкарпатської України, де український етнічний елемент стикався із Словацьким, і відки було близько й до Моравії та Паннонії, теренів діяльності слов'янських апостолів“. **30.** Fr. Miklosich: S. Iohannis Chrysostomi Homilia in ramos Palmarum, 1845 р.; його-ж: Vitae Sanctorum e codice antiquissimo palaeoslovenice cum notis criticis et glossario, 1847 р., Відень, VI+55 ст. На Monumenta Міклошича 1851 р. див. рец. в „Извѣстія“ 1852 р. т. I ст. 23-24. **32. 70.** А. Heilpern: Ein kleiner Beitrag zur Textkritik altkirchenslavischer Denkmäler, «Archiv» 1909 р. т. 30 ст. 234-240. **32.** Ол. Колесса: Погляд, ст. 18 твердить, що Супрасльський Рукопис написаний десь на східній частині південного Підкарпаття. **57.** И. И. Срезневскій: Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, 1868 р., ст. 3 пише: «Во время печатанія, благодаря путешествію ху-

дожника Д. М. Струкова, получивъ я, въ концѣ прошлаго (цеб-то 1867-го) года, пять листковъ нашедшейся въ Слуцкѣ Псалтыри“. В „Свѣдѣнія и замѣтки“ № 48 (див. „Сборникъ“ 1875 р. т. 12 ст. 38) І. Срезневський письмо Слуцького Псавтиря зве південно-слов'янським письмом XI віку. Від осіб, що близько знали працю І. Срезневського, довідався я, що рукопис Слуцького Псавтиря привіз до Петрограду художник Д. М. Струков. В 1890 р.р., коли до Д. Струкова звернулися з запитанням, де знаходиться цей Псавтир, він відповів, що відіслав рукопис назад до Слуцька; стали тоді шукати в монастирі та катедрі Слуцькій, але нічого не знайшли. Варто б пошукати ще й тепер. **66.** Листи А. Михановича з Марлінської Євангелії видрукував Шафарик вперше в Památky Náholského písemnictví, Прага, 1853 р. ст. 50-52. **105.** Фортунатов припускає, що ОЄ написав один писар, диякон Григорій, але з двох оригіналів; Н. Каринський відкидає це й настоює на двох писарях (1 двох орнаментаторах). **110.** Рецензію на видання ОЄ Востокова дав А. Θ. Бычковъ в «ЖМНПр» 1844 р. ч. 41 ст. 1-16. **111.** Н. Каринський, порівнявши видання ОЄ Савинкова з оригіналом, пише: „Издание Савинкова в палеографическом отношении совершенно не удовлетворительно“ (див. «Письмо Остром. Ев.» 1920 р. ст. 171). **112.** А. Лященко: Остромирово Евангеліє, див. «Энцикл. Словарь» Брокгауза 1897 р. півтом 43 ст. 365-366. **123.** Микола Левченко: Філологічні курйози. З приводу Н. Дурновá, «Записки Іст.-філ. відділу» Укр. Академії Наук, 1926 р. т. VII-VIII ст. 427-9, — про українізм виразу Збірника 1073 р.: *имъ же ю поржѣно строй тѣ*, л. 46в. **199.** Псавтирний уривок А. Бичкова зберігається тепер у його наслідників, див. «Письмо ОЄ» Н. Каринського ст. 187. **213.** В Abecenarium Vulgaricum напис *hiér* (= хър?) стоїть над формою букви *x*. **432.** Іван Панькевич: Про відношене пам'ятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом, «Записки НТШ» т. 126.

Пояснення скорочень журналів див. в т. II цієї праці ст. 202.

Замітки до кирилівської транскрипції знімків. Транскрипцію скрізь роблено зо знімків. Ст. 253-259 дано зо знімків і з видання С. Кульбакина 1900 р.; в дужках дано доповнення по списку XII в. Моск. Синод. Бібліотеки. Ст. 265-267 зо знімків і з видання Г. Ільїнського 1906 р.; в дужках текст, який в 1868 р. читав ще І. Срезневський, але тепер зовсім не читкий. Ст. 269-275 зо знімків і видання Г. Ільїнського 1915 р. Ст. 277-283 зо знімків і з видання Є. Карського 1904 р. З технічних умов на ст. 311-323 довелось замість надрядкового значка $\wedge$ складати $\wedge$.

ПІСЛЯМОВА.

Готуючи цей V-ий том своєї «Історії церковно-слов'янської мови», я дбав найбільше про те, щоби в короткій і приступній формі змалювати характер старо-слов'янських пам'яток X-XI віків, подаючи опис історичний, палеографічний та лінгвістичний кожної з них, додаючи до того по змозі повну бібліографію пам'ятки. Звичайно, за браком місця не міг я подавати повної та докладної історії вивчення теї чи іншої пам'ятки,—я найбільше дбав розповісти читачеві все, що було важнішим в тій чи іншій справі, щоби вже тим самим підготовити шлях до дальших самостійних студій над пам'ятками. І коли ця моя праця,—в якій зібрано все головніше з царини вивчення старо-слов'янських пам'яток X-XI віків, і з якої досить ясновидно, чого ще нам тут бракує,—коли моя праця хоч в малій мірі спричиниться до дальших самостійних студій над пам'ятками або взагалі заохотить до праці над ними, я буду вважати, що досяг поставленої мети.

На ст. 98-188 подав я трохи докладніший опис старо-українських пам'яток XI-го віку, щоби тим покласти більший початок для вияснення історії української (старо-руської) мови XI-го віку¹.

¹ Автор готує працю: «Українська мова по пам'ятках XI-го віку», але неможливість попрацювати над самими оригіналами не дає мені змоги закінчити працю.

Тільки той, хто сам видавав старо-слов'янські пам'ятки чи хрестоматії з них, зрозуміє й відчує ту силу, часом навіть надмірного труду, який вложено до цієї моєї праці. Друкування книжки (особливо Альбому та старо-слов'янських текстів) в технічно слабій друкарні значно збільшило цей труд і не дало змоги багато сторінок (особливо з Альбому) випустити так, як бажалося... Зробив, що було в силі зробити на невеликі засоби матеріальні й технічні, ніколи не шкодуючи власного труду.

Про матеріальну допомогу на видрукування цієї праці звернувся я до деканату Православного Богословського Studium Варшавського Університету, який і виклопотався для цього допомоги в Міністерстві Визнань Релігійних та Публичної Освіти з невикористаних сум Православної Церкви. Але цієї допомоги не вистарчило б на видрукування праці, колиб на поміч не прийшла Митрополитальна Синодальна Друкарня, що друкувала книжку дешевше від нормальної ціни. Тому вважаю за прийнятний обов'язок скласти на цій місці свою публичну подяку як Міністерству ВР і ПО та Варшавському Університетові, так і Блаженному Митрополитові Православної Церкви в Польщі Діонісію за зазначену поміч.

Автор.

ПОКАЖЧИК.

До цього Покажчика внесено ймення власні, географічні та назви писаних пам'яток; останні подаються під їх власною назвою. Цифра визначає сторінку книжки; вища цифра сотень або десятків не повторюється (напр.: 236.7.42.5 читати 236.237.242.245). Скорочення: *арх.* — архієпископ, *ап.* — апостол, *арх.* — архимандрит, *бібл.* — бібліотека, *єв.* — євангелія, *єп.* — єпископ, *іг.* — ігумен, *кн.* — князь, *мр.* — монастир, *мит.* — митрополит, *о.* — отець, *патр.* — патріярх, *пр.* — пророк, *св.* — святий і др.

- Abesennarium Bulgaricum 14.212-3.70
 Abicht R. 31.195
 Адриатика 95
 Академія Давньо-слов'янська 14
 Академія Наук Київська 76.
 424, Петроградська 32.6.
 160.204, Загребська 40
 Алексієв П. А. 413.4
 Алясов М. Н. 116
 Амфилохій арх. 21.138.49.
 58.76.205.411.24
 Анастасій св. 123
 Андрониківський мр. 114
 Антіоха Пандекти 173-7.
 372-3 424.6.7.9 30
 Антоній (Капустинь) арх.
 76
 Анфимь арх. 20
 Апостол Сліпченський 403
 Аравія 35
 Арасимович Л. 87.90
 Агеїн 74
 Архангельська Євангелія
 1092 р. 15.132-9.352.5.
 405.9.25.7.9.78.9
 Архангельський 159
 Архангелічина 132
 Ассемани Й. С. 33
 Ассемани С. 33
 Ассеманова Євангелія 8.10.
 4 25.33-5.62.2.19.240-3.
 390.7.8.400.2.4.6.8-23.6.9
 Афанасій св. 62.9.126.56 63
 Афон 19.27.42 61.2.6.206.7.
 10
 Баварія 71
 Balzer O. 90
 Барсовъ Ю. 115.23
 Барятинская кн. 422
 Бемъ А. 31
 Бенешевичъ В. Н. 38.9
 Београдський Музей 60
 Беринда П. 411-3
 Berneker E. 401.2.5.22
 Берн 421
 Берсіс І. 398
 Билрскій П. 149.50
 Białkowski L. 409
 Бібліотека див. п'д власною
 назвою
 Білий Сток 27
 Білозерський мр. 115.23
 Білоусово 186
 Блатенське озеро 81.3
 Бобровський М. 27.8
 Бобровскій Н. Л. 31
 Бобровскій П. О. 31
 Бобровъ В. 132
 Богдановъ С. 422
 Богемія 81
 Богословія правоучительная
 1751 і 1756 р. 413
 Богословіє І. Дамаскина 48
 Бодуэнъ-де-Куртене 172
 Бодянский О. 74 115.6.23.63.
 210.2
 Böhme E. 406
 Болгарія 13.9.21.7.9.39.44.
 6.50.84.94.6.135.88
 Болеслав 187.8
 Болеслава монети 380
 Болховитинов див. Евгеній
 Большаковъ С. 132
 Боснія 62
 Braune W. 74
 Бревіарій 1791 р. 398
 Breisacher M. 68.9
 Брик І. 413
 Brückner A. 31.399
 Будиловичъ А. 63.7.88.95.
 131.66-8.71.2.424
 Бузук П. А. 64.6.7.116.34.
 7.9.
 Буличъ С. 412
 Буслаєвъ О. 130.72.82.398.
 9.425
 Буслайвський Стихирар 403
 Бычковъ А. 28.31.111.33.
 8.54.5.65.99, його Псав-
 тир 199-201.399.429.83
 Бѣлна М. 193
 Бѣлевъ И. С. 427.404
 Wajs I. 14.35.430
 Варкомницький мр. 413
 Варшава 28
 Василій Великий 28
 Василій кн. 141.86.7
 Ватиканська Бібліотека 33
 Veglia 14.68
 van Vijk N. 28.32.8.75.8.
 86.7.90
 Weingart M. 421
 Венгрія 30
 Венеція 68.9
 Веселовська З. М. 413
 Викторовъ А. 66.203.12
 Виенська Публ. бібл. 139.
 141
 Вилья 141
 Віденські Листки 89
 Відень 62.172
 Віт св. 92
 Володимировъ П. В. 144.65.79
 Войтех св. 145
 Волниъ 140
 Волковъ Н. 107.12.99.52.79.
 203-5
 Володимир Великий св. 187.
 8.480
 Володимир Мономах 186
 Володимирові монети 379
 Vondrák V. 26.30-2.6.8.44.
 7.63.70-5.8.80.2-5.8 98.
 218.16.395.402.4-7.21-4.
 30.2
 Воскресенскій Г. 138
 Воскресенський Новосру-
 салімський мр. 115.73
 Востоковъ А. X. 27.30.4.
 72.4.103.4.110.11.15.22.
 30.49.50.62.71.80.2.4.97.
 203.416-20.3.4.80.2
 Вукалова св. 403
 Вячеслав св. 79
 Галаховъ А. Д. 397
 Галицька св. 405
 Галичина 134
 Hanka V. 27.97.111.50
 Gauthiot 406
 Heilpern A. 482
 Geitler L. 36.7.9.40.1.52.
 69.82.3.95
 Георгієвскій А. П. 407
 Георгієвскій Г. 134.7
 Герман патр. 58
 Герман село 58
 Герцъ К. К. 111
 Гильтебрадтъ П. А. 140.3.
 422.80
 Гильфердингъ А. 48
 Glagolita Clozianus, див.
 Клоців Збірник
 Глинський М. кн. 141
 Гліб кн. 185
 Глубоковскія Н. 158
 Головатий 184.5
 Головацький Я. 398
 Горазд св. 84
 Городенщина 27
 Городѣнъ писар 191
 Горскій А. 113.23.72.202.3
 Höfler K. 91.2.7
 Грамота див. Кулина
 Гречь Н. И. 397
 Грінченко Б. 413
 Григор о. 210
 Григорій Богослов 166.399.
 403.27.9, Казанія його
 165-72.181.370.1.99.407.
 9.24
 Григорій Великий 79
 Григорій дякон писар 104-
 6.215.6.483
 Григоровичъ В. И. 19.42.
 48.4.7.50.2.61.2.6.176.213
 Гринкова Н. 161.2
 Грунскій Н. К. 21.3.52.74.
 8.9.82.8-91.6.7.403.4.28.
 80
 Грушевський М. 188
 Данія 30

- Далмація 69
 Дебърско 39
 Дем'янчук В. 123.32
 Денкоглу І. Н. 115
 Димитрій св. 33
 Diels P. 47
 Діонісій мт. 495
 Добрилова св. 143.405
 Добровський Й. 27.34.74.
 122.414
 Добрянскій Ф. 144
 Долобо М. 40.1.207
 Домка писар 190.1
 Дружининъ Я. 104
 Дубровський 205
 Дунай 83
 Дурново Н. Н. 17.32.41.86.
 90.100.16.24.33.8.9.66.72.
 3.7.9.99.203.483
 Дювернуа А. 123.33.4.8
 Євангелія див. Архангель-
 ська, Ассеманова, Вука-
 нова, Галицька, Доброло-
 ва, Зографська, Марій-
 ська, Мирославова, Мстис-
 славова, Никольська,
 Остромірова, Погодин-
 ська, Реймська, Саввина,
 Симонова, Типографська,
 Турівська
 Євгеній Болховитинів 159.
 60.79.80.23.414, його
 псалтир 159-62.3.867.99.
 400.26.9
 Євсевій Струмицький св. 33
 Євфимій чернець 202
 Евхологон див. Синайський
 єгипет 40
 Емауський мр. 145
 Єлифаній св. 69.408
 Єлифаній Кипрський 28
 Єлифаній Славинецький 202
 Ериссо 210
 Ермитаж 185
 Ермолаєв А. 125.86
 Єронім св. 68.144
 Єрусалим 33.76
 Єфрем Сирин 45-7, його Па-
 ренесис 45.7
 Життя див. Кондрата, Сав-
 ви, Савина, Теклі
 Завид писар 133
 Загреб 172, Академія За-
 гребська 40
 Закарпаття 171
 Замойський 28, його бібл.
 в Варшаві 28
 Зарудницький 113
 Збірник див. Клоців, Свя-
 гослава, Успенський
 Звенигородський повіт 115
 Зиваній Л. 411, його Лек-
 сис 1596 р. 411
 Зографська св. 8.9.14.9-25.
 43.52.65.76.8.109.209.10.
 19.228-35.96.400-9.23.6-9
 Зографські Листки 206-7.
 84-9.424
 Зографський Кирил. підпис
 930 р. 207-10.263
 Зографський мр. 19.20.206-8
 Іван Дамаскин 48
 Іван дяк писар 113.4.25.215
 Іван ексарх болг. 48.122
 Іван Золотоустий 28.68.9
 Іван писар 21
 Іван Рильський 49
 Івер І. 210
 Іверський Глаголицький під-
 пис 932 р. 210.93.28
 Іверський мр. 210
 ізводи 7
 Ігнєслав кн. 113
 Іоан див. Іван
 Іониця писар 115
 Ісара річка 71
 Іванов Й. 60.209.12
 Ільїнскій Г. А. 11.27.32.
 41.4-6.9.50.2.3.6.85.90.
 151.424.430.84.
 Ільїнскій 422
 Jarosiewicz R. 37
 Jireček K. 59
 М. І. 407
 К. С. 23.24
 Калайдовичъ К. 115.22.62.
 76
 Кална 82.3
 Каминскій Ф. 153.5.425.30
 Кантемиръ А. 422
 Капустинъ Антонинъ 76
 Karásek I. 60
 Карейський мр. 209
 Каринскій Н. М. 14.6.23.7.
 36.44.90.99.105.6.12.3.24.
 41.2.9.54-6.62.73.7.83.262.
 3.5.395.402-5.22.7-9.83
 Кароль IV 144.5
 Карпаття 94.6
 Карнов Г. 116.23
 Карскій Е. О. 27.39.41.53.
 5.9.133.5.8.41.59.76.7.83.
 6.7.96.7.203.5.401.6.9.24.
 7.8.30.84
 Катерина II 104.51.85
 Катерининський мр. 35.6.8
 Катун Гірний 60
 Кеппєвъ П. 160.2.82
 Керч 185
 Керченська протока 185
 Київ 76.104.106.7.13.35.76.
 88
 Київська Академія Наук 76.
 424
 Київські Глаголицькі Лист-
 ки 10.3.4.21.37.45.54.72.
 5-91.6.216.9.310.23.400.2.
 4-9.24.7-9
 Київ. Дух. Акад. бібл. 76.83
 Київщина 154
 Кипріян мт. 114
 Кирило - Білозерський мр.
 115.23
 Кирило Єрусалимський
 патр. 42.114.201.2, його
 Науки 201-3.390-1.429
 Климент св. 33.74.5.170
 Cloze-Kloz П. гр. 68.9
 Клоців Збірник 10.4.25.39.
 43.54.63.4.68-71.4.219.
 300.5.93.400.1.2.4.6-8.14.
 23.6.7.9
 Книга див. Саввина
 Кодекс див. євангелія, Ру-
 копис
 Козловскій М. М. 111
 Kolár I. 23.88 [482
 Колесса Ол. 99.149.68.70.
 Колосовъ М. 23
 Комаровичъ В. Л. 191.5
 Кондакар 388.403.26.3.9
 Кондаковъ Н. П. 36.41.244-
 5.427
 Кондрат св. 179.82.427, його
 Життя 31.179-83.220.
 375.6.399.427.9
 конкорданції 421-2
 Копко П. М. 173.5-7
 Корітар В. 27.8.30.4.68.70.
 4.162.414.23
 Корабєвъ Б. 208
 Корбініян св. 71
 Кормча 1262 р. 400
 Корниловъ И. П. 139
 Костянтин-Кирило 5.7.10
 2.28.84.145
 Костянтин писар 202
 Костянтин Болг. і його мо-
 литва 402
 Коцел кн. 81.4
 Кочетовъ І. С. 420
 Кочубинскій А. 30.37.40.3
 Браків 85
 Криловъ 35.6
 Кримський А. 100.16.23.32.
 4.70.5.9.407
 Кгк 14
 Кулина бана грамота 1189 р.
 220
 Кульбакія С. М. 6.11.22.
 30.2.41.3.4.9.63.4.7.9.82.

- 8.5.9.91.127.82.406.8.22. 4.30
 Кушник 150
 Курчанинські Листки 153-6.360-3.400.3.25.9
 Курчяновъ И. К. 153.96.7
 Kurz E. 408
 Kurz I. 23.35.408
 Кутейнський мр. 412
 квітці 410
 Къчель В. 58.9
 Къчель 185
 Лавровскій П. А. 150.65
 Лавровъ П. А. 16.27.44.55-7.74.89.97.154.5.63.206.7.10.2.406.24.8.30
 Ламанскій В. И. 21.23.63.7.96.7.106.72
 Lang P. 87
 Ланской Н. С. 112
 Лев VII Философ 208
 Левченко М. 483
 Leger L. 145.9.51.4.10
 Лексикон Беринди 1627 р. 411-3
 Лексикон 1722 р. 412
 Лексикон 1745 р. 413
 Ленин 132
 Леонидъ арх. 21.3.35.173.7.207.3.10.1
 Leskien A. 21.32.62.80.104.12.216.401
 Ливан 33
 Лимонар 177
 Липськ 62
 Листки див. Віденські, Зографські, Київські, Курчянівські, Македонські, Охридські, Порфирійські, Празькі, Ргдські, Ундольського, Фрейзингенські, Хиландарські
 Łob I. 150.396
 Кароль Лотарингський 145
 Лука ап. 427
 Львовъ Н. А. 185
 Любляна 28.180
 Люблинська бібл. 28.32
 Ляпуновъ Б. М. 82.3.8.9.91.152
 Лященко А. 483
 Маварій іг. 208-10
 Макарій мт. 197
 Македонія 13.4.21.33.4.7.9.44.50.8.64.9.95.6
 Македонський Листок глагол. 10.14.44-7.400.5.24.7-9, кривл. 10.43-50.209.264-7.427.30
 Магушевъ 96.7
 Малышевскій П. 89
 Марійинська св. 7-9.14.8.25.43.51.61-7.82.109.71.215.219.94-9.397.400.1.2.4.6.8.9.23.6-8.76.8.83
 Марійинський мр. 61
 Masing L. 123
 Margulies A. 32
 Meillet 32
 Металловъ В. М. 78.198.9
 Мефодій 5.7.10.2.29.82.4.5.8.145.403
 Микола нотар 210
 Микла писар 198
 Милетич Л. 59.63.74
 Милуковъ П. 58
 Минея 1095 р. 145.88-90.7.381.403.25.8.9; 1096 р. 142.5.88-9.91-3.7.200.82-4.403.25.7.9; 1097 р. 142.88-9.93-5.7.385.6.403.25.9; березнева 203.4, за червень 205, див. Путятина, Супрасльська
 Мировицький В. В. 141
 Мирославова св. 403
 Михайл арх. 186
 Михал писар 198
 Михапович А. 19.61.2.6.397.400.83
 Мичко писар 133
 Мілошич Фр. 30.1.62.6.8.9.70.4.82.95.110.54.398.418.5-20.482
 Милетич Л. 59.67
 Milčetić I. 71
 Мінщина 139
 Міссал 1741 р. 398
 Мозирський повіт 139
 Молитви вчителівні 37, Мол. Константина Болгарського 402
 Молитвослов див. Синайський
 Монастир див. під власною назвою
 Монети 187-8
 моравізм 79-80
 Моравія 72.81-5.8.482
 Морозовъ Т. С. 116
 Москва 114.5.32.7.43
 Московська патріарша і синодальна бібл. 44.114.5.23.56.73.7.190.201.2.425, типографська бібл. 24.15.1.89.91.3
 Московський історичний музей 115.51.6.73.7.190.1.3.201
 Мосх Іван 177
 Мочульскій В. Н. 43.52
 Мстиславова св. 405
 Музей див. Београдський, Московський, Рум'янцівський
 Мусинъ-Пушкинъ А. И. 185.6.425
 Мюнхенська бібл. 71
 Напис див. Самуїла, Темницький
 Науки див. Кирила Єрусалимського
 Невоструевъ К. 113.23.72.203
 Некрасовъ Н. 131
 Несторъ св. 33
 Никольська XIV в. св. 6
 Никон патр. 115
 Ніжинський скарб 187
 Новгород 104.7.70.200. Н. Нижній 143
 Новгородська Софійська бібл. 153.96.203
 Новоєрусалимський Воскресенський мр. 115.73
 Нордквіст 204
 Oblak V. 26.30.1.8.70.1.81.2.9.95.6.7
 Обнорскій С. П. 32.159.98.5
 Огієнко Ів. 28.100.408.13.29.30
 Одеський унів. 42
 Октаїх 205
 Олександр I 104
 Олександр II 19.20
 Оленин А. Н. 130.85.6.425
 Онисифор чернець 207
 Ояфим писар 114
 Ossoliński Jós. 28
 Остріжська Біблія 409
 Остріжський К. I. 140.1
 Остромир 104.7
 Остромирова св. 1056 р. 8.10.5.8.63.7.103-12.31.8-48.6.7.53-5.332-42.99.400.9.17.20.4.6-9.77.9.81.3
 Охрида 50.61, Охридські глг. Листки 9.14.45.50-3.268-74.404.5.24.28
 П. Ир. 74
 Павло ап. 91
 Пандекти Антіоха 173-7.372-8.424.6.7.9.30
 Паннонія 37.72.83.5.482
 Панькевич І. 483
 Паллонський 28.130
 Парі Л. 150
 Парижська бібл. 212
 Pasternek Fr. 14.31.41.81.4.9.97.151
 Páta 406
 Патерик див. Синайський

- Пенинський І. С. 180.397
 Перетць В. Н. 31
 Петро I 104.45
 Петровская Ю. В. 41
 Петровъ А. 415
 Петроград 28.104.31.71, Пе-
 троград. Державна Публ.
 бібл. 20.8. 36. 104. 26.48.
 53.60.5.6.80.3.96.205.428,
 П. Академія Наук 32.6.
 160.204, П. Дух. Акаде-
 мія 196
 Писарі ХІ в. див. Городьнъ,
 Григорій, Домка, Завид,
 Іоан, Іониця, Костянтин,
 Микла, Микал, Мичко,
 Онфим, Путята, Сава,
 Яків, Феодор
 Підкарпаття 149.482
 Підпис див. Зографський,
 Іверський
 Pintar L. 32
 Піон св. 28
 Погорінь М. П. 100.34.60.
 80.2-4.425, його Древле-
 хранилище 180.3, його
 євангелія 205, його Пса-
 втир 403
 Погоріловъ В. 41.6.7.156.
 8.9.412.25.30
 Полевой П. Н. 427
 Польща 85.188.410
 Поповъ Н. А. 31
 Порфирій Успенскій арх.
 35.6.40.210.1, його Лист-
 ки 403.28, Псаветир Порф.
 862 р. 220
 Почаїв 413
 Прага 145
 Пражські глаг. Листки 10.
 4.45.81.3. 5. 90-8. 324-31.
 404-6.24.6.7.9.30
 Przegonia Kryński M. Z.
 406
 Прейс П. 166.213
 Преспа 58
 Прокіп св. 144.5
 Псаветир див. Бычкова, Єв-
 генієв, Погодинський, Пор-
 фірій, Синайський, Слуць-
 кий, Толстовський, Чу-
 дівський
 Псков 24.143, Псковський
 св. Духів. мр. 198
 Пустошкинъ 184
 Путята писар 196.7
 Путятинна Минея 195-7.387.
 427.9
 Ратшинъ Ал. 115.123
 Raul 36
 Rački Fr. 84
 Регель В. 208
 редакції 7.12.15
 Реймс 144.5, Р. бібл. 144,
 Р. єв. 144-51.358-0.405.
 28.79.81-2
 Reynaldis L. 68
 рецензії 7.12.15
 Rešetar K. 213
 Рило гора 44
 Рильський Листок 44-7.260-
 3, Р. мр. 44
 Рим 33
 Rozwadowski I. 421
 Розенфельдъ А. 123
 Розов В. 99.100
 Росальський М. І. 141
 Росія 154
 Рукопис див. Супрасльський
 Рум'янівський Московський
 і Публ. Музей 53.62.122.
 32.7.203.430
 Румянцовъ Н. гр. 115.22
 Сава поп писар 24.6
 Савва археп. 181.95.9.425.6
 Саввантовъ П. Н. 111
 Савви св. Життя 100
 Саввина Книга 8-10.7.24-7.
 9.82.143.59.213.236-9.395.
 400-2.4.5.8.9.23.6.8.9.76.7.
 Савина св. Життя 31 [9.82
 Савинковъ И. 108.11.430.83
 Сазавський мр. 81.5.95
 Самуїл цар 58.9
 Самуїла царя напис 993 р.
 5.15.58-60.208. 290.1.402.
 9.27-9
 Сахаровъ И. П. 425
 Свеніцкый I. 116
 Святополк кн. 188
 Святослав кн. 113.6.25
 Святослава Збірник 1073 р.
 10.5.8.24.112-24.6.56.8.70.
 343-49.399-400.3.7.9.25-8;
 Збірник 1076 р. 15.8.124.
 32.70.81.349-51.99.403.7.
 25.6.8; Збірник 1348 р.
 403
 Севастійські мученики 60
 Севастьяновъ П. 19.20.210.2
 Северьяновъ С. 32.39.41.
 180.423.30
 Сербія 60.2.84
 Середки мр. 24.143
 Sievers E. 75.8.90
 Сигизмунд архикн. 68
 Сигизмунд кор. 141
 Sylvestre de Sacy 150
 Симеон цар 29.42.105.113.
 403, Похвала йому 403
 Симеон чернець 207
 Симонова св. 400
 Симоно П. 181
 Симфонія 421-2
 Синай 35.8.9.41.76
 Синайський мр. 427, Син.
 патерики 177-9.374.425.9,
 Син. псаветир 10.4.25.36.
 8.40.51.2. 63.32. 145. 248-
 51.401.2.4.6. 8.23.6-9. Син.
 Требник 10.4.25.35-8.51.
 52.63.72.3.145.245-7.400-
 2.4.6.8.23.6.9
 Синаксар 20.1.3
 Синонима Славеноросская
 412
 Сліпченський Апостол 403
 Слова див. Науки
 Словацьчина 95
 Словники ц-слов. мови 410-
 Stoński St. 407.21.2 [25
 Слуцький Псаветир 9.56.7.
 388.92.400.5.23.83
 Смирнов А. 181
 Соболевскій А. И. 14.23.6.
 7.30.4-8.41.63.7.71.9.35.3-
 90.98-100.4-7. 112. 6.23.6.
 131.4.8.42-4. 9.50.65.75.3.
 97.203.399.427
 Собрание припадковъ 1722
 р. 412
 Соколовъ Д. 414
 Соколовъ Н. И. 139
 Соколовъ П. 414.5
 Солунь 12.34
 Спицинь А. 185.6
 Срезневскій В. И. 45.8.56.
 7.158.62.5.200.1.422.6.31
 Срезневскій И. И. 14.6.22.
 4.6.30.4-7.43.5.7.8.50.2.3.
 5-7.66.70.4.6.80. 8.94.6-8.
 111.23.30.9.40. 2.3.51.2.4-
 5.8.62.5.71.2. 6.7.9.82-4.6.
 3.95.7.99-201. 3-5. 10-13.
 399.415-21.24.6.82-4
 Ст. Л. 422
 старо-слов. мова 10-12
 Старчевскій А. 420
 Стасовъ В. 143.62.76.426
 стихирар 427.8, Ст. Бусла-
 вський 403, Ст. Финланд-
 ский 204-5
 Стоянович Л. 61.430
 Стрільбицкый 28
 Строевъ П. 150
 Струковъ Д. М. 56.433
 Суворинъ А. С. 420
 Супрасль 27.412
 Супрасльський Рукопис чи
 С. Минея 9.15.27-32.46.
 9.63.9. 78. 82. 158. 80.1.2.
 220-7.399-403.5.6.8.9.23.6
 8.9.482, С. магістер 27

- Сухо 82
 Сырку П. 111
 Тамань 184.6
 Теклі св Життя 183-4.377-8.427.9
 Темницький Напис 60-61.292
 Тимковскій Р. 412
 Тимофей св. 33
 Тимченко Є. 138
 Тинецький мр. 85
 Тинка 85
 Типографська єв. 151-2
 Тироль 69
 Тмутороканський камінь 1068 р. 180.84-6.377.425.6.30
 Тмуторокань 185
 Толстовський псалтир 162-5.368-9.426
 Толстой И. гр. 188.431
 Толстой Ф. 163
 Требник див. Синайський
 Трембицький 28
 Тридент 69
 Тромоннь 426
 Тургенєвъ А. И. 145
 Турів 189-41.3
 Турівська св. 139.41.356-7.400.3.5.27.9
 Турція 19
 Тучемський С. 430
 Україна 116.71.418
 Ulaszyn H. 215.409.22
 Удольскій В. М. 53, Листки його 10.53-6.276-83.400.2.4-6.9.24.8.9
 Уривки див. Листки
 Успенскій О. 58.9.430
 Успінський Збірник XII в. 400.3
 Устав церковний з Кондакарем 197-9
 Фанагорія 184
 Фелицита св. 75
 Феодора Струмицька св. 33, Солунська 33
 Феодорит Кирський 156-8
 Филарет мт. 111
 Филмоновъ Г. Д. 111.50
 Фінляндський Стихирар 204-5
 Флоринскій Т. 59.89
 Фома іг. 207
 Fortunatovъ Ф. О. 26.41.6.7.9.55.63.7.82.105.6.12.54.
 Фотій патр 28
 Фрагменти див. Листки
 Франкопан І. 68
 Францевъ Вл. 151
 Франція 144
 Фрейзингенські Уривки 5.71-5.7.8.83.90.212 3.306-9.404.23.80
 Charlier V. 151
 Хиландарські Листки 9.42-4.6.50.140.59.252-9.400.2.4-7.9.23.8.9, X. мр. 42
 Ходкевич Ол. 27
 Chodyncki K. 409
 Хорватія 62.70.84
 Хоривська св. 967 р. 220
 Хоробрий чернець 71.403
 хрестоматія ц.-сл. мови 393-410
 Царгород 19.145.207
 Cerf 150
 Zivier E. 31
 Цоневъ В. 11.21.3.7.32.5.8.41.4.7.9.50.53.6 9.60.7.71.75.98.123.210.3.429
 Чебанъ 412
 Чернигів 186.7, ч. гривна 186-7.378
 Чернышевскій Н. 171
 Чехія 81.3.5.94-7
 чехизми 93-4
 Сгпсіс І. 35
 Чудівський псалтир 156-9.364-6.425.6.9, ч. мр. 156
 Safarik P. 22.33-5.52.66.70.91.3 5-7.166.70.1.82.211-3.396.7.415.83
 Шахматовъ А. 41.91.102.4.112.6.23. 32. 4. 5. 79.81.2.216.407
 Шеврель С. П. 113.23
 Шимановскій В. 125.31.2
 Ширскій И. 413
 Шинковъ А. С. 414
 Шинмановичи 58
 Шляковъ Н. 112
 Шлякинъ И. 186
 Schmidt 31.182
 Шницеръ Я. Б. 427
 Шурф гр. 69
 Щепкин В. Н. 8.17.25.6.7.90.34.5.53.4.5. 80.2.3.8.9.98.107.112.395.423.9.30
 Щербатовъ М. М. 126
 Юда 69
 Юрій Зограф св. 208
 Юр'ївський Новгород. мр. 159
 Jagić V.—Ягичъ И. В. 7.13.4.21.2.3.6. 35-8.41.3.7.50-3.5-7. 9.61-7. 9.71. 5.7.80.1.3.5.8-90. 4.5.8. 9.102.3.18.25. 31.41. 9-52.4. 5.8.61.2.70.8. 82.91. 5.209.10.3-6.8.396.9.400. 4.22.8.27.30-2
 Яків писар 190
 Ярослав гн. 188, його монети 380
 Яцимирскій 412
 Феодоръ писар 201

Зміст книжки.

Вступ:

Сторінки

Найдавніші пам'ятки старо-слов'янської мови 5—18

Частина перша: Огляд пам'яток X-XI-го віків.

А. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ПІВДЕННО - СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

І. Старо-слов'янська мова болгарської рецензії:

	<i>Сторінки</i>	<i>№№ зміжків</i>
1. Зографська євангелія	19-24,	12-15
2. Савина євангелія чи Савина Книга	24-27,	16-19
3. Супрасльський Рукопис	27-32,	5-11
4. Ассеманієва євангелія	33-35,	20-21
5. Синайський Требник	35-38,	22-23
6. Синайський Псалтир	38-41.	24 27
7. Хиляндарські Листки	42-44,	28-31
8. Рильський Листок	44-47,	32-33
9. Македонський Кирилівський Лист	48-50,	34-35
10. Охридські Глаголицькі Листки	50-53,	37-41
11. Листки Ундольського	53-56,	42-45
12. Слуцькі Листки	56 57,	151 і 155
13. Напис царя Самуїла 998 р.	58-60,	49-50
14. Темницький Напис	60-61,	51
15. Зографські Листки	206-207,	46-48
16. Зографський Кирилівський підпис 980 р.	207-210,	36
17. Іверський глаголицький підпис 982 р.	210-212,	52

II. Старо-слов'янська мова сербської рецензії:

1. Марійська євангелія	61-67,	53-55
2. Листки Клоца	68-71,	56-58

III. Старо-слов'янська мова словінської рецензії:

<u>Фрейзингенські Уривки</u>	71-75,	59-60
<u>Abecenarium Bulgaricum</u>	212-213,	38

V. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ЗАХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

I. Старо-слов'янська мова переходова від південно-до західно-слов'янської:

Київські Глаголицькі Листки	75-91,	61-74
---------------------------------------	--------	-------

II. Старо-слов'янська мова чеської рецензії:

Пражські Глаголицькі Листки	91-98,	75-78
---------------------------------------	--------	-------

C. СТАРО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ:

Історія вивчення східно-слов'янських ознак . . . . . 98-100.

1. Спільні південні (українські) й північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI-го віку . . . . . 100-101.
2. Південні (українські) ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку. . . . . 101-103.
3. Північні ознаки в мові східно-слов'янських пам'яток XI віку. . . . . 103.

I. Старо-слов'янська мова української редакції:

1. Остромирова євангелія	103-112,	79-98
2. Збірник Святослава 1073 р.	112-124,	99-105
3. Збірник 1076 року	124-132,	106-109
4. Архангельська євангелія 1092 р.	132-139,	110-115
5. Турівські Листки	139-144,	116-117
6. Реймська євангелія	144-151,	118-119
7. євангелія Типографська	151-152	
8. Купріянівські євангелійські Листи	153-156,	120-123
9. Чудівський Псавтир	156-159,	124-126
10. євгенів Псавтир	159-162,	127
11. Толстовський Псавтир	162-165,	128-129
12. Казання Григорія Богослова	165-172,	130-131
13. Пандекти Антіоха	173-177,	132-133

14. <u>Синайський Патерик</u>	177-179,	134
15. Уривок з життя св. Кондрата	179-183,	135-136
16. Уривок з життя св. Текли	183-184,	137-139
17. Напис на Тмутороканському каміні 1068 р.	184-186,	138
18. Чернігівська гривна	186-187,	140
19. Монети XI віку.	187-188,	141-142

II. Старо-слов'янська мова північно - руської редакції:

1. Служебні Минеї 1095-1097 років:		
Минея 1095 року	189-190,	143
Минея 1096 року	191-193,	144-146
Минея 1097 року	193-195,	147-148
2. Путятина Минея	195-197,	149

III. Пам'ятки східно - слов'янські ближче не встановленої батьківщини:

1. Церковний Устав з Кондакарем	197-199,	150
2. Псалтирний Уривок А. Бичкова	199-201,	152
3. Науки Кирила Єрусалимського	201-203,	153-154
4. Уривки з березневої служебної Минеї.	203-204	
5. Фінляндський Стихирар	204-205	

Частина друга:

Альбом знімків з пам'яток X-XI віків.

Транскрипція глаголицьких пам'яток.	214-216
Знімки з пам'яток X-XI віків з транскрипцією (повне перерахування їх див. в частині першій).	217-392

Частина третя:

Додатки:

1. Хрестоматії старо-слов'янської мови. <u>Методологічно-бібліографічний огляд</u>	393-410
2. <u>Словники церковно-слов'янської мови. Нарис церковно-слов'янської лексикографії</u>	410-425
3. Збірники знімків з старо-слов'янських пам'яток X-XI віків. <u>Бібліографічний огляд</u>	425-431
4. <u>Старо-слов'янський словник</u>	431-476
5. Рівнобіжні тексти з старо-слов'янських євангелій X-XI в.в. <u>Бібліографічні доповнення</u>	476-482
<u>Післямова</u>	482-484
<u>Показчик</u>	484-485
	485-491

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ІВАНА ОГІЄНКА,

професора Православного Богословського Виділу
Варшавського Університету.

складається з таких праць:

Том I: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I. Варшава, 1927 р. 324 ст. Ціна 10 зл.

Том II: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина II. Варшава, 1928 р. 400 ст. Ціна 12 зл.

Том III: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина III. Джерела. Corpus Cyrillo-Methodianum.

Том IV: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Варшава, 1927 р. 274 ст. in f^o, видання тимчасове літографоване, ціна 10 зл. До нього друкований додаток: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian. Album zdjęć, 53 таблиці. Варшава, 1927 р., ціна 10 зл.

Том V: Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд пам'яток з повною бібліографією їх. Альбом 155 знімків з пам'яток X-XI віків і 55 стор. їх кирилізького відчитання. Старо-слов'янський словник. Варшава, 1929 р. 493 ст. Ціна 15 зл.

Том VI: Фонетика церковно-слов'янської мови. Варшава, 1927 р. 455 ст. in f^o, видання тимчасове літографоване, ціна 15 зл.

Том VII: Морфологія церковно-слов'янської мови.

Том VIII: Складня церковно-слов'янської мови.

Том IX: Історія церковно-слов'янської вимови й наголосу.

Том X: Слов'янська палеографія. Видання (студентів) тимчасове літографоване: Paleografja cyrylicka, Варшава, 1928 р. 95 ст. in f^o. Ціна 6 зл. До нього друкований додаток: Wzory pism cyrylickich X-XVIII w.w. Варшава, 1927 р. 144 ст., 56 знімків з кирилізькою транскрипцією. Ціна 10 зл.

Том XI: Історія перекладів (і їх виправлень) св. Письма та Богослужбових книг на церковно-слов'янську мову.

Том XII: Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книг на живі слов'янські мови.

Головний склад видань: Warszawa, Nowy Świat № 69, księgarnia „Ossolineum”, телефон 198-81. Можна набувати також в „Книгарня Наукового Товариства” Lwów, Rynek 10 або „Українська Книгарня й Антинварія”, Lwów, ul. Rutowskiego 22.

